

Sosyal ve Beşeri Bilimler

Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar

Editörler

M. Fatih SANSAR

Mehmet SARIOĞLAN

LIVRE DE LYON

2023

Sosyal Bilimler

Sosyal ve Beşeri Bilimler

Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar

Editörler

M. Fatih SANSAR

Mehmet SARIOĞLAN

LIVRE DE LYON

Lyon 2023

Sosyal ve Beşeri Bilimler

Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar

Editörler

M. Fatih SANSAR

Mehmet SARIOĞLAN

LIVRE DE LYON

Lyon 2023

Sosyal ve Beşeri Bilimler Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar

Editors • Asst. Prof. Dr. M Fatih SANSAR • Orcid: 0000-0001-7439-2084

• Prof. Dr. Mehmet SARIOĞLAN • Orcid: 0000-0003-4343-1225

Cover Design • Motion Graphics

Book Layout • Motion Graphics

First Published • July 2023, Lyon

ISBN: 978-2-38236-572-4

copyright © 2023 by Livre de Lyon

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission from the Publisher.

Publisher • Livre de Lyon

Address • 37 rue marietton, 69009, Lyon France

website • <http://www.livredelyon.com>

e-mail • livredelyon@gmail.com

LIVRE DE LYON

ÖNSÖZ

İnsanoğlu bilinen tarihinde her dönem kendi içerisinde bir trend belirlenmiş ve ilgili tarihteki trendi yakalayan birey ve toplumlar insanlık tarihi için kayda değer gelişmeler ortaya çıkarmıştır. 21. Yüzyılın en önemli trendi olarak da bilgi ve bilginin kullanılabilir bir olgu halini alması olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmada ise sosyal ve beşerî bilimler alanında son zamanlarda trend aldığı ya da alması öngörülen olguların, modern bir perspektif çerçevesinde birey ve toplum hayatındaki olgulara ilişkin bilimsel araştırmalar gerçekleştirilmesidir.

Kitap farklı alanlarda akademik faaliyet yürüten 27 akademisyen tarafından oluşturulan 22 adet modern trendlere ilişkin kitap bölümü bulunmaktadır. Bu kapsamda çalışmada hukuk, karar verme yöntemleri, teoloji, göç ve göç sorunları, turizm, sürdürülebilir kalkınma, somut olmayan kültürel miras, güzel sanatlar, iletişim, sinema sanatları, psikoloji ve liderlik, felsefe, tarih, mitoloji, ticaret ve spor gibi sosyal ve beşeri bilimlerin temel teşkil eden alanlara ilişkin bölümler yer almaktadır.

Çalışmada yer alan bölümlerde bilimsel bilginin günlük yaşama entegre edilmesiyle birlikte ilgili alanlarda etkinlik ve verimlilik artışları ortaya çıkarılması hedeflenmekle birlikte birey ve toplum refahında belirgin şekilde yükselişler beklenmektedir. Ayrıca bu çalışmada yer alan ilgili bölümler, yeni bilimsel çalışmalara kaynak teşkil etmek suretiyle güncel bilimsel çalışmaların üretilmesine de katkı sağlayabilecektir. Kitap çalışmasına kitap bölümleriyle katkı sağlayan akademisyenlere literatüre güncel bilimsel çalışmalarından dolayı müteşekkirimiz. İlgili çalışmaların öğrencilere, okurlara yeni bilgi ve kazanımlar sağlamasını dileriz. Saygılarımızla...

Editörler:

Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih SANSAR

Prof. Dr. Mehmet SARIOĞLAN

İÇİNDEKİLER

	ÖNSÖZ	I
BÖLÜM I.	ÇALIŞAN KADINA YÖNELİK GERÇEKLEŞTİRİLEN İŞYERİNDEKİ PSİKOLOJİK TACİZİN HUKUKSAL BOYUTLARI <i>Senem DEĞER</i>	1
BÖLÜM II.	YAPAY ZEKÂ VE KADINA ŞİDDET <i>Mesut POLATGİL</i>	33
BÖLÜM III.	KOVID-19 SÜRECİNDE KADINLARIN YAŞADIĞI PROBLEMLERİN DEMATEL YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ <i>Mevlûdiye ŞİMŞEK & Gözde KOCA</i>	47
BÖLÜM IV.	KADIN İMGESİNİN HABERLERDE YER VERİLİŞİNE YÖNELİK ELEŞTİREL BİR BAKIŞ <i>İkram ALPSOY</i>	65
BÖLÜM V.	KRİZ DÖNEMLERİNDE İNANCIN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: COVID-19 PANDEMİSİ BAĞLAMINDA HEMŞİRELERİN DİNİ VE MANEVİ BAŞA ÇIKMA YÖNTEMLERİ <i>Ayşe ASİLTÜRK</i>	77
BÖLÜM VI.	İNSAN TİCARETİ RİSKİ ALTINDA BULUNAN REFAKATSİZ GÖÇMEN ÇOCUKLAR: SORUNLAR, İHTİYAÇLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ <i>Yunus KARA & Ezgi TURGUT AKAN</i>	103
BÖLÜM VII.	MOBİLYA SEKTÖRÜNDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ RİSKLERİ İLE MÜCADELE: ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLER <i>Okan ÖZBAKIR</i>	125
BÖLÜM VIII.	TURİZM VE ENGELLİLİK: MEKÂNSAL ADALET (ADALETSİZLİK) <i>Bekir DERİNÖZ</i>	145
BÖLÜM IX.	SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI KAPSAMINDA TÜRKİYE’NİN SKA-7 PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİ <i>Emre AKUSTA</i>	157

BÖLÜM X.	SÖZLÜ GELENEKTEN SİNEMAYA MİZAH UNSURU OLARAK OFLU HOCA TİPİNİN GÖRÜNÜMÜ <i>Abonoz KÜÇÜK & İlkay YILDIZ</i>	173
BÖLÜM XI.	21. YÜZYIL ARAZİ SANATI KAPSAMINDA, KİL MALZEME ÜZERİNDEN SANATÇI VE YAPIT OKUMALARI <i>Nalân DANÂBAŞ</i>	189
BÖLÜM XII.	REALİTY SHOW PROGRAMLARINDA SUÇUN SUNUMU: GERÇEKLİKTEN GERİLİME <i>Ali ÖZTÜRK</i>	219
BÖLÜM XIII.	ERKEN DÖNEM SİNEMADA HAYVAN İMGESİNE BAUDRILLARD EKSENİNDE BAKIŞ <i>Erhan ERDİL</i>	247
BÖLÜM XIV.	GRUPLA PSİKOLOJİK DANIŞMADA LİDER EĞİTİMİ <i>Emine GÜMÜŞ & Osman Can KASIM & Levent YAYCI</i>	257
BÖLÜM XV.	IŞIĞIN DOĞASI ÜZERİNE: DALGA MODELİ PARÇACIK MODELİNE KARŞI <i>Fatih ÖZGÖKMAN</i>	273
BÖLÜM XVI.	DESCARTES'İN DIŞ DÜNYANIN VARLIĞINDAN ŞÜPHESİ <i>Fatih ÖZGÖKMAN</i>	287
BÖLÜM XVII.	HİTİT KAYIP TANRI MİTOSLARINDA BİTKİ KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>Şükrü ÜNAR</i>	313
BÖLÜM XVIII.	KLASİK KAYNAKLARA GÖRE FARABİ'NİN HAYATI VE ÇEVRESİ <i>Kazım YILDIRIM</i>	341
BÖLÜM XIX.	XIII. ve XV. YÜZYILLAR ARASINDA TEBRİZ'DE TİCARET <i>Filiz TEKER</i>	363
BÖLÜM XX.	CUMHURBAŞKANI CELAL BAYAR'IN YUGOSLAVYA ZİYARETİ (1-9 Eylül 1954) <i>Sevilay ÖZER</i>	371
BÖLÜM XXI.	28 ŞUBAT POST-MODERN ASKERİ DARBESİ MEDYA OKUMALARI <i>Ali DAĞLAR</i>	381
BÖLÜM XXII.	SPOR ETKİNLİKLERİ VE GÖNÜLLÜLÜK <i>Volkan AYDOĞDU</i>	403

BÖLÜM I

ÇALIŞAN KADINA YÖNELİK GERÇEKLEŞTİRİLEN İŞYERİNDEKİ PSİKOLOJİK TACİZİN HUKUKSAL BOYUTLARI*

*Legal Dimensions of Psychological Harassment at the
Workplace against Working Women*

Senem DEĞER

(Dr. Öğr. Üyesi), Pamukkale Üniversitesi,

E-mail: senemdeger@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6191-5592

1. Giriş

Çalışma yaşamı, insanları bir araya getiren, insanları bir topluluğun parçası kılan ve birtakım tehlikeleri barındıran sosyal ortamlardır. Bu ortamda işçi, işveren ve üçüncü kişiler bulunmaktadır. Bir arada bulunmalarının farklı amaçları olsa da genel amaç üretim faaliyetine katkı sağlamaktır. Bu katkı sağlanırken yani amaç gerçekleştirilirken elbette her bir tarafın farklı hak ve sorumlulukları söz konusudur. Bu hakların zaman zaman kötüye kullanılması ya da hakları kullanırken sınırın aşılması halinde bazı hukuki sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte çalışma hayatı birçok sosyal riski de barındırmaktadır. Çalışma yaşamının barındırdığı bu riskler, çalışanın fiziksel ya da ruhsal zarara uğramasına sebep olmaktadır. Bu riskler, günümüzde daha da çeşitlenmiştir. Zira eskiden sadece fiziksel zarara sebep olan risklerden bahsedilmekte iken günümüzde ruhsal zarara sebep olan riskler de tartışılır hale gelmiştir. İş ve özellikle sosyal güvenlik hukukunun temel amacı da bu risklere

* Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Melda Sur danışmanlığında yazılan ve savunulan doktora tezinden üretilmiştir.

karşı çalışanı korumak ve risklerle karşılaştığında da uğradığı zararları tazmin etmektir. Psikolojik taciz kavramı da tam da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Çünkü psikolojik taciz, işçinin fiziksel ve/veya psikolojik sağlığını tehdit eden ve tehlikeli boyutlara ulaşan, cinsel taciz kadar ağır etkiler bırakan önemli bir olgudur. Bu olgu, aslında sadece çalışanları değil aynı zamanda işletmeyi ve üretimi de olumsuz etkilemektedir. Ancak bu olgu biraz karmaşık bir yapıya sahiptir. Çünkü hangi davranışların bu kavram içerisinde ele alınması gerektiği, mağdur kadın çalışanın bu davranışları açıklamaktan çekinmesi, zarara uğrayan çalışanın ne tür hukuki yol izleyeceğini bilememesi bu karmaşaya sebep olmaktadır.

Tüm bu nedenlerle, çalışmamızda, psikolojik taciz mağduru olan ve savunmasız görünen kadın çalışanların sayısının erkek çalışanlara göre azımsanamayacak kadar çok olmasını dikkate alarak özellikle mahkeme kararlarından örneklere de değinip bu kavramı hukuki boyutlarıyla incelemek amaçlanmaktadır

2. Psikolojik Taciz Kavramı

İnsanlar zaman zaman bir araya gelmektedir. Bir araya gelme sebepleri ise çok farklıdır. Bu sebeplerden birisi de çalışma hayatıdır. Çalışma hayatı, insanların bir arada bulunmak zorunda olduğu, ancak belki de en fazla risk barındıran topluluktur. Çünkü özel hayatlarında eşit düzeyde olan ancak iş hayatında hiyerarşik ilişki içerisinde olan insanlardan oluşmaktadır (Güzel ve Ertan, 2007). Bu hiyerarşik ilişki içerisinde olan çalışan ve işveren, bu sürecin parçası olarak değerlendirildiğinde, çalışanın risk taşıması oldukça normal görünmektedir. Çalışanın karşılaşacağı en önemli risk ise fiziksel ve ruhsal sağlığının zarara uğraması ihtimalidir. Bu zararlar, çalışanın kişilik hakları üzerinde ortaya çıkmaktadır. Kişilik haklarının zarara uğraması deyince de çalışanın vücut bütünlüğünün, ruhsal sağlığının, özel hayatının, onu ve saygınlığının zarara uğraması gibi çok geniş bir çerçeveye karşımıza çıkmaktadır. İşte bu kadar geniş bir alana yayılan çalışanın kişilik haklarının zarara uğramasına sebep olan çok çeşitli davranışlardır. Bunlardan bir tanesi de işyerinde “psikolojik taciz” ya da diğer ifade ile “mobbing” tir.

“Mob” kelimesi, Latince bir kelime olan “mobile vulgus” “kararsız kalabalık” sözcüklerinin kısaltılmış şekli olarak ortaya çıkmıştır. “Mob” kökünün İngilizce eylem biçimi ise “mobbing”tir. Bunun anlamı, düzensiz veya isyan eden insan topluluğu, kanunsuz şiddet uygulayan çete ya da kalabalık, büyük insan veya eşya grubudur (Random, 1997).

Psikolojik taciz ile ilgili ilk bilimsel çalışma, hayvan biliminde kullanılan “mobbing” kelimesinden esinlenerek yapılmıştır. Bu çalışmayı, Konrad Lorenz ve İsveçli psikolog Heinz Leymann yapmıştır (Guerrero, 2004). Bunun kelime anlamı ise “saldırgana karşı saldırı kalabalık yaratmak” tır. Ancak bu kavram, grup üyelerine karşı çeşitli sebeplerle yapılan saldırıları ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu nedenle, “mobbing”, hedef olan mağdura karşı saldırgan ve tehditkar davranışlarda bulunmaktadır.

İşyerinde, ortaya çıkan ve kişilik haklarını ihlal eden davranışları ifade etmek üzere kullanılan mobbing kavramı ise ilk defa 1984 yılında İsveçli psikolog Dr. Heinz Leymann tarafından kullanılmıştır. Bu kavram, Leymann tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: “Mobbing, işyerinde bir veya birden çok kişi tarafından, diğer bir kişiye yönelik, çalışanı mağdur etmek üzere uzun süre devam eden (ay veya yıl), sürekli tekrarlanan düşmanca davranışlar sergileyen durumları göstermek üzere kullanılan bir kavramdır” (Vartia, 2003).

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) “İşyerinde Şiddet” başlıklı raporunda ise, “işyerinde psikolojik taciz, hedeflenen bir işçiye karşı cephe oluşturmak, güruh halinde saldırmak” şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı zamanda Kasım 2003’te ILO Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen işyerinde şiddeti önleyici ve yol gösterici önlemlerin listesini içeren “Hizmet Sektöründe İşyeri Şiddeti Üzerine Bir Davranış Kodu” yayınlanmıştır. Bu kodda “işyerinde şiddet” deyimini tanımlanmamış, ancak işyerinde psikolojik taciz ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) diğer bir tanımlamasında, “bir grup çalışanını ya da bir kişiyi kindarca, acımasızca ve kötüniyetli olarak küçük düşürme ve utandırmaya yönelik saldırgan davranışlara teşebbüs etmeyi” işyerinde psikolojik taciz olarak kabul etmektedir (Yüçetürk ve Öke, 2005; Gökçek, 2009).

Bu kavram, ilk kez Alman yargı organınca ele alınmıştır. Thüringen Eyalet İş Mahkemesi (LAG) 10.04.2001 yılında verdiği kararda psikolojik tacizi (mobbing, bullying), şu şekilde tanımlamıştır¹: “Bir iş hukuku kavramı olan bullying, devam eden, ardı ardına gelen, düşmanca, saldırgan veya ayrımcılık içeren davranışlar ile işçinin sağlık ve kişilik hakları gibi korunan diğer haklarına aykırı davranışları kapsar. Bu davranışın planlanmış bir davranış olması gerekli değildir. Hizmetin görülmesi süresince düşmanca ya da saldırgan nitelik taşıyan davranışların varlığı yeterlidir. Mobbingin varlığının ortaya konulması için

¹ Landesarbeitsgerichte [LAG] [Labor Court of Appeals] Feb. 15, 2001, 133 Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht-Rechtsprechungsreport [NZA-RR] 577 (579), 2001 Aktenzeichen: 5 Sat 403/00.

mağdurun sağlık durumundaki değişiklikler ile failin düşmanca davranışları arasındaki bağlantının tespit edilmesi çok önemlidir. Fail ile mağdur arasındaki artan düşmanca ilişkinin ortaya konulması ile psikolojik tacizin var olduğu tespit edilebilir”. Alman Federal Mahkemesinin kararında ise mobbing şu şekilde tanımlanmıştır²: “Mobbing, sistematik şekilde tekrarlanan düşmanlık içeren, eziyet edici ve aşağılayıcı davranışların işçinin iş arkadaşları ya da üstü tarafından gerçekleştirilmesidir”.

Tüm bu açıklamalardan sonra “psikolojik taciz” şu şekilde tanımlanabilir: İşyerinde bir veya birden çok ast-üst ya da üçüncü bir kişi tarafından sistemli olarak ve düşmanca, onur kırıcı ve süreklilik gösterecek şekilde gerçekleştirilen, karşı tarafı psikolojik olarak yıldırma davranışlarıdır.

3. Psikolojik Taciz Oluşturan Davranışların Özellikleri

Yukarıda da bahsedildiği üzere psikolojik taciz ile ilgili öğretilerde çok farklı tanımlar yapılmıştır. Tanımlar farklılık taşısa da hepsinin ortak bir özelliği vardır. Bu da bu davranışların, tehditkâr, düşmanca ve kişilik haklarına zarar veren davranışlar olmasıdır. Ayrıca bu davranışlar, sıradan kişilik haklarına zarar veren davranışlardan ayrılmaktadır. Çünkü bu davranışlar, belirli bir süre tekrarlanarak mağduru yıldırma amaçlamaktadır (Salin, 2003).

Bu özellikleri vurgulayan yargı kararları incelendiğinde; Yargıtay, banka çalışanının teftiş sırasında bir süre çay ocağında bekletilmesini onur kırıcı olarak kabul etmekle birlikte, sistematik bir hal almadığı için mobbing olarak kabul etmemiştir³. Yine başka bir kararında; “...davacının davalı işyerinde görev yaptığı birimin müdürünün değişmesinden sonra müdürüyle bazı problemler yaşadığı, iş şartlarında aleyhe değişiklikler olduğu dosyadaki bilgi ve belgelerden sabittir. Ancak davacıya yapılan sürekli ve sistematik baskıdan bir diğer anlatımla mobbingten bahsetmek ise mümkün değildir...” şeklinde sonuca ulaşmıştır⁴.

4. Psikolojik Taciz ve Cinsiyet İlişkisi

Psikolojik taciz ve cinsiyet ilişkisi incelendiğinde, kadınların erkeklere nazaran daha fazla risk altında olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

² BAG, 15.01.1997, BB 1997, 1480 f., NZA 1997, 781 f.

³ Yargıtay 22. Hukuk Dairesi'nin 12.04.2016 tarih ve E. 2015/2103, K. 2016/10581 sayılı kararı.

⁴ Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin 22.02.2021 tarih ve E.2020/9019, K. 2021/4506 sayılı kararı.

İş yaşamındaki eşitsizlikler ve cinsiyet ayrımcılığı bunun temel sebebidir. Kadınlara yönelik psikolojik tacizin aslında temel sebebi sadece kadın olmaları değil “kadın çalışan” olmalarıdır. Yani kadın çalışan, diğer çalışanlar tarafından tehdit olarak algılandığında yani yükselmeyi hedeflediğinde ve bu doğrultuda başarısını ortaya koymaya başladığında psikolojik taciz davranışlarına maruz kalmaktadır.

Kadınlara yöneltilen psikolojik taciz davranışları, kadınların sosyal hayatlarında anne ve eş olarak yaşadıkları zorluklara eklenmekte ve kadını iş yaşamından uzaklaştırmaktadır. Çünkü zaten sosyal hayatında oldukça sorumluluk üstelenen kadın, iş yaşamında da psikolojik taciz nedeniyle yaşadığı huzursuzluk, psikolojik baskı ve buna bağlı psikolojik sorunlar nedeniyle çalışamayacak duruma gelmekte ve bu durum kadının iş yaşamından uzaklaşmasına sebep olabilmektedir.

İşyerinde kadına karşı uygulanan psikolojik taciz davranışları sadece karşı cins olan erkeklerden değil aynı cins çalışma arkadaşlarından yani yine bir başka kadından tarafından da uygulanabilmektedir. Zira kadın, diğer kadını kendine rakip görüp onu bir tehlike olarak algıladığında, onu devre dışı bırakabilmek için de taciz davranışlarına başvurabilmektedir.

Tüm bu nedenlerle kadını çalışma yaşamından uzaklaştıran ve dolayısıyla yoksulluğa sürükleyen psikolojik taciz, hukuksal boyutları ile ele alınması gereken oldukça önemli bir konudur.

5. İşyerinde Kadın Çalışana Karşı Psikolojik Taciz Davranışlarına Somut Örnekler

Psikolojik taciz kavramı tanımlanmaya çalışılmıştır. Ancak, bu davranışları daha iyi ortaya koyabilmek adına yargı kararlarından yola çıkarak örneklendirmek mümkündür.

1. İdarecinin yani çalışanın üstünün, kadın çalışanın kendisini ifade etmesi için sahip olduğu olanakları kısıtlaması
2. Kadın çalışanın sözünün kesilmesi
3. Kadın çalışana sunulan fırsatların iş arkadaşları tarafından kısıtlanması
4. Kadın çalışanın azarlanması veya çalışana hakaret edilmesi
5. Kadın çalışanın işyerinde sürekli eleştirilmesi
6. Kadın çalışanın özel yaşamının işyerinde sürekli eleştirilmesi
7. Kadın çalışana iletişim araçları ile saldırılması
8. Kadın çalışanın sözlü ya da yazılı olarak tehdit edilmesi

9. Kadın çalışana karşı onur kırıcı davranışlar veya el kol hareketleri ya da yüz ifadeleri yaparak onun rahatsız edilmesi

10. Kadın çalışana karşı gerçeği yansıtmayan imalarda bulunulması

11. Kadın çalışan konuşurken onunla ilgilenilmemesi ve onun iletişim kurmasına izin verilmemesi

12. Kadın çalışanın iş arkadaşlarından daha uzak bir yere yerleştirilmesi

13. İş arkadaşlarının çalışanla ilgilenmelerinin yasaklanması

14. Kadın çalışana işe yaramayan biri gibi davranılması

15. Kadın çalışanın arkasından konuşarak iletişim kurduğu kişilere kötülenmesi

16. Kadın çalışan hakkında dedikodu yapılması ve bunun yayılması

17. Kadın çalışanın gülünç duruma düşürülmesi

18. Kadın çalışanın psikolojik rahatsızlıkla suçlanması

19. Kadın çalışana taklit edip onun gülünç duruma düşürülmesi

20. Kadın çalışanın siyasî veya dinî görüşüne saldırılması

21. Kadın çalışanın işten ayrılmaya zorlanması⁵

22. Kadın çalışanın haksız ve kırıcı bir şekilde eleştirilmesi

23. Kadın çalışana sahip olduğu özrü ile ilgili sorular sorulması

24. Kadın çalışana telefonda hakaretler veya küçük düşürücü sözler sarf edilmesi⁶

⁵ "...davacıyı iş arkadaşları önünde sürekli olarak küçük düşürmüş, bağırmış ve işleri beceremediğini ifade etmiştir. Davacı mesai sonrası ağlama krizleri geçirmiş, psikolojik tedavi görmüştür. Psikolojik taciz kavramı, işyerinde bireylere üstleri, eşit düzeyde çalışanlar ya da astları tarafından sistematik biçimde uygulanan her tür kötü muamele, tehdit, şiddet, aşağılama gibi davranışları içermektedir. Açıklanan olaylar ışığında davacının davasının kabulü gerekir..." Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E. 2007/9154, K. 2008/13307 sayılı ve 30.05.2008 tarihli kararı (www.kararara.com) (10.09.2022)

⁶ "Yine aynı kişinin çalışanlarla yapılan bir kutlama esnasında herk... duyabileceği şekilde "...'in azgın karılarından artık çok sıkıldığımı" dile getirdiği, kadınlarla çalışmayı sevmediğini ve istemediğini, kadınların yönetici pozisyonuna geldiklerinde vahşileştiklerini, elinde olsa kadınlarla çalışmayacağını belirttiği ve davacının masadan kısa bir süre ayrılıp döndüğünde ise ...'in "...nerede kalmıştık ...'in azgın karılarından bahsediyorduk.." dediğine dair iddiaların değerlendirilmesi gerekmektedir. Yukarıda belirtilen iki olay bu sözleri söyleyen ... ve tanıklar tarafından doğrulanmıştır. ...'in işyeri çalışanı olup, emrinde çalışan davacıya kimsenin kendisine " hayır" ya da " bakarız " diyemeyeceğini, kendisinin reddedilemeyeceğini belirtmek amacı ile seks ortağından bahsetmesi ve davacının ... isimli avukatlık bürosundan davalı ... Ortaklığına geçtiğini bilerek, davacıyı da kasteder şekilde ... isimli avukatlık bürosunda çalışan kadınlara yönelik olarak "...'in azgın karıları" şeklindeki sözlerinin ve davacının kısa bir süre ortamdan ayrılıp, dönmesi üzerine bu sözleri devam ettirm...in yakışsız, taciz edici, onur kırıcı olduğu ortadadır" . Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E. 2015/33818, K. 2017/22160 sayılı ve 27.12.2017 tarihli kararı (www.kazanci.com) (20.08.2022)

25. Kadın çalışanın cinsel tercihlerinin eleştirilmesi, cinsel tacize uğraması⁷
26. Kadın çalışana işiyle ilgisiz işler verilmesi
27. İşyerindeki her türlü işin kendisine verilerek kendi işini yapmasına engel olunması
28. Kadın çalışana anlamsız işler verilmesi
29. Kadın çalışanın yapabileceğinin altında iş verilmesi⁸
30. Kadın çalışana sürekli yeni işler verilmesi
31. Kadın çalışanın sürekli işyerinin değiştirilmesi⁹

6. Türk Hukukunda Kadına Karşı Psikolojik Taciz İçin Getirilen Hukuki Düzenlemeler

Çalışanların karşılaştığı psikolojik taciz davranışlarında ortaya çıkacak hukuki sorunların çözümünde genel hükümler bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle de Anayasa, Medenî Kanun, Borçlar Kanunu, İş Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Kanunu ve Türk Ceza Kanunu ayrı ayrı incelenmelidir.

⁷ "...özellikle işçinin işyerinde ve işyeri dışında amiri tarafından tacize uğradığını belirtip ihtarname göndererek tüm detayları belirtmesi ve tacizde bulunanın amiri konumunda olan genel müdür olması karşısında taraflar arasındaki iş ilişkisinin varlığı işverenin konumunu daha da ağırlaştırmaktadır. Davacının arkadaşı olan tanıklar davacı gibi işyerinde çalışırken tacize uğrayıp performans notu düşük gösterilen başka bir işçinin ismini de bildirmişlerdir. Taciz olayının etki ve sonuçları temadi etmekte olup davacının olayların vahameti neticesin de psikolojik bunalıma girmesi, daha evvel performansına ilişkin olumsuz bir değerlendirme bulunmamasına rağmen bu olaylardan sonra performans notunun düşürülmesi... mobbinge dönüşen eylemler karşısında..." Yargıtay 9.Hukuk Dairesi'nin E. 2008/37500, K. 2010/31544 sayılı ve 04.11.2010 tarihli kararı (www.kazanci.com) (22.08.2022).

⁸ "... İşyerinde müdür unvanını taşıyan bir işçinin daha alt bir göreve verilmesi ve işçinin bu yeni görevini benimseyerek çalışması durumu buna örnek olarak verilebilir..." Yargıtay 7. Hukuk Dairesi'nin 2014/4483 E., 2014/11162 K. Sayılı ve 26.05.2014 tarihli kararı (www.kararara.com) (10.09.2022)

⁹ "Somut olayda, 56 yaşında evli bir kadın olan davacının, 14 yıl aralıksız olarak davalı bankanın İstanbul işyerinde avukat olarak çalışmasının ardından Adana ve farklı illerde kısa sürelerle 9 ay boyunca ve 30 kez yer değiştirmek suretiyle görevlendirildiği dosya içindeki bilgi ve belgelerden anlaşılmaktadır... Dosyadaki delil durumuna göre davacı işçinin uzun süre İstanbul'da sabit bir görevde avukat olarak çalışmasının ardından Adana ilinde görevlendirildiği, ardından sürekli olarak değişik illerde kısa sürelerle çalışmasının istendiği, işverenin bu uygulamalarının davacıyı yıldırma, bezdirme amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır". Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun E. 2012/9-1925, K. 2013/1407 sayılı ve 25.09.2013 tarihli kararı (www.kazanci.com) (25.08.2022).

6.1. Anayasal Düzlemde Kadın Çalışanların Psikolojik Taciz Davranışlarına Karşı Korunması

Psikolojik taciz ilk olarak anayasal düzeyde ele alınmalıdır. Anayasa'nın psikolojik taciz konusunda incelenmesi gereken hükümleri şunlardır:

Başlangıç bölümünün 6. fıkrası, “Her Türk vatandaşının bu Anayasa'daki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu...”.

Anayasa'nın 12. maddesi, “Herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir”.

Anayasa'nın 17. maddesinin 1. fıkrası, “Herkes yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir”.

Anayasa'nın 17. maddesinin 3. fıkrası, “Kimseye işkence ve eziyet yapılamaz; kimse insan haysiyetiyle bağdaşmayan bir cezaya veya muameleye tabi tutulamaz”.

Anayasa'nın 20. maddesi, “Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. Adli soruşturma ve kovuşturmanın gerektirdiği istisnalar saklıdır. Kanun'un açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz”.

Anayasa'nın 24. maddesinin 3. fıkrası, “Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanmaz”.

Anayasa'nın 49. maddesi, “Çalışma herkesin hakkı ve ödevidir. Devlet çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları ve işsizleri korumak, çalışmayı desteklemek, işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır” ve 50. maddesinde yer alan “Küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar”.

Burada bahsedilen bu anayasa hükümlerinin ihlali psikolojik taciz davranışları ile gerçekleşebilecektir.

Anayasa'nın 11. maddesinde, “Anayasa hükümleri, yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluşları ve kişileri bağlayan temel

hukuk kurallarıdır” hükmünden Anayasa hükümlerinin herkesi ve her kurumu bağladığı sonucu doğacaktır. Bu maddenin gerekçesinde yer alan “Anayasa, sadece Devlet iktidarını değil kişileri de bağlayan temel hukuk kurallarıdır. Yasama, Yürütme ve Yargı kuvvetleri Anayasa’ya uymak zorundadırlar ve yargı kuvveti gerektiğinde Anayasa’yı diğer kanunlar gibi uygulayabilecektir” hükmü yer almaktadır. Bu hükümden anlaşılacağı üzere, psikolojik taciz davranışlarına karşı mağduru koruyan ilk koruma hükümlerinin anayasal düzeyde başladığı söylenebilecektir (Dural, 2006). Anayasadaki bu düzenlemelere göre kadın çalışanlar, işyerinde kişilik haklarının ihlali niteliği taşıyan psikolojik taciz davranışlarına karşı korunmalıdır.

Anayasa’daki bu hükümlerin psikolojik taciz davranışlarına karşı bir koruma sağladığı anlaşılmalı birlikte bu hükümlerin somut uyuşmazlıklara uygulanıp uygulanamayacağı tartışılmalıdır. Anayasa hükümlerinin somut uyuşmazlıklara doğrudan uygulanabilmelerini sağlayan Anayasanın 11. maddesidir. Buna göre, “Anayasa hükümleri yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır”. Ancak Anayasa hükümlerinin hepsi de aynı nitelikte değildir. Bu nedenle tüm hükümlerin bu şekilde doğrudan etkili olduğu söylenemeyecektir. Aslında bu hüküm, Anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesini vurgulayan bir hükümdür (Ulucan, 1982). Anayasa Mahkemesi, Anayasa hükümlerinin somut uyuşmazlıklarda ve özel hukuk ilişkilerinde doğrudan uygulanabilmesi için kanuna ihtiyaç olduğuna karar vermiştir. Bu kararı verirken şunu da vurgulamıştır. Anayasanın bazı hükümleri özel hukuk ilişkilerine doğrudan uygulanabilir. Öyleyse, sonuç olarak, anayasadaki birçok hüküm kanun aracılığıyla uygulanabilen çerçevede niteliktedir. Ancak özellikle kişilik hakları ya da sözleşme özgürlüğüyle ilgili özel hukuk kuralları olmasaydı dahi kişiliğin korunmasını ve sözleşme özgürlüğünü sağlamak amacıyla aynı konudaki Anayasal hükümler somut uyuşmazlıklarda doğrudan uygulanabilecekti (Tanör, 1982; Kaneti, 1988-1990).

6.2. Yasal Düzlemde Kadın Çalışanın Psikolojik Taciz Davranışlarına Karşı Korunması

Yasal düzeyde psikolojik taciz ise kadın çalışanın kişilik haklarını ihlal etmesi nedeniyle Medeni Hukuk boyutuyla, haksız fiil oluşturması nedeniyle Borçlar Hukuku boyutuyla, iş ilişkisinde borca aykırı davranış oluşturması ve sözleşmeyi ihlal etmesi nedeniyle İş Hukuku boyutuyla karşımıza çıkmaktadır.

6.2.1. Kişilik Haklarının İhlali Olarak Psikolojik Taciz

6.2.1.1. Genel olarak

Psikolojik taciz, özellikle kadın çalışanın kişilik haklarını ihlâl etmektedir. Bu nedenle kişilik hakları ve ihlalinin düzenlendiği Medeni Kanun'daki hükümler çerçevesinde bu kavramı incelemek yerinde olacaktır.

İş sözleşmesi, işçinin emeğini ortaya koyduğu ve kişiliğinin önemli olduğu iki taraflı sözleşmelerdendir. Özellikle işçinin kişiliğinin ön plânda olduğu sözleşmelerdendir. Bu sözleşmede her iki tarafa yüklenen borçlar söz konusudur. Bunlardan belki de en önemlisi işverenin işçiyi gözetme borcu ve işçinin sadakat borcudur (Çelik, 2008; Narmanlıoğlu, 1998; Engin, 1993; Süzek, 2019; Bakırcı, 2000). İşveren işçiyi gözetme borcunu yerine getirirken işçinin kişilik haklarına özen göstermelidir.

Psikolojik taciz davranışları, kadın işçiyi aşağılayan, güvenini yitirmesine sebep olan, hatta onu iş hayatından uzaklaştırmaya yönelik düşmanca eziyet edici davranışlar olarak kişilik haklarını ihlâl etmektedir. Ayrıca bu davranışlar, ekonomik özgürlüğünü de iş hayatından uzaklaştırarak ihlâl etmektedir. Bu tür davranışlarla kadın çalışma özgürlüğünü kaybetme, mesleki kariyerini sonlandırmakta ve ekonomik özgürlüğünden olmaktadır. Bu nedenle de psikolojik taciz ile kişinin ekonomik kişilik değerleri de ihlâl edilmektedir.

6.2.1.2. Kadın İşçinin Psikolojik Taciz Davranışları ile İhlâl Edilen Kişilik Hakları

Psikolojik taciz davranışları ile kadın çalışanın çok farklı türde kişilik hakları ihlâl edilebilmektedir. Bunlar; fiziksel ya da psikolojik sağlığı, sosyal ve manevî kişiliği, vücut bütünlüğü, onur ve saygınlığı, ekonomik özgürlüğü, öz saygı ve güveni, olarak sayılabilmektedir.

6.2.1.2.1. Psikolojik Taciz Davranışları ve Kadın Çalışanın Sağlık ve Hayatı Üzerindeki Hakkı

Kişinin maddi kişisel değerleri arasında sayılan sağlık ve hayatı üzerindeki haklar psikolojik taciz davranışları ile ihlâl edilebilmektedir. "Sağlık" kavramı kişinin hem bedensel hem de ruhsal sağlığını kapsamaktadır (Zevkliler, 2000; Helvacı, 2006). Bir kişinin ruhsal ve bedensel sağlığına zarar veren her türlü davranış kişilik hakkını zedelemektedir.

Psikolojik taciz davranışları genellikle kadın çalışanın hem ruhsal hem de fiziksel sağlığına zarar vermektedir. Bu davranışlara maruz kalan kadın

öncelikle üzülmede, önlemek için uğraşmakta, baş edemeyeceğini anlayınca görmezden gelmeyi denemektedir. Ancak davranışları görmezden gelmeye çalıştıkça davranışların dozu artabilmekte ve mağdur kadın çalışanın ruhsal olarak etkilenmeye başlamasına sebep olmaktadır. Kadın çalışan zaman zaman kendini yalnızlaştırmakta, uyku bozuklukları yaşamakta, depresyon belirtileri başlamakta ve bu durum yavaş yavaş fiziksel sağlığına da zarar vermektedir. Örneğin, bu davranışlara uğrayan kadın çalışanda iştah azalmaları, mide sorunları, kalp rahatsızlıkları, yüksek tansiyon gibi fiziksel sağlığını bozan rahatsızlıklar ortaya çıkabilmektedir. Hatta mağdur kadın çalışan işin içinden çıkamadığında kendini sıkışmış hissetmekte, derdini kimseye anlatamamakta ve ileri derecede kişilik bozuklukları yaşayabilmektedir. Sonuç olarak, bu tür bir taciz davranışı mağdurun hem ruhsal hem de fiziksel sağlığını bozarak onun maddi kişilik haklarına zarar vermektedir.

6.2.1.2.2. Psikolojik Taciz ve Kadın Çalışanın Özel Hayat Alanı Üzerindeki Hakkı

İnsan hayatının biri herkesle paylaştığı genel hayatı, bir de sadece kendisine sakladığı özel hayatı vardır. İnsan hayatının özel kısmı, kişinin gizli alanı ve özel hayatı olmak üzere iki şekilde incelenebilir. Kişinin sadece kendisinin bildiği alan, gizli alanıdır. Gizli alana; din ve vicdan özgürlüğü, düşünce özgürlüğü gibi özgürlükleri içermektedir. Özel hayat alanı ise, kişinin sadece bazı yakın ilişki içerisinde olduğu kişiler tarafından bilinen alandır¹⁰ (Kilkelly, 2008; Ertürk,

¹⁰ 1992 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin verdiği kararda özel hayat şu şekilde tanımlanmıştır: “Özel hayat kavramını, bireyin kişisel hayatını istediği gibi yaşayabileceği bir iç alanla kısıtlamak ve bu alanın dışında kalan dış dünyayı bu alandan tamamen hariç tutmak aşırı sınırlayıcı bir yaklaşımdır. Özel hayata saygı, başka insanlarla ilişki kurmak ve söz konusu ilişkileri geliştirmek hakkını da bir dereceye kadar içermelidir”. (16 Aralık 1992 tarihli Niemietz-Almanya davası); Anayasa Mahkemesi, 1412 sayılı CMUK'un 94'üncü maddesinin iptali istemiyle açılan davadaki kararında şu ifadelerle yer vermiştir: “Özel hayatın korunması herşeyden önce bu hayatın gizliliğinin korunması, başkalarının gözleri önüne serilmemesi demektir. Orada cereyan edenlerin yalnız kendisi veya kendisinin bilmesini istediği kimseler tarafından bilinmesini istemek hakkı, kişinin temel haklarından biridir. Bu niteliği sebebiyledir ki, özel hayatın gizliliğine dokunulmaması, insan haklarına ilişkin beyanname ve sözleşmelerde korunması istenilmiş, ayrıca tüm demokratik ülke mevzuatında açıkça belirlenen istisnalar dışında bu hak devlet organlarına, topluma ve diğer kişilere karşı korunmuştur. İnsanın mutluluğu için büyük önemi olan özel hayata saygı gösterilmesi hakkı onun kişiliği için temel bir hak olup yeteri kadar korunmadığı takdirde kişilerin ve dolayısıyla toplumun kendini huzurlu hissedip güven içinde yaşaması mümkün değildir. Bu nedenlerle söz konusu gizliliği çeşitli biçimde ihlâl eylemleri suç sayılarak ceza yaptırımlarına bağlanmıştır”. (Anayasa Mahkemesi'nin, E.1986/24, K.1987/8 sayılı ve 31.03.1987 tarihli kararı, www.anayasa.gov.tr/kararlar/iptalitiraz/K1987).

2002; Helvacı, 2001). Öyleyse denilebilir ki; özel hayat alanı, herkesin bildiği alan dışında kalan olaylar ve davranışlardır. Ancak kişilik haklarının ihlalinin önüne geçen iki halden birisi yani üstün nitelikli kamu yararı veya mağdurun rızası söz konusu ise özel hayatın ihlalden söz edilemeyecektir.

Özel hayat alanı içerisine kişinin cinsel tercihleri, siyasi görüşleri, dini inanışları gibi konular girmektedir. Özel hayatın ihlali meselesi incelenirken işverenin de bilgi edinme hakkı göz ardı edilmemelidir. Çünkü işveren, iş sözleşmesi akdederken çalışan ile ilgili önemli olan bazı hususları bilmek isteyecektir. İşverenin bilgi edinme hakkı çerçevesinde öğrenmek istediği konuların iş ve işin görülmesi ile ilgili olması önemlidir. Öyleyse denilebilir ki, işverenin bilgi edinme hakkı çerçevesinde, özel hayata müdahalesinin sınırı iş ve işin görülmesi ile olan ilgisidir (Ertürk, 2002).

Özel hayat medeni hukuk alanında korunan kişilik haklarındandır. Anayasa'nın 20/1. maddesindeki şu hükümde de vurgulanmıştır: "Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatın gizliliğine dokunulmaz." hükmüne yer verilmiştir. Ayrıca, Medenî Kanun'un 24. maddesine göre, "Hukuka aykırı olarak kişilik hakkına saldırılan kimse, hâkimden, saldırıda bulunanlara karşı korunmasını isteyebilir". Anayasal düzenleme, özel hayata müdahalede kişinin bu hakkının korunmasını talep hakkı vermektedir. Borçlar Kanunu'nun 58. Maddesindeki düzenlemeye göre de kişilik haklarından olan özel hayatın ihlali halinde mağdurun tazminat talep etme hakkı düzenlenmiştir.

Psikolojik taciz davranışları ve özel hayata müdahale bir arada değerlendirildiğinde, tacize uğrayan kadın çalışanın cinsel tercihleri, siyasi görüşü, dini inanışı gibi konularda aşağılama, sıkıştırma, alay etme, dışlama ile bu hakkın ihlal edileceği görülecektir. Bu türden davranışlar, mağdurun işi ile ilgili olmayan davranışlardır. Kadın işçinin sürekli e-postalarının okunması, telefonunun kurcalanması, telefonunun dinlenmesi de özel hayata müdahale niteliği taşıyan taciz davranışlarına örnek olarak sayılabilecektir.

6.2.1.2.3. Psikolojik Taciz ve Mağdur Kadın Çalışanın Onur ve Saygınlığı

Psikolojik taciz davranışının kişilik hakları üzerindeki etkisi incelendiğinde, ihlalin ağır şekilde gerçekleştiği kişilik hakkının "onur ve saygınlık" olduğu görülecektir.

"Onur ve saygınlık", Kişinin bulunduğu ortam, yetiştiği çevre, eğitim düzeyi gibi birçok faktörden etkilenecek, kişiden kişiye değişse de kişinin insan olması nedeniyle sahip olduğu değerlerdendir (Oğuzman, 2002; Dural ve Öğüz,

2006; Tınaz, Bayram, Ergin, 2008; Özel, 2004). Bu nedenle, Anayasamız da bu önemi vurgulayarak, onur ve saygınlığa getirilecek sınırlamaların ancak kanunla yapılabileceğinin düzenlemiştir. Kişinin onur ve saygınlığı, kendi çabaları ile toplumda edindiği yerdir. Kişi, zaman içerisinde toplumda gösterdiği tepkiler, sosyal ortamlardaki davranışları ile zaman içerisinde bir yer edinmekte ve bu da kişiyi bir saygınlığa erdirmektir. Yani onur ve saygınlık kişinin doğuştan sahip olduğu bir kişilik hakkı değildir.

Kişinin toplum içerisinde sahip olduğu onur ve saygınlık kişiden kişiye değişen subjektif bir kavram olduğu için bu hakkın ihlal edilip edilmediği de kişinin kendisini subjektif olarak nasıl hissettiğini değerlendirmesi ile ortaya çıkacaktır. Ancak bu değerlendirme yapılırken subjektif ölçüler kullanılmaz. Önemli olan, makul bir kişinin o davranışlara verdiği anlam olmalıdır.

Özel hayata ilişkin kişilik hakları sözlü ya da yazılı veyahut davranışlarla mümkündür (Özel, 2004; Dural ve Ögüz, 2006). Kişiyi aşağılayan, dışlayan, küçük düşüren her türlü söz ya da davranış bu nitelikte olabilmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken mesele, en ufak bir eleştirinin ya da uyarının da onur kırıcı davranış olarak algılanmamasıdır. Eğer sözler ya da davranışlar, toplum tarafından kişinin kınanmasına, dışlanmasına ya da küçük düşürülmesine sebep oluyorsa ya da kişide bazı değerlerin eksik olduğu izlenimi uyandırıyor ise kişinin onur ve saygınlığının ihlâl edildiğinden bahsedilebilecektir (Dural ve Ögüz, 2006).

Psikolojik taciz olarak kabul edilebilecek onur ve haysiyet kırıcı davranışlara örnek olarak; kişinin sürekli eleştirilmesi, sözünün kesilmesi, yok gibi davranılması, kendisine iş verilmemesi, sürekli eksiklik bulunması, verilen işlerin sürekli değiştirilmesi, kapasitesinin üzerinde iş verilmesi, kişinin soyutlanması, işlemediği suçlarla suçlanması sayılabilecektir.

6.2.2. Borçlar Hukuku ve Borca Aykırılık Bakımından İşyerinde Psikolojik Taciz

İş yaşamı zaten kendi içerisinde hiyerarşik olarak eşit düzeyde olmayan iki kişi arasında akdedilen iş sözleşmesi ile var olmaktadır. Bu eşitsizlik, işverene bağımlı olarak iş gören ve emeğini ortaya koyan işçi karşısında ekonomik olarak güçlü işveren şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Psikolojik taciz davranışları da genellikle bu eşitsiz çalışma ortamı içerisinde güçlü olan işverenin bazı yükümlülüklerini ihlal etmesi ile ortaya çıkmaktadır.

6.2.2.1. İş Sözleşmesinin İhlali Bakımından Psikolojik Taciz

İş Kanunu'nun 8. maddesinde iş sözleşmesi şu şekilde tanımlanmıştır: “Bir tarafın (işçi) bağımlı olarak iş görmeyi, diğer tarafın (işveren) da ücret ödemeyi üstlenmesinden oluşan sözleşmedir”. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, iş sözleşmesini diğer iş görme sözleşmelerinden ayırt eden en temel unsur, işçinin işverene bağımlı olarak çalışmasıdır. Bağımlılık ise, işçinin işveren emir ve talimatları ile hareket etmesini ifade etmektedir (Ekonomi, 1984; Oğuzman, 1987; Narmanlıoğlu, 1998; Süzek, 2019; Çelik 2018; Eyrenci, Taşkent, Ulucan, 2005; Güzel, 1997; Demircioğlu, 2007). Doktrinde buradaki bağımlılık, kişisel bir bağımlılık olarak kabul edilmiştir (Tunçomağ, 1989). Bu bağımlılık neticesinde işçi ve işveren arasında hiyerarşik anlamda bir düzen doğmaktadır. İşçi “alt”, işveren ise “üst” konumuna sahip olmaktadır (Güzel, 1997). İşçi, üstüne yani işverene bağımlı olarak onun denetim ve gözetiminde iş görme borcunu yerine getirmekte, işveren ise işçiyi koruma ve gözetme borcunu ifa etmekle yükümlü kılınmaktadır (Uluslan, 1990). Bu nedenle de işçi, işini görürken işveren işçinin iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini almalı ve onu koruyup gözetmelidir.

İşverenin bu borcu işçinin kişiliğini de gözetip korumayı kapsamaktadır. Bu nedenle işveren, iş gören işçisinin sağlığını, yaşamını, onur ve haysiyet gibi kişilik haklarını da korumalı, işini görmekte iken zarara uğramasına engel olmalı, hak ihlaline sebep olacak her türlü davranıştan kaçınmalıdır (Süzek, 2019; Aydın, 2002; Aydın, 2004). İşverenin işçiyi koruma ve gözetme borcu hem işverenin kendi davranışlarına hem de işyerinde çalışan başka işçilerin ya da üçüncü kişilerin davranışlarına karşıdır (Akı, 1994; Centel, 1994; Aydın, 2004; Ertürk, 2002). Zira işveren gerekli olan önlemleri alarak uyumlu bir iş ortamı sağlamakla da yükümlüdür.

Diğer iş görme sözleşmelerinden farklı olarak iş sözleşmesi, işçinin kişiliğine bağlı bir sözleşmedir. İşçinin taşıdığı kişisel özellikler işvereni sözleşme yapmaya iten özelliklerdir (Güzel, 1996). Kişilik hakları, iş hukukunda ön planda olan haklardır. “İşçinin kişiliğinin korunması, onun yaşamının, sağlığının, bedensel ve ruhsal bütünlüğünün, şeref ve haysiyetinin (onurunun), kişisel ve meslekî saygınlığının, özel yaşam alanının, ahlâkî değerlerinin, genel olarak özgürlüğünün ve bu arada düşünce özgürlüğü ve sendikal örgütlenme özgürlüğünün korunmasını içerir” (Süzek, 2019).

İş ilişkisinde kişilik haklarının önemi nedeniyle işçinin ruhsal ve fiziksel bütünlüğüne yapılan her türlü haksız fiil niteliğindeki davranış ya da ifade edilen söz çalışma düzenini bozacağı gibi iş ilişkisinde işverenin borçlarına

da aykırılık oluşturacaktır. Bazen yapılan davranış doğrudan ve açıkça kadın işçinin kişilik haklarına saldırı niteliğinde olmasa da kadını çalışma hayatından uzaklaştırmaya yönelik olması nedeniyle dolaylı olarak kişilik haklarına saldırı şeklinde kabul edilebilecektir. Bu da işverenin gözetim ve koruma borcuna aykırılık oluşturacağı gibi işverenin eşit davranma yükümlülüğüne de aykırılık oluşturabilecektir. Kısacası bu davranışlar borçlar hukuku ve iş hukuku anlamında, iş ilişkisinde borca aykırı davranışlardır.

Çalışma yaşamında psikolojik taciz davranışlarının temel sebebi, çalışanı yıldırarak, iş yaşamından tazminatsız, istifa ederek uzaklaşmasını sağlamaktır. Bunu yaparak işveren tazminat ödeme gibi bazı yükümlülüklerinden kurtulacağını düşünmektedir. Yani bu şekilde davranarak tacizde bulunan ve kadın çalışanı çalışma hayatından uzaklaştıran işveren açıkça borca aykırı hareket etmektedir (Güzel, 2008; Tınaz, Bayram, Ergin, 2008).

6.2.2.2. Dürüstlük Kuralının İhlâli ve Hakkın Kötüye Kullanılması Bakımından Psikolojik Taciz

Dürüstlük kuralı, Medeni Kanun'un 2. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir: “Herkes haklarını kullanırken ve borçlarını yerine getirirken dürüstlük kurallarına uymak zorundadır. Bir hakkın açıkça kötüye kullanılmasını hukuk düzeni korumaz”. Öyleyse iş ilişkisinde de taraflar, işçi ve işveren, borçlarını ifa ederken, haklarını kullanırken makul, orta zekâlı bir kişi gibi dürüst bir biçimde hareket etmelidir (Oğuzman, 1990).

İş ilişkisinin niteliği gereği işçinin kişiliğini ön planda tuttuğunu yukarıda anlatmıştık. Bu nedenle, dürüstlük kuralının uygulanmasında iş ilişkilerinde daha dikkatli olunmalıdır. Çünkü işverene sıkı sıkıya bağlı çalışan ve sadece emeği ile geçinen, işi kaybetme korkusu yaşayan işçi, işverenin tüm emir ve talimatlarına uymaya çalışacaktır. Bu da işverenin, emir ve talimatlarla işçiye müdahale etmesine izin verecektir. Özellikle kişiliğin önemli olduğu ve sıkı bir ilişki içerisinde olunan iş ilişkisi gibi borç doğuran sözleşmelerde güven oldukça önemlidir.

Psikolojik taciz davranışları da işçinin kişilik haklarını ihlal eden, işçiyi yıldırarak bezdiren davranışlar olması hasebiyle güven sarsıcı davranışlardır. Bu nedenle de dürüstlük kuralının ihlâli anlamını taşımaktadır. Psikolojik taciz davranışlarının varlığı güveni sarsacağı için işveren bakımından dürüstlük kuralının ihlalini oluşturacak ve buna dayanarak işverenin sorumluluğu yoluna gidilebilecektir. Bu taciz davranışlarının sadece işverenden gelmesi halinde işveren sorunlu tutulmayacak, başka bir işçiden ya da iş ilişkisi ile bağlantılı

üçüncü bir kişiden geldiğinde de işverenin bunu önleme yükümlülüğü olduğundan yine sorumluluğu yoluna gidilebilecektir¹¹. Bu davranışları sergileyen işveren, emir ve talimatlarında işçiyi gözetme ve koruma borcunu ihlal etmekte, hukuka ve ahlaka aykırı davranmış olmakta, normal, makul, orta zekalı bir işverenin göstermesi gereken davranışı göstermemekte ve sonuç olarak Medeni Kanun'un 2. maddesindeki dürüstlük kuralına aykırı davranmış olmaktadır (Tınaz, Bayram, Ergin, 2008).

Psikolojik taciz davranışlarının dürüstlük kuralını ihlal edip etmediği elbette her somut olayda ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme yapılırken de bazı kriterler kullanılabilir. Örneğin, işverenin hiçbir yararı bulunmamasına rağmen yönetim hakkını sırf kadın işçiyi zor duruma düşürecek şekilde kullanması ya da işverenin birden fazla hakka sahip olduğu bir durumda yararına olmamasına rağmen seçim yaparken kadın işçiyi zor duruma düşürecek olan hakkını seçmesi hallerinde hakkın kötüye kullanıldığı ve dürüstlük kuralına aykırı davranıldığı sonucuna varılabilecektir (Tınaz, Bayram, Ergin, 2008). İşverenin hiç yararı olmamasına rağmen işçiyi diğer çalışanlardan dışlamak maksadıyla tek başına bir odaya yerleştirmesi ya da işverenin sürekli

¹¹ Yargıtay psikolojik taciz davranışlarının hakkın kötüye kullanılması niteliğini taşıdığını psikolojik taciz uygulayan işvereni kötüniet tazminatı ödemeye mahkûm ederek kabul etmiştir. Bu kararda, Yargıtay'a göre "Davacının işyeri sendika temsilcisi olarak göreviyle ilgili girişimlerde bulunduğu, işvereni bölge Çalışma Müdürlüğüne şikâyet ettiği, bunun üzerine işyeri değiştirilip psikolojik tacize uğradığı anlaşılmaktadır. Mahkemece iş sözleşmesinin disiplin kurulu kararında gösterilen nedenlerle 22.01.2003 tarihinde haksız olarak feshedildiği kabul edilerek kıdem ve ihbar tazminatları yönünden hüküm kurulmuştur. Davacının disiplin kurulu kararı gerekçesindeki eylemleri gerçekleştirdiği yolunda davalı delil göstermemiştir. Davacı tanıkları iddiayı doğrulamışlardır. Bu durumda ihbar tazminatının üç katı tutarında kötüniet tazminatı verilmesi gerekirken sadece ihbar tazminatı ile hüküm kurulmuştur..."9. HD, 11.06.2007, E.2006/32353, K.2007/18337. Yargıtay'ın önüne gelen bir olayda Adana 1. İş Mahkemesi'nin vermiş olduğu kararda her ne kadar psikolojik tacizden bahsetmemiş olsa da davacı, davalının milletvekili seçimlerine katıldığı esnada gece gündüz çalıştığını ancak seçimleri kazanamadığını ve işyerinde çalışan ve kendisine oy vermeyenlerin kendilerini açıklamalarını istediğini, davacıların kendilerini açıklamaları üzerine davalı tarafından istifaya zorlandıklarını iddia etmiştir. Bu olayda mahkemenin verdiği karar şu şekildedir: "İşyerinde 5,5 yıl süre kıdemi olan işçinin davalı işverenin üzüntüsünü dile getirmesi nedeniyle işyerinden ayrılıp gitmesi hayatın olağan akışına aykırıdır. Nitekim davacı Anayasal seçme hakkını kullanmıştır. Bu nedenle sözleşmenin siyasî nedenle (siyasî baskı nedeniyle) davalı tarafından feshedildiği sonucuna varılmıştır. ..davacı 4857 sayılı Yasanın 17/6. maddesi uyarınca kötüniet tazminatına hak kazanmıştır". Yargıtay bu kararı onamıştır. Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin, E.2008/44000, K.2010/39188 sayılı ve 21.12.2010 tarihli kararı.

olarak işçinin işini değiştirmesi örneklerinde¹² olduğu gibi psikolojik taciz niteliğindeki işveren davranışları aynı zamanda dürüstlük kuralına aykırılık teşkil edecektir.

6.2.3. İş Hukuku ve İş İlişkisinde İşverenin Bazı Borçlarının İhlali Bakımından Psikolojik Taciz

Tam iki tarafa borç yükleyen bir sözleşme olan iş sözleşmesinde işverenin temel borcu olan ücret ödeme borcu yanında eşit davranma, işçiyi gözetme gibi yan borçları da vardır. Bu borçların psikolojik taciz davranışları ile ihlal edilip edilmediğinin tespiti önemlidir. Çünkü bu tespitten sonra ihlal edildiği sonucuna varılırsa işverenin sorumluluğu yoluna gidilebilecektir.

6.2.3.1. İşverenin İşçiyi Gözetme Borcu Açısından Psikolojik Taciz

İşçinin gördüğü iş nedeniyle uğrayabileceği zararlara karşı yeterli önlemlerin alınması, işçinin korunması, işçiyi zarar verecek davranışlardan kaçınılması anlamına gelen gözetme borcu, işverenin ücret ödeme borcu yanında söz konusu olan temel borçlarından¹³.

Psikolojik taciz davranışları, işverenin iş sözleşmesinden kaynaklanan temel borçlarından olan gözetme borcunu ihlal etmiş olacağı için Borçlar Kanunu'nun 112. maddesinde düzenlenen borca aykırılık hükümlerine göre

¹² Psikolojik taciz davranışlarına Yargıtay kararlarında rastlanan diğer örnekler şu şekilde sıralanabilir: Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin, 2007/42976 E., 2008/17137 K. sayılı ve 23.06.2008 tarihli kararında "...davacının işyerinde amirlerinin sözlü saldırıları ve hakaretlerine maruz kaldığı, kişilik haklarının çiğnendiği, çalışma arkadaşları arasında küçük düşürüldüğü sabittir..." şeklindeki bir gerekçesi ile psikolojik taciz davranışlarını sıralamıştır. Yine Yargıtay 9. HD'nin 30.05.2008 tarihli 2007/9154 E., 2008/13307 K sayılı kararında da, "...İşveren işçisini gözetme yükümlülüğüne uymayarak davacıyı iş arkadaşları önünde sürekli olarak küçük düşürmüş, bağırması ve işleri beceremediğini ifade etmiştir..." gerekçesi ile psikolojik taciz davranışlarının neler olabileceğini örneklendirmiştir. www.kazanci.com (21.08.2022)

¹³ Yargıtay'a göre iş sözleşmesinin işverene yüklediği gözetme borcu şu şekilde ele alınmıştır:

"İşçinin iyiliği ve çıkarları doğrultusunda davranmak, işçiyi zarar verebilecek davranışlardan kaçınmak, tehlikeleri önlemek borçlarını yükler. İşyerinde iş güvenliği önlemlerinin alınması, işverenin gözetme borcu kapsamında yer alan yükümlülüklerinin sadece bir bölümünü ifade etmektedir...İşverenin işyerinde çalışanları gözetme ve koruma borcunun kapsamında, işçilerin maddî ve manevî vücut bütünlüğünün, şeref, haysiyet ve özel yaşam gibi kişisel değerlerinin korunması da bulunmaktadır". 9.Hukuk Dairesi'nin E.2010/15688, K.2010/38732 sayılı ve 20.12.2011 tarihli kararı. (www.kazanci.com) (22.08.2022)

işveren sorumlu tutulabilecektir. Ayrıca bu davranışlar haksız fiil teşkil edeceği için işveren haksız fiil hükümlerine göre de sorumlu tutulabilecektir. Kısacası, psikolojik taciz davranışları sergileyen işverenin sorumluluğunda, borca aykırılık hükümleri ile haksız fiil hükümleri uygulanabileceğinden bu hükümler arasında seçim yapılarak işveren sorumlu tutulabilecektir.

Borçlar Kanunu'nun 417. maddesinde yer alan "İşveren, hizmet ilişkisinde işçinin kişiliğini korumak ve saygı göstermek ve işyerinde dürüstlük ilkelerine uygun bir düzeni sağlamakla, özellikle işçilerin psikolojik ve cinsel tacize uğramamaları ve bu tür tacizlere uğramış olanların daha fazla zarar görmemeleri için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür" hükmü ile 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun 4. maddesinde yer alan İş Kanunu'nun 77. maddesinde yer alan "İşveren, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla yükümlü olup..." hükmü uyarınca işveren, sadece kendisinin davranışlarından değil, başka bir işçinin ya da üçüncü kişilerin psikolojik taciz niteliğindeki davranışlarından da sorumludur.

Yargıtay, iş ilişkisinde işçiyi gözetme borcu çerçevesinde psikolojik taciz davranışını değerlendirirken şu karara varmıştır: "...işveren vekilinin işle bağlantılı olmayan ve ilgisini belli edecek şekilde davranmaya devam ettiği, davacının ayrıca yıldırma, pasifize etme amacına yönelik işveren vekili davranışlarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Temadi eden bu davranışlar nedeniyle davacının sağlığında zarar meydana geldiği, bu sebeple psikolojik destek aldığı, iddia edilenler ile belirtilen eylemlerin birbirleriyle örtüştüğü ve bu suretle davacının işyerinde psikolojik taciz ve baskıya uğradığı sonucuna ulaşılmıştır...İşveren vekili pozisyonundaki kişinin bu davranışlarının işverenin işçiyi gözetme borcuna uygun düşmemesi karşısında, işçinin iş sözleşmesini haklı sebeple feshettiği ve ayrıca kişilik hakkının ihlali nedeniyle manen zarar gördüğünün kabulü gerekmektedir..."¹⁴

6.2.3.2. İşverenin Eşit Davranma Borcu ve Ayrımcılık Yasağı Açısından Psikolojik Taciz

İşverenin keyfi davranması, haklı nedenler olmadan farklı muamelede bulunması anlamına gelen eşit davranma borcu, mutlak bir eşitliği ifade etmemektedir. Burada önemli olan haklı sebepler olmadan ayırım yapılmamasıdır.

¹⁴ Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin 25.05.2022 tarihli ve E. 2022/4922, K. 2022/6503 sayılı kararı.

Yoksa işveren farklı özellikleri gözeterek ayrıma elbette gidebilecektir (Ekonomi, 1984; Çelik 2018; Süzek, 2019; Tuncay, 1982).

İş Hukukunda işverenin eşit işlem yapma borcu İş Kanunu'nun 5. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir: İş ilişkisinde dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayırım yapılamaz". Bu borca aykırı davranmanın yaptırımını Kanun'un 5. maddesinin 6 ve 7. fıkralarında "İş ilişkisinde veya sona ermesinde yukarıdaki fıkra hükümlerine aykırı davranıldığında işçi, dört aya kadar ücreti tutarındaki tazminattan başka yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebilir. 2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 31. maddesi hükümleri saklıdır" şeklinde düzenlenmiştir. Bu nedenle, işveren, haklı bir neden olmadan eşit davranma ilkesine aykırı hareket edecek olursa işçinin dört aya kadar ücreti tutarında eşitsizlik tazminatı ödemek zorunda kalacaktır. Ayrıca işçinin yoksun kaldığı haklarını da karşılayacaktır.

Psikolojik taciz davranışları ile işverenin eşit davranma borcu bir arada değerlendirildiğinde, işverenin keyfi davranması şeklinde karşımıza çıkan psikolojik taciz, eşit davranma borcuna aykırılık için gösterilebilecek en önemli örneklerdendir. Eşit davranma yani eşitlik ilkesi aslında hukukun her alanına yayılmış olan temel bir ilkedir (Tuncay, 1982). Mağdur kadın işçi, psikolojik taciz davranışlarına maruz kaldığında, diğer işçilerden uzaklaştırılmakta, yalnızlaştırılmakta, dışlanmakta ve eşitlik ilkesine aykırı davranışlara maruz kalmaktadır. Örneğin, mağdur işçiye diğer işçilerden farklı olarak daha çok iş verilmekte, kapasitesinin altında işler verilmekte, ayrı oturtulmakta ya da hiç iş verilmeyerek işçi soyutlanmaktadır. Bundan başka, işçinin yaptığı işlerin ciddiye alınmaması ve bu nedenle kendisine farklı davranılması da eşit işlem borcuna aykırılık teşkil edecektir. Çünkü eşit işlem yapma borcu aynı zamanda farklı davranılması gerekirken diğer işçilerle aynı davranılması halinde de ihlâl edilmiş olacaktır (Narmanlıoğlu, 2008; Demircioğlu, 2007).

6.2.4. 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu Bakımından Psikolojik Taciz

"İşçinin Kişiliğinin Korunması" başlıklı Türk Borçlar Kanunu'nun 417. maddesindeki hüküm, "İşveren, hizmet ilişkisinde işçinin kişiliğini korumak ve saygı göstermek ve işyerinde dürüstlük ilkelerine uygun bir düzeni sağlamakla, özellikle işçilerin psikolojik ve cinsel tacize uğramamaları ve bu tür tacizlere uğramış olanların daha fazla zarar görmemeleri için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür.

İşveren, işyerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için gerekli her türlü önlemi almak, araç ve gereçleri noksansız bulundurmak; işçiler de iş sağlığı ve güvenliği konusunda alınan her türlü önleme uymakla yükümlüdür.

İşverenin yukarıdaki hükümler dâhil, kanuna ve sözleşmeye aykırı davranışı nedeniyle işçinin ölümü, vücut bütünlüğünün zedelenmesi veya kişilik haklarının ihlâline bağlı zararların tazmini, sözleşmeye aykırılıktan doğan sorumluluk hükümlerine tâbidir” şeklinde.

Borçlar Kanunu’ndaki bu hüküm ile psikolojik taciz davranışlarına karşı işverenin sorumluluğu açıkça düzenlenmiş ve işçinin kişiliğinin korunması yükümlülüğü işverene yüklenmiştir.

Aslında Kanun’daki açık hükümden de anlaşılacağı üzere, işverenin işçinin kişiliğine aykırı hareket etmesi, psikolojik tacizde bulunması sözleşmeden doğan sorumluluk hükümlerine yönlendirmektedir. Böylece, halen yürürlükte olan kanun dâhilinde, işverenin sorumluluğunun hukukî niteliği konusundaki tartışmalar sona erdirilmiştir. Kanundaki bu düzenleme, işverenin işçinin kişilik haklarını korumakla yükümlü olduğunu açıkça düzenleyerek ve buna aykırılık halinde sözleşmeden kaynaklı sorumluluk hükümlerinin işletileceğini vurgulayarak, işçiyi koruma ve gözetme borcunun kaynağının iş sözleşmesi olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan da hüküm oldukça isabetlidir.

Psikolojik taciz davranışlarını önlemeyi işverenin yükümlülüklerinden sayan hükmün 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu ile mevzuatımıza dahil olması da oldukça önemlidir. Çünkü hüküm İş Kanunu’nda yer alsaydı sadece İş kanunu kapsamındaki işçileri için söz konusu olacaktı. Oysa hüküm Borçlar Kanunu’nda yer aldığı için tüm iş sözleşmesi ile çalışan işçiler için söz konusu olacaktır.

Kanun’daki eksikliğini psikolojik tacizin tanımına yer vermemiş olduğu söylenebilecektir. Tanımın yapılmamış olması, psikolojik taciz ile ilgili tartışmaların devam etmesine neden olacaktır. Elbette ki Kanundaki bu tanım boşluğu, yargı kararları ve literatür ile doldurulacaktır.

7. Türk Hukukunda Çalışan Kadına Karşı Uygulanan Psikolojik Tacize Getirilen Hukukî Korumalar

7.1. Medenî Hukuk ve İşyerinde Psikolojik Tacize Getirilen Hukukî Korumalar

Medenî Kanun’un 24. maddesinde kişilik haklarının ihlali halinde mağdurun başvurabileceği hukuki yollar ve açabileceği davalar düzenlenmiştir.

Medenî Kanun'un 24/a bendine göre, “Şahsiyet hakkı hukuka aykırı olarak tecavüze uğrayan veya bir tecavüz karşısında bulunan kişi tecavüze son verilmesini veya tecavüz tehlikesinin önlenmesini talep edebileceği gibi sona ermesine rağmen etkisi devam eden tecavüzün hukuka aykırılığının tespitini ve gerekiyorsa kararın yayınlanmasını da üçüncü kişilere bildirilmesini talep edebilir”. Bu düzenlemeye göre, kişilik hakları haksız saldırıya uğrayan mağdur, üç tür dava açabilecektir. Bu davalar, “saldırının önlenmesi davası”, “saldırının durdurulması davası” ve hukuka aykırı saldırının tespiti davasıdır”. Bu davaların üçünün de ortak özelliği, malvarlığına ilişkin davalar olmayıp kişilik haklarına ilişkin şahıs varlığı davaları olmalarıdır. Bu davaların açılabilmesinin temel şartları, kişilik hakkının varlığı, bu hakkın saldırıya uğraması, bu saldırının hukuka aykırı olmasıdır. Bu şartlar dışında failin kusuru ya da saldırı sonucunda bir zararın doğması gibi şartlar aranmamaktadır. Bu davalarda sadece kişilik haklarının varlığı yeterli olmayıp bu hakların haksız saldırıya uğrayıp ihlal edilmesi de gerekmektedir. Bu husus, psikolojik taciz mağdurları bakımından önemlidir. Çünkü işyerinde gerçekleşen mağdur aleyhine görünen her olumsuz davranış kişilik hakkını ihlâl ettiği anlamını taşımaz ve psikolojik taciz davranışı olmaz.

Psikolojik taciz davranışları neticesinde, mağdur kadın çalışanın Medeni Kanun'un 24. maddesinde sayılan davaları açabilmesi için konunun kendisine özellikleri nedeniyle bazı şartları da taşıması gerekmektedir. Bu şartlar, kişilik haklarını ihlal eden psikolojik taciz davranışlarının belirli bir süre sistematik olarak tekrarlanması ve sonucunda mağdurun fiziksel ya da psikolojik olarak etkilenmesidir. Bu nedenle, mağdurun, davranışların belirli bir süreden beri sistematik olarak tekrarlandığını ve kendisini fiziksel ya da ruhsal olarak etkilediğini ispatlaması gerekmektedir. Mağdur, sistematik olarak tekrarlanan bu davranışları ispatlayamazsa her bir davranış birbirinden bağımsız olarak Kanun'un 24. maddesini ihlal etmiş kabul edilerek kişilik haklarını koruyucu davaların açılmasına sebep olacaktır. Örneğin, işyerinde mağduru yıldırma amacıyla belirli bir süre mağdura karşı hakaret içeren sözler sarf edilmekte, mağdur sürekli işyerinde dışlanmakta, mağdurun dinî ve siyasî görüşleri ile alay edilmekte ise mağdur, amacın işyerinden uzaklaştırılmak olduğunu, davranışların belli süreden beri sistemli olarak devam ettiğini ispatlayarak psikolojik taciz ile bağlantılı olarak söz konusu davaları açabilecektir. Ancak bu davranışlar sistematik olarak tekrarlanmamaktaysa ve buna rağmen kişilik haklarını ihlal etmekteyse psikolojik tacizden bağımsız olarak her bir davranış için bu davaları açılabilir (Demircioğlu, 2007).

Konu ile ilgili yargı kararları incelendiğinde psikolojik taciz ile ilgili birkaç hususa vurgu yapıldığı görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Mağdurun, onur ve haysiyetine, düşüncelerine, tercihlerine, yaşam biçimine, kişiliğine yapılan bir saldırı söz konusudur. Bu saldırgan davranışlar, mağduru küçük düşürmek, aşağılamak, ayırıştırmak, karalamak, yok saymak şeklindeki davranışlarla yapılmaktadır.
- Psikolojik tacizin varlığı için kişilik haklarına haksız bir saldırının varlığı yeterlidir, kişilik haklarının ağır bir şekilde ihlaline gerek yoktur.
- Kişilik haklarının ihlal edildiğinin inandırıcı ve somut delillerle ortaya konulması gerekmektedir.

7.2. Borçlar Hukuku ve İşyerinde Psikolojik Tacize Getirilen Hukukî Korumalar

İş sözleşmesi 4857 sayılı İş Kanunu'nun 8. maddesinde şu şekilde tanımlanmıştır: “iş sözleşmesi, bir tarafın (işçi) bağımlı olarak iş görmeyi, diğer tarafın (işveren) da ücret ödemeyi üstlenmesinden oluşan sözleşmedir”. Kanuna göre, iş sözleşmesinin üç temel unsuru vardır. Birincisi, iş görme, ikincisi, ücret ödeme, üçüncüsü de işçinin işverene olan bağımlılığıdır. Ancak elbette ki işçi ve işverenin sadece bu iki temel borcu yoktur. Bunun dışında yan edimlerde söz konusudur.

İşçi ya da işveren bu borçlarından herhangi birisini eksik ifa ederse ya da hiç ifa etmezse sorumluluğu söz konusu olacaktır. Bu sorumluluğun hukuki dayanağı ise Borçlar Kanunu'nda düzenlenen ya sözleşmeden doğan sorumluluk ya da haksız fiilden kaynaklanan sorumluluk olacaktır. Psikolojik taciz mağduru kadın işçinin tacizden önceki haline getirilmesi için uğradığı ruhsal ya da fiziksel zararların giderilmesi gerekmektedir. Bu zararları gidermek için ise açılacak dava tazminat davası olacaktır. Tazminat davaları, saldırıya uğrayan kişinin saldırıyı gerçekleştirene karşı, saldırıdan önceki durumuna getirilmesini sağlamak üzere başvurabileceği hukukî yoldur (Eren, 2019; Helvacı, 2001). Bu nedenle zararın maddî ve manevî tazminat boyutu da irdelenmelidir.

Medenî Kanun'un 25. maddesinin 3. fıkrasında, “Davacının maddî ve manevî tazminat istemleri ile hukuka aykırı saldırı dolayısıyla elde edilmiş olan kazancın vekâletsiz iş görme hükümlerine göre kendisine verilmesine ilişkin istemde bulunma hakkı saklıdır” hükmüne yer verilmiştir. Borçlar Kanunu'nun 417. maddesinin 3. Fıkrasında ise, “İşverenin yukarıdaki hükümler dâhil, kanuna ve sözleşmeye aykırı davranışı nedeniyle işçinin ölümü, vücut bütünlüğünün

zedelenmesi veya kişilik haklarının ihlaline bağlı zararların tazmini, sözleşmeye aykırılıktan doğan sorumluluk hükümlerine tabidir” düzenlemesi vardır. Bu iki hüküm birlikte değerlendirildiğinde, psikolojik taciz davranışları nedeniyle kişilik hakları ihlal edilen kadın çalışanın tazminat taleplerinin hukuki dayanağının manevi tazminat¹⁵ için Borçlar Kanunu’nun 58. maddesi, maddi tazminat için ise haksız fiil sorumluluğunu düzenleyen 51. Maddesi olduğu söylenebilecektir.

7.3. İş Hukuku ve İşyerinde Psikolojik Tacize Getirilen Hukukî Korumalar

7.3.1. İş Kanunu Hükümlerine Göre İş Sözleşmesinin Haklı Nedenle Feshi

İş sözleşmesinin haklı nedenle derhal fesih hakkı, iş sözleşmesini bozan, yenilik doğuran bir haktır. Bu hakkın sahibi ise iş ilişkisinin devamı dürüstlük kuralı gereği kendisinden beklenemeyecek olan kişidir.

¹⁵ “Somut olaya gelince; 56 yaşında evli bir kadın olan davacının, 14 yıl aralıksız olarak davalı bankanın İstanbul işyerinde avukat olarak çalışmasının ardından Adana iline atamasının yapılarak, akabinde Kahramanmaraş, Gaziantep ve Mardin illerinde kısa sürelerle 9 ay boyunca ve 30 kez yer değiştirmek suretiyle görevlendirildiği dosya kapsamından anlaşılmaktadır. Davacı işçi, davalı işverenden maruz kaldığı psikolojik taciz nedeniyle, hizmet sözleşmesini haklı nedenle feshedebileceği gibi, işe devam etmek suretiyle diğer yasal haklarını kullanma konusunda seçimlik hakka sahiptir (Örneğin; eldeki maddi ve manevi tazminat davası açması gibi). Şu durumda, psikolojik taciz olgusunun somut olayda gerçekleştiğinin kabulü ile davacı yararına uygun bir miktar manevi tazminata hükmedilmesi gerekmektedir.” Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, E. 2015/9-461; K. 2017/127; T. 25.01.2017. (www.kazanci.com) (23.09.2022)

Yine benzer bir kararda, “...aynı kişinin çalışanlarla yapılan bir kutlama esnasında herkesin duyabileceği şekilde “...’in azgın karılarından artık çok sıkıldığını” dile getirdiği, kadınlarla çalışmayı sevmediğini ve istemediğini, kadınların yönetici pozisyonuna geldiklerinde vahşileştiklerini, elinde olsa kadınlarla çalışmayacağını belirttiği ve davacının masadan kısa bir süre ayrılıp döndüğünde ise ...’in “...nerede kalmıştık ...’in azgın karılarından bahsediyorduk..” dediği ve işyerinde amir durumunda bulunan, ekibinde çalışanlara karşı, tavizsiz, katı ve sert tutum ve davranışları olduğu anlaşılan ve yukarıdaki sözleri söyleyen Ortak/Avukat ...’in bu davranışlarının davacının kişilik haklarına saldırı niteliğinde olup, Mahkemece davacının duyduğu manevi acıların giderilmesi için uygun bir manevi tazminata hükmedilmesi gerekirken hukuki tavzihin mahkemeye ait olduğu gözden kaçırılarak davanın salt mobing üzerinden değerlendirilip, Ortak/Avukat ...’in yukarıda belirtilen davacının kişilik haklarına saldırı niteliğindeki davranışlarının değerlendirilmemesi hatalıdır” Yargıtay 9. Hukuk Dairesi’nin E. 2015/33818, K. 2017/22160 sayılı ve 27.12.2017 tarihli kararı. (www.kazanci.com) (22.09.2022).

Psikolojik taciz davranışları, iş ilişkisinin devamını işçi bakımından çekilmez hale getiren, iş ilişkisinde güveni temelden sarsan davranışlardır. Bu nedenle psikolojik taciz mağduru kadın işçi, iş sözleşmesini haklı nedenle derhal feshedebilecektir¹⁶. Haklı nedenle fesih hem belirli süreli hem de belirsiz süreli iş akdi ile çalışanlar için mümkündür.

Psikolojik taciz mağduru işçi ya işveren tarafından uygulanan ya da başka bir işçi ya da işyeri ile bağlantılı üçüncü kişi tarafından uygulanan psikolojik taciz davranışları nedeniyle iş akdini haklı nedenle feshedebilir¹⁷.

İş sözleşmesinin işçi tarafından haklı nedenle feshi İş Kanunu'nun haklı nedenle feshedilebileceği haller İş Kanunu'nun 24. maddesinde düzenlenmiştir. Bu haller, sağlık sebepleri, ahlâk ve iyiniyet kurallarına uymayan haller ve zorlayıcı sebeplerdir. Özellikle ahlâk ve iyiniyet kurallarına uymayan haller kanunda “ve benzerleri” sözcüğü ile geniş bir şekilde düzenlenmiştir. Yani Kanun'un 24. maddesinin bu bendi altında sayılan haller dışında da işçi sözleşmeyi haklı nedenle feshedebilir (Süzek, 2019; Mollamahmutoğlu, 2008; Eyrenci, Taşkent, Ulucan, 2005; Odaman, 2003). Psikolojik taciz davranışları Kanun'da haklı fesih nedenleri arasında açıkça sayılmasa da bu davranışlar işverenin ahlâk ve iyiniyet kurallarına uymayan hallerine örnek olarak sayılabilir (Süzek, 2019).

İş Kanunu dışında Borçlar Kanunu'nda da haklı fesih düzenlenmiştir. Borçlar Kanunu'nun 435. maddesindeki, “Taraflardan her biri, haklı sebeplerle sözleşmeyi derhâl feshedebilir” hükmü ile haklı nedenle iş sözleşmesi işçi tarafından feshedilebilecektir. İş Kanunu'nun 4. maddesinde sayılan işler İş Kanunu kapsamı dışında bırakılmıştır. Borçlar Kanunu'nun 435. maddesindeki bu hüküm, İş Kanunu'nun 4. maddesinde kapsam dışında kalan işlerde çalışanlara uygulanacak genel hükümdür.

İşverenin işçiyi koruma ve gözetme borcu, işverenin kendisinden ya da işinden kaynaklanan risklere karşı koruma ile sınırlı değildir. Bunun dışında

¹⁶ Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E.2008/10408, K.2009/26968 sayılı ve 10.05.2009 tarihli kararı (ÇİL, Şahin: İlke Kararları, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 475 vd; Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E.2008/375, K.2009/1553102 sayılı ve 21. 06.2009 tarihli kararı. (www.kazanci.com) (21.09.2021); Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E. 2017/6307 K. 2017/17126 sayılı ve 31.10.2017 tarihli kararı. (www.kazanci.com) (22.09.2022).

¹⁷ Yargıtay işverenin diğer işçilerin davacı ile konuşmamasını talep ettiği bir olayla ilgili vermiş olduğu kararda, “...Davacı tanıklarının anlatımlarından, davalı tarafından davacı üzerinde diğer işçiler tarafından yalnızlaştırmaya ilişkin psikolojik taciz yapıldığı da göz önüne alındığında, iş sözleşmesinin davacı işçi tarafından haklı nedenle feshedildiği anlaşılmaktadır...” Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin E.2010/10905, K.2010/7511 sayılı ve 22.03.2010 tarihli kararı (www.kazanci.com) (10.09.2022).

işverenin diğer bir işçisinden ya da iş ile ilgili üçüncü kişiden gelebilecek tehlikelere karşı da işçiyi koruma ve gözetme borcu söz konusudur. Bu nedenle, işveren, diğer bir işçisinin başka işçisine karşı yaptığı saldırgan davranışlara karşı da koruma yükümlülüğü altındadır. Bu yükümlülüğe aykırı davranılması halinde, işçi, iş sözleşmesini “ahlâk ve iyiniyet kurallarına uymayan haller ve benzerleri” başlığı altında yer alan “ve benzerleri” ibaresi kapsamında İş Kanunu’nun 24/II bendine göre haklı nedenle derhal feshedebilecektir.

Bazen de psikolojik taciz olarak nitelendirilemese de bazı davranışlar iş akdinin haklı nedenle feshine sebep olabilmektedir. Çünkü psikolojik taciz davranışları sadece nazik olmayan, kaba davranışlar değildir. Aynı zamanda sistemli olarak uygulanan ve işçinin kişilik haklarına zarar veren davranışlardır. Yargıtay bu ince çizgiyi şu şekilde vurgulamaktadır; “...birkaç haksız, kaba, nezaketsiz veya etik dışı davranış mobbing olarak nitelendirilemez. Somut olayda davacı işçinin maruz kaldığı davranışlar sabit addedilmek şartıyla iş sözleşmesinin işçi tarafından haklı sebeple feshini gerektirse de unsurları yönünden mobbing olgusunu meydana getirmemektedir...¹⁸⁷”.

7.3.2. Mağdur Kadın İşçi Tarafından Psikolojik Taciz Nedeniyle Gerçekleştirilen Haklı Nedenle Feshin Sonuçları

İşçiye uygulanan psikolojik taciz davranışları yukarıda da bahsedildiği üzere, iş sözleşmesinin haklı nedenle fesih sebebidir. İş sözleşmesinin haklı nedenle feshine bağlanan sonuçlardan en temeli işçiye kıdem tazminatı ödenmesidir.

Kıdem tazminatı, hâlen yürürlükte olan 1475 sayılı İş Kanunu’nun 14. maddesinde düzenlenmiştir. Kıdem tazminatına hak kazanabilmek şartları Kanun’un 14. maddesinde sayılmıştır. Buna göre, asgari bir yıllık çalışma süresini doldurmak, kanunda sayılan sebeplerle iş sözleşmesinin sona ermesidir (Narmanlıoğlu, 1973; Süzek, 2019; Çelik 2008; Naemanlıoğlu 1998; Eyrenci, Taşkent, Ulucan, 2005) .

Kanun’un 14. maddesinde sayılan ve kıdem tazminatına hak kazandıran sona erme hallerinden bir tanesi de iş sözleşmesinin işçi tarafından İş Kanunu’nun 24. maddesi uyarınca haklı nedenle feshedilmesidir. Ancak işçi, İş Kanunu’nun 24. maddesindeki hallere dayanarak haklı nedenle sözleşmeyi feshetmiş, fakat hak düşürücü sürelerle uymamışsa ya da fesih sebebini ispatlayamamışsa, bu fesih haksız fesih olacağından kıdem tazminatına hak kazanamayacaktır (Çenberci, 1984).

¹⁸ 22. Hukuk Dairesi’nin 27.02.2014 tarih ve E. 2014/3426, K. 2014/4165.

Psikolojik taciz davranışları, iş ilişkisini temelden sarsacak ve çekilmez hale getirecektir. Bu nedenle de İş Kanunu'nun 24/II fıkrasında sayılan haklı fesih nedenleri arasında gösterilebilecektir. Sonuç olarak da psikolojik taciz mağduru kadın işçiye kıdem tazminatı hakkı verecektir. Yargıtay da vermiş olduğu kararlarda bunu şu şekilde vurgulamıştır¹⁹ (Çil, 2010): "...çağdaş iş hukuku bir taraftan uluslararası sözleşmeler, diğer taraftan Avrupa normları işçinin huzur içinde işini görmesi, emeğinin karşılığını alması, çalışma ilişkisinin karşılıklı güvene dayanan tam bir uyum içerisinde olmasını amaçlamıştır. İşyerinde psikolojik taciz (mobbing) çağdaş hukukun son zamanlarda mahkeme kararlarında ve öğretide dile getirdiği bir hukukî kurumdur. Örneğin Alman Federal İş Mahkemesi bir kararında işçilerin birbirine sistematik olarak düşmanlık beslemesi, kasten güçlük çıkarması, eziyet etmesi veya bu eylemlerin işçinin başta işveren olmak üzere amirleri tarafından gerçekleştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Görüleceği üzere işçi bir taraftan diğer işçiye, diğer taraftan işverene karşı korunmaktadır...Somut olayda davacı işçi dövülmüş, rapor sonrası işe geldiğinde huzursuz edilmiştir. Davacının dövülmesinden sonra işyerinde huzursuz edildiğini, davacı tanığı ve olayların tipik akışı göstermektedir. İşçi psikolojik taciz sonucu istifa etmiştir. Kıdem tazminatının hüküm altına alınması gerekirken reddi bozmayı gerektirmiştir". Kısacası, yargı organları da psikolojik taciz davranışlarını haklı fesih sebebi kabul ederek kıdem tazminatına hak kazandıran haller arasında saymıştır.

İş Kanunu'nun 26. maddesinin II. fıkrasına göre, "Bu haller sebebiyle işçi yahut işverenden iş sözleşmesini yukarıdaki fıkra da öngörülen süre içinde feshedenlerin diğer taraftan tazminat hakları saklıdır". Bu hüküm uyarınca, sözleşme işçi tarafından haklı nedenle feshedildiğinde, işçi, bu davranış sonucunda bir zarara uğramışsa işverenden genel hükümlere göre tazminat da talep edilebilecektir (Çelik, 2008; Süzek, 2019; Çenberci, 1984, Demir, 2009).

7.3.3. İşyerinde Psikolojik Tacize Uğrayan Kadın İşçinin İş Görmekten Kaçınma Hakkı

Psikolojik taciz davranışları mağdur kadın işçiye iş sözleşmesini haklı nedenle feshetme ve kıdem tazminatı talep etme hakkı vermektedir. Acaba işçi, işverenin gözetme borcunu ihlâl etmiş, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerini almamış olması nedeniyle iş görmekten kaçınma hakkını kullanabilecek midir?

¹⁹ Yargıtay 9.Hukuk Dairesi'nin E. 2008/3122, K. 2008/4922 sayılı, 14.03.2008 tarihli kararı. Benzer yönde Yargıtay kararı için bkz. Yargıtay 9.Hukuk Dairesi'nin E.2008/375, K.2009/15531 sayılı, 02.06.2009 tarihli kararı

1475 sayılı İş Kanunu'nda yer almayan ancak 4857 sayılı İş Kanunu'nda açıkça düzenlenen ve yürürlükten kaldırılan 4857 sayılı İş Kanunu'nun m.83 hükmüne göre, işçilerin işyerlerinde yakın, acil ve hayati bir tehlike ile karşılaştıklarında kanunda belirtilen koşullar dikkate alınarak çalışmaktan kaçınmaları öngörülmüş idi (Sur, 2005).

Ancak İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun müstakil bir Kanun olarak yürürlüğe girmesi ile İş Kanunu 83. maddesi yürürlükten kaldırılarak, buradaki hüküm bazı değişikliklerle birlikte 6331 sayılı Kanun'un "Çalışmaktan kaçınma hakkı" başlığı altında 13. maddesinde yeniden düzenlenmiştir

İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun m.13/1'de, işyerlerinde ciddi ve yakın tehlikenin varlığı halinde, çalışanlara yine kanunda belirtilen koşullarda çalışmaktan kaçınma hakkı tanımaktadır. İş Sağlığı ve Güvenliği Hizmetleri Yönetmeliğinin m.8/1'e göre de "Çalışanlar sağlık ve güvenliklerinin etkileyebilecek tehlikeleri iş sağlığı ve güvenliği kuruluna, kurulun bulunmadığı yerlerde ise işverene bildirerek durumun tespit edilmesini ve gerekli önlemlerin alınmasını talep edebilir".

Hukuk sistemimizde, işverenin işçiyi gözetme borcu özellikle, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerini de kapsar (Ertürk, 2002). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nda yer alan bu hüküm, işvereni iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini almaya zorlamaktadır.

Psikolojik taciz davranışları, işyerindeki çalışma ortamına zarar vermektedir. Çünkü bu tür davranışlar genellikle işçinin ruhsal ya da fiziksel sağlığını bozmaktadır (Savaş, 2007). İşverenin işçiye sağlıklı bir ortam sunma yükümlülüğü vardır. Ancak işçinin bu hükümden yararlanabilmesi ve iş görmekten kaçınabilmesi için psikolojik taciz davranışlarının işçinin sağlığını bozan ciddi ve yakın bir tehlike oluşturması ve varsa iş sağlığı ve güvenliği kuruluna yoksa işverenine bildirmesi ve kurulun ya da işverenin çalışanın talebi yönünde karar vermesi gerekmektedir. Tehlikenin ciddi ve yakın olmasından anlaşılması gereken, tehlikenin çok kısa süre içinde meydana gelebilmesidir. Bu nedenle, psikolojik taciz davranışları işyerinde sürekli tekrarlanan ve zaman içinde işçinin sağlığını bozabilecek davranışlar olsa da genellikle ciddi ve yakın bir tehlike içermemektedir. Özellikle psikolojik taciz davranışları sonucunda ortaya çıkan tehlike bakımından, "tehlikenin ciddi ve yakın olması" şartının gerçekleştiği pek kolay söylenemeyecektir. Çünkü psikolojik taciz davranışları sonucunda mağdurun fiziksel ya da ruhsal sağlığının zarar görmesi, zaman içinde bu davranışların tekrarlanması ile olmaktadır. Bu olumsuz davranışlar ancak bir bütün olarak değerlendirildiğinde mağdur için bir tehlike oluşturabilmektedir.

Bu nedenle de psikolojik taciz davranışlarının mağdurun sağlığı açısından yakın bir tehlike oluşturduğunu söylemek pek de mümkün görünmemektedir. Açıklanan nedenlerden dolayı, kanaatimizce, her somut olayın özellikleri göz önünde bulundurulmak şartıyla, işyerinde psikolojik taciz davranışlarına maruz kalan kadın işçi, İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun 13. maddesinde yer alan iş görmekten kaçınma hakkını kullanamamalıdır²⁰ (Savaş, 2007).

8. Psikolojik Tacizin İspatı

İşyerinde kadına karşı uygulanan psikolojik taciz davranışları neticesinde çalışanın hukuki dayanak yapabileceği mevzuat hükümleri yukarıda detaylı olarak incelenmiştir. Ancak bu husustaki en can alıcı nokta, bu davranışların ispatıdır. Çünkü çoğu zaman kişilik haklarının ihlali niteliğindeki bu davranışlar, iş ilişkisi içerisinde olağan karşılanmakta ve kimsenin bulunmadığı, çalışanın yalnız olduğu zamanlar tercih edilmektedir. Bu da bu davranışların ispatını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle Yargıtay kararları incelendiğinde psikolojik taciz davranışlarının ispatında bazı farklı ölçütlerin esas alındığı görülecektir.

Öncelikle Yargıtay'ın bu tür davalarda tam ispat ölçütü yerine yaklaşık ispat ölçütünü kullandığını belirtmek gerekmektedir²¹.

İşyerinde psikolojik taciz uygulandığı iddiasında ispat yükü işçidedir²². Ancak işçi, psikolojik taciz uygulandığına dair kuşku uyandıracak delil sunduğunda aksini ispat yükü işverene geçmektedir.

9. Sonuç

Günümüzde cinsiyet eşitsizliği eğitimden istihdama çok farklı alanlarda görülmektedir. Özellikle kadınların istihdama katılma oranları incelendiğinde

²⁰ Doktrinde aksi görüşü savunan Savaş'a göre, işyerinde gerçekleşen psikolojik taciz, mağdur işçinin çoğunlukla ruhsal, kimi zaman da fiziksel sağlığını bozacak nitelikte yakın, acil ve hayatî bir tehlike teşkil etmektedir. Bu nedenle de işçinin talebi üzerine haklı olduğuna karar verilmeli ve işçi, tedbirlerin alınmasına kadar çalışmaktan kaçınabilmelidir.

²¹ "...Mobbinge dayalı iddialarda kesin ispat koşulu aranmamakla birlikte yaklaşık ispat aranmaktadır..." Bkz. Yargıtay 22. Hukuk Dairesi'nin 16.01.2019 tarihli ve E. 2016/3654, K. 2019/1020 sayılı kararı. "...davacı işçinin, kendisine işyerinde mobbing uygulandığına dair kuşku uyandıracak olguları ileri sürmesinin yeterli olduğu, işyerinde mobbingin varlığını gösteren olguların mahkemeye sunulması halinde, işyerinde mobbingin gerçekleşmediğini ispat külfetinin davacıya düştüğü..." Bkz. Yargıtay 22. Hukuk Dairesi'nin 04.02.2020 tarih ve E. 2020/230, K. 2020/1601 sayılı kararı.

²² "...işyerinde mobbing uygulandığını ispat külfetinin davacıya ait olduğu..." Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin 13.10.2020 tarih ve E. 2016/25847, K. 2020/11663.

istenen düzeye erişmediği görülmektedir. Bu durumun nedenleri; iş yaşamında cinsiyete dayalı ayrımcılık, eğitimde fırsat eşitsizliği, kadın girişimci sayısının azlığı, işyerinde kadına yönelik şiddet, kadının sosyal alanda da birçok rolü tek başına üstlenmesi (ebeveynlik gibi), hamilelik ve doğum sonrası dönemde yaşanan iş kaybı ve hem normal dönemde hem de hastalık gibi olağanüstü dönemlerde çocuk bakımının annenin sorumluluğunda bulunmasıdır. Çalışma yaşamında hak ettiği yeri bulamayan kadın, ekonomik anlamda gittikçe yoksullaşmaktadır. Bu nedenle özellikle iş yaşamında oldukça zayıf olan kadın çalışanın özel olarak korunması gerekmektedir. İş Hukukunun zayıf olan işçiyi koruma ve işçi lehine yorum yapma ilkeleri göz önüne alındığında, kadını çalışma hayatında tehlikelerden korumayı amaçlayan normlar önemli hale gelmektedir.

İşçinin kişilik haklarına müdahale niteliği taşıyan psikolojik tacizi düzenleyen birçok farklı yasal hüküm bulunmaktadır. Her ne kadar bunlar farklı kanunlarda olsa da ülkemizde, psikolojik tacize karşı hukuksal koruma olmadığı anlamına gelmemektedir. Hem normlar hiyerarşisinde en üstte yer alan Anayasa'da hem de diğer mevzuat hükümlerinde psikolojik tacize uygulanabilecek düzenlemeler vardır. Psikolojik taciz, hukuk sistemimize bir yargı kararı ile dahil olmuş ve sonrasında 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu ile de yasalarda yerini açıkça almıştır. Psikolojik tacize uğrayan kadın işçinin, İş Kanunu, Borçlar Kanunu, Medeni Kanun, İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamında başvurabileceği birçok hukuki imkân vardır.

Psikolojik taciz, işyerinde işveren tarafından uygulanabileceği gibi diğer işçiler hatta iş ile ilgili üçüncü kişiler tarafından da uygulanabilecektir. İşverenin gerek kendi davranışlarından kaynaklanan gerekse başka kimselerin davranışlarından kaynaklanan taciz davranışlarını önleme yükümlülüğü temel olarak işçiyi koruma ve gözetme borcundan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında işçiye zarar veren fiil ister haksız fiil niteliği taşıyın isterse bu niteliği taşımasın, işverenin bu davranışı borca aykırı bir davranış kabul edilecektir. Bu nedenle, psikolojik taciz davranışlarının, borca aykırılık ve koruma ve gözetme borcunun ihlâli yanında, işverenin işçinin kişilik haklarını gözetme borcu, eşit davranma borcu ve hakkın kötüye kullanılması açısından da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, belli süre devam eden ve tekrarlanan taciz eylemlerine karşı mağdur, kişilik haklarının korunması hükümlerinden yararlanarak, saldırıya yönelik olarak, saldırının durdurulması, saldırı tehlikesinin önlenmesi, maddî ve manevî tazminat davalarını açabilecektir.

Tüm bu açıklamalardan sonra denilebilir ki, her ne kadar Türk hukuk sisteminde konuya uygulanabilecek pozitif hukuk kuralları mevcutsa da kanun koyucu, diğer hukuk sistemlerindeki düzenlemeleri ve Avrupa Birliği normlarını göz önünde bulundurarak psikolojik taciz konusunda çalışan kadın mağduru mağduriyetini giderecek ve önleyici tedbirler içerecek özel yasal düzenlemeler yapmalıdır.

Kaynakça

Akı, Erol, “Ferdî İş İlişkisinin Kurulması ve İşin Düzenlenmesi Açısından Yargıtay’ın 1993 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”, 1993, İstanbul 1995.

Akipek, Jale-Akıntürk, Turgut, Türk Medenî Hukuku, Başlangıç Hükümleri Kişiler Hukuku, Beta Yayınları, 1. Cilt, Altıncı Bası.

Aydın, Ufuk, İş Hukukunda İşçinin Kişilik Hakları, Eskişehir, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 2002.

Aydınlı, İbrahim, İşverenin Sosyal Temas ve İş İlişkisinden Doğan Edimden Bağımsız Koruma Yükümlülükleri ve Sonuçları, Seçkin Yayınları, Ankara 2004.

Bakırcı, Kadriye, İşyerinde Cinsel Taciz, Yasa Yayınları, İstanbul 2000.

Centel, Tankut, İş Hukuku, Bireysel İş Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul 1994.

Çelik, Nuri, İş Hukuku Dersleri, Beta Yayınları, Yenilenmiş 21. Bası, 2008, İstanbul.

Çenberci, Mustafa, İş Kanunu Şerhi, 5. Bası, Olgaç Yayınları, Ankara 1984.

Çil, Şahin, İlke Kararları, Yetkin Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010.

Demircioğlu, Huriye Reyhan, “Kişilik Hakkı İhlâlinin ve Borca Aykırılığın Bir Türü Olarak İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.XI, S.1-2, 2007, ss.113-146.

Dural, Mustafa-Öğüz, Tufan, Türk Özel Hukuku, C.II, Kişiler Hukuku, Filiz Kitaevi, İstanbul 2006.

Ekonomi, Münir, İş Hukuku, C.I, Ferdî İş Hukuku, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1984.

Engin, Murat, Türk İş ve Sosyal Güvenlik Hukukunda İşveren, Banka ve Sigorta İşçileri Sendikası Yayınları, Ankara 1993.

Eren, Fikret, Borçlar Hukuku, Genel Hükümler, C.1, 24. Bası, Yetkin Yayınları, İstanbul 2019.

Ertürk, Şükran, İş İlişkisinde Temel Haklar, Seçkin Yayınevi, Ankara 2002.
Eyrenci, Öner-Taşkent, Savaş-Ulucan, Devrim, Bireysel İş Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul 2005.

Guerrero, Maria Isabel S, “The Development of Moral Harassment (or Mobbing) Law in Sweden and France as a Step Towards EU Legislation”, Boston College International and Comparative Law Review, Volume 27, 2004, ss.477-500.

Güzel, Ali, Fabrikadan İnternete İşçi Kavramı ve Özellikle Hizmet Sözleşmesinin Bağımlılık Unsuru Üzerine Bir Deneme”, Prof. Dr. Kemal Oğuzman’a Armağan, Ankara 1997, ss.83-126.

Güzel, Ali-Ertan, Emre, “İşyeri Sendika Temsilcisine Yönelik Psikolojik Taciz ve Kötüniyet Tazminatı”, Çalışma ve Toplum, 2008/I, ss. 149-170.

Güzel, Ali-Ertan, Emre, “İşyerinde Psikolojik Tacize (Mobbinge) Hukuksal Bakış: Avrupa Hukuku ve Karşılaştırmalı Hukuk”, Legal İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi 2007/14, ss.509-549.

Güzel, Ali, “Ekonomik ve Teknolojik Gelişmelerin Işığında Hizmet Sözleşmesinin Intuitus Personae Niteliği Üzerinde Yeniden Düşünmek”, Halid Kemal Elbir’e Armağan, İstanbul 1996, ss.167-195.

Helvacı, Serap, Gerçek Kişiler, Legal Yayınları, İstanbul 2006.

Helvacı, Serap, Türk ve İsviçre Hukuklarında Kişilik Hakkını Koruyucu Davalar, İstanbul, Beta Yayınları, 2001.

Kaneti, Selim, “Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Anayasa’nın Özel Hukuk Alanındaki Etkileri”, İÜHFİM, C.LIII, S.1-4, 1988-1990, ss.209-221.

Karaca Gökçek, Nuray, “AB Ülkelerinde İşyerinde Psikolojik Tacizin Boyutları, Psikolojik Tacizle Mücadele ve BM Mücadelede Sendikaların Rolü”, Çimento İşveren, C.23, S.5, Eylül 2009, ss.25-41.

Kilkelly, Ursula, “Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Gösterilmesi Hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 8. Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz”, İnsan Hakları El Kitapları, Adalet Bakanlığı Yayını, No:1.

Mollamahmutoğlu, Hamdi, İş Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara 2008.

Narmanlıoğlu, Ünal, İş Hukuku, Ferdi İş İlişkileri I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İzmir 1998.

Narmanlıoğlu, Ünal, Türk Hukukunda Kanundan Doğan Kıdem Tazminatı, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1973.

Odaman, Serkan, İşverenin Hizmet Sözleşmesini Ahlâk ve İyiniyet Kuralları ve Benzerlerine Aykırılık Nedeniyle Fesih Hakkı, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası Ankara 2003.

Oğuzman, Kemal, Hukukî Yönden İşçi-İşveren ilişkileri, C.I, Fakülteler Matbaası, B.4, İstanbul 1987.

Oğuzman, Kemal, Medeni Hukuk Dersleri, 6. Bası, Vedat Kitapçılık, İstanbul 1990.

Oğuzman, M. Kemal-Seliçi, Özer-Oktay, Saibe, Kişiler Hukuku, Filiz Kitabevi, İstanbul 2002.

Özel, Sibel, Uluslararası Alanda Medya ve İnternette Kişilik Hakkının Korunması, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2004.

Salin, Denis, “Workplace Bullying Among Business Professionals – Prevalance, Organisational Antecedents and Gender Differences; Swedish School of Economics and Business Administration”, Nr. 117, Helsingfors, 2003.

Savaş, Fatma Burcu, İşyerinde Manevi Taciz, Beta Yayınları, İstanbul 2007.

Sevimli, Ahmet, “İşçinin Özel Yaşam Alanı Bağlamında İşçi-İşveren İlişkisi”, Sicil Dergisi, Haziran 2008, ss .53-79.

Sur, Melda, “İşçinin Çalışmaktan Kaçınma Hakkı”, A. Can Tuncay’a Armağan, İstanbul 2005, ss. 395-414.

Süzek, Sarper, İş Hukuku, Beta Yayınları, 18. Baskı, İstanbul 2019.

Tanör, Bülent, Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, May Yayınları, İstanbul 1978.

Tınaz, Pınar-Bayram, Fuat-Ergin, Hediye, “Çalışma Psikolojisi ve Hukuki Boyutlarıyla İşyerinde Psikolojik Taciz (Mobbing)”, Beta Yayınları, İstanbul 2008.

Tuncay, A. Can, İş Hukukunda Eşit Davranma İlkesi, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.

Tunçomağ, Kenan, İş Hukukunun Esasları, Beta Yayınları, İstanbul 1989.

Ulucan, Devrim, “Çalışma Hakkı ve İş Güvencesi”, Prof. Dr. Ümit Yaşara Doğanay’ın Anısına Armağan, İstanbul 1982, ss .183-198.

Ulusan, İhsan, Özellikle Borçlar Hukuku ve İş Hukuku Açısından İşverenin İşçiyi Gözetme Borcu Bundan Doğan Hukukî Sorumluluğu, Kazancı Yayınları, İstanbul 1990.

Vartia, Maarit, “Workplace Bullying–A Study on The Work Environment, Well- Being and Health,” People And Work Research Reports 56, Finnish Institute of Occupational Health, (Helsinki), 2003.

Yüçetürk, Elif-Öke, M. Kemal, “Mobbing and Bullying: Legal Aspects Related to Workplace Bullying in Turkey”, February, South East Review, ss.61-70.

Zevkililer, Aydın-Acabey, Beşir-Gökyayla, Emre, Medenî Hukuk, Altıncı Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara 2000.

BÖLÜM II

YAPAY ZEKÂ VE KADINA ŞİDDET

Artificial Intelligence and Violence to Women

Mesut POLATGİL

(Dr. Öğr. Üyesi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi,

E-posta: mesutpolatgil@cumhuriyet.edu.tr,

ORCID: 0000-0002-7503-2977

1. Giriş

Kadına yönelik şiddet, kadınları cinsiyetleri sebebi ile yaşam standartlarını düşürmeye zorlayan son derece ciddi ve çirkin bir eylemdir. Türkiye’de uzun yıllardır süre gelen ataerkil toplum yönetimi kadınlarımızın okumak, iş hayatına atılmak gibi sosyal ve temel ekonomik haklarından mahrum bırakılmasına yol açmıştır. İçinde bulunduğumuz dönem koşulları kadına yönelik potansiyel şiddetin daha elverişli olmasına sebep olmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre her üç kadından biri fiziksel, cinsel ya da psikolojik şiddete maruz kalmaktadır (BBC, 2021). Şiddet 5 farklı grup altında sınıflandırılır.

a- Yaygın şiddet türü olarak, Fiziksel Şiddet: “Zarar verebilme potansiyeline sahip temas, silah vb. araçlar aracılığıyla yapılabilen saldırı” şeklinde gerçekleşir. Ülkemizde fiziksel şiddet gören kadınların geçici olarak kaçınmaları için kadın sığınma evleri mevcuttur (Erim et al., 2016; Öztürk, 2014). Ancak mevcut sığınma evlerinin sayısı çok az olduğundan şiddeti önlemeye yeterli gelmemektedir. Fiziksel şiddeti önlemeye yönelik birçok kapsamlı çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Aytaç et al., 2016; Çakır et al., 2016; Karal & Aydemir, 2012; Yanık et al., 2014).

b- Psikolojik (Duygusal) Şiddet: “Kadının yaşam standartlarına saygı duymamak, bireyin benliğini yitirmesi” şeklinde tanımlanır. Ülkemizde şiddeti engellemek üzere sivil toplum kuruluşları faaliyete geçirilmiştir. Bu kuruluşlar, psikolojik yönü de dahil olmak üzere kadına yönelik şiddetin türlerini ortadan

kaldırmayı amaçlamıştır (Afşar, 2016; Erol et al., 2021; Geçikli & Geçikli, 2012; Türkiye Cumhuriyeti, 2021).

c-Ekonomik Şiddet: “Maddi güç ve iş kapsamında aşağılamak, küçümsemek” şeklinde tanımlanır. Kadınlarımız günümüz koşullarında farklı şekillerde ekonomik şiddete maruz kalmaktadır. Özellikle işyerlerinde cinsiyetleri sebep gösterilerek mobbing uygulanmaktadır (Demirel, 2019; Gökaya, 2011; Kılıç, 2019).

d- Cinsel Şiddet: “Bireyin rızası olmadan fiziksel temasta bulunmak” şeklinde tanımlanır. Dünya genelinde kadına yönelik uygulanan en yaygın ikinci şiddet çeşididir. Ülkemiz Türk Ceza Kanunu’na göre kadına yönelik cinsel tacizde bulunan bireyler “3 aydan iki yıla kadar hapis cezasına veya adli para cezasına” çarptırılır (Canikoğlu, 2013; Gökçen & Turan, 2006; Gürhan et al., 2020).

e-Sözel şiddet: Bireye yönelik argo ve hakaret içerikli, metinsel ve sözel ifadeler şeklinde tanımlanır.

Aynı zamanda kadına yönelik şiddet ataerkil toplum düzeyi ve medya kapsamı yönüyle de incelenmiştir.(Avcı & Güdekli, 2018; Yıldırım, 2017)

Ülkemizde kullanılan KADES uygulaması kadına yönelik şiddet çalışmalarından biridir. Fakat KADES’in algoritması olayın gerçekleşmesi ile kullanılabilir şekilde tasarlanmıştır. Herhangi bir önleyici özelliği bulunmamaktadır (İçişleri Bakanlığı, 2018). Önleyici özelliğin kullanılabilmesi için olaylar daha gerçekleşmeden tahmin edilebilecek bir sistem gerekmektedir. Projemiz bu yönü ile özellikle ülkemiz açısından önemli ve özgündür

Altı ülke tarafından imzalanan, ülkemizde ise 19 Ocak 1986 tarihinde yürürlüğe giren CEDAW, çeşitli sebeplerle maruz kalınan kadına yönelik cinsiyet eşitsizliğini önlemeyi hedefleyen son derece önemli bir antlaşmadır. Uluslararası hukukun kadın hakları üzerindeki etkisine dair çalışmalar gerçekleştirmiştir (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 1979). Antlaşmayı imzalayan ülkeler geneli yasalara bağlı olarak, antlaşmanın uygulanmasında çeşitli sorunlar ortaya çıkabildiğinden kadına yönelik şiddeti engellemeye yeterli gelmemektedir.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin 20 Mart 2012 tarihinde hazırlamış olduğu İstanbul Sözleşmesi, Ülkemizde 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Bakırcı, 2015). Sözleşme, kadına yönelik şiddeti önlemek amaçlı öneriler geliştirmiştir (Avrupa Konseyi, 2015). Kadın cinayetlerinin arttığı şu dönemde, nihai amacına ulaştığında kadına yönelik potansiyel şiddeti önemli derecede azaltacak olan antlaşma, toplumda aile yapısını bozma amacıyla

manipüle edilmesi, eşcinselliği desteklediği gerekçesi ile 20 Mart 2021 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından ülkemizce feshedildiğinden geçerliliğini yitirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından sözleşmenin feshedilmesinin kadınları korumamak anlamına gelmediği, kadınları ve çocukları her zaman koruyacağı ve gerekli çalışmaların sürdürüleceği belirtilmiştir. Projemizde önerilen yöntemin hayata geçmesi ile ülkemizin kararlı tutumuna destek olabileceği basın ve medya yolu kapsamında projeyi toplumun tüm kesimlerine rahatlıkla iletebileceği düşünülmektedir.

Bu projede önerdiğimiz yönetime benzer şekilde dünyanın farklı coğrafyalarında benzer uygulamaları hayata geçirme planları bulunmaktadır. Bunun en güncel örneklerinden biri de VioGen'dir. İspanya'da güncel olarak 2021 yılında kullanıma sunulan uygulama (VioGen), yazılım desteği ile kadına yönelik şiddetin önceden tespit edilmesini amaçlamıştır (Eticas foundation, 2021; Flood & Pease, 2009; Krantz & Garcia-Moreno, 2005). Daha önce aile içi istismara uğradığı belirtilen kadınların, saldırganlarının profilini, suç geçmişini yapay zeka desteği ile oluşturarak yeniden saldırı riskini hesaplayabileceği şekilde tasarlanmıştır. Uygulama tekrarlanan suç, bağımlı madde kullanımı gibi işlevleri kullanarak saldırganın geçmişini gerçek zamanlı olarak analiz eder. Sistemde belirtilmiş olan risk faktörünü aştığı anda güvenlik birimlerine sinyal gönderir. İspanya geliştirilen uygulamanın kadına şiddet olaylarını %20 oranında azalttığını açıklamıştır (Falletti, 2022). "Actuarial Tool" isimli benzer bir uygulamanın da Avustralya polisi tarafından kullanımda olduğu haberlerde görülmektedir (Meijer & Wessels, 2019).

İspanya ve Avustralya gibi ülkelerde yapay zekâ destekli şiddet önleme yazılımları kullanılmaktadır. Ülkemizin de bu tip bir yazılım kullanılarak kadına şiddet olaylarının engellenmesi amaçlanarak bu proje gerçekleştirilecektir. Projenin gerçekleştirilmesi ile bir kadının şiddet görüp görmeyeceği tahmin edilecek ve böylece önleyici tedbirleri almak mümkün olacaktır. İlgili literatürde de kadına şiddet ile ilgili yapay zekâ tabanlı bir yazılımın ülkemizde bulunmaması bakımından özgündür.

2. Yöntem

Çalışma kapsamında; TÜİK tarafından 2014 yılında ülke genelinde gerçekleştirilen ve toplam 7462 kadın ile yapılan görüşmeleri kapsayan "Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet" araştırmasına ait veriler kullanılmıştır. Bu verilerin kullanılması için TÜİK sistemi üzerinden başvuruda bulunulmuş ve gerekli prosedürler yerine getirilerek izin alınmıştır.

TÜİK tarafından 2008 yılında da veri toplama çalışması gerçekleştirilmiştir fakat bu çalışmada 2014 yılına ait veriler kullanılmıştır. Yani çalışmamızda TÜİK tarafından 2014 yılında gerçekleştirilen Aile İçi Kadına Şiddet Veri Seti kullanılacaktır. Bu veri seti literatürde kadına şiddet ile ilgili yapılan başka çalışmalarda da kullanılmıştır (Danacıoğlu, 2021; Seyrek ve Gencer, 2022) . Veri setinde yaklaşık 7.500 kadın ile görüşülerek oldukça detaylı veriler toplanmıştır(Aktaş & Erkuş, 2009; Akyol et al., 2012). Veri setinde yaklaşık bin soru bulunmaktadır. Sorular kadın ve eşi/birlikte olduğu kişi ile ilgilidir. Kadının fiziksel şiddet görüp görmediği bağımlı değişken olurken diğer değişkenler ise bağımsız değişkenler olacaktır.

Veri Bilimi alanında yapılan çalışmalarda verinin temizlenmesi ve analize hazır hale getirilmesi oldukça önemlidir. Çalışmada verinin temizlenmesi, eksik veri problemi, normalizasyon gibi konular için Python dilinde Numpy, Pandas ve Matplotlib kütüphaneleri kullanılmıştır.

Bağımlı değişkenin sınıfını tahmin etmek için literatürde yaygın şekilde kullanılan lojistik regresyon yöntemi ve yapay sinir ağları kullanılacaktır. Lojistik regresyon yöntemi bağımlı değişken kategorik olduğunda kullanılan bir regresyon çeşididir. Projemizde de bağımlı değişkenin kategorik olmasından dolayı bu yöntem projemizi gerçekleştirmek için uygundur. Yapay sinir ağları ise hem regresyon hem de kategorik değişkenlerin tahmin edilmesinde kullanılabilir.

Araştırmaya katılan kadınlara ait tanımlayıcı bilgiler, Tablo 1-4’de yer almaktadır.

Tablo 1. Yaşanılan alan

Yaşam yeri	Sayı	Yüzde
Kent	5073	68
Kırsal	2389	32

Tablo 2. Yaşanılan coğrafi bölge

Bölge	Sayı	Yüzde
Batı	2353	32
Güney	604	8
Orta	1581	21
Kuzey	1045	14
doğu	1879	25

Tablo 3. Eğitim seviyesi

Eğitim seviyesi	Sayı	Yüzde
İlkokul	3301	44,24
Ortaokul	855	11,46
Lise	1456	19,51
Üniversite	833	11,16
Yüksek lisans	44	0,59
Doktora	8	0,11
Cevapsız	965	12,93

Tablo 4. Okuryazar seviyesi

Okuryazar	Sayı	Yüzde
Evet	6589	88,30
Hayır	871	11,67
Cevapsız	2	0,03

TÜİK veri setinde kadın katılımcılara yaklaşık bin soru sorulmuştur. Soruların birçoğu birbiri ile ilişkili sorulardır. Örneğin aşağıdaki şekilde bir soru için detaylandırılarak devam eden sorular bulunmaktadır.

- Soru 708'e göre: Kadın eşin (birlikte olduğu kişinin) bu davranışını kimseye anlatmadı mı? (Evet: Anlatmadı)
- Soru 708'e göre: Kadın eşin (birlikte olduğu kişinin) bu davranışını annesine anlattı mı?
- Soru 708'e göre: Kadın eşin (birlikte olduğu kişinin) bu davranışını kız kardeşine anlattı mı?
- Soru 708'e göre: Kadın eşin (birlikte olduğu kişinin) bu davranışını arkadaşlarına anlattı mı?
- Soru 708'e göre: Kadın eşin (birlikte olduğu kişinin) bu davranışını komşulara anlattı mı?

Birçok soru içinde çok fazla sayıda NULL değeri olmasından dolayı bu sorular veri setinden çıkarılmıştır. Veri seti en son aşamada 30 öznitelik oluşturacak şekilde Şekil 1'de ekran görüntüsünde verildiği gibi hazırlanmıştır. 30 öznitelik araştırmacı tarafından veri seti içerisinde %20'den fazla NULL içeren özniteliklerin çıkarılması ile elde edilmiştir. Bu aşamada elbette bu

NULL değerleri ortalama ya da medyan gibi değerler ile doldurarak daha sonra öznitelik secim işlemleri de gerçekleştirilebilirdi. Bu çalışmada amaç kadına yönelik fiziksel şiddetin engellemesi için yapay zekânın kullanılması olduğu için bu işlemler araştırmacı tarafından manuel olarak yapılmıştır. İşlemler Spyder IDE kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

```

Console 2/A x
310061_2014_CODE.py
Out[6]:
  WTYPER  WREGION  W102  W106  W108  W121  ...  WM420  WM421  WM423  W506A  W518A
W518B
0        1         1    44     1     1     1 ...     0     2     2     2     1
0
1        1         1    56     1     1     2 ...     0     2     2     2     0
0
2        1         1    31     1     1     2 ...     0     2     2     1     0
0
3        1         1    51     1     3     3 ...     0     2     2     2     0
0
4        1         1    34     1     1     2 ...     0     2     3     1     1
1

[5 rows x 30 columns]

```

Şekil 1. Veri seti hazırlanması

Yapay zekâ modelleri bağımsız ve bağımlı değişkenlerin seçilerek modelin oluşturulması ile gerçekleştirilirler. Bağımlı değişken olarak bu çalışmada kadının fiziksel şiddet görüp görmediğini gösteren seçilmiştir. Geri kalan değişkenler ise bağımsız değişkenler olarak seçilmiştir. Kadına yönelik şiddetin birçok çeşitleri olduğu ve bunların da tahmin edilmesi için modellerin kurulması gerekliliği açıktır. Fakat bu çalışmada böyle bir yapay zekânın nasıl kurulabileceğinin gösterimine odaklanıldığı için sadece olayın fiziksel yönü değerlendirilmiştir.

Veri setinde NULL değerler bulunduğu için öncelikle bu değerler ele alınmıştır. NULL değerine sahip veriler ilgili değişkenin medyan değeri ile değiştirilmiştir. Bu değiştirme işleminde ortalama alma, mod alma gibi başka yöntemlerin kullanılması da mümkündür. Seçilen yöntemlerin modelin başarısı üzerinde etkisi olabileceği unutulmamalıdır (Polatgil, 2023). Verilerin hazırlanması ile ilgili çok önemli bir aşamada verilerin normalize edilmesidir. Bu çalışmada Scikit-learn kütüphanesinin standart normalize yöntemi kullanılmıştır. Normalize edilmesi sonrası veri setinin bir kısmı Şekil 2’de gösterilmiştir.

df - DataFrame

Index	WTPER	WREGION	W102	W106	W108	W121	W122A	V
0	-0.686239	-1.22564	0.656719	-0.343505	-0.771937	-0.881387	-0.317275	1.0
1	-0.686239	-1.22564	1.67858	-0.343505	-0.771937	-0.354855	-0.317275	2.5
2	-0.686239	-1.22564	-0.450301	-0.343505	-0.771937	-0.354855	-0.317275	2.5
3	-0.686239	-1.22564	1.25281	-0.343505	1.00535	0.171677	-0.317275	-0.
4	-0.686239	-1.22564	-0.194835	-0.343505	-0.771937	-0.354855	-0.317275	-0.
5	-0.686239	-1.22564	-0.961234	-0.343505	0.116707	-0.354855	-0.317275	-0.
6	-0.686239	-1.22564	-0.365146	-0.343505	1.894	-0.354855	-0.317275	-0.
7	-0.686239	-1.22564	0.656719	-0.343505	1.00535	1.22474	-0.317275	-0.
8	-0.686239	-1.22564	-1.04639	-0.343505	1.894	0.171677	-0.317275	-0.

Şekil 2. Normalize edilen veri seti

Veri setinin hazırlanması aşaması tamamlandıktan sonra yapay zekâ modellerinin kurulması gerekmektedir. Bu çalışmada temel düzeyde bir sınıflandırıcı olması ve literatürde yaygın olarak kullanılması bakımından lojistik regresyon ve yapay sinir ağları kullanılmıştır. Bu noktada farklı yöntemler kullanarak birçok yapay zekâ modeli kurulabileceği unutulmamalıdır.

3. Bulgular

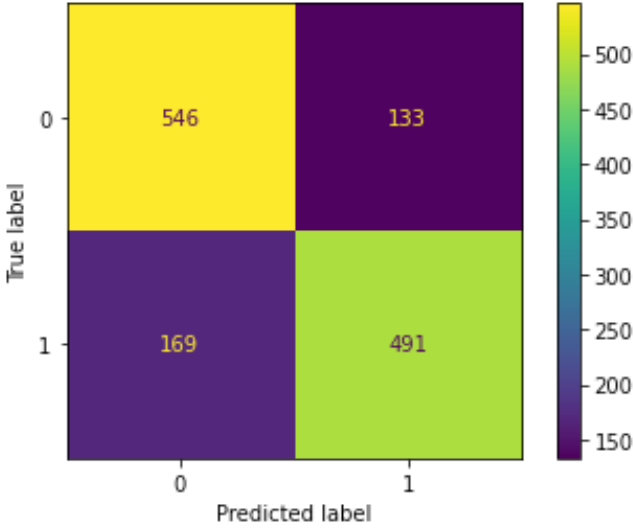
Lojistik Regresyon yöntemi ile yapılan analiz sonucunda elde edilen sınıflandırma sonuçları Şekil 3’de verilmiştir.

	precision	recall	f1-score	support
0	0.76	0.80	0.78	679
1	0.79	0.74	0.76	660
accuracy			0.77	1339
macro avg	0.78	0.77	0.77	1339
weighted avg	0.78	0.77	0.77	1339

Şekil 3. Lojistik Regresyon sonuçları

Şekil 3’de verildiği gibi lojistik regresyon yöntemi %77 F1-score değeri ile fiziksel şiddeti tahmin edebilmiştir.

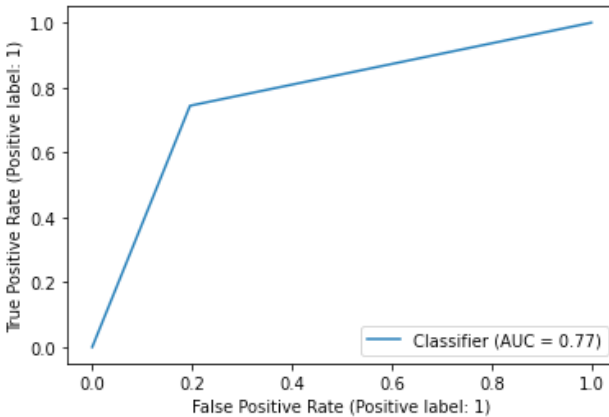
Ayrıca Lojistik Regresyon yöntemi ile elde edilen karmaşıklık matrisi Şekil 4’de verilmiştir.

Şekil 4. Lojistik regresyon karmaşıklık matrisi

Lojistik Regresyon yöntemi ile elde edilen sınıflandırmanın ROC eğrisi Şekil 5’de verilmiştir. ROC yani Receiver Operating Characteristic = True Positive Rate (TPR) / False Positive Rate (FPR) oranı sınıflandırma modelleri için bir ölçüttür. Bu eğrinin altında kalan alan ise AUC olarak bilinir ve model karşılaştırma için kullanılır.

Şekil 5’de görüldüğü gibi lojistik regresyon yöntemi ile elde edilen modelin AUC değeri 0,77 olarak bulunmuştur.

Şekil 5. Lojistik Regresyon ROC eğrisi

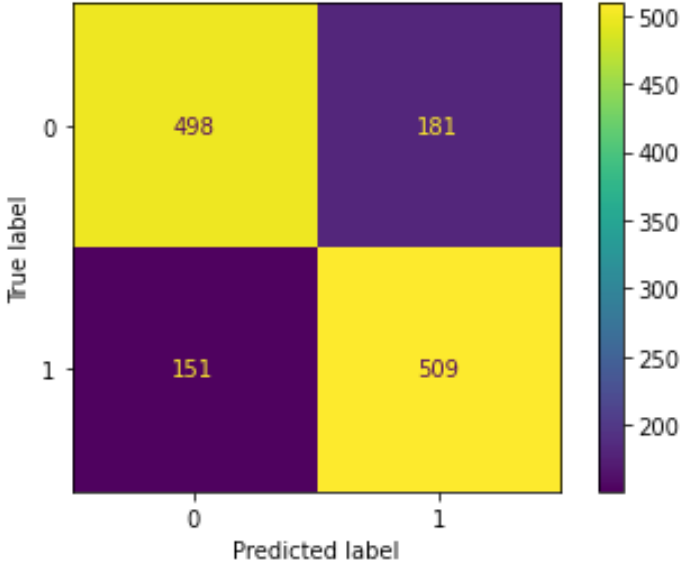
Aynı veriler üzerinde yapay sinir ağları kullanılarak da bir model oluşturulmuş ve elde edilen sonuçlar Şekil 6’da verilmiştir.

Şekil 6’da verildiği gibi YSA yöntemi %75 F1-score değeri ile fiziksel şiddeti tahmin edebilmiştir.

	precision	recall	f1-score	support
0	0.76	0.74	0.75	679
1	0.74	0.75	0.75	660
accuracy			0.75	1339
macro avg	0.75	0.75	0.75	1339
weighted avg	0.75	0.75	0.75	1339

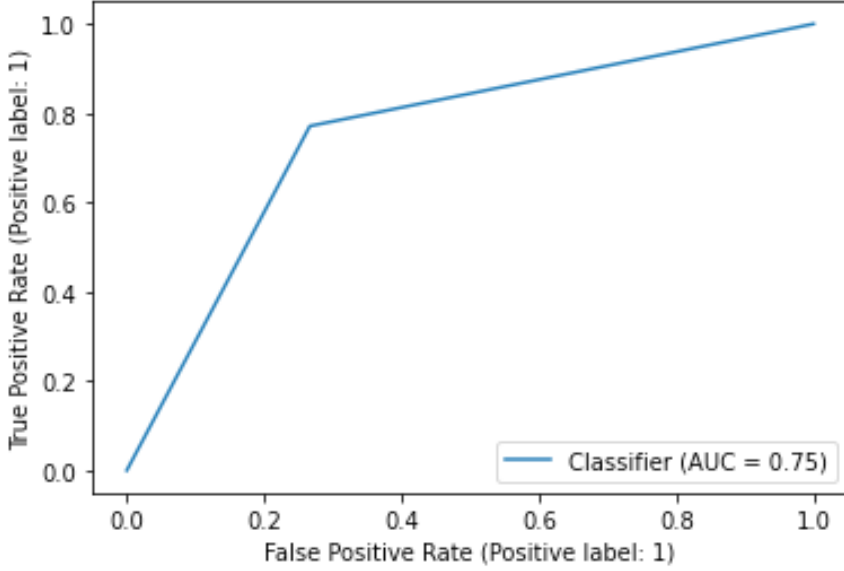
Şekil 6. Yapay Sinir Ağ sonuçları

Ayrıca YSA yöntemi ile elde edilen karmaşıklık matrisi de Şekil 7’de verilmiştir.

Şekil 7. YSA karmaşıklık matrisi

YSA yöntemi ile elde edilen sınıflandırmanın ROC eğrisi Şekil 8’de verilmiştir.

Şekil 8. YSA ROC eğrisi

Şekil 8’de görüldüğü gibi lojistik regresyon yöntemi ile elde edilen modelin AUC değeri 0,75 olarak bulunmuştur.

4. Sonuç

Bu çalışmada kadına fiziksel şiddetin tahmin edilmesi için iki farklı makine öğrenmesi yöntemi önerilmiştir. Önerilen yöntemler ile elde edilen sonuçlar incelendiğinde kadına fiziksel şiddetin tahmin edilebileceği görülmüştür.

Lojistik regresyon yöntemi 0.77 F1 skoru ve 0.77 AUC değeri ile sınıflandırma yaparken, YSA yöntemi ise 0.75 F1 skoru ve 0.75 AUC değeri ile sınıflandırma yapmıştır. Bu sonuçlar lojistik regresyon yönteminin daha iyi sınıflandırma yaptığını göstermektedir.

Fakat modeller geliştirilirken herhangi bir hiper parametre optimizasyonu yapılmamıştır. Örneğin YSA yöntemi için kaç gizli katman olacağı ve her katmanda kaç nöron olacağı araştırılmamıştır. Farklı parametreler denenerek sonuçlar karşılaştırılmış ve en iyi çözümü veren model seçilmiştir.

Bu çalışma ile kadına yönelik fiziksel şiddetin tahmin edilebileceği ve önleyici tedbirlerin yapay zekâ yöntemleri ile alınabileceği gösterilmiştir. Dünyada önemli bir problem olan kadına yönelik şiddetin yapay zekâ ile engellenmesi bazı ülkelerde çalışılmakta ve projeler geliştirilmektedir.

Ülkemizde de bu tür projelerin ve uygulamaların gerçekleştirilmesi ve kadına şiddetin engellenmesi ile ilgili çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışmaların yapay zekâ ile nasıl gerçekleştirilebileceği bu çalışma ile örneklendirilmiştir.

Bu çalışma ile sadece şiddet olaylarının engellenmesi için yapay zekânın nasıl kullanılacağı örneklendirildiği için daha yüksek başarı ile modellerin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Geliştirilen modellerin pilot bölgelerde uygulanması ve başarıların analiz edilmesi gerekmektedir. Ülkemizin kendi imkânları ile geliştirdiği KADES uygulaması ile entegrasi için de çalışmaların yapılması bu alanda ülkemizin öncü olması ve prestiji bakımından oldukça önemlidir.

Bu çalışma ile birlikte kadına şiddetin sadece fiziksel yönü değil ayrıca cinsel, ekonomik ve psikolojik yönü içinde modellerin geliştirilmesi için çalışmalar yapılabilir. Farklı öznitelik seçim yöntemleri ile farklı yapay zekâ modelleri kurulabilir.

Kaynakça

Afşar, T. S. (2016). Türkiye’de Şiddetin “Kadın Yüzü.” Sosyoloji Konferansları, 52 (2), 715-753.

Aktaş, C., & Erkuş, O. (2009). Lojistik Regresyon Analizi ile Eskişehir’in Sis Kestiriminin İncelenmesi Investigation of Fog Forecasting of Eskişehir Using “tic Regression Analysis. İstanbul Commerce University Journal of Science, 8(16), 47–61.

Akyol, K., Şen, B., & Çalik, E. (2012). Biyokimya ve Hemogram Laboratuvar Test Sonuçlarının Lojistik Regresyon Yöntemiyle Analizi. Akademik Bilişim Konferansı (Ab’12), Uşak.

Avcı, F., & Güdekli, A. (2018). Toplumsal Cinsiyet Ve Medya İlişkisi: Yazılı Basında Kadına Şiddet Ve Kadın Cinayetleri Haberleri Üzerine Bir Analiz. International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS), 4(2), 475–506.

Avrupa Konseyi. (2015). Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi).

Aytaç, S., Eteman, F. S., Aydın, G. Ç., Reçber, B., & Sezen, H. K. (2016). Kadına Yönelik Şiddetin Dünü, Bugünü, Yarını: Kestirim Tabanlı Bir Araştırma. Istanbul Journal of Sociological Studies, 54, 275–297.

Bakırcı, K. (2015). İstanbul Sözleşmesi. Ankara Barosu Dergisi, 4, 133-204.

BBC, N. (2021, March 9). Kadına Yönelik Şiddet: Dünya Sağlık Örgütü'ne Göre Her Üç Kadından Biri Fiziksel ya da Cinsel Şiddete Maruz Kalıyor. BBC NEWS.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu. (1979). CEDAW - Kadının İnsan Hakları. Yeni Çözümler Dergisi.

Çakır, Ö., Harcar, T., Sürgevil, O., & Budak, G. (2016). Kadına Yönelik Şiddet ve Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Durumu. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2(4), 51–70.

Canikoğlu, S. K. (2013). Feminist Bir Perspektifle Türk Ceza Kanunu'nda Cinsel Saldırı Suçu. *Fe Dergi*, 5 (1), 61-73.

Falletti, E. (2022). Human Rights Protection and High-Risk AI Systems: The Spanish Model in Gender-Based Violence Prevention (April 16, 2022). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4085224> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4085224>.

Danacıoğlu, N. (2021). Kadına Yönelik Şiddet ve Çok-Boyutlu Çapraz Tablo Analizi. *Sinop University Journal of Natural Sciences*, 6(2), 152–161.

Demirel, M. Y. (2019). Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet: İzmir İli Örneği Yüksek Lisans Tezi. In *Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Erim, B. R., Yücens, B., & Hastanesi, B. D. (2016). Kadına Yönelik Şiddet ve Kadın Sığınma Evleri. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi. Archives Medical Review Journal*, 25(4), 536–549.

Erol, Z., Karasoy, G., & Yıldırım, B. (2021). Sosyal Hizmetler Alanında Sosyal İnovasyon Odaklı Uygulamalar: Kamu Kurumları Örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(2), 623–641.

Eticas foundation. (2021). The External Audit of the VioGen System. Eticas Foundation, 01.04.2023 tarihinde <https://eticasfoundation.org/gender/the-external-audit-of-the-viogen-system/> erişilmiştir.

Flood, M., & Pease, B. (2009). Factors Influencing Attitudes to Violence Against Women. *Epub*, 10(2), 125–142.

Geçikli, F., & Geçikli, M. (2012, 27 Nisan). İşyerlerinde Mobbing (Psikolojik Şiddet) Sarmalında Kadın: Kamu Üniversitesinde Bir Uygulama. *Uluslararası Katılımlı Kadına ve Çocuğa Karşı Şiddet Sempozyumu*.

Gökçen, Ş., & Turan, E. (2006). Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Aile İçi Şiddet Yaşayan Kadınlarda Cinsel Sorunlar ve İntihar Olasılığı. *Ankara Üniversitesi Sağlık Birimleri Enstitüsü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü*.

Gökkaya, V. B. (2011). Türkiye’de Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 12 (2).

Gürhan, N., Erdoğan, G., & Seyran, F. (2020). Cinsel Şiddet. Meyad Akademi, 1(1), 59–65.

İçişleri Bakanlığı. (2018). Kadın Destek Uygulaması (KADES). In İçişleri Bakanlığı (p. Türkiye).

Karal, D., ve Aydemir, E. (2012). Türkiye’de kadına yönelik şiddet. International Strategic Research Organization (USAK)

Kılıç, G. (2019). Kadın Akademisyenlerin Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet Algısı: Düzce Üniversitesi Örneği. Muhakeme Dergisi. <https://doi.org/10.33817/muhakeme.518959>

Krantz, G., & Garcia-Moreno, C. (2005). Violence against women. Journal of Epidemiology & Community Health, 59(10), 818–821.

Meijer, A., & Wessels, M. (2019, September 10). Predictive Policing: Review of Benefits and Drawbacks. International Journal of Public Administration; Taylor and Francis Inc.

Öztürk, D. E. (2014). Türkiye’de Aile, Şiddet ve Kadın Sığınmaevleri. 21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(7), 39–55.

Polatgil, M. (2023). Veri Ölçekleme ve Eksik Veri Tamamlama Yöntemlerinin Makine Öğrenmesi Yöntemlerinin Başarısına Etkisinin İncelenmesi . Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi , 11 (1) , 78-88 . DOI: 10.29130/dubited.948564.

Seyrek, M. & Gencer, C. (2022). Kadına Yönelik Şiddetin Veri Madenciliği ile Analizi: Türkiye Uygulaması . Bilişim Teknolojileri Dergisi , 15 (1) , 75-81 . DOI: 10.17671/gazibtd.734136

Türkiye Cumhuriyeti. (2021). T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı | Şiddet Önleme ve İzleme Merkezi (ŞÖNİM). In Türkiye Cumhuriyeti.

Yanık, A., Hanbaba, Z., Soygür, S., Ayaltı, B., & Doğan, M. (2014). Kadına Yönelik Şiddet Davranışlarının Değerlendirilmesi: Türkiye’den Kanıt. Ejoboc (Electronic Journal of Vocational Colleges), 4(4), 104–111.

Yıldırım, S. (2017, May 10). Kadına Yönelik Şiddet ve Ataerkillik. 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi.

BÖLÜM III

KOVID-19 SÜRECİNDE KADINLARIN YAŞADIĞI PROBLEMLERİN DEMATEL YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of the Problems Experienced by Women in the Covid-19 Process by DEMATEL Method

Mevludiye ŞİMŞEK¹ & Gözde KOCA²

¹(Prof. Dr.), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Bilecik-Türkiye,
E-mail: mevludiye.simsek@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4586-6575

²(Doç. Dr.), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bilecik-Türkiye,
E-mail: gozde.koca@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6847-6812

1. Giriş

Kovid-19, Aralık 2019'da Çin'de bir pnömoni salgını olarak yayılmaya başlaması ile (Shi vd., 2020) dramatik bir şekilde dünya çapında büyük bir sağlık krizine dönüşmüştür. Dünya Sağlık Örgütü, 11 Mart 2020'de Korona virüs hastalığını (Covid-19) pandemi olarak ilan etmiştir (Cucinotta ve Vanelli M, 2020). Pandemi yayıldıkça, yaşamın her alanı (sağlık hizmetlerinin işleyişi ve ekonomik vb. sonuçları) ilgili riskler kamuoyunda endişenin artmasına vesile olmuştur. Pandemiye kontrol altında tutmak için dünya çapında benzeri görülmemiş kısıtlamalar uygulanırken, bu kısıtlamalar beraberinde bireylerin kişisel ve sosyal özgürlüklerinden ödün verilmesiyle sonuçlanmıştır. Pandemi ilanından sonraki bir ay içerisinde, dünya nüfusunun %90'ı hastalığın yayılmasını sınırlamak için bazı hareket kısıtlamalarına

maruz kalmıştır (Connor vd., 2020). Ardından gelen sosyal izolasyon ve yalnızlığın yanı sıra enfeksiyon riskleri ve bireylerin ekonomik yaşamları üzerindeki yansımaları konusundaki endişeler, nüfus üzerinde birçok açıdan etkide bulunmuştur. Kovid-19'un toplum üzerindeki olumsuz etkisine ilişkin epidemiyolojik veriler ise ayrıca ortaya çıkmıştır (Pfefferbaum ve North CS, 2020). Bu veriler ise kadınların pandemiden daha fazla etkilendiğini göstermiştir (Shi vd., 2020).

Bu çalışmanın amacı, Kovid-19 pandemisinin ortaya çıkışıyla birlikte kadınların yaşadığı problemlerin Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan DEMATEL yönteminin kullanılarak incelenmesidir. Böylelikle kadınların toplumsal hayat içerisinde Kovid-19 pandemisi kaynaklı yaşadıkları en önemli problemlerin belirlenerek, problemler arası ilişkilerin ortaya konması amaçlanmaktadır. Problemler; ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak üç ana boyutta ele alınacaktır. Her ana problem kendine ait alt problemleri ile birlikte ayrıca ele alınarak, değerlendirme yapılacaktır.

Bu çalışma araştırmanın genel hatlarının değerlendirildiği giriş bölümü ile birlikte beş kısımdan oluşmaktadır. Konuyla ilgili makalelerin yer aldığı literatür taraması, DEMATEL metodu ve uygulama bölümüne ek olarak ise sonuç ve öneriler bölümü yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Literatürde taraması, Türkiye'de kadınların yaşadıkları problemleri farklı açılardan ele alan (Tablo 1) ve Kovid-19 sürecini DEMATEL yöntemi kullanarak inceleyen (Tablo 2) çalışmalar olarak iki ayrı kısımda ele alınmaya çalışılmıştır.

Tablo 1. Kovid-19 Sürecinde Türkiye’de Kadınların Yaşadıkları Problemleri Ele Alan Bazı Çalışmalar

Yazar(lar)	Konu
Namal ve Taşkesen, 2022	Kovid-19 sürecinde kadınların işgücü piyasasındaki durumu analiz edilmiştir.
Özçatal ve Güven, 2022	Kovid-19 sürecinin kadınların kayıt dışı istihdamına etkileri incelenmiştir.
Zeytünlü ve Yazgan, 2022	Kovid-19 sürecinde kadın girişimcilerin iş ve aile yaşamları Ankara örneği bağlamında ortaya konulmuştur.
Büyükebeşe vd., 2022	Kovid-19 sürecinde kadın girişimcilerin, pandemi öncesi ve pandemi boyunca girişimcilik algılarının belirlenmesi ve karşılaştırılması yapılmıştır.
Coşkun ve Küçükali, 2022	Kovid-19 sürecinde kadınlara yönelik şiddet olayları ele alınıp, incelenmiştir.
Tatar, 2022	Kovid-19 sürecinin, Türkiye’de kadın işsizliği üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur.
Yüceol vd., 2022	Kovid-19 süreci ile birlikte Türkiye’de kadınların iş-yaşam dengesi ve çalışma hayatına katılım konuları toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında ele alınarak incelenmiştir.
Karacan ve Yılmaz, 2022	Kovid-19 sürecinin çalışan kadınların emeği üzerindeki etkilerinin tespit edilmiştir.
Ünal vd., 2021	Kovid-19 sürecinin kadınlar üzerindeki etkisi genel çerçevede ele alınarak incelenmiştir.
Demir ve Taşpınar, 2021	Kovid-19 sürecinin kadının yaşamına ve sağlığına etkisi araştırılmıştır.
Morkoç, vd., 2021	Kovid-19 sürecinde Bartın’da faaliyet gösteren kadın girişimcilerin maruz kaldıkları temel sorunlar irdelenmiş ve çözüm arayışları üzerinde durulmuştur.
Sumbas, 2021	Türkiye’de Kovid-19 pandemisiyle mücadele politikalarında görünmeyenler ifadesi ile kadınlar incelenmiştir.
Yılmaz ve Doğan, 2021	Kovid-19 sürecinde sosyal izolasyona bağlı aile içi şiddet, kadına yönelik şiddet, şiddeti artıran nedenler ve azaltıcı önlemler değerlendirilmiştir.
Kahraman ve Özsoy, 2021	Kadının Kovid-19 sürecinde dünyada ve Türkiye’de var olan yoksulluk ve eşitsizliğe yönelik durumu literatüre dayalı olarak ele alınıp, incelenmiştir.
Afyonoğlu, 2022	Gündelikçi kadınların Kovid-19 sürecindeki sosyo-ekonomik durumları ele alınarak değerlendirilmiştir.

Tablo 1'e göre literatür incelendiğinde; Kovid-19 pandemisi süresince Türkiye'de kadınların yaşadığı problemlerin uzman kadınlarla ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı ve ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tablo 2'ye göre literatür incelendiğinde ise Kovid-19 pandemisinin genel etkileri farklı açılardan ÇKKV yöntemlerinden biri olan DEMATEL yöntemi kullanılarak ele alındığı; fakat Tablo 1'e paralel olarak kadınların yaşadığı problemler özelinde bir çalışmaya yine rastlanılmadığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmada; Kovid-19 pandemisi süresince kadınların yaşamak zorunda kaldıkları problemlerin hem Türkiye özelinde hem de ÇKKV yöntemlerinden biri olan DEMATEL yönteminin uzman kadınlarla görüşülerek ayrıntılı bir şekilde ele alınması açısından literatüre katkıda bulunmaktadır.

Tablo 2. Kovid-19 Sürecini Ele Alarak DEMATEL Yöntemini Kullanan Bazı Çalışmalar

Yazar(lar)	Konu
Şen vd., 2021	Kovid-19 ölüm oranında etkili olan risk faktörleri DEMATEL yöntemi ile incelenmiştir.
Maqbool ve Khan, 2020	Kovid-19 hastalığının bulaşmasını önlemek için halk sağlığı ve sosyal hizmetlerin uygulanmasının önündeki engellerin analiz edilmesinde DEMATEL yöntemini kullanmışlardır.
Altuntas ve Gok, 2021	Kovid-19 pandemisinin iç turizme etkisini DEMATEL yöntemi ile değerlendirmişlerdir.
Alzahrani vd., 2022	Kovid-19 sırasında hizmet kalitesi faktörlerinin bireylerin m-sağlık hizmetlerini kullanmaya devam etme niyetleri üzerindeki etkisi DEMATEL yöntemi ile incelemiştir
Ali vd., 2021	Pakistan'da COVID-19 bulaşma kontrolünün önündeki sosyoekonomik engelleri belirlemeyi ve değerlendirmeyi DEMATEL yöntemiyle gerçekleştirmişlerdir.
Song vd., 2022	Kovid-19 sırasında kolejlerde salgın acil durum yönetimi için kritik başarı faktörleri DEMATEL yöntemine dayalı olarak değerlendirmişlerdir
Alam vd., 2021	Kovid-19 aşı tedarik zincirindeki zorlukları DEMATEL yöntemi ile incelemiştir.
Kishor, 2022	Pandemi sırasında yatırım davranışını etkileyen faktörleri gri DEMATEL yaklaşımı ile değerlendirmişlerdir.
Ho vd., 2021	Kovid-19 Pandemisi İçinde Konaklama Sektöründe Sürdürülebilirliğe Yönelik Yeşil Pazarlama Yönelimlerini değerlendirmek için DEMATEL yöntemini kullanmışlardır.

Lee vd., 2021	DEMATEL tabanlı ANP yöntemini kullanarak Kovid-19 yayılımının engellerini tartışmışlardır.
Sharma vd., 2022	Kovid-19 salgını sırasında proje yönetiminin zorluklarını DEMATEL yöntemi değerlendirmişlerdir.
Ahmadi vd., 2022	Kovid-19 salgını sırasında sosyal inovasyon faktörleri arasındaki karşılıklı etkiyi DEMATEL yöntemi ile değerlendirmişlerdir.

3. DEMATEL

DEMATEL (The Decision Making Experiment and Evaluation Laboratory) yaklaşımı, 1973 yılında Cenevre’de, karmaşık kriterler arasındaki etki faktörlerini analiz etmek için yapısal bir model oluşturmak ve analiz etmek için genişletilmiş bir yaklaşımdır (Muhammad & Cavus, 2017; Shieh vd., 2010).

DEMATEL metodolojisi aşağıda özetlenmiştir (Fontele & Gabus, 1976; Wu, 2008):

Adım 1: Direkt İlişki Matrisinin Oluşturulması

x_{ij}^k Tam sayı skoru k. uzman tarafından verilmektedir. Bu skor i. kriterin j. kriter üzerindeki etki seviyesini gösterir. nxn’lik matris olan A, Eşitlik 1’de gösterildiği gibi uzmanların bireysel skorlarının ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Kullanılan DEMATEL ikili karşılaştırma ölçeği ise Tablo 3’te verilmiştir.

$$a_{ij} = \frac{1}{H} \sum_{k=1}^H x_{ij}^k \quad (1)$$

H: Toplam uzman sayısı

Tablo 3. DEMATEL İkili Karşılaştırma Ölçeği (Shiehvd, 2010)

Sayısal Değer	Tanım
0	Etkisiz
1	Düşük Etki
2	Orta Etki
3	Yüksek Etki

Adım 2: Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisinin Oluşturulması

Normalize edilmiş direkt ilişki matrisi (X) Eşitlik 2 yardımıyla direkt ilişki matrisi (A) kullanılarak elde edilmektedir.

$$X = k \cdot A \quad (2)$$

$$k = \frac{1}{\max \sum_{\substack{j=1 \\ 1 \leq i \leq n}}^n a_{ij}}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

Adım 3: Toplam Etki Matrisinin Oluşturulması

Toplam etki matrisi (T_C), Eşitlik 4 yardımıyla normalize edilmiş direkt ilişki matrisi (X) kullanılarak elde edilmektedir. I birim matrisi ifade etmektedir.

$$T_C = X(I - X)^{-1} \quad (4)$$

Adım 4: Nedensel Diyagramın Elde Edilmesi

Satırların ve sütunların toplamı ayrı ayrı vektör R ve vektör C olarak Eşitlik 5 ve Eşitlik 6 kullanılarak hesaplanmaktadır. Daha sonra, “önem” olarak adlandırılan yatay eksen (C+R), ölçütün ne kadar önemli olduğunu ortaya koyan C’ye R eklenerek yapılmaktadır. Benzer şekilde, “ilişki” adlı dikey eksen (C-R), C’yi R’den çıkararak yapılmaktadır.

$$T = [t_{ij}]_{n \times n}, \quad i, j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

Satırların Toplamı

$$C = \left[\sum_{j=1}^n t_{ij} \right]_{n \times 1} = [t_i]_{n \times 1} \quad (6)$$

Sütunların Toplamı

$$R = \left[\sum_{i=1}^n t_{ij} \right]_{1 \times n} = [t_j]_{1 \times n} \quad (7)$$

Adım 5: Faktörlerin Ağırlıklarının Belirlenmesi

Her bir kriterin ağırlığı(w_i) belirlenirken Eşitlik 8'den, bu ağırlıkların normalize edilmesinde de Eşitlik 9'dan yardım alınır.

$$w_i = \sqrt{(C_i + R_i)^2 + (C_i - R_i)^2} \quad (8)$$

$$W_i = \frac{w_i}{\sum_i^n w_i} \quad (9)$$

4. Uygulama

Bu çalışmada Kovid-19 pandemisinin ortaya çıkışıyla birlikte kadınların yaşadığı problemler Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan DEMATEL yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Şekil 1'de çalışmada ele alınan bu problemlerin hiyerarşik yapısı sunulmuştur. Ele alınan bu problemler kadın çalışmaları olan kadın akademisyenler tarafından yüz yüze görüşme ile Delphi tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Etik Kurulu 26.02.2021 tarihli 4 nolu toplantısında çalışmanın yapılmasında etiğe aykırılık bulunmadığına dair kararı üzerine, özel sektör kadın yöneticileri ve kadın çalışmaları olan kadın akademisyenler olmak üzere 101 kadınla Google anket aracılığı ile sorular sorularak çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan kadınların %42'si 41-50 yaş aralığında, %22'si 31-40 yaş aralığında, %21'i 51-60 yaş aralığında, %10'u 21-30 yaş aralığında ve %5'i 61-70 yaş aralığındadır. Kadınların 61'i özel sektör yöneticisi, 40'ı ise akademisyendir.

Kovid-19'un kadınlarda çağrıştığı ifadeler “*izolasyon, endişe, maske, mesafe*” gibi ifadeler iken Kovid-19'un kadınlarda yaşattığı en güçlü duygular ise “*yalnızlık, korku, çaresizlik*” gibi duygular olduğu kadınlar tarafından dile getirilmiştir.

Kovid-19 Pandemisinde Kadınların Yaşadığı Problemler		
Ekonomik Problemler (E)	Sosyal Problemler (S)	Psikolojik Problemler (P)
<ul style="list-style-type: none"> • İşten çıkarılma (E1) • Gelir seviyesinde düşüş (E2) • Yeni iş bulamama (E3) • Temel harcamalarda zorlanma (E4) • Zorunlu harcamalar dışındaki harcamalarda azalış (E5) • Fatura, mutfak ve kira harcamalarındaki artış (E6) • Yoksulluk (E7) • Yoksunluk (E8) • Cinsiyet eşitsizliği (E9) • Ücretsiz izne ayrılma (E10) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ev ve çocuk bakımı gibi işlerde artış (S1) • Sosyal medya ve cep telefonu kullanımında artış (S2) • Sağlık hizmetlerine ulaşmada yaşanan güçlük (S3) • Psikolojik şiddet (S4) • Fiziksel şiddet (S5) • Ekonomik şiddet (Kadınların ekonomik olarak başka bir bireye bağımlı olması) (S6) • Siber şiddet (Sosyal medya ve internet ortamında yaşanan şiddet) (S7) • Karantinada kalmak (S8) 	<ul style="list-style-type: none"> • Yalnızlaşma (P1) • Artan gelecek kaygısı (P2) • Öfke kontrolünün sağlanamaması (P3) • Aile içi geçimsizlik (P4) • Antidepresan ilaç kullanımı (P5)

Şekil 1. Kovid-19 Pandemisinde Kadınların Yaşadığı Problemlerin Hiyerarşik Yapısı

Şekil 1’de ele alınan bu faktörler 3 ana ve 22 alt problemden oluşmaktadır. Eşitlik 1 kullanılarak uzmanların vermiş olduğu cevaplara göre ana faktörler için direkt ilişki matrisi ise hesaplanmış ve Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Ana Problemler İçin Direkt İlişki Matrisi

Ana Problemler	E	S	P
E	0,0000	3,4653	3,5743
S	2,6733	0,0000	3,3861
P	2,8020	3,3069	0,0000

Eşitlik 2 ve Eşitlik 3 kullanılarak ana faktörler için elde edilen normalize edilmiş direkt ilişki matrisi ise Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5. Ana Problemler İçin Normalize Edilmiş Direkt İlişki Matrisi

Ana Problemler	E	S	P
E	0,0000	0,4923	0,5077
S	0,3797	0,0000	0,4810
P	0,3980	0,4698	0,0000

Eşitlik 4 kullanılarak ana faktörler için elde edilen toplam ilişki matrisi Tablo 6’da verilmiştir.

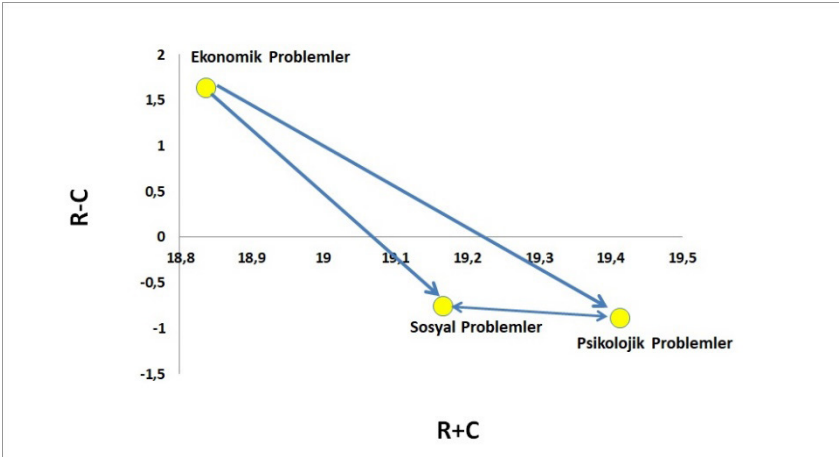
Tablo 6. Ana Problemler İçin Elde Edilen Toplam İlişki Matrisi

Ana Problemler	E	S	P
E	2,8666	3,6505	3,7192
S	2,8534	2,9858	3,3660
P	2,8794	3,3254	3,0615

Toplam ilişki matrisinden elde edilen eşik değeri 3,1898’dir. Matriste bulunan tüm elemanların ortalaması alınarak bulunmuştur. Eşitlik 5, 6,7,8 ve 9 kullanılarak oluşturulan ana problemler arası ilişkiler ve ağırlıklar Tablo 7’de sunulmuştur. Ana faktörler arası ilişki diyagramı ise Şekil 2’de verilmiştir.

Tablo 7. Ana Problemler Arası İlişkiler ve Ağırlıklar

Ana Problemler	C_i	R_i	$C_i + R_i$	$C_i - R_i$	w	W
E	10,236	8,599	18,836	1,637	18,907	0,329
S	9,205	9,962	19,167	-0,757	19,182	0,333
P	9,266	10,147	19,413	-0,880	19,433	0,338

Şekil 2. Ana Faktörler Arası İlişki Diyagramı

Tablo 7 ve Şekil 2’den de anlaşılacağı üzere ana problemlerin hepsinin önem ağırlıkları birbirine yakın olmakla birlikte en önemli problemin psikolojik

problemler olduğu görülmüştür. İkinci sırada sosyal problemler ve son sırada ise ekonomik problemler yer almaktadır. Ayrıca ekonomik problemlerin diğer iki ana problemi etkilediği görülmekle birlikte sosyal ve psikolojik problemler hem birbirlerini etkilemekte hem de birbirlerinden etkilenmektedir. Tablo 8’de ise alt problemlerin etkileyen/etkilenen özellikleri sunulmuştur.

Tablo 8. Etkileyen ve Etkilenen Alt Problemler

Problemler		R	C	R+C	R-C	Özellik
Ekonomik Problemler	• İşten çıkarılma	8,607	6,947	15,555	1,660	Etkileyen
	• Gelir seviyesinde düşüş	8,007	8,066	16,073	-0,059	Etkilenen
	• Yeni iş bulamama	8,114	7,189	15,303	0,925	Etkileyen
	• Temel harcamalarda zorlanma	7,750	8,430	16,180	-0,680	Etkilenen
	• Zorunlu harcamalar dışındaki harcamalarda azalış	6,841	8,369	15,210	-1,528	Etkilenen
	• Fatura, mutfak ve kira harcamalarındaki artış	7,413	7,845	15,258	-0,432	Etkilenen
	• Yoksulluk	7,959	8,281	16,240	-0,322	Etkilenen
	• Yoksunluk	7,444	8,303	15,747	-0,859	Etkilenen
	• Cinsiyet eşitsizliği	6,937	6,673	13,610	0,263	Etkileyen
	• Ücretsiz izne ayrılma	7,858	6,825	14,684	1,033	Etkileyen
Sosyal Problemler	• Ev ve çocuk bakımı gibi işlerde artış	8,289	8,582	16,871	-0,294	Etkilenen
	• Sosyal medya ve cep telefonu kullanımında artış	8,092	8,238	16,330	-0,146	Etkilenen
	• Sağlık hizmetlerine ulaşmada yaşanan güçlük	8,038	8,386	16,424	-0,348	Etkilenen
	• Psikolojik şiddet	9,269	9,590	18,858	-0,321	Etkilenen
	• Fiziksel şiddet	9,051	8,720	17,771	0,331	Etkileyen
	• Ekonomik şiddet	9,492	8,785	18,278	0,707	Etkileyen
	• Siber şiddet	7,911	8,451	16,363	-0,540	Etkilenen
• Karantinada kalmak	9,481	8,870	18,351	0,611	Etkileyen	
Psikolojik Problemler	• Yalnızlaşma	16,471	16,203	32,675	0,268	Etkileyen
	• Artan gelecek kaygısı	16,686	16,123	32,809	0,563	Etkileyen
	• Öfke kontrolünün sağlanamaması	16,854	15,889	32,743	0,964	Etkileyen
	• Aile içi geçimsizlik	17,013	16,191	33,204	0,821	Etkileyen
	• Antidepresan ilaç kullanımı	13,970	16,587	30,557	-2,617	Etkilenen

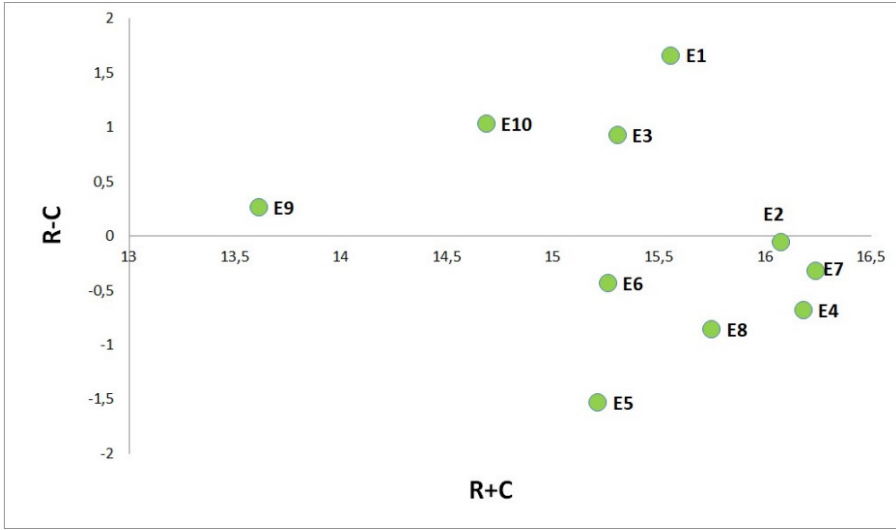
Tablo 8 incelendiğinde en yüksek etkileme özelliğine sahip olan problem “işten çıkarılma” olarak belirlenmiştir. En yüksek etkilenme özelliğine sahip olan problem ise “antidepresan ilaç kullanımı” olarak görülmektedir.

Tablo 9. Alt Problemlerin Yerel Ağırlıkları, Global Ağırlıkları ve Global Sıralaması

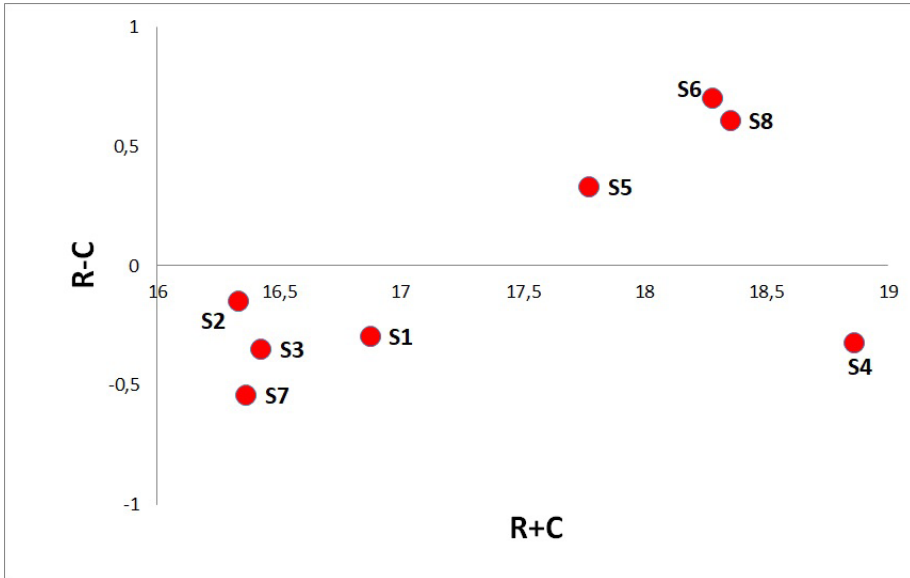
Ana Problemler	Yerel Ağırlık	Yerel Sıralama	Alt Problemler	Yerel Ağırlık	Global Ağırlık	Global Sıralama
Ekonomik Problemler	0,328	3	İşten çıkarılma	0,1015	0,0334	10
			Gelir seviyesinde düşüş	0,1043	0,0343	9
			Yeni iş bulamama	0,0995	0,0327	20
			Temel harcamalarda zorlanma	0,1051	0,0345	17
			Zorunlu harcamalar dışındaki harcamalarda azalış	0,0992	0,0326	23
			Fatura, mutfak ve kira harcamalarındaki artış	0,0990	0,0325	7
			Yoksulluk	0,1054	0,0346	21
			Yoksunluk	0,1023	0,0336	22
			Cinsiyet eşitsizliği	0,0883	0,0290	4
			Ücretsiz izne ayrılma	0,0955	0,0314	18
Sosyal Problemler	0,333	2	Ev ve çocuk bakımı gibi işlerde artış	0,1211	0,0404	6
			Sosyal medya ve cep telefonu kullanımında artış	0,1172	0,0391	16
			Sağlık hizmetlerine ulaşmada yaşanan güçlük	0,1179	0,0393	14
			Psikolojik şiddet	0,1354	0,0452	13
			Fiziksel şiddet	0,1276	0,0426	8
			Ekonomik şiddet	0,1313	0,0438	5
			Siber şiddet	0,1175	0,0392	15
			Karantinada kalmak	0,1318	0,0440	11
Psikolojik Problemler	0,337	1	Yalnızlaşma	0,2015	0,0681	3
			Artan gelecek kaygısı	0,2024	0,0684	19
			Öfke kontrolünün sağlanamaması	0,2020	0,0683	12
			Aile içi geçimsizlik	0,2049	0,0692	1
			Antidepresan ilaç kullanımı	0,1892	0,0639	2

Tablo 9 incelendiğinde pandemide kadınların yaşadığı en önemli alt problemin “aile içi geçimsizlik” olduğu görülmektedir. Sonrasında sırasıyla

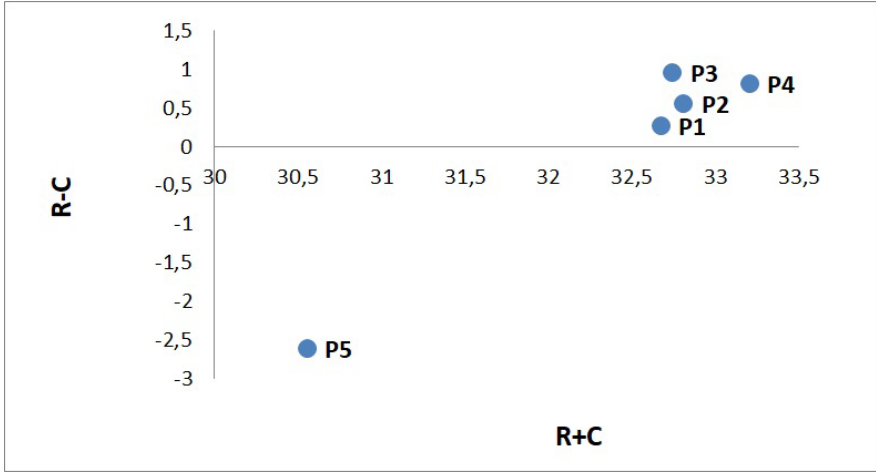
“antidepresan ilaç kullanımı” ve “yalnızlaşma” gelmektedir. “Cinsiyet eşitsizliği”, “ekonomik şiddet” ve “ev ve çocuk bakımı gibi işlerde artış” gibi problemler de en önemli problemler arasında yer almaktadır. Şekil 3, Şekil 4 ve Şekil 5’te sırasıyla ekonomik faktörler arası ilişki diyagramı, sosyal faktörler arası ilişki diyagramı ve psikolojik faktörler arası ilişki diyagramına yer verilmiştir.

Şekil 3. Ekonomik Faktörler Arası İlişki Diyagramı

Şekil 4. Sosyal Faktörler Arası İlişki Diyagramı

Şekil 5. Psikolojik Faktörler Arası İlişki Diyagramı

5. Sonuç, Kısıtlar ve Öneriler

Kovid-19 pandemi sürecinde Türkiye’de kadınların yaşadığı problemler, kadın çalışanları olan kadın yöneticiler ile kadın çalışmaları üzerine yayınları olan kadın akademisyenlerin görüşleri doğrultusunda, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan DEMATEL yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Ayrıca sorulan açık uçlu sorular karşılığında; Kovid-19 sürecinin kadınlarda “izolasyon, endişe, maske, mesafe” ifadeleri çağrıştırdığı ve “yalnızlık, korku, çaresizlik” duygularının ise en güçlü duygular olarak görüldüğü belirlenmiştir.

Kovid-19 pandemisi sürecinde Türkiye’de kadınların yaşadığı problemler ekonomik, sosyal ve psikolojik problemler olmak üzere üç ana problem olarak ele alınan çalışmada ayrıca 22 alt problem de belirlenmiştir. Buna göre kadınların Kovid-19 pandemisi sürecinde yaşamış oldukları en büyük ana problem psikolojik problemlerdir. Psikolojik problemleri ise sırasıyla sosyal ve ekonomik problemler izlemektedir. Ekonomik problemler ise diğer iki problemi tek başına ayrıca etkilemektedir. Kadınların bu süreçte etkilendikleri en büyük alt problem “işten çıkarılma” olarak, etkileme düzeyine göre ise “antidepresan ilaç kullanımı” olarak tespit edilmiştir. Alt problemler içerisinde en önemli olarak ise “aile içi geçimsizlik”, “antidepresan ilaç kullanımı” ve “yalnızlaşma” problemlerinin olduğu tespit edilmiştir. “Cinsiyet eşitsizliği”, “ekonomik şiddet” ve “ev ve çocuk bakımı gibi işlerde artış” gibi problemler ise diğer önemli problemler olarak ortaya konulmuştur.

Kovid-19 pandemisi sürecinde kamu otoritesinin zorunlu tedbirleri sonucunda öncelikle sokağa çıkma yasakları ile birlikte evden çalışma süreci toplumun geniş kesimlerinin hayatlarına girmeye başlamıştır. Toplumun bazı kesimleri ise endişe ve korku ortamı içerisinde geleceğe dair belirsizliğin sonucu olan talep daralması sonucunda mevcut işlerini kaybetmişlerdir. Bu durumda kadınlar evden çalışmaya başlarken kreşler de kapatılmış ve kadınların hem iş hem de ev içerisindeki yüklerinde bir artış söz konusu olmuştur. Kendilerinin ve/veya eşlerinin işten çıkarılmaları veya çıkarılma riski, mevcut ailevi yüklerinin artışı, sosyal izolasyon kaynaklı yalnızlık ve ekonomik etkilerin sonucu maddi kayıpların geleceğe dair endişe kaynağı haline gelmesi sosyal ve psikolojik açıdan kadınları etkilemiştir. Bu durum çalışmada ulaşılan ve yukarıda belirtilen sonuçlarla paralellik arz etmektedir.

Kovid-19 pandemi sürecinde Türkiye’de kadınların psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan etkilendikleri problemler, kullanılan metot ve soruların kadınlara yöneltilmiş olması araştırmanın sınırlarını oluşturmaktadır. Mevcut problemlerin kadınların hayatları üzerinde oluştukları etkiler farklı ülkeler veya bölgeler açısından ve diğer Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak genişletilebilir. Böylece kadınların aynı süreçte problemlerden etkilenme düzeylerinin bölgeler veya ülkeler açısından ne gibi benzerlikler ve farklılıklar arz ettiği tespit edilebilecektir.

Kaynakça

Afyonoğlu, M. F. (2020). Covid-19 Pandemisinde Gündelikçi Kadın Olmak. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(1), 205-224.

Ahmadi, H. B., Lo, H. W., Pourhejazy, P., Gupta, H., & Liou, J. J. (2022). Exploring the mutual influence among the social innovation factors amid the COVID-19 pandemic. *Applied Soft Computing*, 125, 109157.

Alam, S. T., Ahmed, S., Ali, S. M., Sarker, S., & Kabir, G. (2021). Challenges to COVID-19 vaccine supply chain: Implications for sustainable development goals. *International Journal of Production Economics*, 239, 108193.

Ali, S., Faizi, B., Waqas, H., Ahmed, W., & Shah, S. A. A. (2021). Analysis of the socioeconomic barriers in implementing public health measures to contain COVID-19 transmission in Pakistan: a DELPHI–DEMATEL-based approach. *Kybernetes*.

Altuntas, F., & Gok, M. S. (2021). The effect of COVID-19 pandemic on domestic tourism: A DEMATEL method analysis on quarantine decisions. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102719.

Alzahrani, A. I., Al-Samarraie, H., Eldenfria, A., Dodoo, J. E., & Alalwan, N. (2022). Users' intention to continue using mHealth services: A DEMATEL approach during the COVID-19 pandemic. *Technology in society*, 68, 101862.

Büyükbeşe, T., Doğan, İ., & Dikbaş, T. (2021, Mayıs). Kovid-19 salgınının girişimcilik algıları üzerindeki etkileri: Kadın girişimciler üzerine nicel bir araştırma içinde. 2. *Uluslararası Ekonomi ve İşletme Sempozyumu, Türkiye*.

Connor, J., Madhavan, S., Mokashi, M., Amanuel, H., Johnson, N. R., Pace, L. E., & Bartz, D. (2020). Health risks and outcomes that disproportionately affect women during the Covid-19 pandemic: A review. *Social science & medicine*, 266, 113364.

Coşkun, E. K. E., & Küçükali, R. (2022). Covid-19 Pandemi Sürecinde Kadına Yönelik Şiddet Olgularının Değerlendirilmesi: Erzurum İli Aziziye ve Aşkale İlçeleri Örneği. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(68), 36-42.

Cucinotta, D., & Vanelli, M. (2020). WHO declares COVID-19 a pandemic. *Acta Bio Medica: Atenei Parmensis*, 91(1), 157-160.

Demir, R., & Taşpınar, A. (2021). Koronavirüs Pandemisinin Kadının Yaşamına ve Sağlığına Yansımaları. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 13(4), 779-789.

Fontela, E. & A. Gabus (1976), "The DEMATEL Observer", *DEMATEL 1976 Report*, Battelle Geneva Research Center, Switzerland, Geneva.

Ho, C. Y., Tsai, B. H., Chen, C. S., & Lu, M. T. (2021). Exploring green marketing orientations toward sustainability the hospitality industry in the COVID-19 pandemic. *Sustainability*, 13(8), 4348.

Kahraman, B., & Özsoy, E. (2021). Covid 19 Döneminde Derinleşen Kadın Yoksulluğu. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1-20.

Karacan, E., & Yılmaz, Ş. (2022). Covid-19 Salgınının Türkiye'de Çalışan Kadınların Emeğine Yansımaları. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 1-22.

Kishor, N. (2022). Modeling of factors affecting investment behavior during the pandemic: a grey-DEMATEL approach. *Journal of Financial Services Marketing*, 1-14.

Lee, C. W., & Hu, Y. T. (2021). The Analysis of COVID-19 Prevention Experience Using DEMATEL-Based ANP. *Journal of Applied Finance and Banking*, 11(2), 95-108.

Maqbool, A., & Khan, N. Z. (2020). Analyzing barriers for implementation of public health and social measures to prevent the transmission of COVID-19

disease using DEMATEL method. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(5), 887-892.

Morkoç, H., Karabulut, E., Aktaşoğlu, C., & Arslan, R. (2021). Koronavirüs (Covid-19) pandemi sürecinin Bartın ilindeki kadın girişimciler üzerine etkileri. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(24), 451-466.

Muhammad, M. N., & Cavus, N. (2017). Fuzzy DEMATEL method for identifying LMS evaluation criteria. *Procedia computer science*, 120, 742-749.

Namal, Y., & Taşkesen, Ö. (2022). Covid-19 Salgını'nın Kadın İstihdamına Etkileri: Oecd Ve Tük Verileri Üzerine Analiz. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 122-141.

Özçatal, E. Ö., & Güven, P. (2022). Covid-19 Krizi Sürecinin Kadınların Kayıt Dışı İstihdamına Etkileri. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 73-101.

Pfefferbaum, B., & North, C. S. (2020). Mental health and the Covid-19 pandemic. *New England Journal of Medicine*, 383(6), 510-512.

Sharma, M., Luthra, S., Joshi, S., & Joshi, H. (2022). Challenges to agile project management during COVID-19 pandemic: an emerging economy perspective. *Operations Management Research*, 1-14.

Shi, Y., Wang, G., Cai, X. P., Deng, J. W., Zheng, L., Zhu, H. H., ... & Chen, Z. (2020). An overview of COVID-19. *Journal of Zhejiang University-SCIENCE B*, 21(5), 343-360.

Shieh, J. I., Wu, H. H., & Huang, K. K. (2010). A DEMATEL method in identifying key success factors of hospital service quality. *Knowledge-Based Systems*, 23(3), 277-282.

Song, P., Zhao, J., Mubarak, S. M., & Tareh, S. M. (2022). Critical success factors for epidemic emergency management in colleges and universities during COVID-19: A study based on DEMATEL method. *Safety science*, 145, 105498.

Sumbas, A. (2021). Türkiye'de Covid-19 Pandemisiyle Mücadele Politikalarında Görünmeyenler: Kadınlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39 (Covid 19 Özel Sayısı), 155-172.

Şen, G., Demirel, E., Avcı, S., & Aladağ, Z. (2021). Evaluation of effective risk factors in COVID-19 mortality rate with DEMATEL method. *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*, 36(4), 2151-2166.

Tatar, M. (2022). Covid-19 Salgınının Türkiye'de Kadın İşsizliği Üzerindeki Etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 379-393.

Ünal, E., Atik, D., & Gözüyeşil, E. (2021). Covid-19 Pandemisi ve Kadınlar. *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(1), 1-8.

Wu, W.-W. (2008), "Choosing Knowledge Management Strategies by Using a Combined ANP and DEMATEL Approach", *Expert Systems with Applications*, 35(3), 828-835.

Yüceol, N., Kakı, S., & Çekçi, I. (2022). Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı Ve İş-Yaşam Dengesine Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında İncelenmesi. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*. 6 (1), 45-64.

Yılmaz, E., & Doğan, R. A. (2021). Covid-19 Pandemisi Nedeniyle Yaşanılan Toplumsal İzolasyonun Aile İçi ve Kadına Yönelik Şiddet Üzerine Etkisi. *Unika Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(1), 39-48.

Zeytüllü, G., & Yazgan, Ç. Ü. (2022). Pandemi Sürecinde Kadın Girişimcilerin İş ve Aile Yaşamları. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1381-1398.

BÖLÜM IV

KADIN İMGESİNİN HABERLERDE YER VERİLİŞİNE YÖNELİK ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

A Critical Look on the Image of Women in the News

İkram ALPSOY

(Öğr. Gör. Dr.), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu,

E-mail: ialpsoy@agri.edu.tr

ORCID:0000-0001-6798-5180

1. Giriş

Kadın ile erkeğin toplum içerisindeki rolüne atf yapan toplumsal cinsiyete dair kalıplar, cinsiyetin topluluklarca belli kabullere göre değerlendirilmesiyle oluşmakta, bu da toplum içerisindeki rolleri önceden belirlenmiş olan kadın ile erkek arasında eşitsizliğe neden olarak kadının rolünü ikinci plana atabilmektedir. Sullivan'a (2003) göre, toplum tarafından bireylere yüklenen ve sosyal bir anlamı bulunan toplumsal cinsiyet statüsü, temel bir olgu olduğu için değiştirilmesi zor olmakta (s. 224), bu durum da bedensel, ruhsal, mental ve duygusal bakımdan zayıf olarak görülen kadının, toplum içerisindeki olumsuzluk ya da eksikliklerle özdeşleşmesini sağlamaktadır.

Kadına dair toplumsal cinsiyet rolünün oluşumunda etkili olan faktörler arasında medya da önemli bir yere sahiptir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ihtiyaç, düşünce, duygu vb. hususları muhataplarına aktarma arayışında olan insanların günümüzde yaygın bir şekilde yararlandığı medyanın, gündelik yaşam tarzı, duygu, değer yargıları, insanlarla olan davranış ilişkileri ve düşünce üzerinde güçlü bir rolü bulunmaktadır. Teknolojide meydana gelen hızlı gelişimle birlikte bireylerin gazete, radyo, televizyon, sinema, dergi, sosyal medya vb. (Sarıgül, 2023) kitle iletişim araçlarına erişimi kolaylaşmış, bu geniş erişim ağından yararlanan medya ilettiği mesajlarda kişi ve olayları temsil

ediş şekli ile sosyal yapıda yer alan dini, milli, ahlaki, sosyo-kültürel vb. değerlerin teşekkülünde, yönlendirilmesinde ve sürdürülmesinde belirleyici olmuştur. Toplumlar üzerinde önemli etkisi bulunan medya, ürettiği cinsiyetçi söylemlerle toplumsal cinsiyetten kaynaklı oransızlığın olağanlaşmasına zemin hazırlayabilmektedir. Bu bağlamda medya ürettiği cinsiyetçi ifadelerle kadını belli kalıplar içerisinde konumlandırmakta ve bu durumu normalleştirmektedir. Buna göre kadın eş, evin bakımını yapan, anne, nesne, cinsel obje vb. stereotiplerle sunulmakta, bu da kadının hak ettiği değeri görmesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Bu çalışmada, toplumsallaşma ve kadın konusu açıklanarak, medyanın kadın olgusunu temsil ediliş şekli irdelenecek, Türkiye’deki medya organlarında kadınların özneleştirildiği örnekler genel bir çerçevede ortaya konularak, toplumsal cinsiyete dair kalıplar üzerinde medyanın rolü açıklanmaya çalışacaktır.

2. Toplumsallaşma ve Kadın

Toplumun hali hazırda var olan norm ve değerlerinin kişilere aktarıldığı, böylelikle insanların mensubu oldukları yapıda davranışlarını nasıl şekillendireceklerini öğrenme imkânı buldukları toplumsallaşma sürecinde, cinsiyet rolleri bakımından erkek ve kadın farklı kimlik kazanmakta, aynı zamanda başka roller üstlenmektedir. Erkek ile kadının kişiliğinin aynı olmaması gerektiği şeklindeki role dayalı bu ayırım, çoğunlukla fiziksel farklılıklara dayanmaktadır.

Toplumsal yapıdaki cinsiyete dair roller ve buna bağlı olarak erkeğin kadınlardan daha üst bir noktada gösterilmesi ile erkek kimliğine pozitif manalar atfedilmekte, buna karşın erkeğe tabi bir öge şeklinde temsil edilen kadın, toplumsal etkileşimle biçimlendirilen, kabul edilen ve onaylanan bir anlayışın yansıması olmaktadır (Wood, 2009: 259).

Bu algılama toplumsal kurguda önemli bir yere sahip olan ailede kendini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ailede erkek reis olarak kabullenilmekte, kadın ise kendisinin, ailesinin ve mensubu olduğu topluluğun devamı için çocuk büyütme, eş olmakta, varsa diğer aile üyelerine bakmakta, evdeki işleri yapmakta, buna karşın tüm bu yapılanlar üretim olarak değerlendirilmediği için önemsenmemektedir (Özçatal, 2011: 22).

Erkeklerin ön plana çıkarıldığı bu anlayış hayatın olağan akışı içerisinde genel kabul görebilmekte, kurumsal ve toplumsal sistemde kendini gösteren

cinsiyeti önceleyen durumlar toplumsal yaşamın her safhasında etkisini gösterebilmektedir. Kamu kurumları, sosyo-kültürel ortamlar, aile vb. alanlarda söz konusu roller, insanların yaşamlarında tutum belirlemelerine etki edebilmektedir (Wood, 2009: 259).

Kadının ikinci planda konumlandırılması biyolojik yapısıyla açıklanmaya çalışılmakla birlikte, bunda toplumsal cinsiyet ve buna bağlı oluşan cinsiyet kalıplarıyla erkeğe ve kadına yüklenen cinsiyete dair rollerin etkisi büyüktür. Kişilerarası etkileşimin oluşturulduğu ve devamlılığının sağlandığı sosyal uygulamaların içerisinde belirlenmesi nedeniyle cinsellikte toplumsal bir bağ bulunmaktadır (Connell, 1998: 102, 107).

Bu süreçte medya, insanların zihin dünyasının şekillenmesinde etkileme ve yönlendirme yönüyle ciddi fonksiyonlar yüklenmektedir. Medya, belirli ifadeleri reddederek veya geliştirerek, meşruiyet savlarına destek olarak veya bunları olumsuzlayarak söylemleri düzenlemektedir (Köse, 2011: 411).

3. Medyada Kadının Yer Alış Biçimi

Medyada hangi konuların irdelendiği ve sunumun nasıl gerçekleştiği temsilleştirmeye ilişkili olmakta, bu da medyada temsil edilen öğelerin toplumsal yapıda önemli ya da önemsiz olarak ele alınmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda kadınların medyada yer alırken haberlerde nasıl yansıtıldıkları hususunda temsil süreci önem arz etmektedir (Gökalp vd., 2010; Dahlgren, 1995; Vandenberghe, 2019).

Kadınların medya metinlerinde yer alışında dil ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Cinsiyet ayrımcılığının oluşumunda rol oynayan dil, toplum yapısında eşitsizlik ve bölünmelerin meydana gelmesinde etkili olabilmekte, bireylerin dilleri ve içerisinde yer aldıkları söylemler kişiliklerini ve yaşantılarını biçimlendirmektedir (Okan, 1998: 189).

Toplumsal cinsiyet, dil ve medya kavramlarının örgüsü içerisinde ele alınan kadınlar (Risidaneva, 2018: 128), kitle iletişim araçları tarafından üretilen kalıp yargılarla, anne, eş, erkeklere bağımlı, seks objesi vb. şeklinde temsilleştirilirken (Arşan, Ünal ve Türkoğlu, 2009: 387) profesyonel yapıları ve elde ettikleri başarılar göz ardı edilmekte (Power vd., 2019: 2), bu da medya marifetiyle oluşturulan kurgulanmış rollerle kadınların özünden uzaklaştırılarak kısıtlanmalarına neden olabilmektedir.

Medya aracılığıyla kadınlara dair oluşturulan stereotipler yine medya eliyle beslenmektedir. Gazete, radyo, televizyon, sinema vb. medya organlarında sunulan kadınlara dair basmakalıp betimlemelerin kadınları düşük statülü kişiler ve cinsel bir nesne şeklinde ele alarak küçümseyici bir biçimde takdim etme yöneliminde bulunması kadınların toplumsal yaşamdaki görünümünü etkileyebilmektedir (Dragaš, 2012; Mannila, 2017).

Türkiye’de medyanın toplumsal cinsiyet bakımından erkeğe bağımlı bir kadın algısı inşa etmesi, erkek egemenliğini pekiştiren bir yapı oluşturması haber söylemi yoluyla gerçekleşmektedir (Nergiz ve Akın, 2021: 3). Gazete haberlerinde kadınlar sakıncalı olarak sunulmakta, sokaktaki yürüyüşleri, günlük hayatta yaşadıkları olumsuzluklar, maruz kaldıkları şiddet veya cinayetler, trafikteki konumları ‘kadın’ kelimesi ile özdeşleştirilerek (Sarı, 2020: 6), haberlerde cinsiyet ve dil ilişkisine dair ifadeler yer almaktadır.

4. Yöntem

Bu çalışmada, Hürriyet ve Milliyet Gazeteleri’nde 1-21 Nisan 2017 tarihleri arasında yapılan tarama sonucunda kadın imgesinin ele alındığı 18 haber saptanmıştır. Bu haberler içerisinde kadın olgusu ile alakalı vurgulamalarda ön plana çıkanlar irdelenmiştir. Tespit edilen haberler, sosyal bilimler alanında içerik araştırmaları kapsamındaki konuların yer aldığı, betimlemenin kişi davranışına yaptığı etkinin oluşum şeklini inceleyen, insanların maruz kaldıkları söylemsel yönlendirmeleri saptadıktan sonra toplumsal şekle göre bunları değerlendirmeye tabi tutan, yorumlayıcı bir yaklaşımı benimseyen ve disiplinlerarası bütüncül bir bakış açısı sunan nitel içerik analizi yöntemine (Yıldırım, 2015; Büyüköztürk vd., 2009; Seyrek, 2023) göre ele alınmış, öne çıkan örneklemeler değerlendirilerek yorumlanmıştır.

5. Bulgular

Toplumda var olan kadınlara dair algının ve kadınların günlük yaşamda karşılaştıkları sorunların kamuoyu ile paylaşılmasında medya araçlarında yer alan haberler önem arz etmektedir. Medya eliyle oluşturulan kadın klişeleri, toplumun kadınlara olan bakış açısını ve davranış kalıbını şekillendirebilmektedir. Bu kapsamda kadınlarla ilgili stereotipler, Hürriyet ve Milliyet Gazeteleri’nin internet portallarında yer alan haberler içerisinden belirlenen örnekler üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

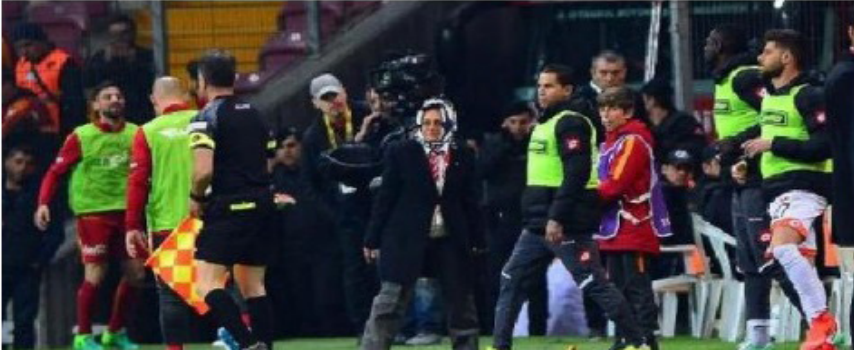
İSTANBUL HABERLERİ

Hürriyet > Yerel Haberler > İstanbul > Kadın Saha Komiseri Galatasaray-Adanaspor maçının önüne geçti

Kadın Saha Komiseri Galatasaray-Adanaspor maçının önüne geçti

DHA

04 Nisan 2017 - 10:57 | Son Güncelleme : 04 Nisan 2017 - 10:57

Kadın Saha Komiseri Galatasaray-Adanaspor maçının önüne geçti

Görsel 1: Hürriyet Gazetesi 4 Nisan 2017, ‘Kadın Saha Komiseri Galatasaray-Adanaspor maçının önüne geçti’

Hürriyet Gazetesi’nde 4 Nisan 2017 tarihinde ‘Kadın Saha Komiseri Galatasaray-Adanaspor maçının önüne geçti’ başlığı ile yer alan haberde, 30 yıldır futbol sahalarında olan Sevgi Yalçın’la ilgili bilgilere yer verilmektedir. İstanbul’da 3 kadın saha komiserinin bulunduğu bilgisinin aktarıldığı, uzun yıllardır saha komiserliği yaptığını anlatan Yalçın’ın “Ben 30 yıldır sahalardayım ama ilk kez eşarp ile maça çıktığım için sanırım dikkat çekti” ifadesinin yer verildiği haberde, insanların işlerindeki başarılarıyla değil de giyim tercihleriyle değerlendirildiğinin örneği olan bir bakış açısı ortaya konulmaktadır. Haberde iki takımın kıyasıya mücadele ettiği maçla ilgili bilgiler birkaç satırla geçiştirilirken Yalçın’ın dini inancı gereği başına taktığı örtü haberin öznesi durumuna getirilmiş, Yalçın’ın görevini başarıyla yapıp yapmadığı konusu ele alınmamıştır.

Görsel 2: Hürriyet Gazetesi 9 Nisan 2017, ‘Ara verme Hürriyetimi kullanıyorum’

Hürriyet Gazetesi’nde 9 Nisan 2017’deki haftasonu ekinde ‘*Ara verme Hürriyetimi kullanıyorum*’ başlığı ile sunulan, gazetenin Yönetim Kurulu Başkanlığını bırakan Vuslat Doğan Sabancı için ‘*sıradışı bir karar aldı ve görevine bir süreliğine ara vereceğini açıkladı*’ ifadelerine yer verilmiştir. İstifa etmek normal bir durumken Sabancı’nın yürüttüğü görevi bırakması karşısında gazete ‘*sıradışı*’ ifadesini kullanmış, bu durumu adeta şaşkınlıkla karşılanması gereken bir durummuş gibi yansıtmıştır. Sabancı’nın görevindeki başarılarından söz edilen haberde bir kadın olarak gelebileceği en yüksek makama ulaşmışken istifa etmesine herhangi bir anlam verilemediği algısı oluşturulmuştur.

Öte yandan yine Hürriyet Gazetesi’nde içecek sektöründe dünyanın sayılı firmalarından Coca Cola CEO’luğunu bırakan Muhtar Kent ile ilgili haberi ise ‘*Muhtar Kent Coca-Cola CEO’luğundan ayrılıyor*’ ifadesi ile gayet sade bir dille aktarmıştır.

Görsel 3: Hürriyet Gazetesi 11 Nisan 2017,
'Elektrik faturasından tasarruf etmek için 5 ipucu'

Hürriyet Gazetesi'nde 11 Nisan 2017 tarihindeki '*Elektrik faturasından tasarruf etmek için 5 ipucu*' başlıklı haberde, ev yaşamında elektronik eşyalar ile ilgili harcamaların azaltılması noktasında neler yapılması gerektiği hakkında bilgi verilmektedir. Buzdolabını doğru kullanma, fişleri unutmama, bilinçli ütüleme, ampulleri değiştirme ve düşük derecede yıkama başlıkları altında faturaların azaltılması için ipuçlarının verildiği haberde fotoğraf olarak kadın resmine yer verilmiştir. Masanın üzerindeki faturaları hesaplarırken ne yapacağını düşünen bir kadın fotoğrafına yer verilen haberle, söz konusu fatura şişkinliğinin nedeninin kadın olduğu algısı oluşturulmuş, böylelikle toplumda hâkim olan kadının ev işlerinden sorumlu olduğu anlayışı pekiştirilmiştir.

Görsel 4: Hürriyet Gazetesi 14 Nisan 2017,
'Gün içerisinde enerjinizi arttıracak 6 öneri'

Hürriyet Gazetesi'nde 14 Nisan 2017 tarihinde '*Gün içerisinde enerjinizi arttıracak 6 öneri*' başlığı ile verilen haberde, gün içerisinde yaşanan yorgunluk ve halsizlik durumu ile başa çıkma yöntemleri hakkında bilgi aktarılmaktadır. Kendini yorgun ve halsiz hisseden kişilerin şikâyetçi oldukları bu durumu hayatlarında uygulayabilecekleri 6 yöntemle önleyebilecekleri bilgisine yer verilen haberde görsel unsur olarak kadın fotoğrafı kullanılmıştır. 'Kısa ama sık molalar verin', 'Her gün giydiğiniz renklerde değişiklik yapın', 'Yeni kokular keşfedin', 'Düzenli olarak C vitamini alın', 'Müziği hayatınızın bir parçası haline getirin' ve 'Kısa tatilleri bir rutin haline getirin' gibi önerilerin yer aldığı haberde kullanılan tüm fotoğraflarda kadın görseline yer verilmiştir. Günlük yaşamda yorgunluğa bağlı enerji kaybı kadın-erkek ayrımı olmadan tüm insanlara özgü bir durum olmakla birlikte fotoğrafta kadın görselinin kullanılmasıyla geleneksel toplumlarda görülen 'erkek her zaman güçlü, kadın ise zayıftır' algısına gönderme yapılmakta, kadınların güçsüz olduğu algısı pekiştirilmeye çalışılmaktadır.

Görsel 5: Milliyet Gazetesi 16 Nisan 2017, 'İsrail'in kadın askerleri'

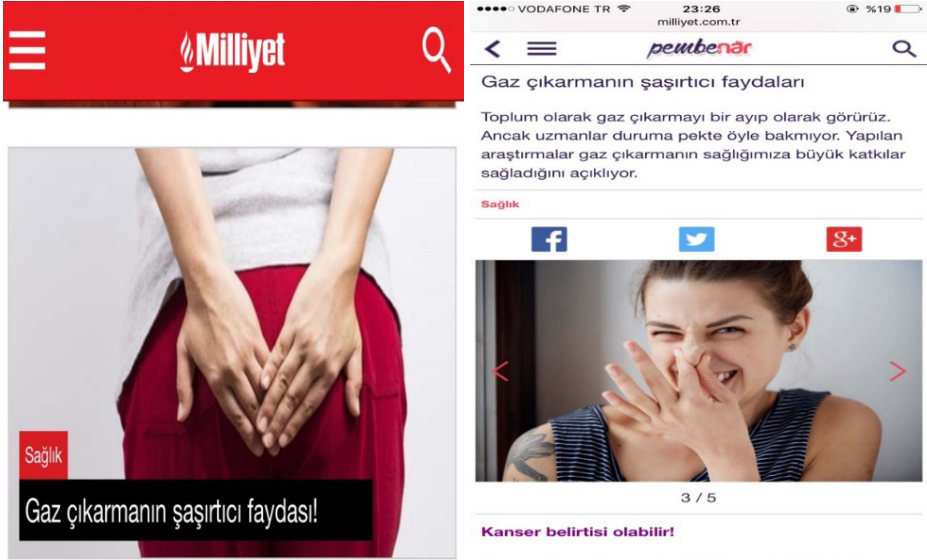
Milliyet Gazetesi'nde 16 Nisan 2017'de '*İsrail'in kadın askerleri*' başlığı ile okurlara sunulan haberde, askerlik yapan kadınlar hakkında bilgi verilmektedir. Kadınların zorunlu askerlik hizmeti yaptıklarından bahsedilen haberde askerleri eğitim görevlerini yaparken gösteren fotoğraflar yerine

kadınların ruj sürerken, elbiselerinin açık düğmelerini iliklerken, dağılmış saçlarını toplarken ki fotoğrafları tercih edilmiştir. Böylece zor bir meslek olan askerliği yapan kadınların, görevlerini yaparken karşılaştıkları güçlükler göz ardı edilmiş, kadınların sadece görselliklerine odaklandıkları hissettirilmiştir.

Görsel 6: Hürriyet Gazetesi 19 Nisan 2017, 'Neden İngilizce konuşamıyoruz?'

Hürriyet Gazetesi'nde 19 Nisan 2017 yer alan '*Neden İngilizce konuşamıyoruz?*' başlıklı haberde, günümüzde iş yaşamının olmazsa olmazlarından olan genelde yabancı dil özelde ise İngilizcenin öğrenilmesi konusunda yaşanan sorunlar aktarılmaktadır. İngilizceyi kullanma becerisinde Türkiye'nin 72 ülke arasında 51'inci, Avrupa sıralamasında ise 28 ülke içinde sondan ikinci olarak en düşük kabiliyete sahip ülkeler arasında olduğunun vurgulandığı haberde görsel unsur olarak tamamını kadınların oluşturduğu bir fotoğraf kullanılmıştır. Geçmiş yıllarda yapılan bir haberde kadınların İngilizceye erkeklere göre 1-0 önde başladığı bilgisinin paylaşıldığı haberde kullanılan, arkada 3 ve ön planda 1 olmak üzere dört kadının flu, orta bölümdeki kadının ise net bir şekilde yansıtıldığı fotoğrafla, dil öğreniminde yaşanan güçlüğün sadece kadınlara özgü olduğu, erkeklerin bu sorunu yaşamadığı algısı oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Böylece toplumda var olan 'kadındır yapamaz' algısı güçlendirilmekte, fotoğrafta net bir şekilde yansıtılan kadının 'Daha ne yapabilirim ki' anlamında yorumlanabilecek el hareketiyle de bu mesajın pekiştirildiği düşünülmektedir.

Görsel 7: Milliyet Gazetesi 21 Nisan 2017, ‘Gaz çıkarmanın şaşırtıcı faydası’

Milliyet Gazetesi’nde 21 Nisan 2017 tarihinde yer alan ‘Gaz çıkarmanın şaşırtıcı faydası’ başlıklı haberde, toplumda ayıp olarak görülen gaz çıkarmanın faydaları anlatılmaktadır. Vücudun tüketilen yiyeceklerden gerekli mineralleri aldıktan sonra gereksiz olanları gaz olarak biriktirdiği bilgilerinin verildiği haberde bu gazın vücuttan ne kadar erken çıkarsa vücut sağlığı için o kadar yararlı olduğu vurgulanırken görsel unsur olarak kadın fotoğrafları kullanılmıştır. Gaz çıkarma tüm insanlara özgü bir durum iken haberde fotoğraf olarak kadın unsuruna yer verilmekle toplumda ayıp olarak değerlendirilen bir davranış kadınlarla özdeşleştirilmiş, bu tarz davranışların kadınlara özgü olduğu hissettirilmiştir.

6. Sonuç

Toplum üzerindeki etkisi hemen herkes tarafından kabul gören medya, toplumsal yaşamın gelişimi ve değişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Kitle iletişim araçları toplulukların gelişimine katkı sağlamakta, bunun yanı sıra her geçen gün değişen toplumsal yaşam içerisinde kadının rolünün değişmesine de öncülük etmektedir.

Medya, gelişen ve değişen sosyal yapıda var olan kadın kimliği algısının değiştirilmesinde, kadına yeni roller verilmesinin sağlanmasında, kadını fiziki

görünüşünün ötesinde aklıyla da başarılı olabileceği hususunun topluma yansıtılması için en ideal ve güçlü kitle iletişim araçlarından biridir. Buna karşın, toplumu etkileme ve değiştirme görevini yerine getirirken kadını genel olarak ikincil konumun dışına çıkartmamaktadır.

Medya erkekleri akıl, kadınları ise beden üzerinden temsilleştirmekte, böylece kadınları genel olarak beden klişesi üzerinden değerlendirmektedir. Haber metinlerinde kadın çoğu zaman basmakalıp tiplerine sıkıştırılmaktadır. Kadına haberlerde anne, ev kadını, sadık eş veya cinsel bir obje olarak ön plana çıkarılma dışında başka bir kimlik kolay kolay verilmemekte, bazı haberlerde olumsuz olarak kabul edilen durumlarla ilişkilendirilmektedir. İş, spor, sanat veya eğitim hayatında başarılı olan kadınların haberleştirildiği metinlerde dahi kadının başarısı gölgelenebilmektedir.

Sonuç olarak, haberlerde kadın geçmişten bugüne topluma hakim olan dar kalıpların dışına çıkarılmalı, kadın çalışan, üreten ve başarılı olabilen bir konumda sunulmalıdır. Cinsiyetçi söylemlerle kadının hak ettiği değeri görmemesinde etkisi bulunan medyanın mevcut eşitsizliğin ortadan kaldırılmasında önemli bir gücü barındırdığı da bilinmektedir.

Kaynakça

Arsan, E., Ünalın, E. ve Türkoğlu, S. (2009). Cinsiyetçilik ve Medya: ‘Güzin Abla’ Köşesinde Yeniden Üretilen Ataerkil Cins Kimlikleri. *Cogito, Feminizm*, 58, 385-402.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, K. E., Akgün, E. Ö., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

Connell, R. W. (1998). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Dalhgren, P. (1995). *Television and The Public Sphere: Citizenship, Democracy and The Media*. İngiltere: SAGE Yayıncılık.

Dragaš, M. (2012). Gender Relations in Daily Newspaper Headlines: the Representation of Gender Inequality with Respect to the Media Representation of Women(Critical Discourse Analysis). *Studia Humana*, 1(2), 67-78.

Gökalp, E., Ergül, H. ve Cangöz, İ. (2010). Türkiye’de Yoksulluğun ve Yoksulların Ana Akım Basında Temsili. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 13(1), 145-182.

Köse, A. (2011). Türk Basımında Kadın: 2010 Türkiye’inde Sosyal Haklar Açısından Kadınların Temsili, *III. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul; Petrol-İş Yayını, 401-418.

Mannila, S. (2017). *Women and men in the news: Report on gender representation in Nordic news content and the Nordic media industry*. Nordic Council of Ministers.

Nergiz, E., ve Akın, N. (2021). Kadına yönelik şiddet haberlerinin eleştirel söylem analizi: Mutlu Kaya örneği. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 6(1), 1-16.

Okan, Z. A. (1998). Dil ve cinsiyet: Reklam dili çözümlemesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(5), 187-198.

Özçatal, E.Ö. (2011). Ataerkil, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(1), 21-39.

Power, K., Rak, L., & Kim, M. (2019). Women in business media: A critical discourse analysis of representations of women in Forbes, Fortune and Bloomberg BusinessWeek, 2015-2017. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*, 11(2), 1-26.

Risdaneva, R. (2018). A critical discourse analysis of women's portrayal in news reporting of sexual violence. *Studies in English Language and Education*, 5(1), 126-136.

Sarı, G. (2020). Overview of gender with Examples from Turkish Media. In *Gender and Diversity Representation in Mass Media* (pp. 1-16). IGI Global.

Sarıgül, A. (2023). Sosyal medya ve örgütsel eylemler. M.Avcı & E. Kara (Eds), *Birey Örgüt ve Toplum* (pp. 15-26). Eğitim Yayınevi.

Seyrek, E. (2023). Türkiye'de işe gömülmüştük üzerine yapılan araştırmaların içerik analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (32), 186-208.

Sullivan, T. J. (2003), *Introduction to Social Problems*, Boston: Pearson Education.

Vandenbergh, H. (2019). Representation of women in the news: Balancing between career and family life. *Media and Communication*, 7(1), 4-12.

Wood, J.T. (2009). *Gendered Lives - Communication, Gender, and Culture*, Boston: Wadsworth Cengage Learning.

BÖLÜM V

KRİZ DÖNEMLERİNDE İNANCIN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: COVID-19 PANDEMİSİ BAĞLAMINDA HEMŞİRELERİN DİNİ VE MANEVİ BAŞA ÇIKMA YÖNTEMLERİ

*The Effect of Belief on Employees in Times of Crisis: Nurses’
Religious and Spiritual Coping Methods in the Context of the
Covid-19 Pandemic*

Ayşe ASİLTÜRK

*(Doç. Dr.), Trabzon Üniversitesi,
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu,
Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü,
ayseasilturk@trabzon.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6221-6208*

1. Giriş

İnsan kökenli veya doğa kökenli birçok kriz, dünya genelini ve ülkeleri etkilemektedir. Dünya, iklim değişikliği, kirlilik ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi küresel krizlerle karşı karşıyadır. Bu manada 2019 yılında Çin’de ortaya çıkan ve hızlı bir biçimde diğer ülkelere yayılan koronavirüs kaynaklı Covid-19 pandemisi, küresel bir kriz olarak değerlendirilebilir. Covid-19 pandemisinin etkileri birçok boyutta ele alınıp incelenmektedir. Sağlık sisteminin oynadığı merkezi role dayanarak, Covid-19 pandemisini “sağlık krizi” kavramıyla sınırlamak, uzun vadede etkilenecek sosyal, çevresel, ekonomik ve politik boyutların görmezden gelinmesi anlamına gelecektir (Asiltürk, 2021). Nitekim, Covid-19 pandemisinin etkileri tüm sektörlerde hissedilmiş, etkilenme derecesi sektörden sektöre göre değişiklik göstermiştir. Bu krizde en fazla etkilenen

sektörlerden birinin sağlık sektörü, en fazla etkilenen örgüt türünün ise insan sermayesi yoğun olan örgütler olduğu ileri sürülebilir. Koronavirüs ile enfekte olan çalışanlar, tedavi sürelerinde işten uzak kalmış, birçok üretim tesisinde ve lojistik işlerinde aksamalar yaşanmıştır. Muhtevası uygun işleri evlere taşıyabilen ve uzaktan çalışmaya geçiş yapabilecek teknolojik yatırıma sahip olan örgütler, her ne kadar daha az iş kesintisi yaşamış olsalar da alışık olmadıkları bu yeni çalışma sisteminde çalışanları motive edebilme ve iş verimini sağlayabilme sorunları ile karşılaşmıştır. Covid-19 pandemisinin en yoğun çalışan örgütleri, hastaneler gibi sağlık örgütleri olmuştur. Kaçınılmaz biçimde işyerinde saatlerce mesai yapmak zorunda kalan sağlık çalışanları, bu kriz karşısında büyük bir mücadele vermiştir.

Gerek Covid-19 pandemisi döneminde gerekse takip eden yıllarda sağlık çalışanları hakkında nicel ve nitel çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Sağlık çalışanlarının en önemli gruplarından birini oluşturan hemşireler, Covid-19 hastalarıyla doğrudan ilgilenmiş, psikolojik etkilere yoğun biçimde maruz kalmış ve krizin sembolü haline gelmişlerdir. Literatürde, çoğunlukla hemşirelerin Covid-19 pandemisi döneminde yaşadığı psikolojik sorunlar ele alınırken, bazı çalışmalarda bu sorunlarla mücadele yöntemlerine değinilmiştir. Bu bağlamda, özellikle uluslararası literatürde, hemşirelerin dini ve manevi başa çıkma durumlarını inceleyen çalışmaların geliştirildiği görülmektedir.

Bu araştırma, küresel bir kriz olan Covid-19 pandemisi bağlamında hemşirelerin dini ve manevi başa çıkma yöntemleri üzerine bir literatür taraması sunarak Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2. Kriz Kavramı ve Kapsamı

Kriz kavramı, “beklenmedik anlarda oluşan, kontrol edilmesi görece güç, acil müdahale gerektiren, örgütleri olumsuz etkileyen ve toplumsal düzeyde panik/kaosa yol açan insan kökenli ya da doğa kökenli olaylar” olarak tanımlanmaktadır. Süreklilik gerektiren ve daha geniş bir kavram olan kriz yönetimi ise “kriz öncesi, kriz anı ve kriz sonrası”nı içeren bir süreçtir (Çağırtekin, 2019).

Goh (2016) çalışmasında yer verdiği kriz türleri sınıflandırmasına göre örgütler, “doğal, teknolojik, yüzleşme, kötü niyet, örgütsel suçlar, işyeri şiddeti, söylentisel ve finansal” krizlerle karşılaşabilmektedir. Çevre ve doğadaki bozulmalar, insanoğlunun kontrolü dışında, “kasırga, depresyon, heyelan, tsunami, sel ve kuraklık” gibi doğal afetler ve krizlere yol açmaktadır. Teknolojideki

bir başarısızlığın sonucu olarak teknolojik krizler, makinelerin arızalanması, yazılımların bozulması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yüzleşme veya çatışma krizleri, aynı fikirde olmayan çalışanların, üretken olmayan eylemlerinin bir sonucudur. Etkisiz iletişim, koordinasyon eksikliği, örgüt içi anlaşmazlıklar, boykotlar ve süresiz grevler çatışma krizlerine yol açmaktadır. Kötü niyetli çalışanların, taleplerini yerine getirmek için örgüt yetkililerini kaçırmak ve asılsız söylentiler gibi suç eylemlerine başvurmaları durumunda örgütler, bir kötü niyet kriziyle karşı karşıya kalmaktadır. Örgütsel suistimal krizleri, yönetimin iç ve dış paydaşlara yönelik zararlı sonuçlarını bilerek belirli kararlar aldığı anda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, yönetim kısa vadeli büyümeyi desteklediğinde ve daha geniş ölçekli sorunları görmezden geldiğinde çarpık yönetim değerlerinden söz edilebilir. Yönetimin, müşterilere sahte vaatler ve yanlış taahhütlerde bulunması gibi durumlarda bir aldatma krizi yaşanacaktır. Rüşvet almak ve gizli bilgileri iletmek gibi yönetimin kasıtlı olarak yasa dışı eylemlerde bulunması, yönetim suistimali krizi anlamına gelmektedir. İşyerinde şiddet, çalışanlara ve yöneticilere karşı şiddet eylemlerine girişildiği zaman ortaya çıkan bir kriz türüdür. Örgüt ve markalar hakkında asılsız söylentilerin yayılması bir diğer kriz durumudur. Finansal olarak fon eksikliği bir likidite krizine ve iflasa yol açarak örgüte zarar verebilmektedir.

Araştırmacılar örgütsel krizleri incelerken ve yönetirken psikolojik, sosyopolitik ve teknolojik yapısal konuların açıkça dikkate alınması ve entegre edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Bilişsel, psikanalitik ve travma perspektiflerini içeren krize psikolojik bakış, bireylerin örgütsel krizlerde önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Örgütsel bir krizin nedenleri, “liderler, çalışanlar, çalışan gruplarının, örgütsel yapılar veya teknolojilerle etkileşim halindeki davranışları, etkisiz yönelimleri veya diğer bilişsel sınırlamaları” olabilmektedir. Örgütsel bir krizin sonuçları arasında, “fiziksel veya psikolojik olarak zarar gören çalışanların mağdur edilmesi, çalışanların kendileri veya örgüt hakkındaki temel varsayımlarının yıkılması veya kişisel sisteminin tehdit edildiğine dair bir inanç oluşturmaları” bulunmaktadır (Pearson ve Clair, 1998).

Krizler, büyüklük ve özelliklerine göre bireyleri, toplumları ve örgütleri baskı altına almakta ve duygusal tepkilere sebep olmaktadır. Kriz dönemlerinde açığa çıkan belli başlı duygusal tepkiler arasında korku, endişe ve stres yer almaktadır. Bir kriz ile karşı karşıya kalan bireyler, şoka girebilir veya kendini çaresiz hissedebilir. Diğer taraftan, krizler sadece yaşadıkları dönemde değil, ilerleyen zamanlarda bireyler tarafından hatırlandıkça psikolojik ve duygusal etkisi uzun süre devam eden vakalardır (Özcan, 2021). Psikolojik bağlamda

örgütsel bir krizin incelenmesine yönelik bilişsel yaklaşımlar tipik olarak üç temel varsayıma dayanmaktadır (Pearson ve Clair, 1998):

- krizler, birden çok tarafın çıkarlarını karşı karşıya getiren, son derece belirsiz, karmaşık ve duygusal olaylardır.
- kriz sırasında insanların bilgi işleme kapasiteleri sınırlıdır.
- yöneticilerin veya operatörlerin mantıksız tepkiler vermeleri, bilgi işleme ve karar alma süreçlerinde önyargı hataları vb. eksiklikler nedeniyle krizleri kontrolden çıkabilir.

3. İnanç Kavramı ve Kriz Dönemlerinde İnancın Çalışanlar Üzerindeki Etkisi

İnanç, değer, tutum ve davranış zincirinde görüldüğü gibi, inançlar insan davranışlarının şekillenmesinde rol oynamaktadır. İnanç, kişinin doğru olarak kabul ettiği bir fikirdir. İnançlar, “kişinin kendi deneyimleri veya deneyleri, kültürel ve toplumsal normların kabulü, diğer insanların söyledikleri” gibi farklı kaynaklardan gelebilir. Bir inanç, kişinin ona bağlılığı arttığında bir değere dönüşecektir. İnançları, mutluluk, zenginlik, kariyer başarısı ve aile ile ilgili vb. farklı değer türlerinde sınıflandırmak mümkündür. İnsanlar tutumlarını altta yatan değer ve inançlardan oluşturmaktadır (Immigration Advisers Authority, 2023). İnançların davranışın tek belirleyicisi olmadığı ileri sürülmektedir. İnanç ölçümü, metodolojik yetersizlikler tarafından engellenmektedir (Nystrom ve Starbuck, 1984).

İnançlar, günlük kararlar ve davranış biçimlerinin dayandırıldığı bir çerçevedir. Bireyler, gruplar ve örgütlerin çeşitli inançları olabilir. Bu inançlar, bir kez oluştuktan sonra, gelecekteki eylemleri yönlendirmek için kullanılmaktadır. İnançlar, örgütsel yaşam ve örgüt kültürünün şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Çoğu örgüt, “dürüstlük, ekip çalışması, müşteri odaklılık, hesap verebilirlik, yenilikçilik” gibi bir dizi değere sahip iken; çok az örgüt, örgütü üzerine inşa etmek istedikleri inançları tanımlayabilmektedir (Taylor, 2017). Hiyerarşik örgütler, üstlerin inançlarının astların davranışlarını belirlemesini sağlamaktadır (Nystrom ve Starbuck, 1984). Bu bağlamda, İnançlar, doğa kökenli ve insan kökenli krizlerin yönetilmesinde zorlaştırıcı veya destekleyici rol oynayabilir.

İşyerinde inancın “bireysel yönü, takım yönü ve örgütsel yönü” olmak üzere üç boyutundan söz edilebilir. İnancın bireysel yönü; çalışanların işleri sayesinde hayatlarına anlam ve amaç bularak içsel ve dışsal hayatlarından ne

kadar memnun kaldıklarını göstermektedir. İnancın ekip yönü, çalışanların meslektaşlarıyla olan bağlılık ve topluluk derecesi ile onlarla dayanışma ve destek düzeyini göstermektedir. Üçüncü boyut ise; çalışanların bağlı oldukları örgüt ile olan ilişkileri ve kendilerinin değeriyle örgütün değerleri arasındaki uyumluluk düzeyini göstermektedir (Farah, 2014). Bireyin dini inançları, örgüte olan bağlılığına, moral duygusuna ve iş arkadaşlarıyla etkileşim kurma becerisine ve bunların tümü verimliliğin artmasına katkıda bulunmaktadır. Diğer taraftan, dini unsurların dahil edilmesi, çalışanların işyerinde strese karşı dayanıklılığını artırmaktadır (Rony vd., 2023).

Son yıllarda, inanç ve sağlıkla ilgili bilimsel çalışmalara olan ilgi artmaktadır. Davranışçılık, psikodinamik, hümanizm ve transpersonalizm içeren çağdaş sosyo-psikoloji, şifa için dini-manevi başa çıkma stratejilerini araştırmak için çaba sarfetmektedir (Levin, 2009). İşyerinde inanç araştırmalarının ilgi odağı haline gelmesinin nedenlerinden biri örgütlerin bu konuyu teşvik ettiklerinde elde ettikleri olumlu sonuçlardır. Yapılan çalışmaların çoğu, dini inancın çalışanlar ve örgütler üzerinde olumlu etkiler yapmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı araştırmalar işyerinde inancın sergilenmesi ve kişisel yaratıcılık arasında bir bağ kurarken; inancın “dürüstlüğü, örgüt içi güvenliği, çalışanların memnuniyeti ve örgüt hedeflerine yönelik bağımlılığını artırdığı” gözlemlenmiştir. İşyerinde inancın etkilerinin nasıl ölçüleceği ve liderlik, örgütsel davranışlar, performans gibi faktörler üzerindeki etkileri halen araştırılmaktadır (Farah, 2014). Majdy Amiruddin vd. (2022) Malezyalı 2500 sağlık çalışanı arasında dini davranışlar ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Örgütlerin inanç konusunda duruşları “paralel ilişki, muhalif ilişki ve birleştirici ilişki” olarak sınıflandırılmıştır. Paralel ilişkide, örgüt, inancın varlığını kabul etmekle birlikte, iş ve inancın ayrı olduklarını belirtmektedir. Muhalif ilişkide, örgüt, inanç ve işin birbirleriyle bağdaşmayan ve zıt olgular olduğunu savunmaktadır. Birleştirici ilişkide ise örgüt; inanç ve işin birbirlerine bağlı olduklarını ve hatta inançla iş arasında nedensel bir ilişki olduğunu düşünmektedir (Farah, 2014).

Dini başa çıkma ve manevi başa çıkma kavramlarının literatürde zaman zaman birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu iki kavram eş anlamlı değildir. Dini başa çıkma, bilişsel veya davranışsal başa çıkma tekniklerini içermekte ve genellikle bireyin dini inanç sisteminden kaynaklanmaktadır (Hart vd., 2020). Dindarlık veya maneviyatın çeşitli afetler (krizler) tarafından travmatize edilmiş topluluklar üzerindeki etkisi üzerine gerçekleştirilen bir inceleme, dindarlık ve maneviyatın daha olumlu sonuçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir (Aten vd., 2019).

Bu çalışmanın araştırma konusunu oluşturan hemşirelerin de içinde bulunduğu sağlık çalışanları arasında dini ve manevi başa çıkmanın rolü daha az bilinmektedir (Chen vd., 2020). Covid-19 pandemisinin sağlık çalışanlarının ruh sağlığını nasıl etkilediğini belirlemek amacıyla yapılan araştırmalardan bazıları “korku ve kaygı ile ilgili dini ve manevi başa çıkmanın rolünü” belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaların ağırlıklı olarak kesitsel ve nicel olduğu söylenebilir (Prazeres vd., 2020). Sağlık çalışanları, Covid-19 pandemisinin etkilerini hafifletmek amacıyla “inançlar, alışkanlıklar ve aile desteği” gibi başa çıkma stratejilerini kullanmıştır (Abdulah vd., 2022). Bangladeş’te Covid-19 pandemisi dönemini ele alan Rony vd. (2023) nin çalışması, hemşirelerin hastalarıyla ilgilenirken benimsediği başa çıkma stratejilerinden birinin inanç olduğuna işaret etmektedir. Bu araştırmada değerlendirilen başa çıkma stratejileri aşağıdaki gibi olmuştur:

- Zorlu durumla başa çıkmada olumlu tutum,
- Yakın partnerin etkisi,
- Öz-duygusal düzenleme,
- Olumsuzluktan kaçınma eğilimi,
- Mesleki yükümlülükler tarafından motive olma,
- Dini etki,
- Eğlence faaliyetleri.

4. Covid-19 Pandemisi Döneminde Hemşirelerin Yaşadığı Psikolojik Sorunlar

Covid-19 Pandemisi döneminde, hemşireler gibi ön saflarda yer alan sağlık çalışanlarının çeşitli nedenlere bağlı olarak geçici ve uzun süreli psikolojik sorunlara maruz kaldığı görülmüştür (Temsah vd., 2020; Sakib vd., 2021): hastalık kapma ve karantinaya alınma korkusu, aile ve arkadaşlarına hastalık bulaştırma olasılığı, hasta olarak iş arkadaşlarına bakma durumu, başkaları tarafından reddedilme ve damgalanma duygusu.

Hemşirelik ve tıp öğrencileri üzerinde yapılan son araştırmalar, genel nüfusa göre daha yüksek bir depresyon ve stres yaygınlığı göstermiştir. Öğrencilerde dini eylemler, depresif belirtiler ve stres arasındaki ilişkiyi değerlendirmek amacıyla Rammouz vd. (2023) tarafından 413 öğrenci verisinin değerlendirilmesi sonucu, depresif belirtilerin ve stresin yüksek prevalans gösterdiği; öğrenimin ilk yılındaki öğrenciler, kadın tıp öğrencileri ve hemşirelik öğrencilerinin depresyon puanlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Hindistan, Suudi Arabistan, Türkiye ve Çin gibi çeşitli ülkelerde yapılan araştırma sonuçları, Covid-19 pandemisi sırasında sağlık çalışanlarının karşılaştığı psikolojik sorunlar arasında “stres, depresyon, kaygı, uykusuzluk, korku ve sıkıntı”nın yer aldığına işaret etmektedir (Rehman vd., 2021; Elbay vd., 2020; Temsah vd., 2020). Bu dönemde hem genel halk hem de sağlık çalışanları intihar dahil olmak üzere artan psikiyatrik riskler yaşamıştır (Mamun vd., 2020).

Doan vd. (2022)nin çalışması, pandemi sırasında Vietnamlı hastane çalışanları arasında depresyon ve anksiyete belirtilerinin nispeten yüksek bir yaygınlık sergilediğini göstermiştir. Sağlık çalışanlarının yaklaşık beşte ikisi (%38,94) ve dörtte biri (%25,48) sırasıyla depresyon ve anksiyete belirtileri, yaklaşık dörtte biri (%24,04) hem depresyon hem de anksiyete belirtileri göstermiştir.

Pandemi sırasında sağlık çalışanları arasında ruhsal hastalık risklerini değerlendiren yakın tarihli meta-analizler “cinsiyet ve mesleki” farklılıkların bir faktör olduğunu bulmuştur. Buna göre, Covid-19 hastalarına doğrudan bakım sağlayan “doktorlar ve hemşireler”, doğrudan bakım sağlamayan sağlık profesyonellerine göre önemli ölçüde daha fazla depresyon, anksiyete, uykusuzluk ve daha yüksek psikolojik sıkıntı yaşamıştır (Prazeres vd., 2020).

Bu çalışmalarda, “kadınlar ve hemşireler” daha yüksek düzeyde kaygı ve depresif belirtiler göstermiştir. Birçok ülkenin genel popülasyonunda yürütülen çalışmalarda, Covid-19 pandemisi döneminde kadın cinsiyetinin psikolojik olarak erkeklere göre daha savunmasız olduğu ve kaygı ve/veya korku prevalansının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Kadın sağlık çalışanları, hekim olmayanlar ve önceden kaygı öyküsü olanlar, Covid-19 pandemisi ile ilgili daha yüksek düzeyde korku ve/veya kaygı sergilemiştir (Prazeres vd., 2020). Nitekim Çin’de Covid-19 döneminde 1257 hastane çalışanı üzerinde yapılan kesitsel bir çalışma, özellikle ön saflardaki kadın hemşirelerde depresyon, anksiyete, uykusuzluk ve sıkıntı semptomlarının yaygın olduğunu belirlemiştir (Lai vd., 2020). Mohsin vd. (2021) Covid-19 pandemisi döneminde Suudi Arabistan’da gerçekleştirdiği çalışmasında 737 sağlık çalışanı arasında %42,72 oranında korku ve kaygı yaygınlığı bildirmiştir. Kadın katılımcıların korku ve kaygı düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Bir diğer çalışmada, cinsiyet ve sosyo-ekonomik statü, genellikle dindarlık ve dini başa çıkma ile ilişkilendirilmiştir. Kadınların dini başa çıkma erkek meslektaşlarından daha üstün olduğuna dair yaygın bir düşünce mevcuttur (Francis vd., 2021).

5. Dini ve Manevi Başa Çıkma Kavramları

Dini ve manevi başa çıkma bağlamında “dindarlık ve maneviyat” kavramlarının farkı literatürde vurgulanmıştır. Buna göre dindarlık, “bireylerin belirli bir dine ve onun kurallarına, değerlerine, uygulamalarına ilişkin davranış ve tutumları olup; ibadethane veya ibadet yerlerine gitme, dua etme ve kutsal kitapları okuma vb. eylemlerle ölçülebilmektedir (Sulmasy, 2009). Maneviyat ise “bireylerin yaşamda anlam ve amacı nasıl arayıp ortaya koydukları” olarak tanımlanmaktadır (Puchalski, 2009). Maneviyat ve dindarlık oldukça örtüşen terimlerdir ve net bir ayrım yapılmamıştır. En yaygın olarak kullanılan maneviyat anketlerinin tamamının maneviyattan ziyade dindarlığı ölçtüğü görülmektedir. Diğer taraftan, dindarlık iki farklı türe ayrılabilir (Allport & Ross, 1967; Koenig & Büssing, 2010):

İçsel dindarlık, kişisel inançlar/değerler ile dini inançlar arasındaki yakınlığa atıfta bulunan; benimsenen inançla güçlü bir bağı olan dindarlık;

Dışsal dindarlık, kişisel temel ihtiyaçları (örneğin, sosyal ilişkiler veya kişisel rahatlık) sağlamak için dinin kullanılması ve kişinin kendi üzerinde odaklanmasıdır.

Son araştırmalar, psikolojik ve fiziksel zorluklarla başa çıkmak için bir araç olarak dini ve manevi stratejiler önermektedir (Koenig, 2020). İtalya’da yapılan bir araştırma, Covid-19 pandemisinin etkilerine yakın olan kişilerin bir başa çıkma stratejisi olarak dine yöneldiğini bulmuştur (Molteni vd., 2020). İnsanlar yaşamları üzerinde en az kontrole sahip olduklarında ve belirsizlikle karşılaştıklarında, başa çıkma stratejisi olarak dine yönelmektedir. Nitekim dini başa çıkma, Covid-19 pandemisi döneminde fiziksel mesafeyi uygulayan toplumlarda önemli bir strateji olmuştur (Hart vd., 2020).

Dini başa çıkma, olumlu ve olumsuz dini başa çıkma becerilerinden oluşmaktadır. Olumlu (pozitif) dini başa çıkma, krizler esnasında dua ederek veya Yaratıcı’ya bağlanarak olumlu bir bağdan yararlanmayı içerirken; olumsuz (negatif) dini başa çıkma, kişinin içinde bulunduğu durum ve sıkıntısından dolayı Yaratıcı’yı suçlamasını ifade etmektedir (Pargament vd., 2001). Pozitif dini başa çıkmada bireyin, gündelik hayatta Allah’ın varlığı, Allah’ın kullarına olan ilgisine ve sevgisine odaklanması, sıkıntıda Allah’a tevekkül etmesi, duada huzuru bulması hakimdir. İran’da yapılan bir araştırma, kutsal kitabı okumak, dua etmek ve Allah’a güvenmek gibi dini inançların klinik hemşireler tarafından stresi azaltmak için kullanılan etkili yöntemler olduğunu göstermiştir (Jannati vd., 2011).

Kutsal kitabı okumak veya dua etmek gibi manevi uygulamalar olarak kendini gösteren yaklaşım, Yaratıcı’dan yardım istemek ve çeşitli çalışma

durumlarında hemşireler tarafından alınan üstün bir güce destek duygusu gibi nitelikleri içerebilir. Manevi başa çıkma, stresi hafifletmeye yardımcı olmaktadır (Habibian vd., 2015). Manevi başa çıkma, belirli bir dine veya eyleme karşı olumlu bir tutum ve fedakârlık ile ilişkilidir. Müslüman hemşireler tarafından kullanılan stresle pozitif bir manevi başa çıkma stratejisi, Kuran'ı okumayı, dua etmeyi ve iyi işler yapmayı içermektedir (İbrahim vd., 2020).

Dindarlık sınıflandırmasına benzer olarak, manevi başa çıkma, “olumlu ve olumsuz manevi başa çıkma” olarak sınıflandırılmıştır. Olumlu manevi başa çıkma, aşağıdaki alanları içeren zor durumları çözmek için bilişsel ve davranışsal çabaları içermektedir (Charzyńska, 2015):

- Kişisel (hedef arama, anlam, kişinin iç yaşamına odaklanma, zayıf yönlerinin üstesinden gelmeye çalışma, barış arama ve iç uyum),
- Sosyal (başkalarıyla derin ve değerli ilişkiler kurmak ve sürdürmek, ahlaki değerlere dikkat etmek, insanlara adil davranmak, başkalarına özen göstermek, sevgi, sempati ve şefkat),
- Çevresel (mevcut doğada uyum ve düzenliliği anlamak),
- Dini (Yaratıcı/üstün güçle güçlü bir ilişki sürdürmek)

Olumsuz manevi başa çıkma, bireyin manevi kaynaklardan güç almasını, yaşamda anlam arayışını, büyümesini ve maddi olanın ötesine geçmesini engellemektedir. Olumsuz ruhsal başa çıkma aşağıdaki unsurları içermektedir (Charzyńska, 2015):

- Kişisel (yaşamın amacını ve anlamını inkâr etmek, zayıflıklara ve sınırlamalara vurgu yapmak, hatalarına veya ihlallerine odaklanmak),
- Sosyal (insanları doğası gereği bencil ve bencil yaratıklar olarak anlamak),
- Dini (kendini Yaratıcı/yüce güç nefreti, suçlama ve inkâr olarak gösteren içsel dini meydan okuma).

6. Kriz Dönemlerinde Çalışanların Dini ve Manevi Başa Çıkma Yöntemleri

Sağlık çalışanlarının fiziksel sağlıklarının yanı sıra ruh sağlığı da pandemi döneminde etkilenmiş (Lázaro-Pérez vd., 2020); dini başa çıkma, olumlu zihinsel sağlık sonuçlarını sürdürmede önemli bir strateji olmuştur. İnanca ve dine güvenmenin, hücrel ve humoral bağışıklık ve sitokinler üzerindeki etkisi sayesinde duygusal olarak yardımcı olduğu ve bağışıklık sistemini güçlendirdiği gösterilmiştir (Koenig, 2020).

Kriz dönemlerinde sağlık çalışanları, kendilerini içinde oldukları krizden kurtarmak için Yaratıcı'ya olan güvenlerini artırma eğilimindedir. Bu durum, Yaratıcı'nın onları tehlikeden kurtaracağına ve asla terk etmeyeceğine olan derin inançtan kaynaklanmaktadır. Müslüman sağlık çalışanları tarafından benimsenen pozitif dini başa çıkma yönteminin, Müslümanlar arasında arzu edilen sonuçlarla ilişkilendirildiği gösterilmiştir (Khan vd., 2012). Dindarlık düzeyi iyi olan kişiler, kadere inanarak içinde buldukları durumu kabullenebilecek ve bu da öz-şefkate yol açacaktır. Aynı şekilde bireyin çevresindeki insanlara olan yakınlığı da bireyi kendisine olan sevgisini ifade etmeye teşvik edebilir (Salazar, 2015). Rony vd. (2023)'nin çalışması hemşirelerin, Yaratıcı'yı memnun etmenin en mükemmel yolunun hastalara hizmet olduğuna inandığını, Covid-19 hastalarına yardım ederlerse daha sonraki yaşamlarında ödüllendirilecekleri ve yapmazlarsa ihmallerinden sorumlu tutulacakları inancını benimseyerek pandemi ile savaşmaya daha fazla motive olduğunu, bu krizle başa çıkmak ve motivasyonlarını artırmak amacıyla dinlerini uyguladıklarını göstermektedir.

Dini başa çıkma, kriz dönemlerinde dua ederek veya Yaratıcı ile bağlantı kurarak manevi ve ahlaki bir ilişkiden zevk almayı içermektedir. Maneviyat, kutsalla olan ilişkisi nedeniyle hümanizm, değerler, ahlak ve ruh sağlığı gibi diğer kavramlardan farklıdır. Maneviyat dinamik bir karaktere sahiptir, çünkü gelişebilir, form değiştirebilir veya görünmez olabilir (Habibi Soola vd., 2022). Dini iyi bilmenin, sağlık çalışanlarının tüm yaşam deneyimlerini tüm samimiyetiyle daha fazla kabul etmelerine yardımcı olacağı, böylece bu kişilerin hayal kırıklığı ve pişmanlıktan kurtulacağı ifade edilmektedir (Fitriani, 2016). Brezilya'da yapılan bir başka çalışmada, Covid-19 pandemisi sonucu oluşan sosyal izolasyonla ilgili korku, üzüntü ve kaygıyı azaltmada dindarlık ve maneviyyatın önemli rolü ortaya konulmuştur (Lucchetti vd., 2021).

7. Covid-19 Pandemisi Krizinde Hemşirelerin Dini ve Manevi Başa Çıkma Yöntemlerine Dair Çalışmaların Değerlendirilmesi

Hemşirelikte din ve maneviyyat ile ilgili literatür öncelikle hastalara manevi bakım sağlanmasına odaklanmaktadır. Hemşirelerin kişisel maneviyyatı genellikle sadece hastalara ve ailelere hemşirelik bakımını rahat ve yetkin bir şekilde sağlama yeteneğini etkilediği için göz önüne alınmaktadır. Hemşirelerin kişisel inançları ve inancın ruh sağlığı sonuçları üzerindeki etkisi hakkında bugüne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır (Harris ve Tao, 2021).

Covid-19 pandemisi döneminde dindarlığın sağlık çalışanlarının ruh sağlığını korumak için kullandıkları önemli bir strateji haline geldiği

bilinmektedir (Munawar vd., 2021). Roman vd. (2020) pandemi döneminde hem hastalar hem de sağlık çalışanları için bir baş etme becerisi olarak ve psikolojik iyi oluşun sürdürülmesinde maneviyatın önemine işaret etmiştir. Bu çalışmada, maneviyatın sağlık çalışanlarının stresle başa çıkmalarına yardımcı olduğu, iyileşmeyi, dayanıklılığı artırdığı ve tükenmişliği azaltmayı teşvik ettiği bulunmuştur.

Dindarlık, psikolojik iyi oluşun bir yordayıcısıdır. Ni'mah ve Nuryanti (2022)'nin çalışması, Covid-19 pandemisi döneminde sağlık çalışanlarının psikolojik iyi oluşları ile dindarlık ve sosyal destek arasındaki ilişkide öz şefkatin aracı rolünü incelemiştir. 289 sağlık çalışanıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın sonuçları, öz-şefkatin dindarlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide aracı rolü oynadığını göstermektedir.

Bireylerde yüksek düzeyde öz-anlayış, sahip oldukları dindarlık düzeyinden ve çevreden aldıkları sosyal destekten ayrılmaz (Harianti, 2021). Covid-19 pandemisinin stresi sırasında sağlık çalışanlarının ruh sağlığı durumunu ve algılanan mutluluk düzeylerini etkilemede din ve aleksitimik özelliğin oynadığı rolü araştıran Chang vd. (2021) duygusal başa çıkma stratejilerine ek olarak, dini inancın da sağlık çalışanlarının ruh sağlığı ve mutluluk düzeyleri üzerinde etkili olduğunu göstermiştir.

Cerit ve Uzun (2022)'un Covid-19 kliniğinde çalışan dokuz hemşire ile gerçekleştirdiği nitel araştırmasının sonuçları, pandemi sürecinde hemşirelerin hem olumlu hem de olumsuz duygu/düşünceler yaşadıklarını, bakım verirken çeşitli zorluklarla ve çeşitli mesleki kazanımlarla karşılaştıklarını, öz bakım ve hasta bakımının değişen çehresine tanık olduklarını göstermiştir.

7.1. Olumlu Dini Başa Çıkma ile İlgili Çalışmaların Bulguları

Olumlu dini başa çıkmanın, pandemi döneminde sağlık çalışanları arasında kaygı ve depresyonun azaltılmasında hayati öneme sahip olduğu ileri sürülmektedir. Sağlık çalışanlarında ruh sağlığını geliştirmek için olumlu dini başa çıkmayı artıran ve olumsuz dini başa çıkmayı azaltan stratejiler vurgulanmalıdır (Chow vd., 2021).

Francis vd. (2021)'nin çalışmasına göre sağlık çalışanları, olumsuz dini başa çıkmadan daha fazla olumlu dini başa çıkma kullanmıştır. Olumlu dini başa çıkma kadınlarda daha fazla görülmüştür. Kadın sağlık çalışanları ve en düşük sosyo-ekonomik grup arasında pozitif başa çıkma daha fazla kullanılmıştır.

Türkiye'de yapılan bir araştırma, katılımcıların stresi yönetmek için dua etmeyi tercih ettiğini ortaya koymuştur (Özdemir vd., 2021). İbrahim vd. (2020)

nin çalışmasına göre, acil ve yoğun bakım ortamlarındaki sağlık çalışanlarının çoğunluğu, en yüksek stres azaltıcı yaklaşım olarak olumlu dini başa çıkmayı benimsemiştir.

Maneviyat, inancı teşvik etmekte ve hemşireler arasında stres ve depresyonu azaltmaktadır. Hemşireler üzerinde bir çalışma, dini uygulamaları gerçekleştirmenin mesleki strese karşı koruyucu bir etkisi olduğunu göstermiştir (Batalla vd., 2019).

Pandemi sırasında Malezya’da sağlık çalışanları arasında anksiyete ve depresyonun yaygınlığını ve bunların dini başa çıkma ile ilişkisini değerlendirmeyi amaçlayan Chow vd. (2021)nin çalışmasında, sağlık çalışanları, olumlu dini başa çıkmada (ortalama: 21.33), olumsuz dini başa çıkmadan (ortalama: 10.52) daha yüksek puan almıştır.

Olumlu dini başa çıkma, pandemi döneminde daha az yalnızlık duygusu ile ilişkilendirilmiştir (Yıldırım vd., 2021).

7.2. Olumsuz Dini Başa Çıkma ile İlgili Çalışmaların Bulguları

Portekiz’de 222 sağlık çalışanının katıldığı Prazeres vd. (2020)nin, sağlık çalışanlarında Covid-19 ile ilgili korku, kaygı ile ilgili dini ve manevi başa çıkmanın rolünü tanımlamayı amaçladığı çalışmasında, dindarlığın ne koronavirüs ile ilgili kaygı için ne de Covid-19 korkusu için önemli bir faktör olduğu gözlemlenmiştir. Bu çalışmanın önceki çalışmalarla tutarsızlığı, sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemisi döneminde görevlerini yerine getirmeye devam etmeleri ve çoğu durumda fazla mesai yapmak zorunda kalmalarına bağlanmıştır. Bu nedenle din ile ilgili uygulamalardan uzaklaşma ve dini topluluklarından aldıkları desteğin azalmış olabileceği ileri sürülmektedir.

Olumsuz dini başa çıkma, sağlık çalışanları arasında depresyon, stres ve kaygı ile ilişkilendirilmiştir (Yıldırım vd., 2021a).

7.3. Olumsuz Manevi Başa Çıkma ile İlgili Çalışmaların Bulguları

Albaqawi vd. (2019) çalışmasında, yaşın olumsuz manevi başa çıkmanın yordayıcılarından biri olduğunu ve genç hemşirelerin yaşlılara göre daha az olumsuz ruhsal başa çıkma kullandığını göstermiştir. Tersine, yaşlı hemşireler genç hemşirelere göre daha az olumlu manevi başa çıkma kullanmıştır. Farshadnia vd. (2020)nin araştırma sonuçları, medeni durumun olumsuz manevi başa çıkmanın yordayıcılarından biri olduğunu göstermiştir. Bu çalışmada, evli katılımcılar olumsuz manevi başa çıkma ölçeğinde bekâr katılımcılardan

daha düşük puanlar almıştır. Evlilik, sağlık davranışlarını değiştirerek ve birlikte kaynaklanan sosyal ağlar geliştirerek olumsuz sağlık sonuçlarına karşı korumaktadır.

Özbaşaran vd. (2011) artan iş yükünün ve zaman yetersizliğinin hemşirelerin maneviyatı anlamalarının önünde bir engel olduğunu belirtmiştir. Bu bulgu, fazla mesai yapan hemşirelerin daha fazla iş yüküne sahip olması, yorgunluk ve konsantrasyon eksikliği nedeniyle manevi faaliyetler için daha az zamana sahip olmanın maneviyata olan ilginin azalmasına neden olabileceğini göstermektedir. Habibi Soola vd. (2022)'nin çalışmasının sonuçları, fazla mesainin olumsuz manevi başa çıkmanın bir yordayıcısı olduğunu göstermiştir.

7.4. İş Stresi ile İlgili Çalışmaların Bulguları

Stresli, tehdit edici ve zor yaşam faktörlerine maruz kaldıktan sonra olumlu manevi başa çıkmayı kullanan kişiler, anlam arayışında, Allah/üstün güç ile katılım, sevgi ve güven duygusuna (dini boyut) dayalı güçlü bir ilişki sürdürürler. Bu başa çıkma yöntemleri tampon görevi görmek; stresli, tehdit edici ve olumsuz yaşam olayları veya deneyimlerinin neden olduğu stres ve olumsuz duyguları azaltmaktadır (Charzyńska, 2015).

Covid-19 pandemisi, hemşirelik hizmetlerinin düzeninde değişikliklere yol açarak hemşireler arasında iş stresine neden olmuştur. Hemşireler, Covid-19 vakalarının bulaşmasını önleme ve tarama gibi Covid-19 hastalarının yönetimi ile ilgili yeni bir rol üstlenmiştir (Majid ve Musnadi, 2022). Kullanılan tekniklerde farklılıklar olsa da dünya genelinde hemşireler, stresin üstesinden gelmek ve iş stresinin olumsuz sonuçlarını azaltmak için dini faaliyetlerde ve manevi davranışlarda bulunmaktadır (Habibi Soola vd., 2022).

Acil servisteki hemşireler, herhangi bir zamanda tahmin edilemeyen hasta sayısı, hastalardaki hızlı ve öngörülemeyen değişiklikler, kazalar ve çatışmalardan kaynaklanan yaralanmalar gibi faktörleri içerebilen aşırı mesleki stresle karşı karşıya kalmaktadır (Shareinia vd., 2018).

İslami başa çıkma gibi din temelli başa çıkma stratejilerinin stresle başa çıkmada daha etkili bir başa çıkma stratejisi olduğu kanıtlanmıştır (Fitrianingrum vd., 2018). Ayrıca İslami başa çıkma, kişinin Yüce Allah ile olan ilişkisini ve ruhsal olarak birbirine bağlı olma hissini yansıtan stresörlerle başa çıkmada kullanılan bir başa çıkma yöntemidir (Gates, 2001). Hemşirelerin Covid-19 ölümcül hastalığı boyunca yaşadığı iş stresinin, İslami öğretilerin uygulamalarıyla hafifletilebileceği gösterilmiştir (Thomas ve Barbato, 2020).

Müslüman hemşirelerin dua etmesi iş stresini azaltmakta, iyilik hallerini ve yaşam doyumlarını artırmaktadır. Achour vd. (2021)'nin bulguları, dua etmenin iş stresi ile manevi refah arasındaki ilişkiyi yumuşattığını, stresi kontrol etme ve azaltmada önemli ve etkili bir faktör olduğunu doğrulamıştır.

Majid & Musnadi (2022)'nin, rol belirsizliği ve İslami başa çıkmanın iş stresi üzerindeki doğrudan etkisini ölçmeyi amaçlayan ve Endonezya'da 206 hemşire ile gerçekleştirilen çalışmasında, rol belirsizliğinin iş stresini olumlu yönde etkilediği, İslami başa çıkmanın ise iş stresini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca, rol belirsizliğinin iş stresi üzerindeki etkisine İslami başa çıkma aracılık etmiştir. Rol ve sorumlulukların netleştirilmesi ve İslami başa çıkma becerilerinin geliştirilmesinin, Covid-19 pandemisinde hemşirelerin iş stresini azaltabileceği önerisinde bulunulmuştur.

Habibi Soola vd. (2022)'nin çalışması, Covid-19 pandemisi döneminde acil servis hemşireleri ve personeline manevi başa çıkmayı (olumlu veya olumsuz) araştırmak için İran'ın Erdebil Eyaletindeki 494 acil servis/EMS hemşiresi üzerinde tanımlayıcı bir kesitsel çalışma gerçekleştirmiştir. Sonuçlar bu çalışanların Covid-19 pandemisi döneminde stresi azaltmak için genellikle olumlu manevi başa çıkma yöntemleri kullandığını göstermiştir. Bulgular, olumlu dini davranışın sağlık çalışanlarının kullandığı temel manevi başa çıkma stratejisi olduğunu göstermiştir.

Mirzaei vd. (2022) 516 acil servis hemşiresi ve personeli üzerinde betimsel-ilişkisel bir araştırma gerçekleştirmiştir. Mesleki stresin olumlu manevi başa çıkma ile anlamlı bir negatif korelasyona ve olumsuz manevi başa çıkma ile anlamlı bir pozitif korelasyona sahip olduğunu göstermiştir.

Habibi Soola vd. (2022)'nin araştırma bulguları, manevi başa çıkmayı güçlendirmeye ve bakım süreçlerine entegre etmeye yönelik eğitim programlarının, hemşireler ve acil servis personeli üzerinde mesleki stresin etkisini hafifletmeye yardımcı olabileceğini düşünmektedir. Ancak sağlık çalışanlarının Covid-19 pandemisinin neden olduğu stresi azaltmak için ruhsal başa çıkmalarına yönelik çalışmalar sınırlıdır.

Babore vd. (2020)'nin çalışmasında olduğu gibi, farklılaşan örneklerde ilişki bulunmadığı belirtilebilir. Çin'de yapılan bu çalışmada, Covid-19 pandemisi döneminde sağlık profesyonellerinde dindarlık ile algılanan stres arasında bir ilişkiyi rastlanmamıştır.

7.5. Tükenmişlik ile İlgili Çalışmaların Bulguları

Hemşirelik ruh sağlığı çalışmaları stres, merhamet yorgunluğu ve tükenmişlik gibi daha çok olumsuz kavramlar üzerinde odaklanmaktadır.

Hemşirelerde ruhsal sağlıkla ilgili literatür nadirdir (Gao vd., 2017). Hemşireler için tükenmişlik, daha yüksek hasta enfeksiyon oranları ve daha düşük algılanan hasta güvenliği dereceleri algısı ile ilişkilendirilmiştir. Tükenmişlik belirtileri olan hemşireler, stres ve tehditlerden anlam çıkarmak için sıklıkla dine ve maneviyata yönelmektedir (Perera vd., 2018). Hemşirelerin ölüm ve ölümlerle doğrudan baş ederken din ve maneviyata güvendiği bildirilmiştir (Palmer Kelly vd., 2020).

Diğer sağlık çalışanları ile karşılaştırıldığında, hemşirelerin, daha fazla kritik hasta ve ölmekte olan hastalarla ilgilenmeleri nedeniyle yüksek ölüm kaygısı seviyeleri yaşama olasılıkları daha yüksektir. Yüksek ölüm kaygısı deneyimi, ruh sağlığını, hemşire-hasta ilişkilerini, hasta bakım kalitesini, hastaların ve hemşirelerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir (Arab vd., 2019). Hemşirelerin pandemi döneminde yaşadıkları en önemli endişelerden biri ölüm kaygısı olmuştur. Diğer taraftan, ölüm kaygısı olan bazı hemşirelerin, ölmekte olan hastalara bakmakta ters tepkiler gösterebileceği ileri sürülmüştür (Cheong vd., 2020). Galehdar vd.(2020)nin nitel çalışma sonuçları, hemşirelerin Covid-19 pandemisinin yüksek ölüm oranı nedeniyle hastalara yardım edememeleri ve önleyici tedbirlere rağmen enfekte olan hastaların ölümü nedeniyle ölüm kaygısı yaşadıklarını göstermiştir.

Karabağ Aydın ve Fidan (2022)nin Covid-19 pandemisi döneminde hemşirelerin ölüm kaygısının yaşam doyumuna etkisini belirlemek amacıyla Türkiye’de 411 hemşire ile gerçekleştirdiği çalışması, ölüm kaygısının yaşam doyumunu olumsuz etkilediğini göstermiştir. Hemşirelerin %56’sı çalıştıkları klinikte Covid-19 hastası olduğunu ve %54,5’i Covid-19 tanısı konan hastalara bakım vermekten korktuklarını belirtmiştir. Sağlıklı hemşirelerin Covid-19 hastalarıyla benzer bir ölüm kaygısı düzeyine sahip olması, pandemiden ne derece olumsuz etkilendiklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Norouzi vd. (2022)nin sistematik derleme çalışması kapsamında, hemşireler arasında ölüm kaygısı ve ilişkili faktörleri araştırmak amacıyla, Scopus, PubMed, Web of Science, Iranmedex ve Scientific Information Database veri tabanlarından seçilen 31 çalışmadaki bulgular incelenmiştir. Toplam 6819 hemşirenin dahil edildiği bu çalışma, önceki kanıtlara dayanarak, yaş, cinsiyet, dindarlık, önceki ölüm deneyimleri, palyatif bakımdaki iş deneyimi, din ve ölüme karşı tutumlar hemşireler arasında ölüm kaygısı ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Harris ve Tao (2021)nün çalışması, hemşirelerin dini ve manevi inançlarının ruh sağlığı ve tükenmişlik üzerindeki etkisini incelemiştir. ABD’de bulunan 207 hemşirenin anket cevapları din/maneviyat, zihinsel iyilik ve tükenmişlik

arasındaki ilişkiyi belirlemek için analiz edilmiştir. Yol analiziyle, zihinsel refah üzerindeki olumlu etkisi aracılığıyla, din ve maneviyatın duygusal tükenme ve duyarsızlaşma ile olumsuz; kişisel başarı ile olumlu bir şekilde ilişkili olduğu desteklenmiştir.

8. Sonuç

İnsan kökenli veya doğa kökenli birçok kriz, dünya genelini ve ülkeleri etkilemektedir. 2019 yılında Çin’de ortaya çıkan ve hızlı bir biçimde diğer ülkelere yayılan koronavirüs kaynaklı Covid-19 pandemisi, küresel bir kriz olarak değerlendirilebilir. Covid-19 pandemisinin en yoğun çalışan örgütleri, hastaneler olmuştur. Sağlık çalışanlarının en önemli gruplarından birini oluşturan hemşireler, Covid-19 hastalarıyla doğrudan ilgilenmiş, psikolojik etkilere yoğun biçimde maruz kalmış ve krizin sembolü haline gelmiştir. Literatürde, çoğunlukla hemşirelerin Covid-19 pandemisi döneminde yaşadığı psikolojik sorunlar ile bu sorunlarla mücadele yöntemleri kapsamında, hemşirelerin dini ve manevi başa çıkma durumlarını inceleyen çalışmaların geliştirildiği görülmektedir. Bu araştırma, küresel bir kriz olan Covid-19 pandemisi bağlamında hemşirelerin dini ve manevi başa çıkma yöntemleri üzerine bir literatür taraması sunarak Türkçe literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda çalışma planı aşağıdaki gibi oluşturulmuş ve takip edilmiştir:

- Kriz kavramının tanımlanması, kriz türleri ve örgütsel krizlerin özelliklerinin sunulması,
- İnanç kavramının tanımlanması, işyerinde inancın çalışanlar ve örgüt üzerindeki etkisinin açıklanması,
- Covid-19 pandemisi döneminde hemşirelerin yaşadığı psikolojik sorunların ortaya konulması,
- Dini ve manevi başa çıkma kavramlarının ve farkının açıklanması,
- Kriz dönemlerinde çalışanların dini ve manevi başa çıkma durumlarının ele alınması,
- Covid-19 pandemisi krizinde hemşirelerin dini ve manevi başa çıkma durumlarına dair mevcut çalışmaların değerlendirilmesi
 - Olumlu dini başa çıkma ile ilgili çalışmaların bulguları,
 - Olumsuz dini başa çıkma ile ilgili çalışmaların bulguları,
 - Olumsuz manevi başa çıkma ile ilgili çalışmaların bulguları,
 - İş stresi ile ilgili çalışmaların bulguları,
 - Tükenmişlik ile ilgili çalışmaların bulguları incelenmiştir.

Sonuç olarak, literatürde Covid-19 pandemisi konulu araştırmaların ağırlıklı olarak tıp ve sağlık sektörü perspektifiyle gerçekleştirildiği, diğer alanlar açısından hem nicel hem nitel çalışmalarda veri toplama gücülüğüyle birlikte karanlıkta kalan ve derinlemesine araştırmaya ihtiyaç duyulan hususlar olduğu ileri sürülebilir.

Covid-19 pandemisi kontrol altına alınmış olmakla birlikte, dünyada benzer pandemilerin ortaya çıkması ihtimali, örgütleri bu tür krizlere yönelik daha hazırlıklı olma arayışına yöneltmektedir. Bu bağlamda, örgütlerin kriz yönetimi ile ilgili öz değerlendirme yapması, gelecek krizlere yönelik hazırlık planlarını daha doğru biçimde şekillendirecektir.

Özellikle sağlık örgütleri ve liderleri Covid-19 pandemisi krizinin yönetilmesinde yapılan hatalardan dersler çıkarmak zorundadır. Sağlık örgütlerinin sahip olduğu maddi olmayan kaynaklar kapsamında değerli insan kaynağının korunması önem arz etmektedir. Covid-19 pandemisi sürecinde fazla iş yükü ile psikolojik sağlıkları zarar gören hemşireler hakkında örgütlerin iyileştirme planı yapıp yapmadıkları, gelecek krizlerde yönetilecek bir başlık olarak çalışanların psikolojik sağlığının yer alıp almadığı başka bir araştırma konusudur. Ancak literatürdeki çalışmaların bulgularına göre, Covid-19 pandemisi krizinde, hemşirelerin dini ve manevi inançlarının işlerini sürdürmede önemli bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Türkiye’de hemşirelerin dini ve manevi inançlarını ele alan ve dolayısıyla psikolojik iyi oluşlarını ve verimliliklerini artırmaya yönelik nicel ve nitel çalışmaların tasarlanması ve uygulanmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu manada sağlık örgütlerinde yönetim ve organizasyon ve örgütsel davranış kapsamında yeni çalışmalar teşvik edilmelidir.

Kaynaklar

Abdulah, D., Musa, D., & Liamputtong, P. (2022). The psychosocial experiences of healthcare workers (hcws) during Covid-19 quarantine: a qualitative study. *Advances in Psychiatry and Neurology/Postępy Psychiatrii i Neurologii*. 31(1). doi: <https://10.5114/ppn.2022.124358>

Achour, M., Muhamad, A., Syihab, A. H., Mohd Nor, M. R., & Mohd Yusoff, M. Y. Z. (2021). Prayer moderating job stress among muslim nursing staff at the University of Malaya medical centre (UMMC). *Journal of Religion and Health*. 60(1), 202-220. doi: <https://10.1007/s10943-019-00834-6>

Albaqawi, H., Alquwez, N., Almazan, J., Alharbi, S., Catimbang, C., Rivera, P., & Cruz, J. (2019). Workplace spiritual climate and its influence on

nurses' provision of spiritual care in multicultural hospitals. *Religions*, 10(2), 118. doi: <https://10.3390/rel10020118>

Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432–443. doi: <https://doi.org/10.1037/h0021212>

Arab, M., Seyed Bagheri, S. H., Sayadi, A., & Heydarpour, N. (2019). Comparison of death anxiety, death obsession, and humor among nurses working in medical-surgical departments and intensive care units. *Archives of Neuroscience*. 6(2). doi: <https://10.5812/ans.86398>

Asiltürk, A. (2021). Türkiye’de Covid-19 pandemisinin işletmelerde kriz yönetimi üzerine etkileri: 2020 yılı araştırmaları üzerinden bir değerlendirme. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 16 (1), 67–81. doi: <https://10.47644/turkishstudies.48586>

Aten, J. D., Smith, W. R., Davis, E. B., Van Tongeren, D. R., Hook, J. N., Davis, D. E., . . . Hill, P. C. (2019). The psychological study of religion and spirituality in a disaster context: a systematic review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 11(6), 597–613. doi: <https://10.1037/tra0000431>

Babore, A., Lombardi, L., Viceconti, M. L., Pignataro, S., Marino, V., Crudele, M., . . . Trumello, C. (2020). Psychological effects of the Covid-2019 pandemic: perceived stress and coping strategies among healthcare professionals. *Psychiatry Research*, 293, 113366. doi: <https://10.1016/j.psychres.2020.113366>

Batalla, V. R. D., Barrameda, A. L. N., Basal, J. M. S., Bathan, A. S. J., Bautista, J. E. G., Rebueno, M. C. D. R., & Macindo, J. R. B. (2019). Moderating effect of occupational stress on spirituality and depression of registered nurses in tertiary hospital: a structural equation model. *Journal of Advanced Nursing*, 75(4), 772–782. doi: <https://10.1111/jan.13856>

Cerit, B., & Uzun, L. N. (2022). Being a nurse at the ground zero of care in Turkey during the Covid-19 pandemic: a qualitative study. *Journal of Religion and Health*, 61(1), 827–850. doi: <https://10.1007/s10943-021-01491-4>

Chang, M.C., Chen, P.F., Lee, T.H., Lin, C.C., Chiang, K.T., Tsai, M.F., . . . Lung, F.W. (2021). The effect of religion on psychological resilience in healthcare workers during the coronavirus disease 2019 pandemic. *Frontiers in Psychology*, 12. doi: <https://10.3389/fpsyg.2021.628894>

Charzyńska, E. (2015). Multidimensional approach toward spiritual coping: construction and validation of the Spiritual Coping Questionnaire

(SCQ). *Journal of Religion and Health*, 54(5), 1629–1646. doi: <https://10.1007/s10943-014-9892-5>

Chen, Y., Koh, H. K., Kawachi, I., Botticelli, M., & VanderWeele, T. J. (2020). Religious service attendance and deaths related to drugs, alcohol, and suicide among US healthcare professionals. *JAMA Psychiatry*, 77(7), 737-744. doi: <https://10.1001/jamapsychiatry.2020.0175>

Cheong, C. Y., Ha, N. H. L., Tan, L. L. C., & Low, J. A. (2020). Attitudes towards the dying and death anxiety in acute care nurses – can a workshop make any difference? a mixed-methods evaluation. *Palliative and Supportive Care*, 18(2), 164–169. doi: <https://10.1017/s1478951519000531>

Chow, S. K., Francis, B., Ng, Y. H., Naim, N., Beh, H. C., Ariffin, M. A. A., . . . Sulaiman, A. H. (2021). Religious coping, depression and anxiety among healthcare workers during the Covid-19 pandemic: a Malaysian perspective. *Healthcare*, 9(1), 79. doi: <https://10.3390/healthcare9010079>

Çağırtekin, C. (2019). Yeniden yapılanma afet mi kriz mi?. *İdarecinin Sesi Dergisi*, 188, 37-41. <http://www.tid.web.tr/idarecinin-sesi-dergisi-188sayi-mart---nisan-2019>

Doan, Q.H., Tran, N.N., Than, M.H., Nguyen, H.T., Bui, V.S., Nguyen, D.H., . . . Otsu, S. (2021). Depression, anxiety and associated factors among frontline hospital healthcare workers in the fourth wave of Covid-19: empirical findings from Vietnam. *Tropical Medicine and Infectious Disease*, 7(1), 3. doi: <https://10.3390/tropicalmed7010003>

Farah, A. M. (2014). *İşyerinde inancın çalışanlar üzerindeki etkisi: Cibuti örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kocaeli.

Farshadnia, E., Borji, M., Sadighpour, M., Khorrami, Z., & Memaryan, N. (2020). The role of demographic factors in the spiritual health of the students of Iran University of medical sciences. *International Journal of Behavioral Sciences*, 14(1), 1-5. doi: <https://10.30491/ijbs.2020.199649.1127>

Fitriani, A. (2016). Peran religiusitas dalam meningkatkan psychological well being. *Al-Adyan: Jurnal Studi Lintas Agama*, 11(1), 57-80. doi: <https://doi.org/10.24042/ajsla.v11i1.1437>

Fitrianingrum, I., Ediati, A., & Faradz, S. M. (2018). Strategi coping orangtua yang mempunyai anak dengan disorders of sex development kromosom seks mosaik. *Jurnal Psikologi*, 17(2), 189-203. doi: <https://10.14710/jp.17.2.189-203>

Francis, B., Ken, C. S., Han, N. Y., Azizah Ariffin, M. A., Md Yusuf, M. H., Wen, L. J., . . . Said, M. A. (2021). Religious coping during the Covid-19 pandemic: gender, occupational and socio-economic perspectives among malaysian frontline healthcare workers. *Alpha Psychiatry*, 22(4), 194–199. doi: <https://10.5152/alphapsychiatry.2021.21185>

Gao, T., Ding, X., Chai, J., Zhang, Z., Zhang, H., Kong, Y., & Mei, S. (2017). The influence of resilience on mental health: the role of general well-being. *International Journal of Nursing Practice*, 23(3), Article e12535. doi: <https://10.1111/ijn.12535>

Galehdar, N., Kamran, A., Toulabi, T., & Heydari, H. (2020). Exploring nurses' experiences of psychological distress during care of patients with Covid-19: a qualitative study. *BMC Psychiatry*, 20(1), 1-9. doi: <https://10.1186/s12888-020-02898-1>

Goh, M. H. (2016). *A Manager's Guide to Implement Your Crisis Management Plan*. Business Continuity Management Specialist Series. Singapore: GMH Pte Ltd.

Habibian, N., Ahmadi, R., Vashian, A., Mortazavi, S. M., & Dadkhah-Tehrani, T. (2015). Investigating the correlation between the life and religious attitudes with psychological well-being in nurses working in health centers at Qom Universities of medical sciences in 2014. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 6(6 S4), 168. doi: <https://10.5901/mjss.2015.v6n6s4p168>

Habibi Soola, A., Mozaffari, N., & Mirzaei, A. (2022). Spiritual coping of emergency department nurses and emergency medical services staff during the Covid-19 pandemic in Iran: an exploratory study. *Journal of Religion and Health*, 61(2), 1657–1670. doi: <https://10.1007/s10943-022-01523-7>

Harianti, P. A. F. (2021), "Religiosity and psychological well-being are mediated by self-compassion in adolescents in orphanages during the Covid-19 pandemi," Universitas Muhammadiyah Malang.

Harris, S., & Tao, H. (2022). The impact of US nurses' personal religious and spiritual beliefs on their mental well-being and burnout: a path analysis. *Journal of Religion and Health*. 61, 1772–179. doi: <https://10.1007/s10943-021-01203-y>

Ibrahim, M. A., Isa, K. Q., Haji-Idris, H.-A., Nawi, S.-H., Teo, Y. C., Abdul Rahman, H., & Abdul-Mumin, K. H. (2020). Spiritual coping with stress among emergency and critical care nurses: a cross-sectional study. *Community Mental Health Journal*, 56(2), 287–293. doi: <https://10.1007/s10597-019-00486-6>

Immigration Advisers Authority (2023). Personal beliefs, values, attitudes and behaviour. <https://www.iaa.govt.nz/for-advisers/adviser-tools/ethics-toolkit/personal-beliefs-values-attitudes-and-behaviour/>

Jannati, Y., Mohammadi, R., & Seyedfatemi, N. (2011). Iranian clinical nurses' coping strategies for job stress. *Journal of Occupational Health*, 53(2), 123-129. doi: <https://10.1539/joh.o10015>

Karabağ Aydın, A., & Fidan, H. (2022). The effect of nurses' death anxiety on life satisfaction during the Covid-19 pandemic in Turkey. *Journal of Religion and Health*. 61(1), 811-826. doi: <https://10.1007/s10943-021-01357-9>

Khan, Z. H., Watson, P. J., Chen, Z., Iftikhar, A., & Jabeen, R. (2012). Pakistani religious coping and the experience and behaviour of Ramadan. *Mental Health, Religion & Culture*, 15(4), 435–446. doi: <https://doi.org/10.1080/13674676.2011.582862>

Koenig, H. G., & Büssing, A. (2010). The Duke University Religion Index (DUREL): a five-item measure for use in epidemiological studies. *Religions*, 1(1), 78–85. doi: <https://10.3390/rel1010078>

Koenig, H. G. (2020). Maintaining health and well-being by putting faith into action during the Covid-19 pandemic. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2205–2214. doi: <https://10.1007/s10943-020-01035-2>

Lai, J., Ma, S., Wang, Y., Cai, Z., Hu, J., Wei, N., Wu, J., Du, H., Chen, T., Li, R., Tan, H., Kang, L., Yao, L., Huang, M., Wang, H., Wang, G., Liu, Z., & Hu, S. (2020). Factors associated with mental health outcomes among health care workers exposed to coronavirus disease 2019. *JAMA Network Open*, 3(3), e203976. doi: <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.3976>

Lázaro-Pérez, C., Martínez-López, J. N., Gómez-Galán, J., & López-Meneses, E. (2020). Anxiety about the risk of death of their patients in health professionals in Spain: analysis at the peak of the Covid-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(16), 5938. doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph17165938>

Levin, J. (2009). How faith heals: a theoretical model. *Explore*, 5(2), 77–96. doi: <https://doi.org/10.1016/j.explore.2008.12.003>

Lucchetti, G., Góes, L. G., Amaral, S. G., Ganadjian, G. T., Andrade, I., Almeida, P. O. D. A., do Carmo, V. M., & Manso, M. E. G. (2021). Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(6), 672–679. doi: <https://doi.org/10.1177/0020764020970996>

Majid, M. S. A., & Musnadi, S. (2022). Effects of role ambiguity on work stress with Islamic coping as mediation among nurses during a Covid-19 pandemic at the general hospital in Aceh-Indonesia. *International Conference on Decision Aid Sciences and Applications (DASA)* (pp. 922-926). Tayland: Mae Fah Luang University.

Majdy Amiruddin, M., Hamoud Alshahrani, S., Dwijendra, N. K., Shelash Al-Hawary, S. I., Turki Jalil, A., Muda, I., Pallathadka, H., & Sunarsi, D. (2023). Religious behaviours and commitment among Muslim healthcare workers in Malaysia. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 79(1). 8177. doi: <https://doi.org/10.4102/hts.v79i1.8177>

Mamun, M. A., Akter, T., Zohra, F., Sakib, N., Bhuiyan, A. I., Banik, P. C., & Muhit, M. (2020). Prevalence and risk factors of Covid-19 suicidal behavior in Bangladeshi population: are healthcare professionals at greater risk? *Heliyon*, 6(10), e05259. doi: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05259>

Mirzaei, A., Mozaffari, N., & Habibi Soola, A. (2022). Occupational stress and its relationship with spiritual coping among emergency department nurses and emergency medical services staff. *International Emergency Nursing*, 62, 101170. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ienj.2022.101170>

Mohsin, S. F., Agwan, M. A., Shaikh, S., Alsuwaydani, Z. A., & Alsuwaydani, S. A. (2021). Covid-19: Fear and anxiety among healthcare workers in Saudi Arabia. a cross-sectional study. *Inquiry: The Journal of Health Care Organization, Provision, and Financing*, 58, 004695802110252. doi: <https://doi.org/10.1177/00469580211025225>

Molteni, F., Ladini, R., Biolcati, F., Chiesi, A. M., Dotti Sani, G. M., Guglielmi, S., Maraffi, M., Pedrazzani, A., Segatti, P., & Vezzoni, C. (2020). Searching for comfort in religion: insecurity and religious behaviour during the Covid-19 pandemic in Italy. *European Societies*, 23(sup1), 704–720. doi: <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836383>

Munawar, K., & Choudhry, F. R. (2021). Exploring stress coping strategies of frontline emergency health workers dealing Covid-19 in Pakistan: a qualitative inquiry. *American Journal of Infection Control*, 49(3), 286–292. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ajic.2020.06.214>

Ni'mah, U., & Nuryanti, L. (2022). Self-compassion mediates religiosity and social support for the psychological well-being of health workers during the Covid-19 pandemic. *International Conference on Health and Well-Being (ICHWB 2021)* (pp. 113-120), Atlantis Press, Central Java Indonesia: Universitas Muhammadiyah Surakarta

Norouzi, M., Ghorbani Vajargah, P., Falakdami, A., Mollaei, A., Takasi, P., Ghazanfari, M. J., Miri, S., Javadi-Pashaki, N., Osuji, J., Soltani, Y., Aghaei, I., Moosazadeh, M., Emami Zeydi, A., & Karkhah, S. (2022). A systematic review of death anxiety and related factors among nurses. *Omega- Journal of Death and Dying*, 003022282210957. doi: <https://doi.org/10.1177/00302228221095710>

Nystrom, P. C., & Starbuck, W. H. (1984). Managing beliefs in organizations. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 20(3), 277–287. doi: <https://doi.org/10.1177/002188638402000308>

Ozbasaran, F., Ergul, S., Temel, A. B., Gurol Aslan, G., & Coban, A. (2011). Turkish nurses' perceptions of spirituality and spiritual care. *Journal of Clinical Nursing*, 20(21–22), 3102–3110. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2702.2011.03778.x>

Özcan, Ş. (2021). *Etkili kriz yönetimi*. Ankara: İksad Publishing House.

Palmer Kelly, E., Hyer, M., Payne, N., & Pawlik, T. M. (2020). A mixed-methods approach to understanding the role of religion and spirituality in healthcare provider well-being. *Psychology of Religion and Spirituality*, 12(4), 487–493. doi: <https://doi.org/10.1037/rel0000297>

Pappa, S., Ntella, V., Giannakas, T., Giannakoulis, V. G., Papoutsis, E., & Katsaounou, P. (2020). Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the Covid-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. *Brain, Behavior, and Immunity*, 88, 901–907. doi: <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.05.026>

Pargament, K. I., Tarakeshwar, N., Ellison, C. G., & Wulff, K. M. (2001). Religious coping among the religious: the relationships between religious coping and well-being in a national sample of Presbyterian clergy, elders, and members. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(3), 497–513. doi: <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00073>

Pearson, C. M., & Clair, J. A. (1998). Reframing crisis management. *Academy of Management Review*, 23(1), 59–76. doi: <https://doi.org/10.5465/amr.1998.192960>

Perera, C. K., Pandey, R., & Srivastava, A. K. (2018). Role of religion and spirituality in stress management among nurses. *Psychological Studies*, 63(2), 187–199. doi: <https://doi.org/10.1007/s12646-018-0454-x>

Prazeres, F., Passos, L., Simões, J. A., Simões, P., Martins, C., & Teixeira, A. (2020). Covid-19-related fear and anxiety: spiritual-religious coping in healthcare workers in Portugal. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(1), 220. doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph18010220>

Puchalski, C., Ferrell, B., Virani, R., Otis-Green, S., Baird, P., Bull, J., Chochinov, H., Handzo, G., Nelson-Becker, H., Prince-Paul, M., Pugliese, K., & Sulmasy, D. (2009). Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: the report of the Consensus Conference. *Journal of Palliative Medicine*, 12(10), 885–904. doi: <https://doi.org/10.1089/jpm.2009.0142>

Rammouz, I., Lahlou, L., Salehddine, Z., Eloumary, O., Laaraj, H., Ouhamou, M., Mouhadi, K., Doufik, J., Aalouane, R., & Boujraf, S. (2023). Religiosity, stress, and depressive symptoms among nursing and medical students during the middle stage of the Covid-19 pandemic: a cross-sectional study in Morocco. *Frontiers in Psychiatry, 14*. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1123356>

Roman, N. V., Mthembu, T. G., & Hoosen, M. (2020). Spiritual care – ‘a deeper immunity’ – a response to Covid-19 pandemic. *African Journal of Primary Health Care & Family Medicine, 12*(1). 1-3. doi: <https://doi.org/10.4102/phcfm.v12i1.2456>

Rony, M. K. K., Rahman, M. M., Saki, M. A. A., Parvin, M. R., & Alamgir, H. M. (2023). Coping strategies adopted by frontline nurses in dealing with Covid-19 patients in a developing country during the pandemic: a qualitative study. *Nursing Open, 10*(6), 3646–3658. doi: <https://doi.org/10.1002/nop2.1614>

Sakib, N., Akter, T., Zohra, F., Bhuiyan, A. K. M. I., Mamun, M. A., & Griffiths, M. D. (2021). Fear of Covid-19 and depression: a comparative study among the general population and healthcare professionals during Covid-19 pandemic crisis in Bangladesh. *International Journal of Mental Health and Addiction, 21*(2), 976–992. doi: <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00477-9>

Salazar, L. R. (2015). Exploring the relationship between compassion, closeness, trust, and social support in same-sex friendships. *The Journal of Happiness & Well-Being, 3*(1), 15-29. <https://jhwbjournal.com/uploads/files/8ae681ddeceee14242744d3a5aa58125.pdf>

Shareinia, H., Khuniki, F., Bloochi Beydokhti, T., Eydi Zeynabad, A., & Hosseini, M. (2018). Comparison between job stress among emergency department nurses with nurses of other departments. *Quarterly Journal of Nursing Management, 6*(3), 48–56. doi: <https://doi.org/10.29252/ijnv.6.3.4.48>

Sulmasy, D. P. (2009). Spirituality, religion, and clinical care. *Chest, 135*(6), 1634–1642. doi: <https://doi.org/10.1378/chest.08-2241>

Taylor, C. (2017). The Unseen Force That’s Shaping Your Culture Every Day. <https://www.humansynergistics.com/blog/culture-university/details/culture-university/2017/03/28/the-unseen-force-that-s-shaping-your-culture-every-day>

Temsah, M. H., Al-Sohime, F., Alamro, N., Al-Eyadhy, A., Al-Hasan, K., Jamal, A., Al-Maglouh, I., Aljamaan, F., Al Amri, M., Barry, M., Al-Subaie, S., & Somily, A. M. (2020). The psychological impact of Covid-19 pandemic on health care workers in a MERS-CoV endemic country. *Journal of Infection and Public Health, 13*(6), 877–882. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.05.021>

Thomas, J., & Barbato, M. (2020). Positive religious coping and mental health among Christians and Muslims in response to the Covid-19 pandemic. *Religions*, *11*(10), 498. doi: <https://doi.org/10.3390/rel11100498>

Yıldırım, M., Kızılgeçit, M., Seçer, S., Karabulut, F., Angın, Y., Dağcı, A., Vural, M. E., Bayram, N. N., & Çinici, M. (2021). Meaning in life, religious coping, and loneliness during the coronavirus health crisis in Turkey. *Journal of Religion and Health*, *60*(4), 2371–2385. doi: <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01173-7>

Yıldırım, M., Arslan, G., & Alkahtani, A. M. (2021a). Do fear of Covid-19 and religious coping predict depression, anxiety, and stress among the Arab population during health crisis? *Death Studies*, 1–7. doi: <https://10.1080/07481187.2021.1882617>

BÖLÜM VI

İNSAN TİCARETİ RİSKİ ALTINDA BULUNAN REFAKATSİZ GÖÇMEN ÇOCUKLAR: SORUNLAR, İHTİYAÇLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

*Unaccompanied Migrant Children at Risk of Human Trade:
Problems, Needs and Solutions*

Yunus KARA¹ & Ezgi TURGUT AKAN²

¹(Sosyal Hizmet Uzmanı, Doktor), E-mail: kara.yunus93@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7812-5845

²(Yüksek Lisans Öğrencisi), Gaziantep Üniversitesi Göç Enstitüsü Kadın
Çalışmaları Anabilim Dalı, E-mail: ezgigturgut0669@gmail.com
ORCID: 0009-0006-8801-3843

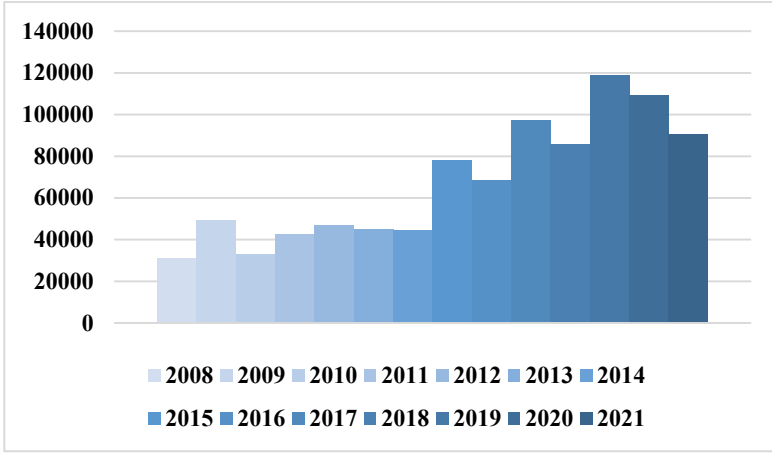
1. Giriş

Küreselleşme, iklim krizi, afetler ve çatışmalar, bireylerin daha iyi bir yaşam sürebileceklerini düşündükleri farklı ülkelere ya da bölgelere gitmek istemelerine neden olabilmektedir. Göç sürecinde, savunmasız gruplar arasında yer alan refakatsiz çocuklar, insan ticareti dahil olmak üzere birçok farklı sorunla karşı karşıya kalabilmektedir. Özellikle son yıllarda, dünyanın birçok bölgesinde, on binlerce refakatsiz göçmen çocuğun kaybolduğu, çocukların temel haklarına erişemediği ve çocukların korunamadığı belirtilmektedir (EUCPN, 2020). Ayrıca birçok devletin refakatsiz göçmen çocukların sorunlarına yeterince eğilmediği, çocuk kaçakçılığını önlemeye ilişkin girişimleri gündemlerine almadığı da ifade edilmektedir (Oram ve ark., 2011). Bu araştırmanın, insan ticareti riski altında bulunan refakatsiz göçmen çocukların sorunları ve ihtiyaçları hakkında önemli bilgiler sunarak, insan ticareti

ve göç literatürüne önemli bir katkı sağlaması hedeflenmektedir. Diğer taraftan, genel itibari ile medya ve kamuoyunda “mülteci” ve “göçmen” kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır. Ancak bu iki kavram arasında hukuki bağlamda farklılıklar bulunmaktadır. “Mülteci” kavramı, 1951 Cenevre Sözleşmesinde uluslararası hukuk tarafından tanımlanmaktadır. “Göçmen” kavramının ise uluslararası düzeyde tek bir hukuki tanımlaması bulunmamaktadır. Bazı uluslararası kuruluşlar ve medya kuruluşları göçmen kavramını hem göçmen hem de mültecileri kapsayan bir şekilde kullanmaktadır. Göçmenlerin hakları da uluslararası insan hakları hukuku tarafından güvence altına alınmıştır. Özellikle insan ticaretine maruz bırakılan ya da refakatsiz veya ebeveynlerinden ayrılmış göçmen çocuklar gibi bazı kırılgan göçmen gruplarının korunma ve desteğe ihtiyacı vardır (UNHCR, 2016). Bu çalışmada, insan ticareti ve refakatsiz çocuklar konusunda uluslararası bağlamda araştırmalar yapıldığı gözlemlenmiş ve bu araştırmaların tümünde “göçmen” kavramının kullanıldığı belirlenmiştir. Bu nedenle, bu çalışma kapsamında da “göçmen” kavramının kullanılmasının uygun olduğu düşünülmüştür.

2. İnsan Ticareti Kavramı

İnsan ticareti, özellikle son on yılda artış göstermiş küresel bir olgudur (Şekil 1). İnsan ticareti kavramı, bireylerin fiziksel güç kullanılarak ya da bu fiziksel gücün kullanılmasıyla ilgili tehdit edilerek zorlama, kaçırma, aldatma ve hile yoluyla alıkoymaları olarak tanımlanmaktadır (Zimmerman ve ark., 2011). İnsan ticareti kapsamında, bireylerin çaresizliğinden yararlanılıp çıkar sağlama amacıyla istismar edilmeleri, bir yerden bir yere taşınmaları, devredilmeleri veya teslim alınmaları söz konusu olabilmektedir. Küresel ve ulusal düzeyde insan ticaretiyle ilgili verilerin belirsizlik taşıdığı ifade edilmektedir (van der Laan ve ark., 2011). Yasa dışı ve çoğu zaman görünmez olan doğası nedeniyle insan ticaretine ilişkin güvenilir verilerin elde edilmesi kolay olmamaktadır. İnsan ticaretinin tanımlanma biçimi ve insan ticareti faaliyetlerinin kapsamı ile ilgili faktörler, insan ticaretine maruz bırakılan kişiler (refakatsiz çocuklar, göçmenler, emek sömürsüne maruz bırakılan işçiler vd.) arasındaki ayrımı da bulanıklaştırmaktadır. Araştırmalar, geçmişte, insan ticaretinin kadınların zorla seks işçiliği yapmalarına yönelik gerçekleştirildiğini, günümüzde ise çocukların, kadınların ve erkeklerin birçok farklı şekillerde bu istismar biçimine maruz bırakıldıklarını göstermektedir (Ostrovski ve ark., 2011; Phinney, 2001; Polaris, 2018).

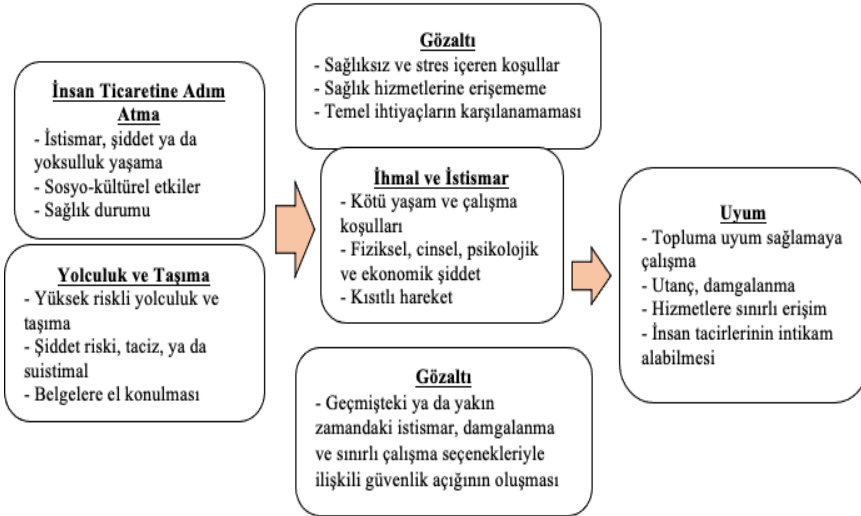
Şekil 1. 2008’den 2021’e Kadar Dünya Geneline Tespit Edilen Toplam İnsan Ticareti Mağduru Sayısı (Kaynak: Statista)

Bireyler, kendi ülkeleri içinde veya uluslararası sınırlar ötesinde insan ticaretine maruz bırakılabilmekte, insan ticaretinin geçiş veya varış yerleri olarak dünyanın hemen hemen her yerini kapsadığı belirtilmekte ve bu yasa dışı olgunun, özellikle kaçakçılık yapan bireyler için çok yüksek kazançlar sağladığına inanılmaktadır (FRA, 2015). Çocuklar, kadınlar ve erkekler, çeşitli amaçlarla insan ticaretine maruz bırakılırsa da insan ticaretinin genellikle cinsiyete dayalı bir suç olduğu, seks işçisi ve ev hizmetçisi olarak kadınların ve çocukların kaçırılma ihtimalinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir (UNCRC, 2005). Erkek ticaretine ilişkin raporlar ise erkeklerin ve oğlan çocuklarının daha çok diğer çeşitli çalışma biçimleri (inşaat işçiliği vd.) için kaçırıldığını ve bu ticaret sektörlerinin genellikle ülke veya bölgeye göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır (Europol, 2018).

İnsan ticaretinin, bireylerin sağlığı üzerinde ciddi etkileri olmakla birlikte bu kapsamda gerçekleştirilen araştırmalar sınırlıdır. İnsan ticaretine maruz bırakılan kadın ve kız çocuklarının uğradığı şiddet ve sağlık sorunlarına odaklanan ve 2012’de yayınlanan bir derlemede, ilgili alana ait sadece 16 çalışma belirlenmiştir (EASO, 2020). Bu derlemede yer alan çalışmaların çoğu insan ticareti ve seks işçiliği olgularına odaklanmış ve sadece iki tanesi emek sömürüsü için insan ticaretine ilişkin verileri içermiştir. Sağlık durumu ve insan ticaretine ilişkin araştırmaların birçoğu cinsel istismar üzerine gerçekleşmekte (Council of the European Union, 2010; Hossain ve ark., 2010), kanıtlar genellikle cinsel sağlığa (özellikle HIV ile ilgili) (Silverman ve ark., 2007) ve daha az ölçüde ruh

sağlığına (Schinina, 2004) odaklanmaktadır. Cinsel olmayan amaçlarla insan ticaretine maruz bırakılan kişiler arasındaki sağlık riskleri ve sonuçları hakkında da sınırlı sayıda bilgi mevcuttur (Decker ve ark., 2011). Hayatta kalanların sağlık hizmeti ile ilgili ihtiyaçları, yasa uygulayıcıların insan ticaretine yönelik olumsuz bakış açıları nedeniyle (Directorate-General for Migration and Home Affairs, 2015) beklenen ilgiyi de görememektedir (Frontex, 2019).

İnsan ticareti ile ilgili birçok araştırma, ülkesine geri gönderilen ve seks ticaretinden hayatta kalan kadınlara ve kız çocuklarına bakım sağlayan hizmetlerden alınan vaka kayıtlarından elde edilen verilere dayanmaktadır. Örneğin, HIV durumu veya diğer cinsel yolla aktarılan enfeksiyonlar ve tüberküloz gibi sağlık durumları hakkında veriler bahsi geçen araştırmalarda yer almaktadır (Dharmadhikari ve ark., 2009). İnsan ticareti ve sağlık durumu arasındaki ilişki genellikle kümülatif bir seyir izlemektedir ve Şekil 2’de gösterildiği gibi insan ticareti sürecinin her aşamasının dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Çocuklar, kadınlar ve erkekler, insan ticaretinin her aşamasında psikolojik, fiziksel ve/veya cinsel istismar, madde kullanımı, sosyal kısıtlamalar ve duygusal manipülasyon, ekonomik sömürü, borç altına girme ve yasal güvensizlikler ile karşılaşabilmektedir (Zimmerman, 2007). Bir kişi insan ticareti durumundan kurtulduktan sonra bile riskler genellikle devam etmekte ve insanların yalnızca küçük bir kısmı insan ticareti sonrası destek hizmetlerine ulaşabilmekte veya maddi ya da manevi tazminat alma hakkı kazanmaktadır (GAATW, 2007).

Şekil 2. İnsan Ticaretinin Çeşitli Aşamalarının Sağlık ve Esenlik Üzerindeki Etkileri (Kaynak: Zimmerman ve ark., 2011)

İnsan ticaretinin, genel olarak psiko-sosyal iyilik hali üzerinde etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. İnsan ticareti, bireylerin travma yaşayabilmelerine, farklı şiddet ve istismar biçimlerine maruz bırakılmalarına neden olarak ruh sağlıklarını olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir. İnsan ticaretinin psikolojik sonuçları arasında depresyon, travma sonrası stres bozukluğu ve diğer kaygı bozuklukları, intihar düşünceleri, motor becerilerin zayıflaması ve fiziksel ağrı dahil olmak üzere somatik durumlar yer alabilmektedir (IOM, UNGIFT ve LSHT, 2009, Steel ve ark., 2006). Seks ticaretinde zorla ya da baskı altında uyuşturucu ve alkol kullanımı da sıklıkla görülebilmektedir. Uyuşturucunun ve alkolün, bireyleri kontrol etme ve manipüle etme araçları olarak kullanılabilirler gibi (Macy ve Johns, 2011), insan ticaretine maruz bırakılan kişi tarafından başa çıkma yöntemi olarak da tercih edilebilmektedir. İnsan ticareti, bireylerin kendi aileleriyle ya da yakın çevreleriyle iletişim kurabilmelerinin engellenebildiği bir süreci de içermektedir (Surtees ve Babovic, 2007). Bu süreçte sosyal izolasyon çerçevesinde bireylerin hareketlerinin kısıtlanması gibi durumlar, tehditler ve asılsız vaatler yoluyla duygusal manipülasyonda olduğu gibi insanlar üzerinde gücü sürdürmek için kullanılmaktadır. İnsan ticaretinde ekonomik sömürü de yaygındır (Kiss ve Zimmerman, 2019). İnsan ticaretine maruz bırakılan kişiler, ne kazandıkları ve bu kazandıklarını nasıl harcayabilecekleri konusunda nadiren karar verme gücüne sahiptir ve insan tacirleri tarafından barınma, giyecek, yiyecek veya ulaşım gibi “hizmetler” ya da “malzemeler” için ücretlendirilmeye tabii tutulabilmektedirler. Bu tefecilik uygulamaları, süreklilik arz eden ve ekonomik bağımlılığı meydana getiren “borç esaretine” yol açabilmektedir (Pearson, 2002). Yasal güvencesizlikler ise özellikle insan kaçakçılarının ya da işverenlerin, insanların kimlik belgelerine el koyduklarında veya sağlık hizmetlerine erişim de dahil olmak üzere farklı haklar hakkında yanlış bilgi verildiğinde ortaya çıkmaktadır. Bu durum, kişilerin sağlık hizmetlerinden yararlanmalarını sınırlandırabileceği gibi haksız yere sınır dışı edilmelerine veya hapis cezası almalarına da yol açabilmektedir (Phinney, 2001). İnsan ticaretine maruz bırakılan kişiler bir suçun mağduru olarak kabul edilmeyebilmekte ancak bunun yerine göç ya da çalışma yasalarını ihlal eden kişiler olarak muamele görebilmekte ve yasadışı göçmenler olarak gözaltı merkezlerinde tutulabilmekte veya hapsedilebilmektedirler. Evlerine dönen insan ticareti mağdurları ise yeni sağlık sorunları ve damgalanma gibi diğer zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Ayrıca insan ticaretine maruz bırakıldıkları yerde kalmaya çalışanların çoğu, sığınmacı ve mülteci nüfusa yönelik gerçekleşen önyargı ve güvensizlik ile karşı karşıya kalabilmektedir (Steel ve ark., 2006). Bunlarla birlikte kendi ülkelerine

dönseler de dönmeseler de insan ticaretinden ayrılmayı/kurtulmayı başaran kişiler, yeniden insan ticaretine maruz bırakılma konusunda dikkate değer bir risk altındadır (Jobe, 2010).

3. Refakatsiz Çocuk Kavramı

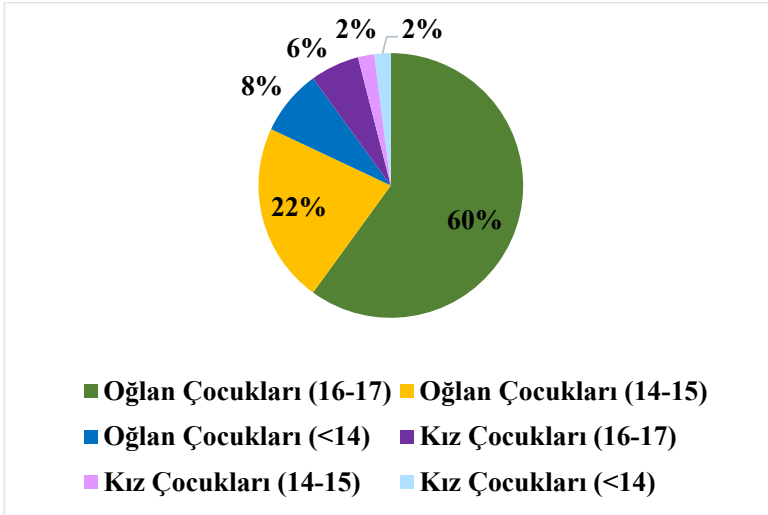
Refakatsiz çocuk kavramı, geniş anlamıyla yasalara veya ilgili ülkenin uygulamalarına göre kendisinden sorumlu bir yetişkinin refakatinde olmayan çocuk olarak tanımlanmaktadır (UN, 2000). Bu tanım, ebeveynleri veya yasal vasileri olmadan ya da daha iyi bir gelecek umuduyla aileleri tarafından başka bir ülkeye gönderilen herhangi bir çocuğu (örneğin çatışma veya afet bölgelerinden gelen göçmen çocuklar) kapsayabilmektedir. Aynı zamanda bu kavram, insan ticareti nedeniyle ailelerinden ayrı düşen ya da farklı nedenlerden dolayı kaçırılan çocukları tanımlamak için de kullanılmaktadır. Refakatsiz çocuklar herhangi bir yetişkin tarafından bakımı üstlenilmeyen ve yetkililer tarafından gerektiği gibi devlet sistemine kaydedilmemiş çocuklardır. Refakatsiz çocuk kavramıyla beraber kullanılabilen “ayrı düşmüş çocuklar” kavramı ise ebeveynleri Avrupa’da ya da Amerika’da çalışmak için ayrılan ve genellikle büyükanne ve büyükbaba olmak üzere diğer aile üyelerinin bakımına bırakılan çocukları ifade etmektedir (EUCPN, 2020). Ayrıca ayrı düşmüş çocukların ebeveynleri Avrupa ve Amerika dışında başka ülkelere başka sebeplerle gidebilmektedir. Ayrı düşmüş çocukların bazı durumlarda kendi başlarına, yani refakatsiz bırakıldıkları da ifade edilmektedir. Her iki kavramın kapsamına giren farklı çocuk grupları bulunmakla birlikte, özellikle insan ticaretine maruz bırakılan göçmen çocuklar önem arz etmektedir.

3.1. Refakatsiz Göçmen Çocuklar

Orta Doğu’da özellikle 2011 yılından sonra gerçekleşen Suriye iç savaşı ve kargaşasıyla birlikte dünyanın farklı ülkelerine artan bir göçmen ve mülteci akını söz konusu olmuştur. Bu durum, sığınma başvurularında benzeri görülmemiş bir artışı beraberinde getirmiştir (Karataş ve Barut, 2021). Çok sayıda insan, mümkün olan tüm yolları kullanarak özellikle Avrupa’ya ulaşmak için hayatlarını riske atmışlardır. Varış ülkelerine ulaşılabilmesi için insan ticareti ve kaçakçılık ağları da devreye girmiştir.

Sığınma başvurusunda bulunanların ve düzensiz göçmenlerin önemli bir kısmı, kabul merkezlerindeki kötü koşullar, vesayet eksikliği, sonucu belirsiz olabilen iltica prosedürleri, farklı varış noktalarının peşinde koşma (örneğin, aile birleşimi) ve kaçakçıların veya insan tacirlerinin baskısı (örneğin, borç) nedeniyle kabul merkezlerinden ayrılabilen ve sisteme kayıtlı olmak

istemeyebilmektedir (IOM, 2018). Bireylerin ayrılmaları ya da kayıtlı olmak istememeleri, insan ticaretine ve istismara karşı çok daha savunmasız hale gelmelerine neden olmaktadır. Avrupa Komisyonu için 2015 yılında hazırlanan bir araştırma raporunda, insan ticaretine yönelik özellikle iki risk faktöründen bahsedilmektedir (Directorate-General for Migration and Home Affairs, 2015). Bu risk faktörlerinden birincisi, savaş, kriz ve afet gibi olaylardan hayatta kalan refakatsiz göçmen çocuk değildir. Diğeri ise aileleri tarafından planlanan bir göç projesinin öznesi olarak çocuk değildir. Özellikle insan ticaretine maruz bırakılma riski taşıyan çocukların yetimler, sosyo-ekonomik krizden etkilenen ülkelerden gelen çocuklar ve çatışmalar nedeniyle yerlerinden edilen çocuklar olduğu tespit edilmiştir (Europol, 2018; FRA, 2015). Refakatsiz göçmen çocukların büyük bir çoğunluğunun oğlan çocuğu olduğu ve yaşlarının 16-17 arasında değiştiği de aktarılmaktadır (Şekil 3). Başka verilere göre 2014-2017 yılları arasında 30.000’den fazla çocuğun kaybolduğu da ifade edilmektedir (Missing Children Europe, 2016; Missing Children Europe, 2019; Townsend, 2016). Çocukların büyük bir kısmının sığınma başvurusunda bulunmadan veya sığınma prosedürü sırasında ortadan kaybolduğu belirtilmektedir (European Migration Network, 2018). Ayrıca bu tahminler, sadece 13 Avrupa Birliği’ne üye ülkeden ve Norveç’ten alınan verilere dayanmakta, Türkiye ve Yunanistan gibi önemli olan ilk varış ülkelerindeki verileri içermemektedir. Öte yandan, bir ülkede kayıp olduğu bildirilen ancak başka bir yerde, muhtemelen farklı bir adla kayıtlı çocukların olabileceği de unutulmamalıdır.

Şekil 3. 2015-2019 Yılları Arasında Avrupa Birliği’ne Yapılan Sığınma Başvurularındaki Refakatsiz Göçmen Çocukların Yaşları ve Cinsiyet Yüzdeleri (Kaynak: Eurostat ve EMN, 2022)

4. İnsan Ticareti ve Göçmen Kaçakçılığı

İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı, düzensiz göç biçimleri olarak kabul edilmekte ancak uluslararası hukuk normları tarafından amaç farklılıklarına, fail ve hayatta kalan arasındaki ilişkiye ve hayatta kalanın rızasına dayalı olarak, iki kavram arasında ayırım yapılmaktadır (Memişoğlu, 2019; United Nations, 2008). Göçmen kaçakçılığı, bölgesel sınırlara, kamu idaresine ve bir dizi diğer ulusal kamu çıkarlarına karşı işlenen bir suçtur. İnsan ticareti ise bireysel özgürlüğe ve bütünlüğe karşı işlenen bir suçtur. Ayrıca iki kavram arasındaki ayırım net olmamakla birlikte, örneğin, baskı, yoksulluk, açlık, savaş ya da iklim krizi nedeniyle kendi ülkelerini terk etmek zorunda kalan kişilerin hangi kavram kapsamına alınabileceği de belirsizlik taşımaktadır. Bahsi geçen nedenlerden dolayı insanların kaçakçılığa rıza gösterip göstermediği önemli bir konudur ve farklı faktörlerin yaratabildiği göç baskıları insan ticaretini ve göçmen kaçakçılığını birbirinden ayırmayı giderek zorlaştırmaktadır (Schloenhardt, 2017).

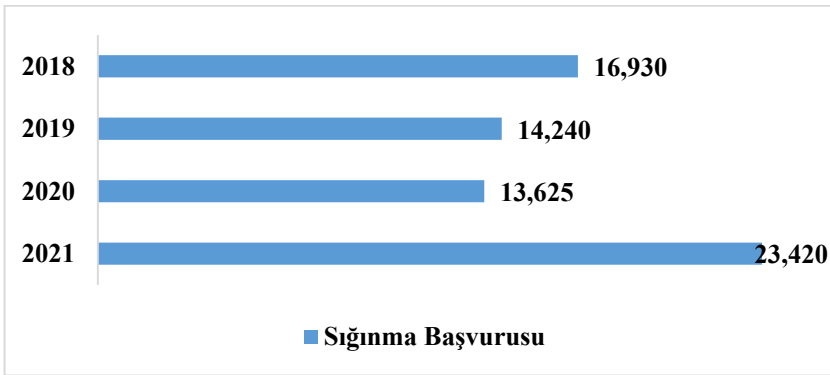
İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı, yasa dışı göçü kolaylaştırma olarak ifade edilebilmekte, insan ticaretine karışanlar ve göçmen kaçakçılığı yapan suç ağları arasında önemli bağlantılar olduğu da belirtilmektedir (Europol, 2018). İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı ile ilgili ağlar, belge sahtekarlığı, mülkiyet ile ilgili suçlar, uyuşturucu kaçakçılığı ve çalıntı mallar dahil olmak üzere birçok suçla da bağlantılıdır. Ayrıca özellikle Suriye iç savaşı sonrasında gerçekleşen göç dalgası sırasında, insan ticaretine ya da uyuşturucu kaçakçılığına karışan bazı suç gruplarının, refakatsiz çocuklar gibi savunmasız grupları suç amaçlı kullanmak için etki alanlarını göçmen kaçakçılığına doğru genişlettikleri de gözlemlenmiştir (Achilli, 2017). İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı suçlarının iç içe geçmiş olgular olarak ele alınması gerektiği, göçle ilgili yaşanan krizlerin hem geçiş hem de varış ülkelerinde göçmen kaçakçılığı için ciddi bir pazar oluşturduğu belirtilmektedir (OSCE, 2017). Ayrıca insan ticareti ve göçmen kaçakçılığını yapan kişilerin aynı suç şebekesinin birer parçası olduğu da ifade edilmekte, göçmenlerin %90'ından fazlasının kaçakçılıkla ilgili yolları kullandığını ve göçmenlerin insan ticaretine karşı son derece savunmasız oldukları söylenmektedir (Europol, 2022).

İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı arasındaki ilişki, özellikle hem refakatsiz hem de kayıp olan göçmen çocukların istismarı bağlamında endişe verici bir durum olarak görünmektedir. Refakatsiz göçmen çocukların başka bir ülkeye gidebilmeleri ve uluslararası hukuk kurallarının ve yasal normların dışında kalabilmek için genellikle kaçakçılık yollarına başvurmaları mümkün

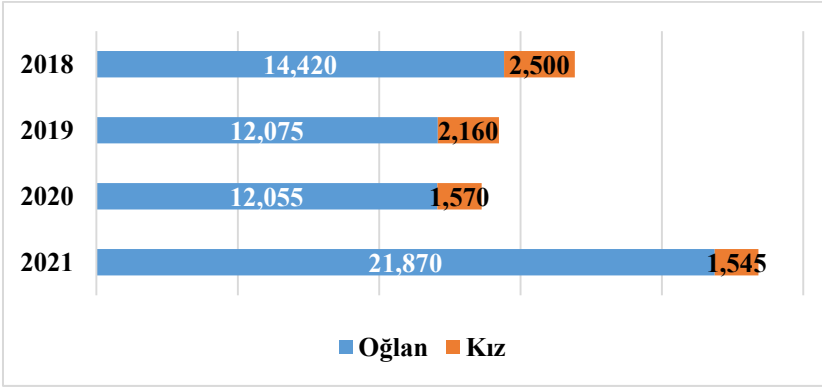
olmaktadır (Antislavery, 2014). Bu tür yollar için ödeme yapılması yeterli olmadığında, anlaşmanın bir kısmı genellikle borcun aynı olarak (örneğin, ev içinde ya da dışında emek sömürüsü, seks işçiliği, zorla suç işleme vd.) geri ödenmesi şeklinde gerçekleşebilmektedir. Başka durumlarda ise çocukların farklı ülkelere getirilerek, çocuğun bakım tesisleri ve/veya iltica prosedürleriyle ilgili memnuniyetsizliği istismar edilmekte, çocuklar başka ülkelere geçiş yapmaları için ikna edilerek kaçakçılık faaliyeti kısır bir döngü şeklinde devam ettirilmektedir (OSCE, 2018).

4.1. Avrupa Birliği'ne Üye Olan Ülkeler İçerisinde Çocuk Ticareti

İnsan ticareti çerçevesinde refakatsiz göçmen çocuklarla ilgili verilerin, özellikle Avrupa Birliği tarafından toplandığı görülmektedir. Avrupa Birliği'ne ve Norveç'e 2018-2021 yılları arasında sığınma başvurusunda bulunan refakatsiz çocukların sayısının toplamda 55.415 olduğu görülmektedir (Şekil 4). Bu refakatsiz çocukların büyük çoğunluğunu ise oğlan çocukları oluşturmaktadır (Şekil 5). Sığınma başvurularıyla ilgili 2015-2016 yıllarına ait istatistikler ise insan ticaretinden hayatta kalan refakatsiz çocukların %30'unun Avrupa Birliği vatandaşlığına sahip olduğunu; %15'inin Avrupa Birliği vatandaşı olmadığını; %55'inin ise kimliği bilinmeyen (vatandaş olmayan ya da vatansız olan) çocuklar olduğunu göstermektedir (Directorate-General for Migration and Home Affairs, 2018). Bu sonuçların incelenmesinde dikkatli olunması gerektiği, hayatta kalanların kimlik tespitlerinin yanlışlık içerebileceği ya da değişen koşulların etkisiyle oranların önemli ölçüde farklılaşabileceği de belirtilmektedir.

Şekil 4. Avrupa Birliği'ne ve Norveç'e 2018-2021 Yılları Arasında Sığınma Başvurusunda Bulunan Refakatsiz Çocukların Sayısı
(Kaynak: Eurostat ve EMN, 2022)

Şekil 5. Avrupa Birliği'ne ve Norveç'e 2018-2021 Yılları Arasında Sığınma Başvurusunda Bulunan Refakatsiz Çocukların Cinsiyetlere göre Dağılımı (Kaynak: Eurostat ve EMN, 2022)

Başka bir araştırmanın verileri, Avrupa Birliği'ne üye ülkeler arasında insan ticaretinin ve göçmen kaçakçılığının artış seyri olduğunu göstermektedir (European Commission, 2018). Özellikle Doğu Avrupa'dan ve Roman topluluklarından gelen çocukların insan ticaretiyle karşılaşma risklerinin yüksek olduğu belirtilmektedir. İnsan ticaretini kolaylaştırmak için akrabalık ve aile ilişkileri kullanılmaktadır. Bunun yanında, yeni doğan bebeklerini satmak için hamile kadınların kaçırılması ve çocuk yaşta zorla evlendirme gibi durumlar da söz konusudur (Viuhko ve ark., 2016). Özellikle Roman çocukların ve kadınların ticareti sorunu uzun süredir devam etmektedir ve Roman çocuklar, zorla dilenme, zorla suç işleme (yankesicilik, hırsızlık) ve cinsel istismar için kaçırılmaktadırlar (Dimitrova ve ark., 2015). Bu risk faktörlerinin diğer tüm refakatsiz göçmen çocuklar için geçerli olduğunu da söylemek mümkündür. Diğer bir savunmasız grup, Avrupa Birliği içerisinden gelen refakatsiz çocuklardır. Göçmenlerde olduğu gibi, ebeveynleri veya vasileri tarafından bakılmayan ve Avrupa Birliği'ne üye olan ülkelere gelen çocuklar da savunmasızdır. Bu çocukların büyük bir kısmı, ebeveynleri yurt dışında çalışan çocuklardır. Bu çocuklar aynı zamanda "Avrupa yetimleri", "emek göçünün yetimleri" ya da "evde kalan yalnız çocuklar" olarak anılmaktadır. Bu çocukların bakım ihtiyaçları genellikle aile üyeleri tarafından karşılanmaktadır ancak bu çocuklar çoğu zaman yalnızdırlar. Refakatsiz göçmen çocuklar ve Roman çocuklar gibi geride bırakılan bu çocuklar da insan ticaretine maruz bırakılma riski altındadırlar (ECPAT International, 2014). Buradan hareketle,

tüm çocuklar savunmasızdır ve hepsi çocuk kaçakçılığı ya da insan ticareti riskiyle karşı karşıyadır. Ülke sınırları içerisinde gerçekleşen çocuk kaçakçılığı genellikle çocukların cinsel istismarıyla ve çocukların kaybolmasının nedeni ya da sonucuyla bağlantılı görünmektedir (ECPAT UK ve Missing Children, 2016).

5. Sonuç ve Öneriler

İnsan ticareti ve göçmen kaçakçılığı suçlarının kesiştiği birçok yön bulunmaktadır ve her iki suç da insanların var olan iyilik hallerini olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle refakatsiz göçmen çocuklar, insan ticareti ve göçmen kaçakçılığı riski altındadır ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilmesi gereken farklı önlemler bulunmaktadır. İnsan ticaretine yönelik farklı boyutlarda alınabilecek çocuk odaklı önlemler, refakatsiz göçmen çocukların haklarının korunduğu ve ihtiyaçlarının çözümlendiği bir süreci beraberinde getirebilecektir. Bu kapsamda alınabilecek önlemler, aşağıda başlıklar halinde sunulmuştur.

5.1. Çocuğun Yüksek Yararı

Çocuğun yüksek yararı, çocukları ilgilendiren tüm eylemlerde, çocuğun yüksek yararının birincil faktör olması gerektiğini belirten bir anlayıştır (Kilkelly, 2016). Refakatsiz göçmen çocukların desteklenmesi ve korunması, çocukların yüksek yararlarının bireysel olarak değerlendirilerek kalıcı bir çözüm bulunması önem arz etmektedir. Bununla birlikte, bir çocuğun ihtiyaçlarının en iyi şekilde belirlenmesi kolay değildir. Örneğin, refakatsiz göçmen çocuklar açısından düşünüldüğünde, her çocuğa, bir göçmen olarak değil, önce bir çocuk olarak yaklaşılması gerekmektedir. Bunu sağlamanın bir yolu, multidisipliner bir ekip tarafından yüksek yarar değerlendirmelerinin yürütülmesidir. Bu ekibin her şeyden önce çocuk koruma alanındaki aktörleri içermesi önem taşımakta, çocuğun sesinin duyularak, refakatsiz göçmen çocuklar söz konusu olduğunda, yasal vasilerin kilit bir rol oynadığı unutulmamalıdır (Missing Children Europe ve ECPAT UK, 2019). Her refakatsiz göçmen çocuk için bir yasal vasinin atanmasının gerçekleştirilmesi ve bu vasinin çocukla güven ilişkisi kurabilecek konumda olması önemlidir. Bir çocuğun yüksek yararının belirlenmesi konusunda sadece polise ya da göçmenlik bürosunda çalışan görevlilere güvenilmemesi tavsiye edilmekte, sürece dahil olan aktörlerin göç ile ilgili makamlardan bağımsız olması gerektiği vurgulanmaktadır (Viuhko ve ark., 2016).

Yüksek yararın değerlendirilmesi sürecinde, çocuklara geçici oturma izni verilmesi fayda sağlamaktadır. Yer değiştirmeler hiçbir zaman çocuğun yüksek

yararına olmamaktadır ve eğer mümkünse çocukların aileleriyle birlikte kalması önerilmektedir (Kalverboer ve ark., 2017). Bu mümkün değilse, acilen çocuğa uygun barınma ve bakım ortamı sağlanmalıdır. Değerlendirme sonrasında, çocuğun kendi ülkesinden başka bir ülkede kalmasının onun yüksek yararına olduğu sonucu çıkarsa, çocuğa tekrar oturma izni verilmesi önemlidir. Çocuğun yüksek yararı çerçevesinde düşünüldüğünde, kalıcı bir çözüm için kuruluşlar arasında ve devletler arasında bakımın süreklilik arz etmesi, çocuğun her zaman güvenli bir ortamda olması, çocuğun istikrarlı sosyal ilişkiler geliştirmesi, çocuğun gelecek için planlar yapmasının sağlanması da önem arz etmektedir.

5.2. Kişiyeye Özel, Çocuk Dostu Bir Yaklaşım

Çocuklarla çalışılırken, profesyonellerle etkileşimlerin ve görüşmelerin yapıldığı yerlerin çocuklara uygun olmasını sağlamak önemlidir. Özellikle, travmatik deneyim geçmişi olan refakatsiz göçmen çocuklarla çalışırken, çocukların kendilerini rahat hissettiklerinden, destek sistemine güvendiklerinden ve kendilerini açık ve samimi bir biçimde ifade edebildiklerinden emin olunması gerekmektedir.

Çocuk dostu bir yaklaşım, çocuğun yüksek yararıyla da yakından ilişkilidir. Çocuk dostu olmayı teşvik etmenin bir yolu, çocuklarla görüşmeler için özel olarak ayarlanmış alanların kullanılmasını içermektedir (OSCE, 2018). Bu kapsamda, özellikle çocuklara yönelik şiddet ve istismar vakalarını ele almak için kurumlar arası profesyonel bir yaklaşımı kapsayan, adalet ve sosyal yardım mekanizmalarını birleştiren çocuk evi modeli ön plana çıkmaktadır. İlk olarak 1998 yılında İzlanda'da ortaya çıkan Barnahus Çocuk Evleri, farklı hizmetleri (kolluk, kovuşturma, refah, sağlık ve sosyal hizmetler) tek bir çatı altında toplayan çocuk dostu yerlerdir (Johansson ve Stefansen, 2020). Refakatsiz çocuklar, bu evlere getirilmekte, ilgili meslek elemanları ve aktörler, çocuklarla görüşmek, tıbbi testler yapmak ve onların ihtiyaçlarını belirlemek için evlere gelmektedirler. Diğer bir deyişle, çocukların hizmetlere ya da farklı kurumlara götürülmesi yerine, hizmetler çocuğa götürülmektedir. Bu tür bir sistem, çocukların kendilerini daha az baskı altında hissetmelerini, farklı aktörlerin her bir vakaya yönelik müdahalelerini daha iyi planlayabilmelerini ve çocukların tüm süreç boyunca destek alabilmelerini sağlayabilmektedir.

Çocuklara göre uyarlanmış bir yaklaşımın diğer önemli yönü de insan ticareti ve istismar riskleri ile göç ve iltica prosedürleri ve geleceğe yönelik beklentiler hakkında yeterli bilginin paylaşılmasıdır (Missing Children Europe

ve ECPAT UK, 2019). Yeterli bilgi, çocukların haklarının ve seçeneklerinin neler olduğunu, ne tür destek ve koruma bekleyebileceklerini, verdikleri bilgilerin ne için kullanılacağını, neden görüşmeye alındıklarını, nerede olduklarını bilmeleriyle ilgilidir. Bilgiler aynı zamanda yaşa ve cinsiyete duyarlı olmalı, onların bireysel durumlarına uygun hale getirilmeli ve aynı yaştaki çocuklar için anlaşılabilir olmalıdır.

5.3. Sınır Ötesi ve Kurumlar Arası İş Birliği ve Bilgi Paylaşımı

İnsan ticaretinden hayatta kalan refakatsiz göçmen çocuklara bakım, destek ve koruma sağlamanın yanı sıra müdahale ve soruşturma aşamalarında sınır ötesi ve kurumlar arası iş birliği son derece önemlidir. Genellikle, kolluk kuvvetlerinin ya da göçmenlik bürosunda çalışan görevlilerin, çocuk koruma aktörlerini sürece dahil etme noktasında başarısız oldukları belirtilmektedir (Poland, 2022). Örneğin, çocukların, aileleri farklı bir ülkede oldukları için bakım merkezlerinden ayrılarak ailelerinin bulunduğu ülkeye gitmek istemeleri söz konusu olabilmektedir. Bu tür bir durumda, gidilmek istenen ülkedeki yetkililere bilgi verilmemesi sıklıkla yaşanmakta ve kimlik belirleme, yüksek yarar değerlendirme ve yaş doğrulama gibi işlemlerin ikinci kez yapılması gerekmektedir. Bazı durumlarda ise yerel aktörler, suç işlendiğine dair göstergeler olmasına rağmen yasal yaptırımları uygulamada başarısız olabilmekte, yerel ya da ulusal polis teşkilatları bilgi paylaşmamakta ya da sınır ötesi, organize suç gruplarının karıştığına dair açık göstergeler olması durumunda dahi Interpol gibi uluslararası emniyet teşkilatlarından yardım istenmeyebilmektedir (EUCPN, 2020).

Kurumlar arası etkili iş birliği sağlamanın yollarından birisi, bir ülke içerisindeki insan ticaretinden hayatta kalan bireylerin tespit edilmesi ve onlara yönelik kapsamlı bir destek ve yönlendirme mekanizmasının uygulanmasıdır. Örneğin, Avrupa'da bulunan Ulusal Yönlendirme Mekanizması (UYM), farklı devlet aktörlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının, insan ticaretinden hayatta kalan bireylerin ihtiyaçlarını belirlemelerini ve hizmet sunmaları için etkili yollar üretmelerini sağlayan ve tüm bunları koordine edilmesine izin veren iş birliğine dayalı bir yapıdır (Missing Children Europe ve ECPAT UK, 2019). İster bir ülke içinde ister sınır ötesinde olsun, etkili iş birliğine dayalı vaka yönetimi için gerekli bilgilerin ilgili aktörler arasında paylaşılması da gerekmektedir. İlgili herkesin hangi bilgiyi kiminle paylaşacağını bilmesi önemlidir. Hareket halindeki refakatsiz göçmen çocukların genellikle başka bir yere gitme planları olabilmektedir. Bu tür planlar biliniyorsa, ilgili bilgiler sınır ötesi geçiş ve hedef

ülkelerdeki ilgili aktörlerle paylaşılmalıdır. Tüm bunlardan hareketle diğer ülkelerdeki aktörlerle iyi ilişkiler kurulması da önem arz etmektedir.

Refakatsiz göçmen çocuklarla çalışan farklı aktörler, genellikle gizlilik endişeleri nedeniyle reşit olmayanlarla ilgili kişisel bilgileri paylaşmak konusunda isteksiz olabilmektedir. Çocuklara ilişkin kişisel verilerin paylaşılmasında kısıtlama yapmak yararlı olsa da insan ticareti riski altında olan çocuklar hakkındaki bilgilerin hayati amaçlar için gerekli olması durumunda rızaları olmadan paylaşılabilceği ifade edilmektedir (European Parliament ve Council of the European Union, 2016). Bu tür durumlarda dahi özel hayatın korunması ve veri kaybının ya da verileri kötüye kullanımının önlenmesi için gerekli tedbirler alınması gerektiği de belirtilmektedir. Bilgi toplama ve gerektiğinde başkalarıyla bu bilgileri paylaşma konusundaki herhangi bir isteksizlik, refakatsiz göçmen çocukların iyilik halini olumsuz etkilemektedir. İnsan ticaretinden hayatta kalan refakatsiz göçmen çocuklar için veri tabanlarının oluşturulması tavsiye edilmekte ve hayatta kalanların kabul etmesi halinde verilerin cezai kovuşturmalarda kullanılabileceği belirtilmektedir (OSCE, 2018).

Bilgi paylaşımının olmaması, sınır ötesi iş birliğinin aksamasının birincil nedeni değildir. Farklı bir ülkede kiminle iletişime geçilebileceğini bulmak kolay olmayabilmektedir. Bazen yerel aktörlerin aynı ülke içerisinde bir temas noktası bulması bile zordur. Ayrıca bir dil engeliyle karşılaşılabilir ya da ilgili prosedürler karmaşık ve zaman alıcı olabilir. Bu nedenle devletlerin insan ticaretinden hayatta kalanlarla ilgilenmeleri için merkezi hükümet kurumunda ulusal bir temas noktası oluşturması tavsiye edilmektedir (Missing Children Europe ve ECPAT UK, 2019). Ulusal temas noktası, refakatsiz göçmen çocuklarla ilgili tüm soruların yöneltilebileceği birincil irtibat konumunda olabilmektedir. Ulusal temas noktası, doğru aktörleri birbirleriyle temasa geçirmek, ne tür bilgilere ihtiyaç duyulduğunu tartışmak ve diğer ülkedeki prosedürler hakkında bilgi edinmek için diğer ulusal temas noktalarıyla bağlantı kurabilmektedir.

5.4. Eğitim ve Standart İşletim Prosedürleri

İnsan ticareti ve çocuk kaçakçılığıyla mücadele eden tüm kuruluşlar tarafından ön saflarda yer alan profesyoneller için eğitimin önemi vurgulanmaktadır (Missing Children Europe ve ECPAT UK, 2019). Çocuk ticaretinden hayatta kalanlarla çalışan yetkililer (göç bürosu, polis, sosyal hizmet uzmanları, sağlık çalışanları vd.), güvenlik açıklarını ve istismar göstergelerini

tanıyabilme potansiyeline sahiptir. Yetkililerin, insan ticareti ve göçmen kaçakçılığı çerçevesinde hem uluslararası hem de ev içindeki ihmal, istismar ve şiddet örüntülerini de anlaması muhtemeldir. Bu noktada, yetkililerin kimi bilgilendireceklerini ve hangi prosedürleri başlatacaklarını da bilmeleri önem arz etmektedir. Özellikle yerel yönetimlerin ve kolluk kuvvetlerinin refakatsiz göçmen çocukların ticareti söz konusu olduğunda, deneyim ve bilgi eksikliği sıklıkla karşılaşılan durumlar olmaktadır. Diğer bir deyişle, doğru önlem alınmadığında, bu genellikle ihmalden veya kötü niyetten değil, prosedürlerin ya da görevlilerin bilgilerinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum özellikle kolluk kuvvetleri ve adalet sisteminde yer alan uzmanlar için ciddi bir sorundur (Villacampa ve Torres, 2019). Bu nedenle, insan ticaretinden hayatta kalanların tespiti ve sevki için tek bir paydaşa güvenmek yerine, insan ticaretine yönelik müdahalelere entegre olan ve farklı paydaşlara göre düzenlenmiş düzenli eğitim oturumlarına yatırım yapılması tavsiye edilmektedir. Refakatsiz göçmen çocuklar için merkezi ve yerel düzeylerde yetkin paydaşların rol ve sorumluluklarının açık bir şekilde paylaştırıldığı tutarlı bir ulusal stratejinin ve mali kaynakların dengelenmesi gerektiği de vurgulamaktadır (OSCE, 2018). Örneğin, Missing Children Europe'un INTERACT projesi, insan ticaretinden hayatta kalan refakatsiz göçmen çocuklarla ilgili Interpol'un kullanımını da dahil olmak üzere mevcut araçlarla ilgili daha fazla eğitim verilmesinin çocukların iyilik hallerine olumlu yönde katkı sağladığını göstermiştir (Missing Children Europe ve ECPAT UK, 2019). Ayrıca refakatsiz göçmen çocuklarla temas halinde olan tüm profesyonellerin, özellikle çocukların ruh sağlığını etkileyen sorunlar konusunda eğitilmelerinin de olumlu sonuçlar verdiği belirtilmiştir.

Yetkililerin birçoğu uygun eğitime sahip olsalar bile insan ticaretine maruz bırakılan refakatsiz göçmen çocuklarla ilgili vakalarda karar vermekte güçlük çekebilmektedir. Bu tür güvensizlikler ve sübjektif yargılara duyulan ihtiyaç, standart işletim prosedürleri uygulanarak bir dereceye kadar ortadan kaldırılabilmektedir. Bu tür prosedürler, hayatta kalan tespiti de dahil olmak üzere göçmenlerin yönlendirilmeleri için mevcut olmalıdır ve reşit olmayanlar için özel yükümlülükler içermelidir (International Centre for Migration Policy Development, 2018). Prosedürler, yetkililere ve sivil toplum çalışanlarına insan ticaretinden hayatta kalan çocukla temasa geçtiklerinde ne yapmaları (hangi kurum ve kuruluşların alarma geçeceği, hangi bilgilerin toplanacağı, hangi bilgilerin özne ile paylaşılacağı ve çocuğu salıvermeden önce kimin onayının bekleneceği gibi konular) gerektiğini içermelidir. Standart işletim prosedürleri, ilgili tüm aktörlerin çok kurumlu iş birliğinin bir sonucu olarak, uyumlu hale

getirilmeli ve tüm aktörler için zorunlu olmalıdır. Böylece bireysel karar vericilerin omuzlarındaki yükün hafifletilmesine de yardımcı olunabilmektedir.

5.5. Suç Olgusunun Ele Alınması

Refakatsiz göçmen çocuklar söz konusu olduğunda, öncelikle insan ticaretinin hayatta kalan tarafına (insan ticaretinden hayatta kalanların tespit edilmesi, onların korunması, yeniden mağdur olmalarının önlenmesi) odaklanılmaktadır. İnsan ticaretinin ve refakatsiz göçmen çocuk kaçakçılığının önlenmesine yönelik yaklaşım, suçu işleyen tarafın ele alınmasını da gerekli kılmaktadır. Birçok suç türü, suçlu ve mağdur olmak üzere iki aktörü içermektedir (Van Dijk ve De Waard, 1991). Örneğin, bir yankesici tarafından çalınan bir cüzdanın suçlusu yankesicidir ve mağdur da cüzdanı çalınan kişidir. Suçun gerçekleşmesi için potansiyel suçlu ve potansiyel mağdurun belirli bir durumda birbirleriyle temasa geçmesi gerekmektedir. İnsan ticareti durumunda, bahsi geçen aktörlerin rolleri biraz daha karmaşıktır. Bir suçlu (kaçakçı) ve bir mağdurun yanı sıra, talep tarafı olarak adlandırılacak üçüncü bir taraf da vardır. Talep tarafı, istismar yoluyla üretilen mal veya hizmetlerin alıcısı veya kullanıcısı konumundadır. Örneğin, inşaat işini yaptıran ve emek sömürüsü uygulayan bir müteahhiti işe alan bir kişi ya da firma talep tarafıdır. Talep tarafının, emek sömürüsünün farkında olması gerekmediği gibi, bundan da (örneğin daha düşük bir fiyat aracılığıyla) yararlanması gerekmemektedir. Başka bir deyişle, talep tarafı, cezai olarak sorumlu olabilir veya olmayabilir ya da kaçakçılık ya da istismardan faydalanan olabilir veya olmayabilir. Her iki durumda da talep tarafında önleyici tedbirler için bir potansiyel vardır. Çocuk ticaretinin önlenmesine yönelik bütünlük bir yaklaşım, yalnızca hayatta kalana değil, aynı zamanda suçluya ve talep tarafına ve ayrıca bunların herhangi biri ile yasal ve ekonomik etkileşimlerin tümüne yöneliktir. Çocuk ticaretinin önlenmesine yönelik bütünlük bir yaklaşım kapsamında aşağıdakilerin yapılması mümkündür (Lietonen ve Ollus, 2019; Polaris, 2018):

- Kamuoyunda insan ticaretinin, göçmen kaçakçılığının ve istismarın belirtileri ve göstergeleri konusunda farkındalığın artırılması,
- İnsanların şüpheli işletmeleri ve kurumları bildirmeleri için etkili ve güvenilir yollara erişebilmelerinin sağlanması,
- İşletmelerin ve kurumların taşeronluk zincirlerinde suiistimali önlemelerine yardımcı olunması,

- Çocukların cinsel istismardan korunmalarına yönelik kurumsal davranış kurallarının benimsenmesinin teşvik edilmesi,
- İşyeri ruhsatlandırma politikalarına ve işletmelerin paravan olarak tanımlanmasına dikkat edilmesi, gerekli denetimlerin yapılması,
- Sosyal medyanın kullanımının insan ticaretini gerçekleştirmedeki potansiyelinin unutulmaması, sosyal medya platformlarının bu amaçlar için daha az kullanılabilir hale getirilmesi ve yakalama riskinin artırılması için belirli önlemlerin alınması,
- Olası insan ticareti ve göçmen kaçakçılığı vakalarının belirlenmesi ve raporlanması konularında yerel yetkililerin ve denetim organlarının yetkilendirilmesi.

KAYNAKÇA

Achilli, L. (2017). Smuggling and trafficking in human beings at the time of the Syrian conflict. In *Human trafficking and exploitation: Lessons from Europe*, Belachew Gebrewold, Johanna Kostenzer, & Andreas Th Müller (Eds.), 129–146. London: Taylor & Francis.

Antislavery. (2014). Trafficking for Forced Criminal Activities and Begging in Europe: Exploratory Study and Good Practice Examples. http://www.antislavery.org/wp-content/uploads/2017/01/trafficking_for_forced_criminal_activities_and_begging_in_europe.pdf, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

Council of the European Union. (2010). The Stockholm Programme: An Open and Secure Europe Serving and Protecting Citizens. Brussels.

Decker, M. R., McCauley, H. L., Phuengsamran, D., Janyam, S., & Silverman, J. G. (2011). Sex trafficking, sexual risk, sexually transmitted infection and reproductive health among female sex workers in Thailand. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 65(4), 334–339. <https://doi.org/10.1136/jech.2009.096834>

Dharmadhikari, A. S., Gupta, J., Decker, M. R., Raj, A., & Silverman, J. G. (2009). Tuberculosis and HIV: a global menace exacerbated via sex trafficking. *International Journal of Infectious Diseases : IJID : Official Publication of the International Society for Infectious Diseases*, 13(5), 543–546. <https://doi.org/10.1016/j.ijid.2008.11.010>

Dimitrova, K., Ivanova, S., & Alexandrova, Y. (2015). *Child trafficking among vulnerable Roma communities: Results of country studies in Austria, Bulgaria, Greece, Italy, Hungary, Romania and Slovakia*. Sofia: Center for the Study of Democracy.

Directorate-General for Migration and Home Affairs (2018). Data Collection on Trafficking in Human Beings in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Directorate-General for Migration and Home Affairs. (2015). Study on High-Risk Groups for Trafficking in Human Beings. Final report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://dx.doi.org/10.2837/5953>

EASO. (2020). 2019 EU Asylum Trends. Valetta: EASO. <https://easo.europa.eu/sites/default/files/easo-eu-2019-asylum-trends.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.05.2023).

ECPAT International. (2014). The Commercial Sexual Exploitation of Children in Europe: Developments, Progress and Recommended Strategies for Civil Society. Bangkok: ECPAT International.

ECPAT UK, & Missing Children. (2016). Heading Back to Harm: A Study on Trafficked and Unaccompanied Children Going Missing from Care in the UK. London: ECPAT UK and Missing Children.

EUCPN. (2020). *Unaccompanied minors at risk: preventing child trafficking*. Brussels: EUCPN.

European Commission. (2018). COM (2018) 777 final: Second Report on the Progress Made in the Fight against Trafficking in Human Beings. Brussels.

European Migration Network. (2018). Approaches to Unaccompanied Minors Following Status Determination in the EU Plus Norway. Synthesis report. Brussels: European Commission.

European Parliament, & Council of the European Union. (2016). REGULATION (EU) 2016/679: The Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data (GDPR). Brussels. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

Europol. (2022). Facilitation of Illegal Immigration. <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/facilitation-of-illegal-immigration>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

Europol. (2018). *Criminal networks involved in the trafficking and exploitation of underage victims in the European Union*. The Hague: Europol.

Eurostat, & EMN. (2022). Annual Report on Migration and Asylum 2021 Statistical Annex. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

FRA. (2015). *Guardianship systems for children deprived of parental care in the European Union: With a particular focus on their role in responding to child trafficking*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 21.

Frontex. (2019). Risk Analysis for 2019. Warsaw: Frontex. <https://dx.doi.org/10.2819/86682>

GAATW. (2007). *Collateral damage: The impact of anti-trafficking measures on human rights around the world*. Bangkok, Global Alliance Against Traffic in Women.

Hossain, M., Zimmerman, C., Abas, M., Light, M., & Watts, C. (2010). The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women. *American Journal of Public Health, 100*(12), 2442–2449. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2009.173229>

International Centre for Migration Policy Development. (2018). *Trafficking Along Migration Routes to Europe: Bridging the Gap between Migration, Asylum and Anti-Trafficking*. Vienna: ICMPD.

IOM. (2018). *Reducing Vulnerabilities and Empowering Migrants*. Regional Office for East and Horn of Africa, Nairobi.

IOM, UNGIFT, & LSHTM. (2009). *Caring for trafficked persons: Guidance for health providers*. Geneva, International Organization for Migration.

Jobe, A. (2010). *The causes and consequences of re-trafficking: Evidence from the IOM human trafficking database*. Geneva, International Organization for Migration.

Johansson, S., & Stefansen, K. (2020). Policy-making for the diffusion of social innovations: The case of the Barnahus model in the Nordic region and the broader European context. *Innovation: The European Journal of Social Science Research, 33*(1), 4-20. DOI: 10.1080/13511610.2019.1598255

Kalverboer, M., Beltman, D., van Os, C., & Zijlstra, E. (2017). The best interests of the child in cases of migration. *The International Journal of Children's Rights, 25*(1), 114-139. DOI: <https://doi.org/10.1163/15718182-02501005>

Karataş, M., & Barut, B. (2021). Sosyal hizmet perspektifinden göç ve savunmasız gruplar: IOM raporları üzerine bir araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*(1), 86-109. DOI: 10.30803/adusobed.913915

Kilkelly, U. (2016). The Best Interests of the Child: A Gateway to Children's Rights? In E. Sutherland & L. Barnes Macfarlane (Eds.), *Implementing Article 3 of the United Nations Convention on the Rights of the Child: Best Interests, Welfare and Well-being* (pp. 51-66). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781316662977.004

Kiss, L., & Zimmerman, C. (2019). Human trafficking and labor exploitation: Toward identifying, implementing, and evaluating effective

responses. *PLoS medicine*, 16(1), e1002740. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002740>

Lietonen, A., & Ollus, N. (2019). Guidelines for Businesses and Employers for Risk Management in Subcontracting Chains: Preventing Labour Exploitation and Human Trafficking in Finland. Helsinki: HEUNI.

Macy, R. J., & Johns, N. (2011). Aftercare services for international sex trafficking survivors: Informing U.S. service and program development in an emerging practice area. *Trauma, Violence & Abuse*, 12(2), 87–98. <https://doi.org/10.1177/1524838010390709>

Memişoğlu, F. (2019). Uluslararası ilişkiler ve uluslararası göç bağlamında insan ticareti. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15(30), 239-287. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.620943>

Missing Children Europe. (2019). Figures and Trends 2018 from Hotlines for Missing Children and Cross-Border Family Mediators, Brussels: Missing Children Europe.

Missing Children Europe. (2016). Figures and Trends 2015 from Hotlines for Missing Children and Cross-Border Family Mediators, Brussels: Missing Children Europe.

Missing Children Europe, & ECPAT UK. (2019). Practical Guidance on Preventing and Responding to Trafficking and Disappearances of Children in Migration. Brussels: Missing Children Europe.

Oram, S., Zimmerman, C., Adams, B., & Busza, J. (2011). International law, national policymaking, and the health of trafficked people in the UK. *Health and Human Rights*, 13(2), E3–E16.

OSCE. (2018). Child Trafficking and Child Protection: Ensuring That Child Protection Mechanisms Protect the Rights and Meet the Needs of Child Victims of Human Trafficking. occasional paper no. 9. Vienna: OSCE.

OSCE. (2017). From Reception to Recognition: Identifying and Protecting Human Trafficking Victims in Mixed Migration Flows. Vienna: OSCE.

Ostrovski, N. V., Prince, M. J., Zimmerman, C., Hotineanu, M. A., Gorceag, L. T., Gorceag, V. I., Flach, C., & Abas, M. A. (2011). Women in post-trafficking services in Moldova: Diagnostic interviews over two time periods to assess returning women's mental health. *BMC Public Health*, 11, 232. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-232>

Pearson, E. (2002). *Human traffic, human rights: Redefining victim protection*. London, Antislavery International.

Phinney A. (2001). *Trafficking of women and children for sexual exploitation in the Americas*. Washington, DC, Inter American Commission of Women (Organisation of American States).

Poland, T. (2022). Sharing information critical in fight against human trafficking. <https://www.rcmp-grc.gc.ca/en/gazette/sharing-information-critical-fight-human-trafficking>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

Polaris. (2018). *On-ramps, intersections, and exit routes: A roadmap for systems and industries to prevent and disrupt human trafficking*. Washington D.C.: Polaris.

Schinina, G. (2004). *Psychosocial support to groups of victims of human trafficking in transit situations*. Geneva, International Organization for Migration.

Schloenhardt, A. (2017). Trafficking in persons in an era of growing irregular migration. *Journal for Police Science and Practice*, 7, 4-12. http://dx.doi.org/10.7396/IE_2017_A.

Silverman, J. G., Decker, M. R., Gupta, J., Maheshwari, A., Willis, B. M., & Raj, A. (2007). HIV prevalence and predictors of infection in sex-trafficked Nepalese girls and women. *JAMA*, 298(5), 536–542. <https://doi.org/10.1001/jama.298.5.536>

Statista. (2022). Total number of human trafficking victims identified worldwide from 2008 to 2021. <https://www.statista.com/statistics/459637/number-of-victims-identified-related-to-labor-trafficking-worldwide/>, (Erişim Tarihi: 13.05.2023).

Steel, Z., Silove, D., Brooks, R., Momartin, S., Alzuhairi, B., & Susljik, I. (2006). Impact of immigration detention and temporary protection on the mental health of refugees. *The British Journal of Psychiatry : The Journal of Mental Science*, 188, 58–64. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.104.007864>

Surtees R, & Babovic M. (2007). *Listening to victims: Experiences of identification, return, and assistance in south-eastern Europe*. Vienna, International Centre for Migration Policy Development.

Townsend, M. (2016). 10.000 Refugee Children Are Missing, Says Europol. <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/30/fears-for-missing-child-refugees>, (Erişim Tarihi: 15.05.2023).

UN. (2000). *Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations convention against transnational organized crime*. General Assembly resolution 55/25. New York, NY, United Nations General Assembly.

UNCRC. (2005). CRC/GC/2005/6: General Comment No. 6: Treatment of Unaccompanied Minors and Separated Children.

UNHCR. (2016). Mülteci ve Göçmen Kimdir?. https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_TR.pdf, (Erişim Tarihi: 28.05.2023).

United Nations. (2008). An Introduction to Human Trafficking: Vulnerability, Impact and Action. United Nations Office on Drugs and Crime.

van der Laan, P., Smit, M., Busschers, I., & Aarten, P. (2011). Cross-border trafficking in human beings: Prevention and intervention strategies for reducing sexual exploitation. *Campbell Systematic Reviews*, 7, 1-50. <https://doi.org/10.4073/csr.2011.9>

Van Dijk, J. J. M., & De Waard, J. (1991). A two-dimensional typology of crime prevention projects: With a bibliography. *Criminal Justice Abstracts*, 23, 483-503.

Villacampa, C., & Torres, N. (2019). Human trafficking for criminal exploitation: Effects suffered by victims in their passage through the criminal justice system. *International Review of Victimology*, 25(1), 3–18. <https://doi.org/10.1177/0269758018766161>

Viuhko, M., Lietonen, A., Jokinen, A., & Joutsen, M. (2016). *Exploitative sham marriages: Exploring the links between human trafficking and sham marriages in Estonia, Ireland, Latvia, Lithuania and Slovakia*. Finland: HEUNI.

Zimmerman, C., Hossain, M., & Watts, C. (2011). Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research. *Social Science & Medicine*, 73(2), 327–335. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.05.028>

Zimmerman, C. (2007). *Health risks and consequences of trafficked women in Europe: conceptual models, qualitative and quantitative findings*. London, London School of Hygiene and Tropical Medicine.

BÖLÜM VII

MOBİLYA SEKTÖRÜNDE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ RİSKLERİ İLE MÜCADELE: ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLER

Managing Occupational Health and Safety Risks in the Furniture Industry: Precautions to be Taken

Okan ÖZBAKIR

(Dr. Öğr. Üyesi), Teknik Bilimler MYO

Iğdır Üniversitesi Iğdır-Türkiye

E-mail: okan.ozbakir@igdir.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8997-9451

1. Giriş

Günümüz koşullarında, iş kazalarının maddi ve manevi zararları oldukça yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu nedenle, iş sağlığı ve güvenliği kavramı hayatımızda son derece önemli hale gelmiştir. Sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin artmasıyla birlikte, insana olan talep azalmış ve yeni yönetim modelleri ortaya çıkmıştır. Yönetim anlayışları sürekli olarak yenilenerek gelişmektedir ve bu durum yatay organizasyonlara, bilgi ve birikimin gücüne dayalı bir yapıya yol açmaktadır. Ayrıca, milli sınırları aşan evrensel ölçekte faaliyet gösterme ve takım çalışmasına odaklanma gibi konular da bu gelişmelere paralel olarak önem kazanmaktadır.

Son yıllarda, iş sağlığı ve güvenliği anlayışında meydana gelen değişimler ve gelişmeler, güvenlik yönetimi yaklaşımını da etkilemiştir. Bu yaklaşımın benimsenmesiyle birlikte, iş sağlığı ve güvenliği kavramı yeni bir anlam kazanmıştır. İş Sağlığı ve Güvenliği, oldukça geniş bir konu alanıdır ve farklı uzmanlık alanlarındaki otoritelerin katkılarıyla şekillenmektedir. Bu kapsamda, mühendislik, tıp, matematik, sosyal bilimler vb. disiplinlerin konuları da bu alanda ele alınmaktadır.

Makine kullanımının nadir olduğu ya da sınırlı olduğu dönemlerde, mobilya üretimi daha çok basit ve el işçiliğine dayalı olarak gerçekleştirilmekteydi. Ancak sanayi devriminin ortaya çıkması, doğrudan makine sektörünü etkilemiş ve mobilyacılık sektöründe kullanılan makineler de değişime uğramıştır. Kısa bir zaman dilimi içinde tahtaları kesme, şekillendirme ve yüzeylerini pürüzsüz hale getirme gibi işleri yerine getiren makineler icat edilmiştir. Günümüzde ise, teknolojinin gelişimiyle birlikte bu makineler daha da ileri seviyelere taşınmış ve ahşaba şekil verme konusunda daha geniş olanaklar sunmaktadır.

Bütün bu gelişmelere rağmen, mobilya sektörü hala el emeği ve sanatın çok değer verildiği bir sektördür. Makineler, belirli standart işlemleri yerine getirebilseler de, mobilyaların özel tasarımlara göre şekil verilmesi büyük ölçüde ustalık gerektirmektedir. Bu nedenle, mobilya üretimi hem otomatik makinelerin kullanılması hem de el işçiliğinin bir arada kullanılmasını gerektirmektedir.

Ülkemizde istihdam olanağı yüksek olan sektörler arasında yer alan mobilya imalatı ekseriyetle küçük ve orta ölçekli işletmeler halinde faaliyet göstermektedir. Bu işletmeler, mobilya ürünlerinin kesme, şekil verme, yüzey işleme ve boyama gibi üretim süreçlerine göre branşlaşmış atölyeler şeklinde çalışmaktadır. Ancak, mobilya atölyelerinin bina yapılarından kaynaklı olarak taşıma, aydınlatma, ısıtma, havalandırma ve elektrik tesisatı gibi konularda teknik sıkıntılar ve ekonomik yetersizlikler yaşandığı gözlemlenmektedir.

Mobilya sektöründe tahtaya şekil vermek için kullanılan aletlerin ve makinelerin tamamı son derece tehlikeli olabilir. Bu makineler arasında kesici, düzeltici, inceltici ve koparıcı dişliler, bıçaklar ve testereler gibi keskin ve potansiyel olarak zararlı parçalar bulunmaktadır. Ayrıca, bu makinelerin tamamen otomatik olmaması, işin bir kısmının hala insan gücüyle yapılması nedeniyle, kaza riskleri de vardır. Bu nedenle, mobilya imalatı işletmeleri, çalışanlarının güvenliğini sağlamak için gerekli tüm önlemleri almak zorundadır. Bu önlemler arasında eğitim, koruyucu ekipmanların kullanımı, işletme içi güvenlik protokollerinin uygulanması ve periyodik bakım ve onarım işlemlerinin yapılması yer almaktadır.

Mobilya sektöründe, makinelerin yoğun kullanımı ve çeşitli kimyasalların varlığı risk durumunu artırmaktadır. Ahşap, metal, cam, kumaş, plastik, sünger gibi malzemelerin işlenmesi ve şekillendirilmesi sırasında, makinelerin kullanımı ve hammadde özellikleri birçok risk oluşturmaktadır. Bu risk unsurları arasında gürültü, yapışkan maddeler, boyalar, odun tozu, taşıma işlemleri ve bu işlemlerdeki elle taşıma yoğunluğu, el ile desteklenen ve beslenen makineler,

pnömomatik zımbalama tabancalarının titreşimleri, monoton ve tekrar eden işlemler gibi unsurlar yer almaktadır (Engür, 2017).

Mobilya sektöründeki en büyük risk unsurlarından biri de yangın tehlikesidir. Yangın riskine karşı personelin bilgilendirilmesi oldukça önemlidir. Bu tehlikeye karşı yönetmelikler uyarınca tatbikatlar düzenlenmeli ve sonuçlarına göre değerlendirmeler yapılmalıdır. Acil durum planlaması da gereksinimlere göre yapılmalıdır (Koç vd.,1997).

2. İş Kazaları

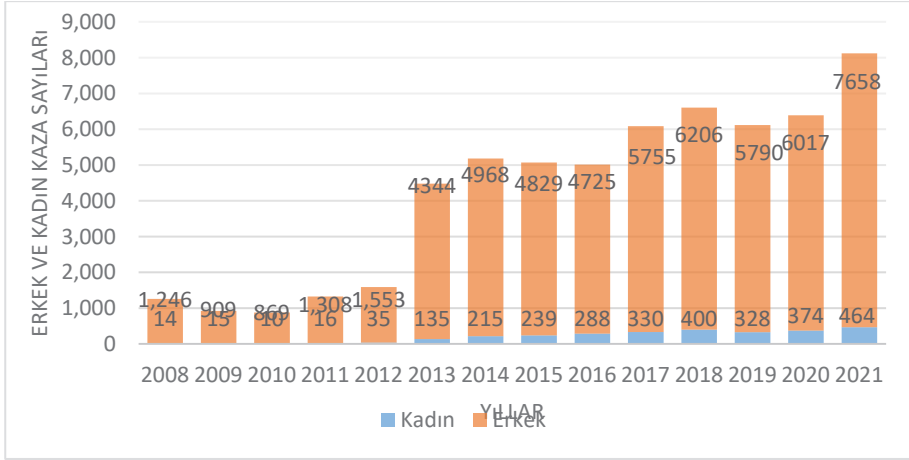
Ahşap ve mobilyacılık sektörlerinde en yaygın sağlık sorunlarından birisi, iş kazalarının neden olduğu sorunlardır. Bu tür kazalar genellikle genç ve deneyimsiz çalışanlar arasında daha sık görülmektedir. Sektörün yapısı gereği, mesleki eğitim almadan makine başında iş öğrenmenin yaygın olması, kazalara neden olan riskleri de arttırmaktadır (Aşkın ve Öztürk, 2022).

Bu kazaların önemli bir bölümü, basit yaralanmalar gibi gözükse de iltihaplanma gibi ciddi hastalıklara yol açabilecek şekildedir. Ayrıca, ahşap işleme makinelerinin keskin yapısından dolayı, ellerin ve parmakların kopmasına (ampütasyon) neden olabilecek ciddi yaralanmalar da meydana gelebilir. Makine başında çalışırken düzgün duruş bozukluğu oluşması, kas-iskelet sistemi ile ilgili rahatsızlıklara yol açabilir (Hasan ve Çınar, 2017).

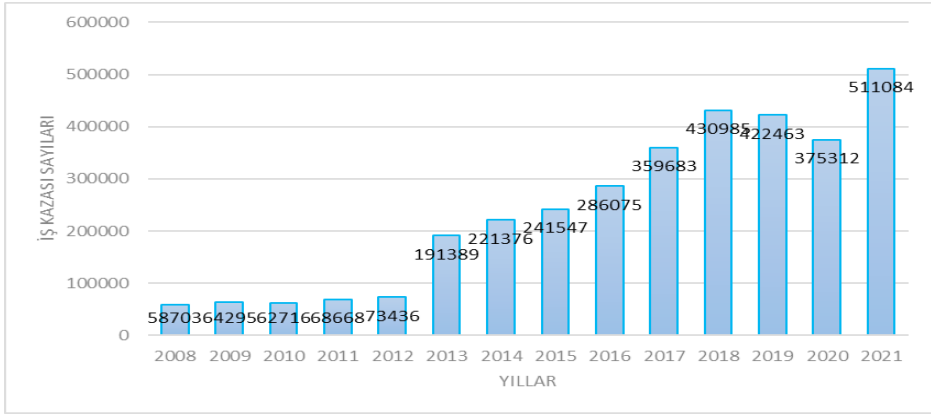
Ülkemiz mobilya sektörü, 2008-2021 yılları arasında meydana gelen iş kazaları açısından incelendiğinde, özellikle 2013 yılında 4.344 erkek ve 135 kadın iş kazası yaşanmıştır. Bu sayılar, 2018 yılına kadar sabit bir seyir izlemiş ve 2018 yılında 6.206 erkek ve 400 kadın iş kazası yaşanmıştır (Şekil 1.). Son olarak, 2021 yılı itibariyle toplam kazaların sayısı 8.122'ye yükselmiştir. Bu veriler, mobilya sektöründe özellikle erkek çalışanların iş kazalarına daha sık maruz kaldığını ve 2018'den bu yana kazaların artış gösterdiğini göstermektedir. Bu değerler bütün sektörlerde meydana gelen iş kazaları ile karşılaştırıldığında artışta aynı trende bağlı oldukları görülecektir. Ortalama Bütün sektörlerde meydana gelen yıllık toplam kazanın %1,8'i mobilya sektöründe gerçekleşmiştir (Şekil 2.).

Sektörde iş kazaları, çalışanların yaş ve öğrenim düzeyi ile doğru orantılı olmayıp kişisel koruyucu donanım kullanımının önemi iş kazalarının önlenmesinde büyük bir etkiye sahip olmaktadır (Hasan ve Çınar, 2017). İş yerlerinde çalışma sistemlerinin fiziksel çevre koşullarını dikkate alarak kazaya sebep vermeyecek şekilde düzenlenmesi gerekir. Mobilya imalat sanayinde

çalışan çocuk işçi ve çırak öğrencilerin çıraklık eğitimlerinin uğradığı iş kazalarını önlemede yeterli olmadığı (Yardakçı 1994) bu nedenle, iş kazalarının önlenmesinde doğru ekipman kullanımı, uygun çalışma koşulları ve yeterli eğitim gibi faktörlerin dikkate alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Şekil 1. Mobilya sektöründe meydana gelen iş kazaları

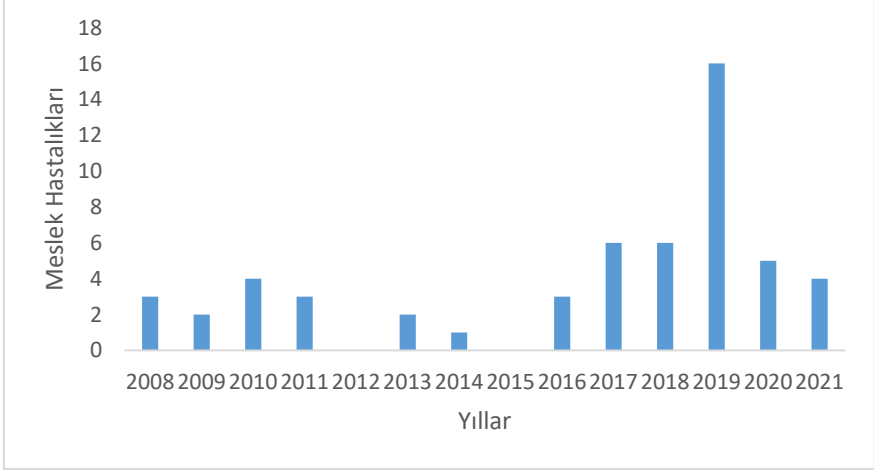

Şekil 2. Bütün sektörlerde meydana gelen iş kazaları

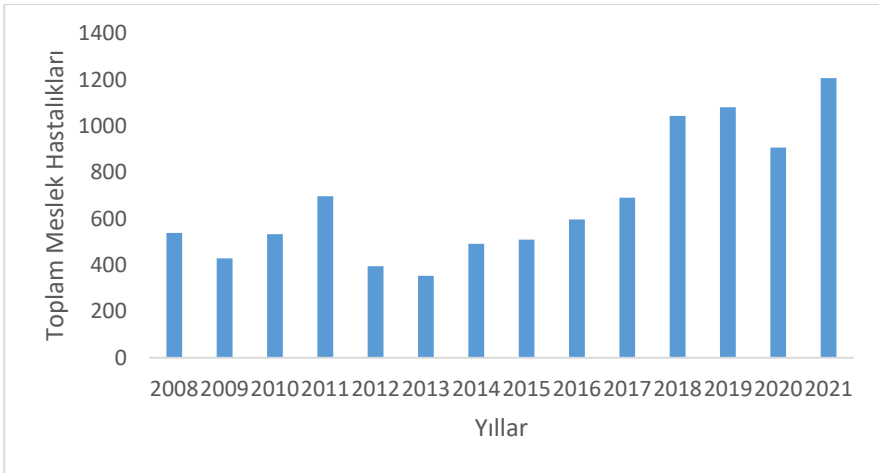
Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, ahşap ve mobilyacılık sektörlerinde çalışanların güvenliklerini sağlamak için uygun önlemler alınması gerekmektedir. Bu önlemler arasında uygun ekipman kullanımı, mesleki eğitim ve iş sağlığı ve güvenliği konularında bilgilendirme gibi işletme içi politikaların uygulanması yer almaktadır. Bu sayede, çalışanların sağlık ve güvenliği korunabilir ve sektördeki kazaların sayısı azaltılabilir.

3. Meslek Hastalıkları

Mobilya sektöründe meydana gelebilecek iş kazaları yanında önemli ölçüde meslek hastalıklarına sebep olabilecek fiziksel, kimyasal, mekanik, ergonomik, elektriksel ve işyeri ortamına bağlı risk faktörleri mevcuttur. Ülkemizde 2008-2021 yılları arasında SGK istatistiklerine göre bütün sektörlerde kayıtlı toplam 9476 (Şekil 4.) meslek hastalığının 55 tanesi (Şekil 3.) mobilya sektöründe çalışanları arasında olduğu ortaya konulmuştur.

Şekil 3. Mobilya sektöründe 2008-2021 yılları Meslek Hastalıkları

Şekil 4. Bütün sektörlerde 2008-2021 yılları Meslek Hastalıkları

Mobilya sektöründe kullanılan kimyasallar (tutkallar, boya ve cila hanelerde bulunan maddele) çalışanların sağlığı ve güvenliği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple, işyerlerindeki kimyasal maddelerin malzeme güvenlik bilgi formları (MSDS) incelenmeli ve MSDS'lerde belirtilen güvenlik tedbirleri uygulanmalıdır. Ayrıca, ortamdaki kimyasalların içerdiği tehlikeli maddelerin oranını ölçmek için ortam ölçümleri yapılmalı ve çıkan sonuçlar değerlendirilerek uygun tedbirler alınmalıdır (Kalaycıoğlu, 2015).

Yanıcı ve patlayıcı kimyasalların yangın ve patlamalara sebep olabileceği unutulmamalıdır. Bu tür maddelerin sıkça kullanıldığı alanlarda, özellikle cila haneleri ve boyahanelerde, yangın ve patlama riskine karşı özel tedbirler alınmalıdır. Aydınlatmalar ve motorlar ex-proof olmalıdır ve bu bölümlerde çalışan personellere özel eğitimler verilmelidir (Gedik ve İlhan 2014).

Levhalar da mobilya sektöründe yaygın olarak kullanılan ürünlerdir. Ancak yonga levha, lif levha gibi levha ürünlerinin de MSDS'leri üreticilerden temin edilmelidir. MSDS'lerde belirtilen güvenlik tedbirlerine uymak ve çalışanları MSDS'ler hakkında bilgilendirmek de önemlidir. Kimyasalların ve kullanılan malzemelerden kaynaklı olarak birçok akut veya kronik hastalık ortaya çıkabilir ve bunlar sırasıyla aşağıda verilmiştir.

3.1. Kimyasal Tehlikelerden Kaynaklanan Hastalıklar

Kontakt Dermatit: Mobilya sektöründe yer alan kesim, şekillendirme, baskı, zımpara ve cilalama işlemleri sırasında, ortaya ciddi miktarlarda ahşap tozu çıkabilir. Bu tozların insan sağlığına etkisi, maruz kalınan kişinin özelliklerine, maruz kalma süresine ve maruz kalınan tozun tane boyutuna bağlı olarak değişebilir. Ahşap tozunun fiziksel etkileri arasında gözde kızarıklık gibi alerjik tepkiler görülebilir. Ayrıca, cildin ve gözlerin maruziyeti sonucunda kontak dermatit adı verilen bir deri hastalığı ortaya çıkabilir (Emeksiz, 2002). Üst solunum yollarında alerjik reaksiyonlar, sürekli burun akıntısı ve hapşırma gibi semptomlar görülebilir. Kavak, kırmızı sedir, gül ağacı, tik ağacı, maun ve köknar gibi bazı ağaç türleri, kontak dermatite neden olabilen bileşikler içerebilirler. Bu nedenle, ahşap tozuna maruz kalan çalışanların, koruyucu ekipmanlar kullanarak kendilerini korumaları ve çalışma alanının düzenli havalandırılması sağlanarak tozun azaltılması gerekmektedir. Ayrıca, işletmelerin çalışanlarını bu konuda eğiterek, sağlık risklerini bilinçli bir şekilde yönetmeleri de son derece önemlidir.

Zehirlenme: Mobilya sektöründe, zehirlenme sık görülen sağlık sorunlarından biridir. Bu rahatsızlığın belirtileri arasında baş dönmesi, tansiyon

değişiklikleri, mide bulantısı ve kusma gibi semptomlar bulunabilir. Bu durum, özellikle ahşap malzemelerin boyanması veya verniklenmesi sırasında ortaya çıkmaktadır (Özlüsoylu ve İstek, 2015).

Zehirlenmeye karşı korunmanın yolları arasında, çalışanların koruyucu maske takması, işyerinde havalandırmanın sürekli olarak iyi bir şekilde yapılması, havalandırma araçlarının aspiratör vb. açık tutulmasına özen gösterilmesi ve belirli aralıklarla çalışanların sağlık taramalarının yapılması yer almaktadır. Ayrıca, işletmelerde uygun kimyasalların kullanımı, ekipmanların düzenli bakımı ve doğru kullanımı da zehirlenme riskini azaltmak için önemlidir.

Astım ve Bronşit: Astım, solunum yollarında tıkanmaya neden olan kronik bir hastalıktır. Solunum atakları sırasında nefes alma hızlanır ve göğüs sıkışması, hırıltı ve öksürük gibi semptomlar ortaya çıkar. Hastalar, genellikle belirli maddelere veya tetikleyicilere karşı daha hassas ve duyarlıdırlar. Kavak, kırmızı sedir, gül ağacı ve maun gibi bazı ağaç türleri, astımın nedenleri arasında yer alabilirler. Bronşit ise akciğerlere giden havayollarının iç yüzeyindeki zarın iltihaplanması sonucu oluşan bir sağlık sorunudur. Akut ve kronik bronşit olmak üzere iki tipi bulunmaktadır. Akut bronşit, grip, kızamık, boğmaca veya tifo gibi virüslerin neden olduğu hastalıklar sırasında görülebilir. Kronik bronşitte ise, havayollarını yağlayan bezlerin büyümesi sonucu tüyler görevini yapamaz hale gelir ve solunum zorluğuna neden olabilir. Bu nedenle, mobilya sektöründe çalışanların uzun süre ahşap tozu maruziyeti ile karşılaşmaları, astım ve bronşit gibi solunum yolu rahatsızlıklarına yol açabilir (Keklik, 2016). Bu risklerin minimize edilmesi için uygun koruyucu ekipmanlar kullanılması, çalışma alanının etkili bir şekilde havalandırılması ve çalışanların düzenli sağlık kontrollerinin yapılması gerekmektedir.

Akciğer Kanseri: Akciğer hücrelerinin kontrol dışı ve aşırı hızla çoğalması sonucu oluşan tümörler, kanser olarak adlandırılır. Bu tümörler zaman içinde hızla büyüyerek diğer organlara yayılabilir. Kullanılan ahşap malzemenin ortama yaydığı tozun mutlaka emilerek kaynağında dışarı atılması gereklidir (Özlüsoylu ve İstek, 2015).

Alerjik Reaksiyonlar: Bilindiği üzere, ağaçlarda yetişen mantarlar bazı insanlarda alerjik reaksiyonlara neden olabilir ve solunması durumunda akciğer hastalıklarına yol açabilirler. Ayrıca, ahşap malzemelerin biyolojik riskleri arasında kabuklar arasında bulunan küf mantarları ve sporları önemli bir tehdit oluşturabilir. Akçaağaç, kızılbaş ve mantar ağacı gibi bazı ağaç türlerinin kabuklarında bu tür mantarlar bulunabilir. Bu mantarlar, ahşap malzemelerin nemli ortamlarda bırakılması sonucu ortaya çıkabilen ve sağlık

riski taşıyan organizmalardır. Bu tür mantarların varlığı, çalışanların sağlığına olumsuz etkileri olabileceği gibi, ahşap malzemelerin dayanıklılığına da zarar verebilir. Bu nedenle, ahşap malzeme ile çalışan kişilerin, uygun koruyucu ekipmanlar kullanarak kendilerini korumaları ve çalışma ortamının düzenli havalandırılmasını sağlamaları son derece önemlidir. Ayrıca, görsel olarak fark edilmese bile ahşap malzemelerin zaman zaman kontrol edilmesi, özellikle nemli ortamlarda bulunan malzemelerin rutin olarak kurutulması, küf mantarı ve sporlarının oluşumunu engellemek için alınabilecek önlemler arasındadır (Keklik, 2016).

Gürültü: Gürültü, istenmeyen ve rahatsız edici seviyedeki sesler olarak tanımlanır. Mobilya atölyelerindeki gürültü seviyesi genellikle ortalama 90dB civarındadır ve duyma kayıplarına yol açabilen gürültü seviyesi 85dB'den başlamaktadır. Bu nedenle, mobilya sektöründe çalışanların en yaygın mesleki hastalığı gürültüye dayalı duyma kaybıdır. Mobilya sektöründe gürültünün en fazla olduğu bölgeler, toz emme üniteleriyle kesim yapan makinelerin bulunduğu kısımlardır. Bu bölümlerdeki gürültü seviyesi genellikle 90-95dB aralığındadır ve bu durum çalışanların sağlığına yönelik ciddi bir risk oluşturmaktadır.

Nazal Sinüs Kanseri: Nazal sinüs kanserinin marangozlar gibi mobilya işi yapan kişilerde görüldüğü ve bir çok ülkede meslek hastalığı statüsünde değerlendirilmektedir. Bu nedenle, önlem olarak, mobilya makinelerinin çalışması sırasında oluşan tozun kaynağından emilmesi yoluyla risk azaltılmıştır (Asil, 2022).

Ahşap malzemelerin içinde bulunan mantar, böcek, su ve neme karşı korunmak için kullanılan kimyasal vernikler, cilalar, boya çözücüler ve pigmentler, ayrıca mobilya işlemi sırasında kullanılan kimyasallar uçucudur ve işlem sırasında ortama yayılır. Bu kimyasalların bileşiminde toluen, metanol, metil etil keton, n-butil alkol ve diklorometan gibi kanserojen madde içerikleri yoğundur.

Nazal sinüs kanseri, hücrelerin kontrolsüz ve hızlı bir şekilde çoğalması sonucu tümör oluşumuna yol açar. Bu durum ciddi boyutlarda sinüsleri tıkayarak hastalık belirtilerinin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu belirtiler sıklıkla burun tıkanıklığı, tekrarlayan sinüzit vakaları, burun akıntısı veya kanaması, yüz şişmesi ve baş ağrısı gibi şikayetlerdir.

Bu nedenle, ahşap malzeme işleme sürecinde ve mobilya yapımında kullanılan kimyasalların doğru bir şekilde yönetilmesi, işlem sırasında oluşan tozun kaynağından emilmesi, çalışanların uygun koruyucu ekipmanlar kullanması ve düzenli sağlık taramalarının yapılması gibi önlemler alınarak, nazal sinüs kanseri riski azaltılabilir.

Aplastik Anemi: Aplastik anemi, kök hücrelerinin yetersizliği nedeniyle kan hücrelerinin üretiminin yetersiz kalması sonucu ortaya çıkan otoimmün bir hastalıktır (Aktaş, 2015). Otoimmün hastalıklar, vücudun bağışıklık sisteminin kendi hücrelerine saldırması nedeniyle meydana gelir.

Mobilya üretiminde kullanılan boya, vernik ve cila gibi kimyasallar, uçucu organik bileşenler (VOC) içerir. Bu maddeler, işlem sırasında havaya karışarak solunum yolu ile alınabilir. Solunan VOC'ler, uzun süreli ve yüksek maruziyet durumunda aplastik anemi gibi sağlık sorunlarına yol açabilir. Bu nedenle, işçilerin koruyucu ekipmanlar kullanması, işlemlerin kapalı ortamlarda yapılması ve havalandırmanın düzenli olarak yapılması gibi önlemler alınmalıdır.

Hafif Bilişsel Bozukluk: Beynin bilişsel fonksiyonları, kimyasal maruziyet sonucu ciddi şekilde etkilenebilir. Örneğin, işyerinde kimyasallara maruz kalan çalışanlar, dikkat eksikliği, hafıza kaybı, unutkanlık, konsantrasyon bozukluğu, yorgunluk, baş ağrısı ve kafa karışıklığı gibi belirtilerle karşılaşabilirler. Bu durum, günlük aktivitelerini yapabilme yeteneklerini de olumsuz etkileyebilir (Yılmaz, 2011).

Beynin fonksiyonlarını etkileyen kimyasallar arasında, özellikle uçucu organik bileşikler (VOC'ler) ve pestisitler gibi bazı kimyasallar yer almaktadır. Uzun süreli maruziyet durumunda, bu kimyasalların sinir sistemi üzerinde toksik etkileri olabilir.

Lenfoid Lösemi: Kanın ve kemik iliğinin bir çeşit kanseridir (Aktaş, 2015).

Miyeloid Lösemi: Formaldehit, karbon, hidrojen ve oksijen elementlerinden oluşan keskin kokulu ve renksiz bir gazdır. 150 yıldan fazla süredir çeşitli endüstri kollarında kullanılan formaldehit, özellikle mobilya sektöründe kontrplak yapımında kullanılan reçinelerde ve lamine ağaç işlerinde kenar bantlama sırasında kullanılan tutkal içeriğinde bulunmaktadır (Aktaş, 2015).

Mobilya sektöründe çalışanlar, formaldehit maruziyeti riski altındadır. Bu nedenle, işyerlerinde uygun koruyucu ekipmanların kullanılması ve işyerlerinin düzenli olarak havalandırılması gerekmektedir. Ayrıca, formaldehit içeren malzemelerin kullanımı azaltılmalı ve alternatif, daha az toksik ürünler tercih edilmelidir. Formaldehit, kanserojen özellikleri nedeniyle birçok ülkede sınır değerlerine tabidir. İşyerlerinde formaldehit seviyelerinin belirlenmesi ve bu seviyelerin sınır değerlerin altında olmasının sağlanması, çalışanların sağlığını korumak için önemlidir.

Toksik Ensefalopati: Zehirli maddelerin solunum veya diğer yollarla vücuda girmesi, beyinde hasara neden olabilir ve zihinsel sonuçlara yol açabilir.

Bu duruma “toksik ensefalopati” denir ve kurşun ensefalopatisi gibi çeşitli kimyasal bileşenlerle ortaya çıkabilir (Saraçoğlu, 2015).

Kurşun ensefalopatisi, en yaygın toksik ensefalopati türüdür. Bununla birlikte, kurşun ensefalopatisi dışında da pek çok kimyasal bileşenlerin toksik ensefalopatiye neden olduğu bilinmektedir. Örneğin, cıva, arsenik, karbon monoksit, pestisitler ve uçucu organik bileşikler (VOC'ler) gibi maddeler de toksik ensefalopatiye yol açabilir.

Toksik Karaciğer Hastalığı: Bireyin; bazı ilaçlar, kimyasallar ve zehirli mantarlarla karşılaşması sonucu gelişip ilerleyen bir hastalıktır türüdür (Saraçoğlu, 2015).

Toksik Nefropati: Böbrekte toksik kimyasallar ve ilaçların yol açtığı zehirleyici etkilerdir.

3.2. Duruş Bozukluklarından Kaynaklanan Hastalıklar

Günümüzde üretim artışı, ürün çeşitliliğinin giderek artmasıyla birlikte, mobilya sektörü üzerinde önemli ölçüde etki yapmaktadır. Ancak, bu artışa rağmen, planlama faaliyetleri yeterince etkili bir şekilde yapılmamakta ve bundan dolayı işçiler aşırı yüklemelere maruz kalmaktadırlar. Bu nedenlerle, mobilya sektöründe çalışanlar arasında kas iskelet sistemi rahatsızlıkları oldukça yaygındır (Koç ve Testik, 2016).

Mobilya sektöründe sıklıkla görülen boynun uzun süre öne eğik bir şekilde kalması, çalışanların boyun rahatsızlığı riskini önemli ölçüde arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, çalışanların %24'ünün sırt ağrısından, %22'sinin kas ağrısından şikayetçi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışanların %66'sının tekrarlı hareketler ve titreşime maruz kaldığı belirlenmiştir.

Kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları, mobilya sektöründeki çalışanların sağlık durumunu ciddi şekilde etkileyen bir sorundur. Bu rahatsızlıkların en önemli nedenleri arasında tekrarlayan hareketler, uzun süre oturma, ayakta kalma gibi zorlayıcı hareketler ve yüksek seviyelerde titreşim yer almaktadır.

Mobilya sektöründeki işyerlerinde, çalışanların sağlık durumunu korumak için alınabilecek birçok önlem bulunmaktadır. Bunlar arasında ergonomik ekipmanların kullanımı, düzenli olarak molalar verilmesi, tekrarlayan hareketlerin azaltılması ve uygun eğitimlerin verilmesi sayılabilir. Ayrıca, işyerlerindeki fiziksel koşulların iyileştirilmesi, çalışanların sağlığı üzerinde olumlu etkiler yaratabilir.

4. İş Güvenliği Riskleri ve Alınması Gereken Önlemler

Mobilya ve ahşap işlemeciliği sektörlerinde, kazaların tamamen engellenmesi mümkün olmasa da risklerin en aza indirilmesi için çalışanların eğitilmesi ve risk analizinin yapılması önemlidir. Bu tür kazalar sonucu çalışanlar sakatlanabilir, yaralanabilir veya hatta ölebilirler. Bu nedenle, kişisel koruyucu donanımların kullanımı gibi önlemler de alınmalıdır.

Ahşap mobilya sektöründe iş sağlığı ve güvenlik riskleri, dört ana başlık altında değerlendirilebilir (Kayalica, 2020). Bunlar;

- Makine ve ekipmanlarda alınması gereken önlemler,
- Gürültüye karşı alınması gereken önlemler,
- Toz ve ağaç tozuna karşı alınması gereken önlemler,
- Kimyasallara karşı alınması gereken önlemlerdir.

Bu başlıklar altında alınacak önlemler, ahşap mobilya sektöründe iş sağlığı ve güvenliğini riske sokabilecek durumları önlemeye ve tehlikeleri daha iyi analiz etmemize yardımcı olacaktır.

Makine ve ekipmanların kullanımı sırasında uygun eğitim ve denetimlerin yapılması, gerekli bakım, onarım ve temizlik işlemlerinin yerine getirilmesi gerekmektedir. Gürültüyü en aza indirmek için uygun ekipmanların kullanılması, çalışanların maruz kaldığı toz ve ağaç tozunu azaltmak için havalandırma sistemleri kurulması veya koruyucu ekipmanların kullanılması gibi önlemler alınmalıdır. Kimyasalların kullanımı sırasında gerekli güvenlik önlemlerinin alınması ve çalışanları bilgilendirmek de önemlidir. Bu şekilde alınacak tedbirler çalışanların sağlıklı bir ortamda çalışmalarını ve kazaların minimum seviyeye indirilmesini sağlayacaktır.

4.1. Makine ve Ekipmanlarda Alınması Gereken Önlemler

Mobilya üretim tesisleri, geniş bir iş potansiyeline sahip olup, ahşap malzemelerin kesilmesi, şekillendirilmesi, deliklerinin açılması, bantlanması, kaplanması, yükleme ve boşaltma işlemleri gibi birçok farklı makine kullanımı gerektirmektedir. Ancak, sektörde en fazla kazaları, makine operatörleri ve yardımcıları yaşamaktadır. Bu nedenle, bütün tehlikelerin belirlenmesi ve personelin bu tehlikeler konusunda bilgilendirilmesi gerekmektedir (Colak ve Cetin, 2017).

Makine kullanımı sırasında yaşanan kazaların önemli bir kısmı, çalışanların eğitimsiz olması veya uygun koruyucu ekipmanların kullanılmamasından

kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, işletmelerin, çalışanlarına gerekli eğitimleri vererek, makine kullanımı sırasında dikkat etmeleri gereken noktaları öğretmeleri hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, uygun koruyucu ekipmanların kullanımı konusunda da çalışanların bilinçlendirilmesi ve teşvik edilmesi gerekmektedir.

Tehlike analizi yaparak, makine kullanımı sırasında ortaya çıkabilecek tehlikelerin önceden belirlenmesi ve bunlara karşı alınacak tedbirlerin planlanması önemlidir. Bu sayede, olası kazalar en aza indirilebilir ve çalışanların güvenliği sağlanabilir.

4.2. Makinalardan Kaynaklanan Risklerin Tespit Edilmesi

Makinelerden kaynaklanacak riskleri değerlendirirken aşağıdaki çalışmaların mutlaka uygulanması gerekmektedir.

4.2.1. Risk Değerlendirme Ekibinin Kurulması ve Eğitimlerinin Verilmesi

İş güvenliği profesyonellerinin liderliğinde risk değerlendirme gruplarının oluşturulması, İş Sağlığı ve Güvenliği Risk Değerlendirme Yönetmeliği'nin getirdiği kanuni bir zorunluluktur. Bu amaçla, risk değerlendirme grubuna iş güvenliği uzmanları dahil edilmekte ve bu kişilere «tehlike» ve «risk» terimleri, risk değerlendirme yöntemleri ve amacı hakkında bir eğitim verilmektedir (Ayna, 2018).

Bu eğitimin temel amacı, risk değerlendirme faaliyetlerini anlatmak ve personeli iş sağlığı ve güvenliği konusunda bilgilendirmekle birlikte, çalışanları iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerine katılmaya teşvik ederek işyerinde kültür haline getirmektir.

Risk değerlendirme grubundaki operatörler için ise daha önce karşılaştıkları veya deneyimledikleri kazalar, çalışırken belirledikleri tehlikeler, çalışırken toz, gürültü ve titreşimlere maruz kalmaları, makine koruyucularını kullanılıp kullanmadıkları, koruyucuları kullanırken deneyimledikleri zorluklar gibi konular sorular yöneltmek suretiyle öğrenilmeye çalışılmalıdır. Bu konuların kaydedilmesi de son derece önemlidir.

Böylece, risk değerlendirme grubu, işyerindeki tehlikeleri belirleyerek bu tehlikelerle mücadele etmek için uygun önlemleri alabilecektir. Bu sayede, iş güvenliği ve sağlığı konusunda çalışanların farkındalıkları artacak, kazaların önlenmesine yönelik çalışmalar daha etkin hale gelecektir.

4.2.2. Makinelerin Kullanım Kılavuzlarının İncelenmesi

Kullanım kılavuzu, bir ürünün doğru ve bilinçli bir şekilde kullanımına yönelik temel bilgileri içeren bir kitapçıktır. Üretilen tüm malzemelerin bir kullanım kılavuzu bulunmaktadır ve bu kılavuzlar, kullanıcıların malzemeyi güvenli bir şekilde kullanabilmelerini sağlamak amacıyla hazırlanmaktadır.

Özellikle, söz konusu malzemelerin imal edildiği makinelerin kullanım kılavuzları ayrıntılı şekilde ele alınmalıdır. Örneğin, emdirme faaliyeti gerçekleştirilen tüm makinelerin, kullanım kılavuzlarıyla birlikte güvenli çalışma direktifleri de bulunmalıdır.

Mobilya makineleri de CE normlarına uygun olmalıdır. Bu normlar, Avrupa Birliği ülkelerinde satılan ürünlerin güvenliğini sağlamak amacıyla belirlenen standartlardır. Mobilya makinelerinin CE normlarına uygunluğu, kullanım kılavuzlarında da yer almaktadır.

Kullanım kılavuzları, malzemelerin doğru kullanımını sağlamakla birlikte, kullanıcılara olası tehlikeleri ve riskleri de açıklayarak kazaların önlenmesine yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, kullanım kılavuzlarına uygun olarak hareket etmek hem çalışanların güvenliği hem de malzemelerin doğru kullanımı açısından son derece önemlidir.

4.2.3. İşlem Harici Risklerin Belirlenmesi

Makine kullanımı sırasında, işlem veya bakım onarım faaliyetleri dışında da tehlikeli durumlar ortaya çıkabilir. Özellikle, CNC boyutlama makineleri gibi yükleme asansörü olan makinelerde, yükleme asansörlerine personelin girişi önlenmelidir. Bu bölgelerde meydana gelen ayak burkulmaları ve kırıklar gibi iş kazaları oldukça yaygındır.

Ayrıca, malzemelerin yüklenmesi ve indirilmesi işlemlerindeki el ile kaldırma işlemleri de mesleki rahatsızlıklara yol açabilir. Bu nedenle, bu tür işlemlerin önemi ikinci plana atılmamalıdır.

Tehlikeli durumların belirlenmesi, çalışanların güvenliği için son derece önemlidir. Bu nedenle, işletmeler makine kullanımı sırasında ortaya çıkabilecek tüm tehlikeleri belirleyerek, bu tehlikelerle mücadele edebilecek önlemleri almalıdır. Özellikle, yükleme asansörü olan makinelerde personelin girişini engelleyen önlemler alınmalıdır.

Çalışanların maruz kalabilecekleri tehlikeler konusunda bilgilendirilmeleri ve uygun eğitimler almaları da son derece önemlidir. Bu sayede, iş kazalarının önlenmesi ve çalışanların sağlığı ve güvenliği korunabilir.

4.2.4. Çalışanların Bilgilendirilmesi

Tüm çalışanların, sağlıklı ve verimli bir işyeri ortamında çalışma hakkı vardır. Bu hak, bireyin bedeni ve ruhi bütünlüğünü korumakta ve sağlamakta olan önemli bir unsurdur. İşverenlerin, bu hakka saygı göstererek iş sağlığı ve güvenliğini sağlamaları gerekmektedir. Bunun için gerçekleştirilen kanuni düzenlemelere uyulması, işverenlerin görev ve sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Ancak, çalışanların da iş sağlığı ve güvenliği konusunda bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Özellikle mobilya sektöründe çalışanların bilinçlendirilmesi ve bilgilendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ekipmanların doğru kullanımı için kullanım kılavuzlarına uyulması ve makineyi kullanacak yetkili personelin belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca, makineyi kullanan operatörlerin periyodik olarak bilgilendirilmeleri ve yeni alınan makineler için mutlaka yetkililerce çalışma prensiplerinin üretilmesi gerekmektedir. Bu şekilde, iş kazalarının önüne geçilebilir (Kaya vd., 2020).

Teknik bilgisi olmayan çalışanların, özellikle makinelerin kullanımı konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları durumlarda, bu tür makineleri kullanmaları yasaklanmalıdır. Aksi takdirde, iş kazaları meydana gelebilir ve çalışanların sağlığı ve güvenliği riske atılabilir.

İş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirme çalışmaları tamamlandıktan sonra, tespit edilen tehlikeler hakkında tüm çalışanlar bilgilendirilmelidir. Bu bilgilendirme işlemi, eğitimlerle desteklenerek üretim alanları ve çalışanların çalışma alanlarına asılacak güvenli çalışma talimatları ve iş risklerine karşı alınacak önlemlerin yer aldığı el kitapçıkları ile yapılmalıdır.

Makinelerin güvenli kullanımı ile ilgili olarak, teknik çalışanlar tarafından makinedeki riskler ve çalışma prensipleri göz önünde bulundurularak kullanım kılavuzları hazırlanmalıdır. Her operatöre, makinenin kullanımı, bakımı ve güvenli çalışma talimatları ile ilgili eğitim verilmeli ve talimatlar makinaların yanına asılmalıdır (Gürleyen vd, 2013).

İş sağlığı ve güvenliği yıllık eğitim planları hazırlanırken, makine riskleri de dikkate alınarak eğitimler planlanmalı ve belirlenen sürelerde verilmelidir. Makine operatörü olarak işe başlayan tüm çalışanlara, tecrübe ve eğitim durumuna bakılmaksızın, makinenin güvenli çalışma talimatları ve kullanım kılavuzları ile ilgili teknik eğitim verilmelidir.

4.2.5. Makine Bakım ve Onarım İşlemlerinde Alınması Gereken Tedbirler

Makinalardan kaynaklı kazaların önlenmesi için, tüm makinelerin düzenli bakımının yapılması gerekmektedir. Bu, makinenin sağlıklı ve güvenli

bir şekilde kullanılabilmesini sağlar. Bakımın etkili bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için, tüm makinalara ait bakım-onarım planının yapılması ve güvenli iş direktiflerinin oluşturulması önemlidir. Bu belgelerin çerçevesinde gerçekleştirilen bakımların, bakım kartlarıyla kaydedilmesi de gerekmektedir (Demirci, 2018).

Makinelerin periyodik olarak bakıma alınması ve yetkili, deneyimli elemanlar tarafından incelenmesi son derece önemlidir. Bu sayede, makinede meydana gelebilecek arızalar önceden tespit edilebilir ve çalışanların vücut bütünlüğüne zarar vermeden giderilebilir (Kalacıoğlu, 2015). Bakım ve onarımların periyodik cetvel ile takip edilmesi ve çalışanların bu konuda bilgilendirilmesi de hayati önem taşır.

Makine kullanımında düzenli bakım ve kontroller yapılması şarttır. Aksi takdirde, makinede meydana gelebilecek arızalar nedeniyle çalışanların vücut bütünlüğüne zarar verebilecek iş kazaları meydana gelebilir. Bu nedenle, işletmelerin makine bakımı ve onarımı konusunda gereken özeni göstermesi ve çalışanları bu konuda bilgilendirmesi son derece önemlidir.

4.2.6. Makine Koruyuculuğu Yönetmeliği

Makinaların iş kazalarına yol açabilecek “delen, kesen, dönen hareketli veya sabit” bölümleri, özellikle makine koruyucuları kullanılmadığında tehlike arz edebilir. Bu nedenle, Makine Koruyucuları Yönetmeliği kapsamında belirtilen önlemler alınarak, söz konusu parçalardan kaynaklı tehlikelerden korunmak gerekmektedir (Asil, 2022).

Yeni teknolojilerin kullanımı ile birlikte CE normlarına uygun şekilde üretilen makinelerde koruyucular tam olarak yer almaktadır. Ancak, eski teknolojiyle imal edilen veya koruyucusu kaybolmuş olan makinelerde, önlemsiz çalışma durumları söz konusu olabilir ve bu da iş kazalarına yol açabilir (Demirci, 2018).

Parça fırlatma riski taşıyan makinelerde ise önlemlerin alınması hayati önem taşımaktadır. Özellikle yatar daire testere makineleri parça fırlatma riski en yüksek olan makineler arasında yer almaktadır. Bu nedenle, söz konusu makinelerde en yaygın kazalara parça fırlatması neden olmaktadır.

El kesimi gibi görünen risklerin yanı sıra, yapılan çalışmalar yatar daire testere makinelerinde gerçekleşen kazaların %78’inin parça fırlatması nedeniyle meydana geldiğini göstermektedir. Özellikle, daire testere ile tepsi arasına sıkışmış olan parçaların fırlaması sonucu ölümle sonuçlanan kazalar meydana gelebilir.

Bu nedenle, makinalarda parça fırlatma olasılığına karşı önlemlerin alınması ve koruyucuların kullanılması hayati önem taşımaktadır. İşletmelerin

bu konuda gereken hassasiyeti göstermesi ve çalışanların eğitilerek bu tehlikelere karşı bilinçlendirilmesi, iş kazalarının önüne geçilmesinde etkili bir yöntem olacaktır.

4.2.7. Ekipman ve Teçhizatın Fenni Muayenelerinin Yapılması

İş kazalarının önlenmesi için, kaldırma aletleri gibi iş ekipmanlarının düzenli fenni muayenelerinin yapılması gerekmektedir. Forklift, caraskal, transpalet, asansör gibi kaldırma araçları senede bir kez fenni muayeneden geçirilmelidir. Böylelikle, bu araçların güvenli ve sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi teyit edilir (Demirci, 2018)..

Ayrıca, elektrik panosuyla tesisatları, topraklamalar ve paratonerler de senede bir kez fenni muayeneden geçirilmelidir. Bu sayede, olası riskler önceden tespit edilerek önlemler alınabilir ve iş kazalarının önüne geçilebilir.

Kompresör, otoklav, basınçlı tüpler gibi basınçlı ekipmanların da senede bir defa fenni muayenelerinin yapılması gerekmektedir. Bu sayede, muayene raporlarındaki eksiklikler tespit edilerek giderilebilir ve çalışanların güvenliği korunabilir.

Fenni muayeneler, iş ekipmanlarının kullanımında meydana gelebilecek potansiyel tehlikelerin en aza indirilmesi için hayati önem taşımaktadır. Bu tür muayeneler sayesinde, arızaların önceden tespit edilmesi ve giderilmesi mümkün olur. Böylece, iş kazalarının önlenmesi sağlanır ve çalışanların güvenliği korunur.

5. Sonuç

Mobilya sektörü, geniş bir çalışma alanına sahip olduğundan diğer sektörlere göre daha fazla risk ve tehlike unsuru içermektedir. Bu nedenle, risk kaynaklarının titizlikle belirlenmesi ve buna uygun önlemlerin alınması gerekmektedir. Tüm tehlikelerin tam anlamıyla bilinmesi imkânsız olsa da, iş hijyeni analizleri gibi somut veriler ışığında risklerin büyük bir kısmı önlenmektedir. Bu analizler sayesinde, çalışanların maruz kalabileceği çeşitli tehlike unsurları tespit edilerek, bu risklerin minimize edilmesi için gerekli tedbirler alınabilir. Bu tedbirler arasında eğitimler, koruyucu ekipman kullanımı, iş güvenliği prosedürlerine uyulması ve düzenli denetimler yer almalıdır. İş sağlığı ve güvenliği kavramına yeterince önem verilerek teknolojik gelişmelere ve yeni yönetim modellerine öncülük edilmelidir. Ayrıca, takım odaklı çalışmaların teşvik edilmesi de önemlidir. Bu sayede, iş kazalarının azaltılması ve işyeri verimliliğinin artırılması hedeflenebilir.

Bu gelişmeler, güvenlik yönetimi anlayışının da değişmesine ve gelişmesine neden olmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği kavramı da bu süreçte yeni bir anlam kazanmaya başlamıştır. Farklı uzmanlık alanlarındaki kişiler, kendi bakış açılarına göre bu kavramı değerlendirmeye çalışmaktadır. İş sağlığı ve güvenliği, oldukça geniş bir konu alanını kapsamaktadır ve mühendislik, tıp, matematik, sosyal bilimler gibi farklı bilim dallarından konular içermektedir.

Uluslararası standartlara uygun ve insanların sağlığıyla, çevresel koşullara uygun üretimin temin edilmesi için kontrol ve denetlemeye yönelik çalışmalara ağırlık verilmelidir. Ayrıca, sektörün gelişimi için gerekli yatırım sermayesine kolay ulaşmak ve küçük üreticilerin desteklenmesine yönelik çalışmalar yapılması önemlidir.

Mobilyacılıkta çalışanların öğrenim seviyesinin artırılması yönünde araştırmalar yapılmalı ve mobilya sektörü için çalışmalar yapacak yükseköğrenim kurumlarının ilgili bölümlerine destek verilmelidir. Bu amaçla, siyasi karar alıcıların gerekli politikaları uygulamaları gerekmektedir. Böylece, Türkiye'nin mobilya sektörü, orijinal tasarımları ve kaliteli üretimi ile dünya pazarında daha da güçlenebilir.

Kaynakça

Aktaş, C. (2015). *Benzenin Hemopoietik Dokular Üzerine Etkilerinin in Vivo İncelenmesi* (Doctoral dissertation, Anadolu University (Turkey)).

Asil, H. (2022). *Ahşap ve mobilya sektöründe iş kazası faktörlerinin ve iş kazası olasılık fonksiyonlarının belirlenmesi: Çorum örneği* (Master's thesis, Hitit Üniversitesi).

Aşkın, A., & Öztürk, Ö. F. (2022). Mobilya sektörü çalışanlarında iş kazası ve meslek hastalıklarının incelenmesi üzerine bir araştırma. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 24(2), 1-1.

Ayna, F. G. (2018). İş sağlığı ve güvenliği kavramı ve mobilya sektörü için örnek risk analizi uygulaması.

Colak, M., & Cetin, T. (2017). Analysis of The Occupational Health and Safety at SMEs. *Research Journal of Business and Management*, 4(3), 384-389.

Demirci, S. (2018). Mobilya İmalatında Kullanılan Malzeme ve Makinelerin İş Sağlığı ve Güvenliği Yönünden Değerlendirilmesi. *Hastane Öncesi Dergisi*, 3(2), 103-119.

Engür, M. O. (2017). Mobilya Endüstrisinde İş Sağlığı ve Güvenliği Mevzuatına Uyumun Kontrol Listeleri İle Sağlanması Üzerine Bir Çalışma. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 5, 283-292.

Emeksiz, M. A. C. Bir mobilya fabrikasında mesleki kontakt dermatit sıklığı: Türkçe nosq 2002 anketiyle klinik muayene bulgularının karşılaştırılması.

Gedik, T., & İlhan, A. (2014). Sakarya ili mobilya imalatçılarında iş sağlığı ve iş güvenliği üzerine bir inceleme. *Turkish Journal of Forestry*, 15(2), 123-129.

Gürleyen, L., Ulay, G., Gürleyen, T., & Çakıcıer, N. (2013). Mobilya Üretimi Yapan İşletmelerde İş Kazalarına Yönelik Mevcut Durumun Tespiti (Düzce İli Örneği). *II. Ulusal Mobilya Kongresi (Pamukkale Üniversitesi)*, 327-337.

Hasan, Ş. E. N., & ÇINAR, H. (2017). Mobilya ürün yaşam döngüsünde iş sağlığı ve güvenliği analizi. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 5, 235-246.

Kalaycıoğlu, H. (2015). Mobilya sektöründe iş-güvenliği riskleri ve önlemler. *Selçuk-Teknik Dergisi*, 14(2), 974-987.

Keklik, Ç. *Marangozluk sektörünün iş sağlığı ve güvenliği yönünden incelenmesi* (Master's thesis, Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Kaya, E. Ç., İri, N. İ. Ö., & Pedis, K. (2020). Ahşap ve mobilya imalatı yapan bir işyerinde risklerin belirlenmesi ve örnek risk analiz çalışması. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(1), 25-35.

Kayalica, Ç. (2020). *Mobilya sanayisindeki riskler ve alınan önlemler* (Doctoral dissertation, İstanbul Rumeli Üniversitesi).

Koç, S., & Testik, Ö. M. (2016). Mobilya Sektöründe Yaşanan Kas-İskelet Sistemi Risklerinin Farklı Değerlendirme Metotları İle İncelenmesi ve Minimizasyonu. *Journal of Industrial Engineering (Turkish Chamber of Mechanical Engineers)*, 27(2).

Koç, K. H., Yıldırım, M., & Baki, A. K. S. U. (1997). Türkiye Mobilya Sanayiinde İş Kazaları ve Meslek Hastalıklarının Seyri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler. *MPM 6. Ergonomi Kongresi*, (622).

Özlüsoylu, İ., & İstek, A. (2015). MOBİLYA Üretiminde Kullanılan Panellerden Salınan Formaldehit Emisyonu ve İnsan Sağlığı Üzerine Etkileri. *Selçuk University Journal of Engineering Sciences*, 14(2), 213-227.

Saraçoğlu, G. V. (2015). Boya Sanayinde ve Boya İle Uğraşan İşyerlerinde Çalışanlarda Toksik Maddeler Kaynaklı Görülebilen Sağlık Sorunları. *Ttb Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 14(51), 51-59.

Yılmaz, N. (2011). *Solvente uzun süreli maruz kalan işçilerin dikkat ve bellek süreçlerinin incelenmesi* (Master's thesis, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Yandakçi, N. A. *Mobilya imalat sanayinde çalışan çocuk işçi ve çırak öğrencilerin uğradıkları iş kazalarında eğitimin rolü* (Master's thesis, Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

<https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Yillik>

BÖLÜM VIII

TURİZM VE ENGELLİLİK: MEKÂNSAL ADALET (ADALETSİZLİK)

Tourism and Disability: Spatial Justice (Injustice)

Bekir DERİNÖZ

(Dr.) Balıkesir Üniversitesi,

E-mail: bekirderinoz@balikesir.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0427-2092

1. Giriş

Dünya Sağlık Örgütü 2011 verilerinde 2050 yılına kadar yerküre üzerindeki engelli nüfus miktarının 1,2 milyar civarında olacağını tahmin etmişti (WHO, 2011). Ancak 2011 yılından 2023 yılına kadar geçen sürede bu miktarın aşıldığı; yaklaşık 40 yılda olması tahmin edilen artışın, 10 yıllık bir dönemde gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Dünyada ağırlaşan ve gittikçe sağlıksız hale gelen yaşam ve beslenme koşulları, diğer birçok etkenle de birleşerek engelli nüfus sayısında her geçen yıl beklenmeyen artışları gündeme getirmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün son verileri incelendiğinde yeryüzünde engellilik oranının toplam nüfusun %16'sına kadar ulaştığı görülmektedir. Bu oranın da yaklaşık 1,4 milyar insana karşılık geldiği bilinmektedir (WHO, 2023). Oldukça ciddi sayılabilecek miktardaki bir nüfus, hayatlarının herhangi bir aşamasında, herhangi bir engelle karşılaşmakta ve bununla yaşamak zorunda kalmaktadır. Bu insanların yaşadıkları erişilebilirlik sorunları sadece günlük hayatlarında zorunda oldukları işlerle ya da süreçlerle ilgili olmayıp, aynı zamanda çeşitli ihtiyaçlar ve hizmetlerle ilgili de karşılımlarına çıkmaktadır. Bunlardan biri de eğlence, dinlenme ve rekreasyon ihtiyaçlarına cevap veren; hareketliliğin esas olduğu turizm sektörüdür. Her geçen yıl baş döndürücü bir hızla ilerleyen, gelişen ve hareketlenen turizm sektöründe yer alan çeşitli tesisler, hizmetler ve ürünlere erişim sorunlarının neler olduğu

konusu ele alınması gereken, önemli ve güncel bir konudur. Smith (1987) tarafından ifade edilen şekliyle “*turizm büyük ölçüde katılmayanlarla değil, katılanlarla*” ilgilenmektedir. Bu anlamda literatürde turizmde engellilik üzerine yapılmış çalışmaların sayısının azlığı da bu ihtiyacı doğrulamaktadır. Bu durum aynı zamanda insan hakları açısından da değerlendirildiğinde mekânsal adaletin sağlanması noktasında, artık daha fazla ertelenemez ve vazgeçilmez bir noktaya karşılık gelmektedir. Turizm sektörünün söz konusu hassas konuya önem vermesi, insan hakları kapsamında tüm insanlığa cevap vermesinin haklı gururunun yanı sıra; sektör temsilcisi şirketlerin ve turizm mekânlarının gelir artışlarına da olanak sağlayacaktır. Engellilik konusu aynı zamanda turizmin geleceğini şekillendirecek bir konudur. Ülkelerin bu konuda attıkları adımlar, geliştirdikleri politikalar, sundukları hizmetler ya da ürünler, gelecekteki turizm destinasyonlarını ve projeksiyonlarını belirleyecek ana eksenlerden biri olarak görülmektedir. Bu çalışmada turizm çalışmalarında yıllardır ihmal edilen, görmezden gelinen, çoğu zaman dışlanan, literatürü oldukça sınırlı ve geçmişe dönük uzun süreli kayıtlı bir tarihi (datası) bulunmayan bu güncel konu irdelenecektir.

2. Turizm ve Engellilik

Üzerinde yaşadığımız dünya her geçen gün az ya da çok değişmektedir. Bu değişimin başrolünde coğrafi güçler bulunmakta, etkileri nispetinde değişimi yönlendirmektedirler. Bu değişimin incelenmesi, anlaşılması ve etkilerinin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılması için uğraş veren beşerî coğrafyacılar yerküreyi ve yerküre üzerinde yürütülen faaliyetleri parçalara ayırarak inceleme ve anlama gayretindedirler. Bu faaliyetlerden sadece biri de turizmdir. Turizm, Williams ve Lew’e (2014) göre “*İnsanların yaşadıkları yerlerin, sahip oldukları ekonomik ve toplumsal yapılarının ayrılmaz ve aynı zamanda vazgeçilmez bir yapısıdır. Turizm dünyanın değişimini sağlayan önemli bir güçtür. Dünyada artık her yer turizmin etkisine girmiştir, turizmsiz yerler düşünülemez. Ve bu durum artık istesek de istemesek de, görmezden gelemeyeceğimiz bir olgu haline gelmiştir*”.

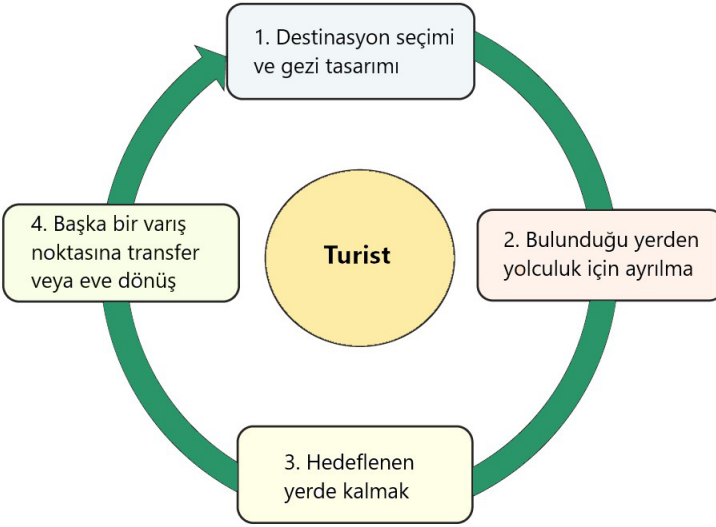
Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) turizmi tanımlarken “*kişisel veya ticari amaçlarla insanların ülke ya da yer değiştirmeleri; aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik unsurlar*” üzerinde durmaktadır (UNWTO, 2018). Ayrıca Dünya Turizm Örgütü turizm ile kültür arasındaki yakın ilişkiyi özellikle vurgulamaktadır. WTO’ya göre turizm ile kültür arasında simbiyotik bir ilişki

vardır ve bu iki sektör karşılıklı olarak birbirine bağımlıdır. Özellikle kültür turizminin son dönemde oldukça yaygın, etkili ve kapsayıcı hale gelmesi; öğrenme fonksiyonlu olması nedeniyle diğer turizm türlerinden ayrılan bu özel alanı engelli bireyler açısından da gözetmek gerektiğini göstermektedir. Bu doğrultuda turizmdeki değişimleri gözeterek, değişen yaşam tarzlarını dikkate alarak, yeni kültürel unsurlar ve yaratıcılık biçimlerini anlayarak, teknolojiye gelişmeler ve uyumlu stratejiler vasıtasıyla engelli bireyler açısından turizmi dönüştürmek gerektiği daha fazla görmezden gelinemeyecek bir gerçek ve zorunluluk halini almıştır. Ülkelerin geliştirdikleri / geliştirecekleri turizm politikalarında bu gerçeğe uygun davranıp davranmamaları, aynı zamanda onların gelecekteki turizm pazarında yerlerinin, güçlerinin ve etkilerinin ne derece kalıcı olup olmayacağı ile yakından ilgili görünmektedir.

Turizm aslında tüm insanlarda olduğu gibi bir kaçış şeklidir. Turizmdeki kaçışa katılan turist izlediği yol aşağı yukarı 4 aşamayla şematize edilebilir (Şekil 1). İnsanların boş zamanlarında mutsuz oldukları dünyadan ya da yerden, mutlu olacaklarını düşündükleri alanlara ya da yerlere kaçışı turizmi oluşturur. Turizm eğer başlı başına bir kaçış aracı ise, o takdirde her birey bunu kullanabilmelidir. Kaçışın kısıtlanmaması gerekir. Turizm kaçışında birtakım sorunlar, engeller olması durumunda rahat ve serbest bir kaçış için yeni yol, yöntem ve araçlar geliştirilebilir. Turizm ve engellilik konusunda temel hedef, engelli bireylerin kaçışını kolaylaştırmak, hızlandırmak ve bu araçları ulaşılabilir hale getirmektir. Hareket kısıtlaması olan bireyler (engelliler) de istedikleri zaman, istedikleri yere kaçabilmelidir.

Turizmde engelli bireylerin genellikle gruplar halinde hareket etme eğilimi gösterdikleri bilinmektedir. Bunun nedenlerinden biri içgüdüsel olarak ifade edilse de, daha ziyade hareket kısıtlılığı ve yardım ihtiyacı temel nedendir. Bunun yanı sıra engelli bireyler genellikle tek başlarına değil, aileleri ile beraber hareket etmektedirler. Dolayısıyla engelli bir bireyin turizm deneyiminin sonucu sadece kendisini değil, tüm ailesini etkilemektedir. Engellilik genellikle kalıcı bir yaşam şeklidir. Geçmişten günümüze ve çoğu zaman da hala engelli bireylerin büyük bir kısmı izole olmuş durumdadır. Bu izole oluş çeşitli boyutlarda ve anlamlarda düşünülebilir. Ünlü coğrafyacı ve filozof Tuan'ın (2000) ifadesiyle "*izole olmak, savunmasız olmak demektir*". Savunmasız olan insan da genellikle grup halinde ya da ailesiyle hareket etmek ister. Engelli bireylerin grup halinde hareket etmenin gücünü bildikleri ve bunu istedikleri bu açıdan düşünüldüğünde anlaşılabilir bir durumdur. Dolayısıyla bu güç ve etkisi turizm sektöründe kendini göstermektedir. Bu durum engelli grupların turizm sektöründe var olan

sorunlarına çözüm bulunması gerektiği noktasında artan bir baskıyı da gündeme getirmektedir.

Şekil 1. Turist yolculuğunun ana aşamaları

(Kaynak: Cassia vd., 2021'den değiştirilerek)

3. Erişilebilir Turizm ve Mekânsal Adalet

Turizm esas itibarıyla bir insan hakkıdır. Dolayısıyla turizm yer yüzündeki her insana eşit mesafededir, öyle olmalıdır. Ancak gerçekte bunun bir karşılığı maalesef yoktur. Gerçek dünyada turizmde engelliler arka plandadırlar, görmezden gelirler ve genellikle ihmal edilirler. Dolayısıyla turizm sektöründeki arz imkanlarına, talepleri doğrultusunda engelli bireylerin erişip erişemeyeceği sorunsalı karşımıza çıkmaktadır. Bu da “*erişilebilir turizm*” kavramını gündeme getirmiştir. Erişilebilir turizm her ne olursa olsun, insanlık hakkı gereği her insanın turizme katılmasını ve turizm hizmetlerinden eşit şekilde faydalanmasını öngörmektedir. Bu kavram son dönemde “*erişilebilir turizm, engelsiz turizm, turizmde erişilebilirlik*” başlıklarıyla çalışılıyor olsa da, bu çalışmaların gerçek dünyadaki karşılığının sağlanmasının yapılması gerekmektedir. Nitekim en erişilebilir olarak görülen, turizm piyasasında bu özelliği ile ünlü bazı büyük şirketlerin dahi erişilebilirlik konusunda dönemsel düzeyde şartları iyileştirdiği, turizmin canlı olduğu periyotta bazı geçici donanımsal çözümler ürettiği yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir (Derinöz ve Koç, 2019). Dolayısıyla engellilik ile ilgili süslü ve çekici çalışma başlıkları, aynı oranda parlak sonuçlar ve uygulamalar doğurmamaktadır. Bu da mekânsal

anlamda, geçmişten günümüze turizm sektöründe hemen her yerde aslında üzeri örtülen bir mekânsal adaletsizliği tüm açıklığıyla gün yüzüne çıkarmaktadır.

Turizm başlı başına mekânsal bir faaliyettir. Turizm coğrafyası da bu mekânsal faaliyeti inceler. Mekânsal bir boyutu olan turizm, doğal olarak mekân üzerindeki ilişkilerden, değişimlerden ve olgulardan etkilenir. Bu yönde şekillenir. Mekân, üzerinde sadece turizmi ya da diğer birçok faaliyeti barındırmaz. Aynı zamanda mekân üzerinde toplumlar da bulunmaktadır. Zaten adı geçen tüm faaliyetler toplumsal bir düzlemde, mekân ile olan ilişkiler sonucunda ortaya çıkmaktadırlar. Bu nedenle toplumsal adalet / adaletsizlikler de mekânsal ilişkiler ile yakından ilgilidir. Mekân üzerinde toplumsal adaletsizlikler de baş gösterir. Dolayısıyla bahsedilen bu durumun karmaşıklığı ve iç içe geçmişliği onun temel özelliklerinden biridir.

Mekânsal adaletin sağlanmasına “*Ne, nasıl adil olabilir?*” sorusuyla başlanabilir. Mekânda adil olması gereken nedir? Şüphesiz bu sorunun birçok cevabı olabilir ancak burada turizm konusu işlendiği için, bu soruyu turizm ekseninde düşünmek ve cevaplamak gerekmektedir. O zaman, “*Mekânda turizm açısından adil olması gereken nedir?*” sorusunun cevabı aranmalıdır. Turizm açısından mekânda adil olması gereken şey, elbette ki turizm kaynaklarının, değerlerinin, ürünlerinin ya da hizmetlerinin eşit şekilde dağıtılması gerektiğidir. İlk etapta, ortaya çıkacak bu eşitlik oranında turizmde mekânsal adaletin sağlandığı ya da sağlanmadığı değerlendirilebilir.

Turizmde mekânsal adaletin sağlanmasında turizm kaynaklarının eşit şekilde dağıtılması madalyonun sadece bir yüzünü oluşturmaktadır. Madalyonun diğer yüzü de bu kaynakları kullanan insanların farklılıkları ve bu farklılıkların da dikkate alınmasıyla ilgilidir. Her insan ya da her grup mekânı aynı şekilde kullanmaz. İnsanların doğal olarak kullanım alışkanlıkları, tercihleri, farklılıkları ya da yaşam kalıpları bulunabilir. Tüm bu insanların tercihlerine ve kullanım kalıplarına saygılı olmak da mekânsal adaletin sağlanmasında önem teşkil etmektedir. Bu durum mekânı farklı şekillerde kullanmak isteyen ya da mekândaki ihtiyaçları, talepleri farklı olan insanları veya grupları dikkate almayı; onları tanımayı gerektirmektedir. Engelli bireyler de tam olarak bu noktada yer almaktadır. Engelli bireylerin turizmde mekânsal kullanım tercihleri nelerdir? Engelli bireylerin turizmden beklentileri, talepleri ve ihtiyaçları nelerdir? Engelli bireylerin bu ihtiyaçları tanınmakta ve karşılanmakta mıdır? Mekânsal anlamda turizm kaynakları engelli bireylerin de talep ve isteklerine cevap verecek şekilde adil olarak dağılmakta mıdır? Bu sorular mekânsal adalet kapsamında turizm ve engellilik çalışmalarında üzerinde düşünülmesi gereken önemli problemlerdir.

Reindrawati ve arkadaşları (2022) tarafından yapılan bir çalışmada görme engeli bulunan kişilerin turizm ve engellilik ile ilgili söylemleri dikkat çekicidir. İlgili çalışmada yer alan görme engelli bireylerden birinin ifadesi şöyledir:

“Engelli, arkadaşlar istiyor. Kenjeran Plajı’nın neye benzediğini göremiyorum ama kum plajı belirleyebilir, suya dokunabilir ve tekne gezintisinin tadını çıkarabilirsiniz. Önemi bu kadar. Görme duygusu ile olmasa da, doğa ile iç içe olmak bir dinlenme aracıdır”.

Diğer görme engelli birey ise kendini şu cümlelerle ifade etmektedir:

“Bana Surabaya’da North Quay’e gidersem, instagram fotoğrafları çekebileceğim söylendi. Bu çok kaba, çünkü manzaranın tadını çıkaramıyorum ama atmosfer hala orada. Aslında görme engelli arkadaşlar için turizm sadece görseleştirmedeki zorlukla sınırlı olabilir. Herkes bunu tarif edemediği için sorun şu ki, turizmdeki tüm insanlara ne yapmaları gerektiği öğretilmiyor ve bu insanlar engellilik perspektifini tanımıyorlar. Evet, bu bir güçlük. Yani böyle bir seyahate çıkmak istiyorsanız, bizi gerçekten anlayan arkadaşlar bulmalısınız. Erişimi olan arkadaşlar, tarif edebilen arkadaşlar sayesinde turizm her yerde güvenlidir”.

Turizmin mekânsal adaleti, kapsayıcı olmasıyla ilgilidir. Tüm insanlığa hizmet eden bir turizm anlayışı, öngörülen ve olması gereken çağdaş bir anlayış olarak kabul edilmektedir. Turizm sektöründe belirlenen kalkınma hedefleri de bu amaca hizmet etmelidir. Turizmde kısa, orta ya da uzun vadeli kalkınma hedefleri belirlenirken, engelli bireylerin kişisel deneyimleri bu konuda fikir verici olabilir. Nitekim Reindrawati ve arkadaşları (2022) da tam olarak bunun üzerine çalışmışlardır. Bu çalışma sonucunda birtakım temalar ortaya çıkarmışlardır. Örneğin, bu temalardan bazıları *“rahatlama arzusu, yalnız seyahat etmekten korkma, uyumlu olmayan ihtiyaçlar, duyulamayan sesler, empati yapma ve farkındalıktaki eksiklikler”* olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada olduğu gibi, diğer ülkelerin turizm strateji ve planlamalarında kapsayıcılık ilkesi üzerinden engelli bireylerin deneyimlerinden yola çıkılarak optimum fayda sağlamak üzere gerekli önlemler alınabilir ve uygun çözümler üretilebilir.

Erişilebilir turizmin birkaç bileşeni bulunmaktadır. Bu bileşenler engelliğin boyutları, destek ihtiyaçları, mevcut sosyo-ekonomik koşullar, önceki dönemlerde turizmin nasıl deneyimlendiği ve evrensel bir tasarım olup olmadığı şeklinde ifade edilebilir (Boes, 2014). Bu faktörlerin oranı ve niteliği, söz konusu alandaki turizmin ne ölçüde erişilebilir olduğunu belirlemektedir. Turizm stratejilerinde, uygulanacak eylem planlarında ve destinasyon belirleme

çalışmalarında kullanılmak üzere bu ilişki model dikkate alınabilir (Şekil 2). Bu model birçok ülkede erişilebilir turizm çalışmalarında temel bir altlık ve rehber görevi görmektedir.

Şekil 2. Erişilebilir turizm ve ilişkili faktörler

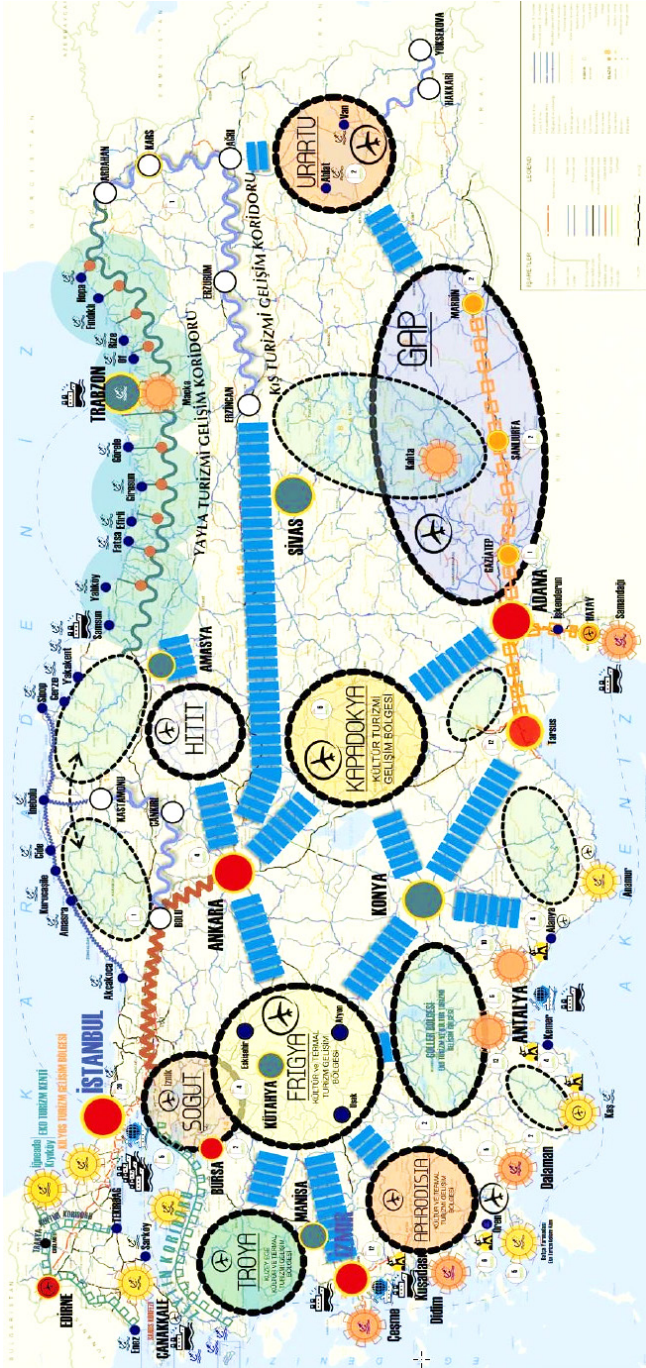
(Kaynak: Boes, 2014'ten değiştirilerek)

4. Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Turizm Eylem Planı ve Engellilik

Türkiye 2023 turizm stratejisi ve ilgili eylem planı turizmle ilgili birçok yenilik ve güncelleme içermektedir. 2023 stratejisi kapsamında ilk olarak vizyon belirleme çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmada öncelikle bölgeler arası gelişme farklılıklarından turizmde rekabete; küresel turizm eğilim taleplerinden uluslararası iş birliğine kadar birçok konu ele alınmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007). Ancak ilginçtir ki, Türkiye'nin 2023 vizyonunda ve turizm

eylem planında engelliler ile ilgili herhangi bir perspektif bulunmamaktadır. 22 maddeden oluşan 2023 turizm vizyonunda engellilik konusunun gözden kaçmış olabileceği iyimser bir değerlendirme olacaktır.

2023 turizm stratejisinin devam eden bölümlerinde turizm sektörünün güçlendirilmesi yönünde belirlenmesi gereken stratejiler kapsamında ekonomik gelişimin desteklenmesi, fiziksel anlamda uygulanabilir ve toplumsal temelli (aynı zamanda sürdürülebilir) ilkelerin benimsenmesi konularında esnek ve stratejik bir çerçeve oluşturulmuştur. Planlama, yatırım, çeşitli teşvikler, var olan bürokratik engellerin kaldırılması, çeşitli firmaların belgelendirilmesi, örgütlenme, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın turizmdeki rolünün ve işlevinin güncellenmesi, ulusal ve bölgesel düzeyde konseylerin oluşturulması, konsey koordinasyonlarının sağlanması, il turizm konseyleri kurulması, iç turizm faaliyetleri, iç turizmdeki pazarların izlenmesi ve desteklenmesi, alternatif ve sosyal turizm faaliyetleri, markalaşma faaliyetleri, sürdürülebilir Ar-Ge çalışmaları, ulaşım ve altyapı ile ilgili stratejiler, deniz turizmi ile ilgili geliştirici faktörler, tanıtım ve pazarlamaya ilişkin stratejiler, kamu-özel sektör işbirlikleri, olumlu imaj yaratılmasına dair çalışmalar, turizmde eğitim stratejileri, hizmet kalitesinin iyileştirilmesine dair stratejiler, kentsel düzeyde markalaşma çalışmaları, mimari düzenlemeler, ulaşım ile ilgili düzenlemeler, kültürel düzenlemeler, fiziksel ve sosyal düzenlemeler, turizmin çeşitlendirilmesine dair stratejiler, sağlık turizmi, termal turizm, kış turizmi, golf turizmi, deniz turizmi, ekoturizm, kongre ve fuar turizmi, yayla turizmi, turizm alanlarında iyileştirmeler yapılacak bölgelerin belirlenmesi, turizm gelişim bölgelerinin belirlenmesi, toplam 9 adet olmak üzere turizmde tematik bölgelerin belirlenmesi, turizm gelişim koridorlarının tespiti (Şekil 3), toplam 10 adet olmak üzere yeni turizm kentlerinin tespiti, ekoturizm bölgelerinin belirlenmesi ve 2023 turizm stratejisinin uygulanabilmesine dair ilkelerin belirlenmesi konularının detaylıca ele alındığı görülmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007). Toplam 62 sayfadan oluşan, sayfa sayısı kabarık ve oldukça detaylı bu raporda “*turizmde engelliliğe dair tek bir kelime*” dahi bulunmamaktadır. Bu durum 2023 turizm vizyonunda dahi hala bu konunun yok sayıldığını, görmezden geldiğini ve ciddi şekilde ihmal edildiğini göstermektedir. Turizmdeki birçok altyapı düzenlemesinin, kamu yatırımlarının, planlama ve projelendirme süreçlerinin 2023 turizm stratejisine göre yapıldığı düşünüldüğünde, engelli bireylere ilişkin sorunların ve mekânsal adaletsizliğin daha da derinleşeceği görülmektedir.

Şekil 3. Türkiye Turizm Stratejisi (2023) ve kavramsal eylem planı haritası

(Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007'den değiştirilerek)

5. Sonuç ve Öneriler

Turizmin her geçen gün büyüyen ve değişen dünyası yeryüzü üzerinde birçok değişimi ve dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bu değişim ve dönüşüm, turizmin yapısı gereği (turizmde de olduğu gibi) oldukça hızlıdır ve hareketlilik eksenli bir mekanizma üzerine kuruludur. Bu hareketli dünyaya, genellikle hareket kabiliyeti oldukça düşük gruplardan olan engelli bireylerin destek almadan kendi başlarına uyum sağlamaları, hizmet almaları, ihtiyaçlarını karşılamaları, sunulan ürün ve hizmetlerden eşit şekilde faydalanmaları mümkün değildir. Dolayısıyla bu acımasız “hareketlilik” içerisindeki masum “hareketsizlik” yönetilmek durumundadır. Değişen ve gelişen çağdaş dünyada ekonomik nedenler başta olmak üzere turizm sektöründeki hareketliliğin ve canlılığın azaltılması fikri gerçekçi görünmeyeceğine göre, var olan şartların engelli bireyleri gözeterek şekilde iyileştirilmesi-dönüştürülmesi esas çözümdür. Turizm sektöründe geçmişten günümüze yok sayılan, ihmal edilen engelli gruplar, aileleriyle birlikte sayılarının her geçen gün arttığı modern dünyada gerçekliklerini, güçlerini ve turizmdeki etkilerini daha bariz hissettirmektedirler. Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Turizm Örgütü'nün engellilik ile ilgili gelecek öngörülerini durumun büyüklüğünü ve önemini daha net şekilde ortaya koymaktadır. Başta Türkiye olmak üzere birçok ülkenin hazırladığı 21. yüzyıla dair turizm stratejilerinde ve eylem planlarında, hala bu konuya ya hiç yer verilmediği ya da yeterince değinilmediği görülmektedir. Ülkelerdeki hükümetlerin sunduğu parti programlarında da çoğu zaman engelliler ile ilgili herhangi bir vizyon belirlenmemektedir. Ancak, ülkeler ve hükümetler gelecek dönemlerdeki turizm stratejilerini ve senaryolarını oluştururken evrensel düzeyde hazırlanan WTO ve WHO raporlarını dikkate almalı, parti programlarında bu konuya yer vermeli ve mutlaka engelli bireyleri turizm sektöründe yeterli ölçüde gözetmelidir. Aksi takdirde engelli bireylerle uyum sağlayamayan, çağın ve sektörün gereklilikleri doğrultusunda değişim ve dönüşüm geçirememiş turizm strateji ve senaryolarının hem mutlu olmak için turizme katılan engelli bireyler ve ailelerini tam tersine mutsuz edeceği, hem mekânsal adaletsizliği daha da derinleştireceği ve hem de bugün olduğu gibi gelecekte de turizmde sevimsiz bir başarısızlık üreteceği sonucu sürpriz olmayacaktır.

Kaynakça

Boes, K. (2014). The cultural heritage experience of visually impaired tourists: An Insight beyond sight, *Thesis for: MA, Master Degree Programme "Innovation and Management in Tourism"*, University of Applied Sciences, Salzburg.

Cassia, F., Castellani, P., Rossato, C. and Baccarani, C. (2021). Finding a way towards high-quality, accessible tourism: the role of digital ecosystems, *The TQM Journal*, Vol. 33 No. 1, pp. 205-221.

Derinöz, B. & Koç, Y. (2019). Engellilik, Turizm ve Mekân: Edremit (Balıkesir) Örneği, *II. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi (UCEK) Özetler Kitabı*, Sayfa: 415, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi (2023) ve Türkiye Turizm Stratejisi Eylem Planı (2007-2013)*, Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 3085, ISBN: 978-975-17-3260-6, Ankara.

Reindrawati, D. Y., Upik, D. E. N. & Tamara, Y. (2022). Tourism Experiences of People with Disabilities: Voices from Indonesia, *Sustainability*, Volume: 14 (20), 13310.

Smith, R. (1987), Leisure of disabled tourists: barriers to participation, *Annals of Tourism Research*, Volume: 14, No: 3, pp. 376-389.

Tuan, Y. F. (2000). *Escapism*, The Johns Hopkins University Press, ISBN-10: 0801865409, 264 pages, USA.

Williams, S. & Lew, A. (2014). *Tourism Geography: Critical Understandings of Place, Space and Experience*, 3rd Edition, Routledge Press, ISBN-10: 041585444X, 346 pages.

World Health Organization & World Bank. (2011). *World report on disability 2011*, ISBN: 978-92-4-068800-1, 350 pages, Printed in Malta.

World Health Organization. (2023). *World Health Statistics 2023*, Monitoring health for the Sustainable Development Goals, ISBN: 978-92-4-007432-3, 119 pages, Geneva.

World Tourism Organization (UNWTO). (2018). *Tourism and Culture Synergies*, ISBN-10: 9284418968, 158 pages.

BÖLÜM IX

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA AMAÇLARI KAPSAMINDA TÜRKİYE’NİN SKA-7 PERFORMANSININ DEĞERLENDİRİLMESİ

*Evaluating Turkey’s SDG-7 Performance within the Scope of
Sustainable Development Goals*

Emre AKUSTA

*(Arş. Gör. Dr.), Kırklareli Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
E-mail: emre.akusta@klu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6147-5443*

1. Giriş

Günümüzde, küresel ölçekte artan insan faaliyetleri sonucu doğal kaynaklar tükenmekte, çevresel sorunlar artmakta ve toplumsal eşitsizlikler derinleşmektedir. Bu durum, geleneksel olarak kalkınmanın sadece ekonomik büyüme ile ölçülebileceği yaklaşımının sorgulanmasına neden olmuş ve sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği bir arada ele alarak, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde kaynakların sürdürülebilir kullanımını ve toplumsal adaleti hedeflemektedir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının yanı sıra toplumsal, kültürel ve ekonomik faktörleri de içermektedir. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için birçok faktör bir arada ele alınmaktadır. Bu faktörler arasında doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, toplumsal eşitlik, sosyal adalet, ekonomik büyüme, teknolojik gelişme, çevrenin korunması, iklim değişikliği ile mücadele, yenilenebilir enerji kullanımı ve insan hakları gibi unsurlar yer almaktadır. Bu faktörler bir arada ele alınarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması mümkün olabilecektir.

Günümüz dünyasında, sürdürülebilir kalkınma hedefleri, toplumların hem ekonomik hem de çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik açısından ilerlemesini hedeflemektedir. 2015 yılında düzenlenen BM (Birleşmiş Milletler) Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi sonucunda Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri belirlenmiştir. BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 hedefleri, 17 ana hedef altında 169 alt hedefi içermektedir. Bu hedefler, insanların refahını artırmak, eşitliği sağlamak, çevrenin korunmasını desteklemek ve küresel iş birliği sağlamak gibi hedefleri kapsamaktadır (TCSBB, 2019).

BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri doğrultusunda, ülkelerin performansı düzenli olarak ölçülmekte ve değerlendirilmektedir. Türkiye de Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesine bağlı kalarak, bu hedeflerin yerine getirilmesi için çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmaların sonuçları ise Türkiye'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik performansının değerlendirilmesi açısından önemlidir.

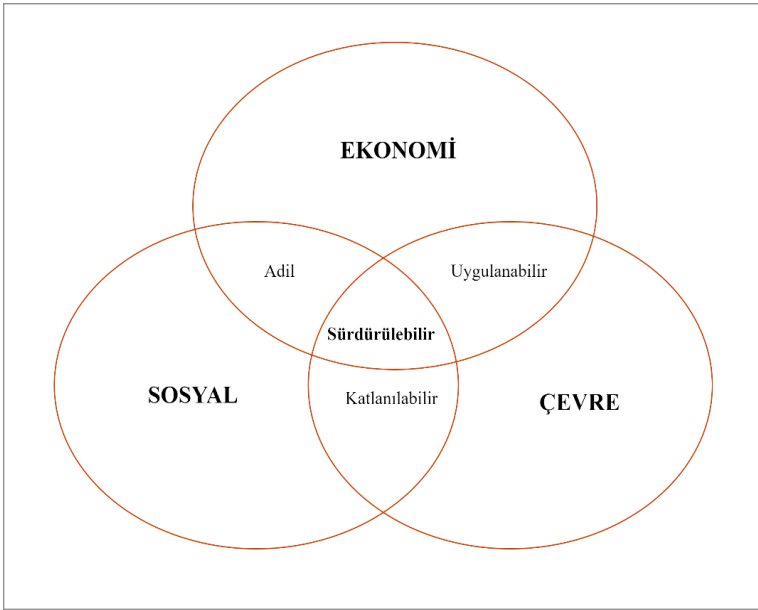
Enerji konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların büyük bir çoğunluğunun enerji kaynakları-ekonomik büyüme ilişkisi, yenilenebilir enerji kaynakları-ekonomik büyüme ve çevre ilişkisi konularında yapıldığı (Örneğin bkz. Bozkurt ve Okumuş, 2015; Acaravcı ve Erdoğan, 2018; Canbay, 2019; Özdemir ve Koç, 2020), sürdürülebilir kalkınma ve enerji ilişkisini araştıran çalışmaların daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Diğer taraftan, sürdürülebilir kalkınma ve enerji ilişkisini araştıran çalışmaların çoğunluğu yenilenebilir enerji kaynaklarının sürdürülebilir kalkınma için önemli bir yere sahip olduğu görüşünü savunmaktadır (Örneğin bkz. Seydioğulları, 2013; Yıldırım ve Nuri, 2018; Önal, 2020; Kademli, 2021; Koyuncu ve Karabulut, 2021). Ancak Türkiye'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik performansını özellikle SKA-7 çerçevesinde inceleyen çalışma bulunmamaktadır. Bu yüzden, bu çalışma ile literatürdeki bu boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

Anlatılanlar ışığında bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik performansını özellikle SKA-7 çerçevesinde incelemektir. SKA-7, herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişim sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç için SKA-7 göstergelerini kapsayan bir endeks oluşturulacak ve Türkiye'nin SKA-7 hedeflerine ne derece ulaştığı tespit edilecek, başarılı ve zayıf yönleri ortaya koyulacaktır.

2. Sürdürülebilir Kalkınma ve Boyutları

Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır (Rosen, 2018). Ekonomik boyut, doğal, sosyal ve beşeri

sermayenin korunması, ekonomik büyüme ve ekonomik istikrar gibi konulara; sosyal boyut, insan hakları, sosyal eşitlik ve sosyal adalet gibi konulara; çevresel boyut ise çevre kirliliği, doğal kaynakların tahribatı, doğal kaynakların korunması ve çevre kalitesi gibi konulara odaklanmaktadır (Tomislav, 2018). Sürdürülebilir kalkınmanın boyutları birbirleriyle etkileşim halindedirler ve boyutlar arası ilişkiler oldukça karmaşıktır. Örneğin, ekonomik büyüme, çevresel kaynakların tükenmesine neden olabilmekte ve sosyal eşitsizlikleri artırabilmektedir. Sosyal eşitlik ve adalet konularına ağırlık verilmesi ise çevrenin korunması ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı konusunda farkındalık yaratılmasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca, çevre kalitesinin korunması, insan sağlığına yönelik tehditleri azaltarak sosyal kalkınmaya da katkıda bulunabilmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için ekonomik, sosyal ve çevresel boyutların birlikte ele alınması gerekmektedir (Tomislav, 2018). Sürdürülebilir kalkınmanın boyutları ve aralarındaki ilişki Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları (Howarth, 2012)

Şekil 1'de sürdürülebilir kalkınmanın boyutları görselleştirilerek sunulmuştur. Görseldeki formülasyon, sürdürülebilir kalkınmanın farklı boyutları arasındaki dengenin sağlanması için önemlidir. Sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik birbirleriyle bağlantılı durumdadır ve bir boyutun

yetersiz kalması diğer boyutların da zarar görmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin her üç boyutu da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın yukarıdaki formülasyonu, bu üç boyutun etkileşimlerinin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Sosyal sürdürülebilirlik ve ekonomik sürdürülebilirlik bir araya geldiğinde adil sürdürülebilir kalkınma, sosyal sürdürülebilirlik ve çevresel sürdürülebilirlik birleştiğinde katlanılabilir sürdürülebilir kalkınma, ekonomik sürdürülebilirlik ve çevresel sürdürülebilirlik bir araya geldiğinde ise uygulanabilir sürdürülebilir kalkınma sağlanmaktadır (Howarth, 2012). Sürdürülebilir kalkınmanın her üç boyutu da birbirleriyle yakından bağlantılıdır ve dengeli bir şekilde ele alınmadığı takdirde, sürdürülemez sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma, bu üç boyutun etkin bir şekilde bir araya getirilmesi ve birbirleriyle uyumlu bir şekilde çalışmasıyla sağlanabilecektir.

2.1. BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri

BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedefleri, küresel çapta sürdürülebilir kalkınma için belirlenmiş 17 SKA altında toplam 169 hedeften oluşmaktadır. Bu hedefler, yoksulluk, açlık, sağlık, eğitim, cinsiyet eşitliği, su ve sanitasyon, enerji, ekonomik büyüme, sanayileşme, eşitsizlik, şehirleşme, sürdürülebilir tüketim ve üretim, iklim değişikliği, deniz ve su kaynakları, ormanlar, barış ve adalet olmak üzere sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarını ele almaktadır (TCSBB, 2019). Şekil 2’de BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ana başlıklar halinde gösterilmektedir.

Şekil 2: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (TCSBB, 2019)

BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, tüm dünya insanların yaşam kalitesini artırmayı ve dünyayı daha sürdürülebilir hale getirmeyi amaçlamaktadır. 2030 hedefleri, sürdürülebilir kalkınma hedefleri olarak belirlenmesinin yanı sıra kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşımı da yansıtmaktadır. Bu hedefler, yoksulluğun azaltılması, açlıkla mücadele, sağlık hizmetlerine erişim, eğitim, cinsiyet eşitliği, su ve sanitasyon hizmetlerine erişim, enerji, ekonomik büyüme, sürdürülebilir tüketim ve üretim, iklim değişikliği gibi farklı alanları kapsayarak birçok sorunu ele almaktadır. Bu hedefler, sadece gelişmekte olan ülkeler için değil, aynı zamanda gelişmiş ülkeler için de geçerlidir. Bu nedenle, tüm dünya ülkelerinin, ulusal politikalarını ve kaynaklarını bu hedeflerin gerçekleştirilmesine yönlendirmeleri gerekmektedir.

BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, ayrıca özel sektör, sivil toplum ve akademi gibi farklı paydaşların katılımını da gerektirmektedir. Bu hedeflerin başarılması için, tüm paydaşların birlikte çalışması ve iş birliği yapması gerekmektedir. Bu hedeflerin başarılması, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanlar için önemli bir fırsat sunmaktadır. Ayrıca, bu hedefler birçok ülke için bir rehber niteliğindedir. Çünkü söz konusu hedefler ülkelerin kalkınma planlarına entegre edilerek, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için bir yol haritası oluşturulması fırsatı sunmaktadır. Bu nedenle, 2030 hedefleri, dünya genelinde sürdürülebilir kalkınmanın anahtarı olarak kabul edilmekte ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için tüm dünya ülkelerinin iş birliği yapması gerekmektedir.

2030 hedeflerinin gerçekleştirilmesi için, çeşitli alanlarda çalışmalar yürütülmekte ve politikalar geliştirilmektedir. Örneğin, enerji sektöründe, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması, enerji verimliliğinin artırılması, enerji kaynaklarının sürdürülebilir kullanımının teşvik edilmesi gibi politikaların geliştirilmesi, hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Benzer şekilde, diğer sektörlerde de çeşitli politikalar geliştirilerek hedeflere ulaşılması hedeflenmektedir. Bu politikaların yanı sıra, farkındalık oluşturma ve eğitim gibi faaliyetler de hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Sonuç olarak, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma 2030 hedefleri, küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için önemli bir adım olarak kabul edilmekte ve bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için çeşitli politikalar ve faaliyetler yürütülmektedir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi, dünya genelinde sosyal, ekonomik ve çevresel sorunların giderilmesi açısından büyük bir fırsat sunmaktadır. Bu nedenle, tüm dünya ülkelerinin iş birliği yaparak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden enerji alanına yönelik olanları daha ayrıntılı ele alınmıştır. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlama amacıyla oluşturulan SKA-7'nin maddeleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları-7

SKA 7	Herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak
7.1	2030'a kadar karşılanabilir, güvenilir ve modern enerji hizmetlerine evrensel erişim sağlamak.
7.2	2030'a kadar yenilenebilir enerjinin küresel enerji bileşimi içindeki payını önemli ölçüde artırmak.
7.3	2030'a kadar enerji verimliliği küresel iyileşme hızını iki katına çıkarmak.
7.a	2030'a kadar yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, gelişmiş ve daha temiz fosil yakıt teknolojilerini de içerecek şekilde temiz enerji araştırmaları ve teknolojilerine erişimi kolaylaştırmak için uluslararası iş birliğini çoğaltmak ve enerji altyapısı ve temiz enerji teknolojileri yatırımlarını desteklemek.
7.b	2030'a kadar, herkese çağdaş ve sürdürülebilir enerji hizmetleri sağlamak için tüm gelişmekte olan ülkelerde, özellikle en az gelişmiş ülkelerde, gelişmekte olan küçük ada devletlerinde ve karayla çevrili gelişmekte olan ülkelerde altyapıyı yaygınlaştırmak ve teknolojileri yükseltmek.

Kaynak: TCSBB, 2019

BM sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden enerjiye yönelik olan SKA-7 maddeleri, enerji alanında dünya genelinde karşılaşılan sorunlara çözüm üretmeyi hedeflemektedir. SKA-7'nin ilk maddesi, herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamayı amaçlamaktadır. Bu madde, tüm insanların enerjiye erişim sağlaması, güvenilir ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılması ve enerji hizmetlerinin modernizasyonu ile ilgilidir.

SKA-7'nin ikinci maddesi, 2030 yılına kadar yenilenebilir enerjinin küresel enerji bileşimi içindeki payını önemli ölçüde artırmayı amaçlamaktadır. Bu madde, fosil yakıt kaynaklarının yerini yenilenebilir enerji kaynaklarına bırakması için çalışmayı ve sürdürülebilir enerji kaynaklarını yaygınlaştırmayı hedeflemektedir.

SKA-7'nin üçüncü maddesi, 2030 yılına kadar enerji verimliliğinin küresel iyileşme hızını iki katına çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu madde, enerji verimliliğinin artırılmasını ve enerji kaynaklarının daha verimli kullanılmasını hedeflemektedir.

SKA-7'nin dördüncü maddesi, uluslararası iş birliğini çoğaltmayı, enerji altyapısı ve temiz enerji teknolojileri yatırımlarını desteklemeyi amaçlamaktadır. Bu madde, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz yakıt teknolojileri, temiz enerji araştırmaları ve teknolojilerine yatırım yapmayı hedeflemektedir.

SKA-7'nin son maddesi, gelişmekte olan ülkelerin yanı sıra az gelişmiş ülkelerde de altyapıyı yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. Bu madde ise enerji altyapısının geliştirilmesi, sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılması ve herkese çağdaş ve sürdürülebilir enerji hizmetlerinin sağlanmasını hedeflemektedir.

2.2. Sürdürülebilir Kalkınma ve Enerji İlişkisi

Sanayi devrimi sonrası artan enerji talebi, endüstriyel üretimde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ancak, fosil yakıtların yaydığı sera gazları ve diğer kirlenici maddeler nedeniyle çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma ile enerji arasındaki ilişki, son yıllarda önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, dünya genelinde artan nüfus ve endüstriyel faaliyetler gibi bir dizi karmaşık faktör nedeniyle giderek önem kazanmaktadır.

Enerji, modern toplumların işleyişinde vazgeçilmez bir rol oynamaktadır ve küresel enerji talebinin giderek artması beklenmektedir. Fosil yakıtlar, enerjinin elde edilmesi için kullanılan en yaygın yöntemdir. Ancak, fosil yakıtların kullanımı, hava ve su kirliliği, iklim değişikliği ve çevresel yıkım gibi birçok olumsuz etki yaratmaktadır. Özellikle, sera gazlarının atmosfere salınması, dünya genelinde sıcaklık artışına ve iklim değişikliğine neden olmaktadır. Fosil enerji kaynaklarına dayalı enerji politikası ise iklim değişikliği gibi çevresel riskler nedeniyle sürdürülebilirlik açısından önemli zorluklara neden olmaktadır. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynakları, sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak görülmektedir. Bu kaynaklar, fosil yakıtların aksine sınırsızdır ve daha çevreci kaynaklardır (Akova, 2008).

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile enerji arasındaki ilişki, politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Enerji sektöründe sürdürülebilirliğe yönelik politikalar hem fosil yakıtların kullanımının sınırlandırılmasını hem de yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının teşvik edilmesini içermektedir.

Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma için temiz, yenilenebilir ve çevre dostu enerji kaynaklarının kullanımı önemlidir. Ayrıca, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, enerji arzında bağımsızlığı artırarak ülkelerin enerji güvenliğine katkı sağlamaktadır (Batı, 2014).

Sürdürülebilir kalkınma ve enerji arasındaki ilişki, sadece enerji kaynaklarının sınırlı olması ve doğal kaynakların korunmasına yönelik bir yaklaşımdan ibaret değildir. Aynı zamanda, enerjinin sosyoekonomik kalkınma, yoksulluğu azaltma ve refahı artırma ile ilişkili olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma ve enerji arasındaki ilişki, enerji talebinin karşılanması ve çevresel risklerin azaltılması ile birlikte, sosyoekonomik kalkınma ve yoksulluğu azaltma hedefleri ile uyumlu bir şekilde ele alınmalıdır.

Bu bağlamda, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, enerji tüketiminin azaltılması ve enerji verimliliğinin artırılması gibi önlemler, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için etkili bir yol olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma ve enerji arasındaki ilişkinin uyumlu bir şekilde yönetilmesi için etkili politikaların ve düzenlemelerin geliştirilmesi de gerekmektedir.

Sonuç olarak, sürdürülebilir kalkınma ve enerji arasındaki ilişki, sadece enerji kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda sosyoekonomik kalkınma ve yoksulluğu azaltma hedefleriyle de bağlantılıdır. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın tüm yönleri göz önünde bulundurularak, enerji üretimi ve tüketimi alanında sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için kapsamlı bir yaklaşım benimsenmelidir.

3. Uygulama ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'nin SKA-7 performansını değerlendirmek için bir endeks geliştirilmiştir. Endeks oluşturmak için BM tarafından belirlenen SKA-7 göstergeleri, yöntem olarak ise Temel Bileşenler Analizi kullanılmıştır. Bu konulara aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

3.1. Temel Bileşenler Analizi

Temel Bileşenler Analizi, çok değişkenli veri analizinde kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem, veri setindeki değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek ve bu ilişkileri özetlemek için kullanılmaktadır. Temel Bileşenler Analizi, veri setinin boyutunu azaltarak daha net bir analiz yapılmasını sağlamaktadır.

Temel Bileşenler Analizi, veri setindeki değişkenlerin korelasyonunu bulmak için kullanılmaktadır. Eğer bir veri setindeki değişkenler arasında yüksek bir korelasyon varsa, bu değişkenlerin birbirine benzer bilgi taşıdığı anlamına gelmektedir (Johnson ve Wichern, 2002). Diğer taraftan, Temel Bileşenler Yöntemi, bir veri setindeki değişkenlerin varyansını da hesaba katmaktadır. Eğer bir veri setindeki değişkenler arasında yüksek bir varyans varsa, bu değişkenlerin önemli bilgiler taşıdığı anlamına gelmektedir. Temel Bileşenler Yöntemi, bu benzer bilgileri tek bir bileşen altında birleştirerek veri setindeki boyutu azaltmaktadır. Bu sayede, n ölçüm sayısının olduğu p adet değişken doğrusal ve birbirinden bağımsız k adet ($k \leq p$) yeni değişkene dönüştürülmüş olmaktadır (Dinçer vd., 2003: 31; Joliffe, 2002:167).

Sonuç olarak, Temel Bileşenler Analizi, çok değişkenli veri analizinde kullanılan bir tekniktir. Bu teknik, veri setindeki değişkenler arasındaki korelasyonu ve varyansı hesaba katarak, veri setindeki boyutu azaltmaktadır. Bu şekilde, veri setindeki önemli bilgiler korunarak daha net bir analiz yapılabilmektedir.

3.2. Uygulama

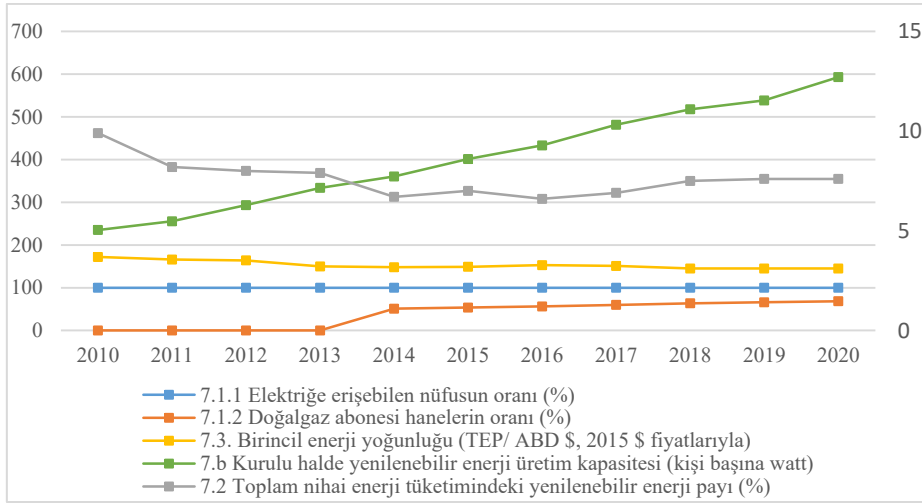
Türkiye'nin SKA-7 performansını ölçme amacıyla oluşturulan endeks için BM tarafından belirlenen SKA-7 göstergeleri kullanılmıştır. Ayrıca bu göstergeler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından düzenli olarak TÜİK SDG Portalında yayımlanmaktadır. Çalışmada kullanılan göstergeler ve ilişkili oldukları SKA'lar ise Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: SKA-7 Performansı Hesaplamasında Kullanılan Göstergeler

İlişkili SKA	Göstergeler	Kaynak
SKA-7.1.1	Elektriğe Erişebilen Nüfusun Oranı	TÜİK
SKA-7.1.2	Doğal gaz Abonesi Hanelerin Oranı	TÜİK
SKA-7.2.1	Toplam Nihai Enerji Tüketimindeki Yenilenebilir Enerji Payı	TÜİK
SKA-7.3.1	Birincil Enerji Yoğunluğu	TÜİK
SKA-7.b.1	Kurulu Halde Yenilenebilir Enerji Üretim Kapasitesi	TÜİK

Elektriğe erişebilen nüfusun oranı, bir ülkedeki elektrik altyapısının nüfusun ne kadarını kapsandığını göstermektedir. Bu değişken, bir ülkenin enerjiye erişim seviyesini ve elektrik altyapısının gelişmişliğini ölçmek için önemlidir. *Doğal gaz abonesi hanelerin oranı*, bir ülkedeki hanelerin doğal

gaz kullanımına ne kadar katıldığını göstermektedir. Bu değişken, bir ülkenin enerji dönüşümüne katılım seviyesini ve doğal gaz kullanımının yaygınlığını ölçmek için önemlidir. *Toplam nihai enerji tüketimindeki yenilenebilir enerji payı*, bir ülkenin yenilenebilir enerji kaynaklarına verdiği önemi ve çevresel sürdürülebilirliğini ölçmek için önemlidir. *Birincil enerji yoğunluğu*, bir ülkenin ekonomik büyüme için ne kadar enerjiye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu değişken, bir ülkenin enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş potansiyelini ölçmek için önemlidir. Son olarak, *kurulu halde yenilenebilir enerji üretim kapasitesi* ise bir ülkenin yenilenebilir enerji üretim altyapısının gelişmişliğini ve yenilenebilir enerji üretebilme kapasitesini göstermektedir. Bu değişken, bir ülkenin temiz enerji kaynaklarına ulaşma potansiyelini ve çevresel sürdürülebilirliğini ölçmek için önemlidir.

Şekil 3: Türkiye Enerji İstatistikleri (TÜİK, 2023)

2010-2020 dönemini kapsayan Şekil 3'teki veriler, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşmada geldiği noktayı analiz etmek için önemlidir. Elektriğe erişebilen nüfusun oranındaki %100'lük seviye, Türkiye'nin elektrik altyapısındaki başarısını yansıtmaktadır. Ancak, doğal gaz aboneleri hanelerin oranındaki artış, enerji kaynakları çeşitliliği konusunda bazı endişeleri ortaya çıkarmaktadır.

Toplam nihai enerji tüketimindeki yenilenebilir enerji payındaki artışlar, Türkiye'nin yenilenebilir enerjiye yatırım yapma konusundaki çabalarının bir göstergesidir. Ancak, bu oranın düşük seviyelerde kalması, Türkiye'nin hâlâ

ağırlıklı olarak fosil yakıtlarla enerji ürettiği gerçeğini yansıtmaktadır. Bu durum, Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için yenilenebilir enerjiye daha fazla yatırım yapması gerektiğini göstermektedir.

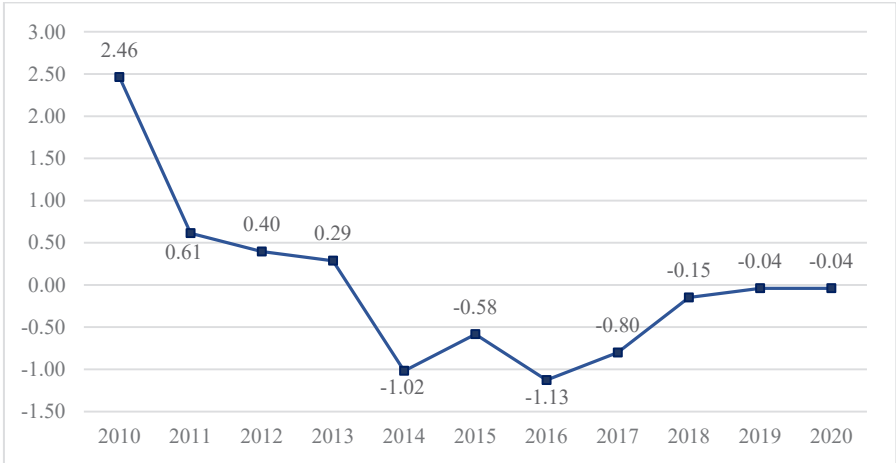
Birincil enerji yoğunluğu, enerji kullanımındaki verimliliği yansıtmaktadır. 2010 yılında 0.17 olan birincil enerji yoğunluğu oranı, 2020 yılında 0.15’e kadar düşüş göstermiştir. Bu ilerleme, Türkiye’nin enerji verimliliği konusunda başarılı adımlar attığını göstermektedir. Ancak, Türkiye’nin enerji verimliliği konusundaki çabalarının hâlâ yetersiz olduğu söylenebilmektedir.

Son olarak, kurulu halde yenilenebilir enerji üretim kapasitesi, Türkiye’nin yenilenebilir enerjiye yatırım yapma konusundaki gelişimini yansıtmaktadır. 2020 yılında 593 MW’a yükselen kurulu güç, Türkiye’nin yenilenebilir enerjiye yatırım yapma konusundaki artan çabalarını yansıtmaktadır. Ancak, bu rakam hâlâ gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kalmaktadır.

Bu veriler, Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için daha fazla çaba sarf etmesi gerektiğini göstermektedir. Türkiye, enerji kaynaklarını çeşitlendirmeli, yenilenebilir enerjiye yatırım yapmalı ve enerji verimliliğini artırmalıdır. Böylece, sürdürülebilir enerji geleceğinden söz etmek mümkün olabilecektir.

3.3. Bulgular

Türkiye’nin SKA-7 performansını ölçmek için oluşturulan SKA-7 Performansı Endeksi Şekil 4’te gösterilmiştir.

Şekil 4: Türkiye’nin SKA-7 Performansı Endeksi

Türkiye'nin SKA-7 Performansı Endeksine bakıldığında, Türkiye'nin SKA-7 performansında belirgin bir düşüş eğilimi olduğu görülmektedir. 2010 yılında endeks değeri 2.46 iken, 2020 yılında -0.04'e düşmüştür. Bu düşüş eğilimi, özellikle 2013 yılından sonra daha belirgin hale gelmiştir.

Elektriğe erişebilen nüfusun oranı ve doğal gaz abonesi hanelerin oranı, enerjiye erişim konusunda Türkiye'nin iyi bir performans sergilediğini göstermektedir. Ancak, Endeks değerlerindeki düşüş eğilimi, özellikle yenilenebilir enerji kullanımında yetersizliğin bir göstergesi olarak görülmektedir. Örneğin, endeks değerlerindeki keskin düşüşler 2013 yılından sonra gözlemlenirken, aynı dönemde toplam nihai enerji tüketimindeki yenilenebilir enerji payı da düşmüştür. Bu durum, Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı konusunda daha fazla çaba göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. 2010 yılında yenilenebilir enerji payı %9.9 iken, 2020 yılında bu oran %7.6'ya gerilemiştir.

Doğal gaz kullanımındaki artışa rağmen birincil enerji yoğunluğu nispeten sabit kalmıştır. Birincil enerji yoğunluğu göstergesi, Türkiye ekonomisinde büyümenin sağlanabilmesi için çok fazla enerji tüketildiğini ve enerji kaynaklarının etkin kullanımı konusunda daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğini göstermektedir. Birincil enerji yoğunluğunun düşürülmesi, enerjinin daha verimli kullanımı ile mümkün olacaktır.

Son olarak, kurulu halde yenilenebilir enerji üretim kapasitesi göstergesi, Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Türkiye, hâlâ fosil yakıt ağırlıklı enerji üretmekte, yenilenebilir enerji potansiyelini tam olarak değerlendirememektedir.

SKA-7 Performansı Endeksindeki düşüş eğilimi, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşması için atılması gereken adımların aciliyetini göstermektedir. Bu adımlar arasında yenilenebilir enerji kullanımının artırılması, enerji verimliliğinin artırılması, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve enerji tüketimini azaltma politikalarının uygulanması yer almaktadır. Bu adımların atılması, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak ve SKA-7 Performansı Endeksi'nin iyileştirilmesine katkı sağlayacaktır.

4. Sonuç

Sanayi devrimi sonrası artan enerji talebi, endüstriyel üretimde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ancak, fosil yakıtların yaydığı sera gazları ve diğer kirlenici maddeler nedeniyle çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Bu durum,

geleneksel olarak kalkınmanın sadece ekonomik büyüme ile ölçülebileceği yaklaşımının sorgulanmasına neden olmuş ve sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği bir arada ele alarak, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde kaynakların sürdürülebilir kullanımını ve toplumsal adaleti hedeflemektedir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının yanı sıra, toplumsal, kültürel ve ekonomik faktörleri de içermektedir. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için birçok faktör bir arada ele alınmaktadır. Bu faktörler arasında doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, toplumsal eşitlik, sosyal adalet, ekonomik büyüme, teknolojik gelişme, çevrenin korunması, iklim değişikliği ile mücadele, yenilenebilir enerji kullanımı ve insan hakları gibi unsurlar yer almaktadır. Bu faktörlerin bir arada ele alınması ile sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması mümkün olabilecektir.

Enerji, modern toplumların işleyişinde vazgeçilmez bir rol oynamaktadır ve küresel enerji talebinin giderek artması beklenmektedir. Fosil yakıtların kullanımı, enerjinin elde edilmesinde en yaygın yöntemdir. Ancak, fosil yakıtların kullanımı, hava ve su kirliliği, iklim değişikliği ve çevresel yıkım gibi birçok olumsuz etki yaratmaktadır. Özellikle, sera gazlarının atmosfere salınması, dünya genelinde sıcaklık artışına ve iklim değişikliğine neden olmaktadır. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kaynakları, sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir bileşenidir.

Bu çalışmada, Türkiye’nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına yönelik performansı SKA-7 özelinde incelenmiştir. Bunun için SKA-7 göstergelerini kapsayan bir endeks oluşturmuş ve Türkiye’nin SKA-7 hedeflerine ne derece ulaştığı tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, elektriğe erişebilen nüfusun oranı ve doğal gaz aboneliği oranı, enerjiye erişim konusunda Türkiye’nin iyi bir performans sergilediğini göstermektedir. Ancak, endeks değerlerindeki düşüş eğilimi, özellikle yenilenebilir enerji kullanımında yetersizliğin bir göstergesi olarak görülmektedir. Örneğin, endeks değerlerindeki keskin düşüşler 2013 yılından sonra gözlemlenirken, aynı dönemde yenilenebilir enerji payı da düşmüştür. Toplam nihai enerji tüketimindeki yenilenebilir enerji payı göstergesi, Türkiye’nin yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı konusunda daha fazla çaba göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Endeks değerlerindeki düşüş eğilimi, gelecekte Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşması için atılması gereken adımların aciliyetini göstermektedir. Bunun için bir dizi politika önerisi geliştirilmiştir. Öncelikle,

yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımların artırılması gerekmektedir. Endeks değerlerindeki keskin düşüşler, özellikle yenilenebilir enerji payındaki azalmayla ilişkilendirilmektedir. Bu yüzden yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapılmalıdır. İkinci olarak, enerji verimliliği politikaları uygulanmalıdır. Birincil enerji yoğunluğu göstergesi, Türkiye'nin enerji tüketimindeki verimliliği artırmak için daha fazla çaba sarf etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, enerji tüketimini azaltma politikaları geliştirilmeli ve enerji verimliliği konusunda farkındalık artırılmalıdır. Üçüncü olarak, enerji kaynakları çeşitlendirilmelidir. Türkiye hâlâ fosil yakıt ağırlıklı enerji üretmektedir. Farklı enerji kaynaklarına yatırım yapılarak, enerji arzı çeşitlendirilmeli ve enerji güvenliğini artırılmalıdır. Son olarak, kamuoyu farkındalığı artırılmalıdır. Enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı gibi konulara yönelik bilinçlendirme kampanyaları düzenlenerek, halkın enerji tasarrufu yapma ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yapma konusunda teşvik edilmesi sağlanmalıdır. Tüm bu adımların atılması, Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak ve SKA-7 Performansı Endeksi'nin iyileştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Acaravcı, A. & Erdoğan, S. (2018). Yenilenebilir Enerji, Çevre ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Ülkeler için Ampirik Bir Analiz. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 13 (1), 53-64.

Akova, İ. (2008). *Yenilenebilir enerji kaynakları*. Nobel Yayın Dağıtım.

Batı, O. (2014) Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynaklarının sürdürülebilir kalkınmaya etkisi konusunda bir alan araştırması. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 27-38.

Bozkurt, C. & Okumuş, İ. (2015). Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi, Ticari Serbestleşme Ve Nüfus Yoğunluğunun CO2 Emisyonu Üzerindeki Etkileri: Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Analizi . Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12 (32) , 23-35 .

Canbay, Ş. (2019). Türkiye'de iktisadi büyüme ile yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kirliliği üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi*, 176, 140-151.

Dinçer, B., Özaslan, M., & Kavasoglu, T. (2003). İllerin ve bölgelerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması (2003)(Yayın No DPT 2671). Ankara: TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.

Howarth, R. B. (2012). Sustainability, well-being, and economic growth. *Minding Nature*, 5(2), 32-39.

Johnson, R. A. & Wichern, D. W. (2002). *Applied Multivariate Statistical Analysis*. (5th. Ed). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Jolliffe, I. T. (2002). *Principal component analysis for special types of data* (pp. 338-372). Springer New York.

Kademli, M., (2021). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekonomik Büyümedeki Rolü ve Önemi. *Yeni Türkiye* , vol.27, no.117, 218-227.

Koyuncu, T. & Karabulut, T. (2021). Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi Açısından Yenilenebilir Enerji: Ampirik Bir Çalışma . *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* , 17 (2) , 466-482.

Önal, M. (2020). Sürdürülebilir Kalkınmada Yenilenebilir Enerjinin Önemi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme . *Turkish Business Journal* , 1 (1) , 78-97 .

Özdemir, B. K. & Koç, K. (2020). Türkiye’de Karbon Emisyonları, Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme . *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* , 11 (1) , 66-86 . DOI: 10.18354/esam.665191.

Seydioğulları, H. S. (2013). Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji. *Planlama Dergisi*, 23(1), 19-25.

TCSBB. (2019). T.C. Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı. “Sürdürülebilir kalkınma amaçları değerlendirme raporu.” *Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü Bilgi ve Belge Yönetimi Dairesi Başkanlığı*.

Yıldırım, O., & Nuri, F. İ. (2018). Yenilenebilir enerji ve sürdürülebilir kalkınma ilişkisi. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 105-143.

Rosen, M. A. (2018). Issues, concepts and applications for sustainability. *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, 3, 1-21.

Tomislav, K. (2018). The concept of sustainable development: From its beginning to the contemporary issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 21(1), 67-94.

TÜİK, 2023. Türkiye İstatistik Kurumu, SDG Portalı. Erişim Tarihi: 03.05.2023.

BÖLÜM X

SÖZLÜ GELENEKTEN SİNEMAYA MİZAH UNSURU OLARAK OFLU HOCA TİPİNİN GÖRÜNÜMÜ

*From the Oral Tradition to the Cinema, the Appearance of the
Ofllu Hoca Type as a Human Element*

Abonoz KÜÇÜK¹ & İlkyaz YILDIZ²

¹(Doç. Dr.), Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
E-mail: abonoz_kucuk@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7151-416X

²(Doktora Öğrencisi), Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü Doktora Programı,
E-mail: ilkyaz.yildiz@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3143-4384

1. Giriş

İnsanoğlunun uygarlaşma sürecine paralel olarak kültürel üretim ve aktarım alanları da genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Kültürel üretim ve aktarıma başlangıçta söz ile başlayan insanoğlu, uygarlaşma sürecinin beraberinde getirdiği gelişmelerle birlikte kültürü üretip aktardığı alanlara temelde var olan sözel ortamın dışında yazılı ve elektronik kültür ortamlarını da eklemiştir.

Bu eklemleme, kültürün izlerini bünyesinde barındıran edebi metinlerde kültür ortamları arası metin merkezli ilişkilerin oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada fıkra tipi özelliği arz eden Ofllu Hoca'nın farklı kültür ortamlarında nasıl yorumlandığı, yorumlanırken kültür ortamları arasında etkileşimin ne düzeyde olduğu değerlendirilecek, sözlü geleneğe âşık tarzı destan ve fıkra türlerinde yansımaları bulan Ofllu Hoca'nın bu türlerde nasıl

bir görünüm sergilediği, bu türlerde sergilediği görünümün sinema filmlerine ne ölçüde yansdığı analiz edilecektir. Bu bağlamda Oflu Hoca tipinin kültür ortamlarındaki yansması mukayeseli bir değerlendirmeye tabi tutulmuş olacaktır. Oflu Hoca tipinin merkezinde yer aldığı edebi metinler ve sinema filmleri üzerinden yapılan bu değerlendirmeler, kültürün diğer unsurlarıyla ilgili elektronik kültür ortamında gelecekte neler yapılabileceği noktasında önerilerin şekillenmesini de zemin hazırlayacaktır.

Yöresel bir tip olarak Türk mizah anlayışı merkezli ortaya çıkan Oflu Hoca tipi, sözlü gelenekte mizah merkezli âşık tarzı destan ve fıkralarda yansmasını bulmuştur. Âşık tarzı destan örneklerine çoğunlukla 8 ve 11 heceli koşma, daha az şekilde mani ve pek nadir olarak da divani şeklindeki, 5 veya 7 dörtlükten aşağı olmamak kaydıyla 130 hatta 150 kıta hacmindeki örnekleri mevcut olan, konu sınırlaması olmaksızın âşık tarafından destan yapmaya değer bulunan bir vakayı, bir cismi veya kavramı hikaye ederek anlatan ve sözlü kültür ortamında, âşığın ele aldığı konuyu anlatım tutumuna bağlı olarak geleneksel âşık havaları eşliğinde icra ettiği bir nazım türüdür (Çobanoğlu, 2000, s. 3). Fıkra ise hikaye çekirdeğini hayattan almış bir vaka veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı, beşeri kusurlarla içtimai ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıtlıkları, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihza yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesir şeklinde yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki realist hikayelerden her birine verilen bir isimdir (Yıldırım, 2016, s. 35-36).

Âşık tarzı destan türünde manzum tahkiye esasına dayalı olarak halk hayatının her cephesi konu edinilirken bu konu çeşitliliği içerisinde toplumda acı, keder ve elem gibi duygular uyandıran konular işlenmekle birlikte toplumu neşelendiren, güldüren mizahın ön planda olduğu konular da sıkça işlenmiştir.¹ Destan türünde yapılan üretimde mizah merkezli üretimin dışında farklı ve oldukça geniş bir konu çeşitliliğine rastlanır. Fıkra türü ise nesir şeklinde salt mizah merkezli bir üretim ve aktarım anlayışına sahiptir. Fıkraların mizah merkezli alt yapısının şekillenmesinde başat unsur olarak tip ön plana çıkar. Türk fıkra tipleri Dursun Yıldırım tarafından ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler, zümre tipleri, azınlık tipleri, bölge ve yöre tipleri, yabancı tipler,

¹ Âşık tarzı destan türünün tematik tasnifi için bk. (Çobanoğlu, 2000, s. 56-89). Ayrıca mizahi destanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Güvenç, 2015; Küçük, 2006).

gündelik tipler ve moda tipler olmak üzere yedi ana başlıkta değerlendirmiştir² (Yıldırım, 2016, s. 62).

Çalışmamıza esas metinler içerisinde yer alan destanlar, destan türünün tasnifi içerisinde mizahi destan başlığı altında değerlendirilecek niteliğe sahiptirler. Metinlerin merkezinde yer alan Oflu Hoca tipi, Türk fıkra tiplerinin tasnifi içerisinde “Bölge ve Yöre Tipleri” başlığı altında değerlendirilebilmektedir.

Âşık tarzı destan ve fıkralarda karşımıza çıkan Oflu Hoca tipi merkezli tematik çeşitlilik, yakın dönemde yansımaları sinema filmlerinde de bulmuştur. Bugüne kadar Oflu Hoca tipinin merkeze alındığı üç sinema filmi çekilmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında Oflu Hoca tipinin âşık tarzı destan ve fıkra³ türlerindeki görünümü değerlendirilerek sinemaya yansımaları analiz edilecektir.

2. Âşık Tarzı Destan ve Fıkralarda Oflu Hoca Tipi

Çalışmamıza esas teşkil eden dört destan metni Oflu ile Kayserili, Oflu ile Şeytan, Oflu ile Bayburtlu ve Oflu ile Bayburtlunun Otobüs Hikayesi başlığını taşımaktadır. Metinlerin dördü de 14'lü hece ölçüsüyle oluşturulmuştur.

İlk metinde Oflu Hoca, kurnazlığıyla meşhur Kayserili tipine bile rakip olacak kadar açık göz, rakip olarak gördüklerini alt edebilecek kadar kıvrak zekâli ve nüktedan, yapılan haksızlığı ve adam kayırmayı fark edebilecek kadar dikkatli bir görünüm sergiler. Oflu Hoca, Kayseri'nin bir köyünde cami hocası olarak göreve başlar. Ancak bu cami için belirlenmiş ikisi Kayserili olmak üzere üç hoca vardır. Dolayısıyla muhtarın evi de yiyecekleri de bu üç hoca için yeterli gelmez. Evdeki tek kişilik yemek üç hocadan sadece birine yetecek kadardır. Bu nedenle yemeğin kimin olacağını belirlemek için yarış başlar. Açıkça ifade edilmese de yemek için yapılan yarış aynı zamanda hocalık yarışdır ve Oflu Hoca kurnazlığıyla bu yarışta kazanmayı başarır:

Oflu ile Kayserili

*Oflu dedi bu sene bi hocalık edeyim
Ramazan geldi çattı Kayseri'ye gideyim
Duydum ki Kayserili çok kurnazluk yapayı
Anasını boyatıp babasına satayı*

² Tasnifin alt başlıkları da bünyesinde barındıran geniş şekli için bk. (Yıldırım, 2016, s. 63-71).

³ Fıkra türü ve tipleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (Sakaoğlu, 1992; 1997; 1998; Aça vd, 2008: 158-162; Boratav, 2014: 95-103; Aça, 2019: 190-196).

*Kayseri 'de başvurduğum diyanetten müftüye
Müftü beni gönderdi çok uyanık bir köye
O köye ulaştınca muhtarı bul muhtarı
Muhtar beyde bulunur caminin anahtarı*

*Bir cami var uç hoca şimdi ne yapacağım
Burada hocaluğı ben nasıl kapacağım
Bir cami var uç hoca şimdi ne yapacağım
Burada hocaluğı ben nasıl kapacağım*

*Muhtarın evi çok dar fazla kalabalık var
Benden başka odada iki hoca daha var
İkisi Kayseri 'nin içindedir içinden
Nasi kurtulacağım bu acayip biçimden*

*Muhtar dedi dek çare yarışmadır yarışma
Yarışma yapacağım Ofli bana karişma
Bir kişilik yemeğı hanginize vereyim
Atayım yazı tura şansınızı göreyim*

*Ofli dedi muhtara anlamam yazı tura
Her zaman size çıkar burda atılan para
Ofli dedi muhtara anlamam yazı tura
Her zaman size çıkar burda atılan para*

*Ofli dedi muhtara istihare yatalum
Gördüğümüz rüyayla biz sahura kalkalım
Güzel rüyayı gören bu yemeğı yiyecek
Kötü rüya görenler burayı terk edecek*

*Gece vakti yattılar muhtar bile duymadı
Herkes yattı uyudu bu Ofli uyumadı
Kalktı yedi yemeğı hemen yattı yerine
Sahur vakti kalktılar baktılar birbirine*

*İkisi de fırladı başladı anlatmaya
Anlatma sırasını vermeyiler Ofli 'ya
İkisi de fırladı başladı anlatmaya
Anlatma sırasını vermeyiler Ofli 'ya*

*Biri dedi yedi kat gökyüzüne çıkmışım
Bütün evliyaları bir arada görmüşim
Öbürü der yedi kat yer altına inmişim
Bağluklar bahçelikler sanki cennetteymişim*

*Dediler ki Ofli'ya sen de anlat rüyani
Yemek kayboldi burdan sahur yemeği hani
Yatakta rastlamadum ikinizin izine
Birinuz yer altuna biriniz gök yuzune*

*Çok baktum etrafuma kimsayı göremedum
Yalnız yedum yemeği sizi bekleyemedum
Çok baktum etrafuma kimsayı göremedum
Yalnız yedum yemeği sizi bekleyemedum (URL-1).*

İkinci metinde Oflu Hoca, Kayserili tipi gibi kurnazlığı insani yeterlilikleriyle sınırlı tiplerin yanı sıra insanüstü bir varlık olan şeytanla bile âşık atabilecek derecede açığözlü olarak yansıtılır. Öyle ki şeytan, planlarını sürekli olarak yıkan Oflu'yu işlerine karışmaması için bir yarışmaya davet eder. Tarlaya sürekli olarak ekin ekerler ve her defasında şeytana ekinin ya kökü ya da sapı kalır. Şeytan, Oflu'yu yarışma ile yenemeyince sopalarla dövüşmeyi teklif eder. Ancak Oflu, kıvrak zekasıyla burada da şeytani alt etmeyi başarır.

Oflu ile Şeytan

*Şeytan bile şaşurdi dünyanın gidişine
Söyledi bu Ofli'ya ne gezersun peşime
Ofli'nun karşısına şeytan kızarak çıktı
Şeytanun pilanini da Oflu devamlı yıkti*

*Şeytan dedi Ofli'ya yapalum bir yarışma
Eğer seni yenersam daha bana karişma
Şeytan dedi tarlaya ekelum ekin olsun
Ektuğumuz sebzenun alt kısmı benum olsun*

*Ofli verdi cevabi ustü de benum olsun
Ektuğumuz sebzenun ismi da misir olsun
Misirlar boyüyünce kökler şeytana kaldi
Misirin koçanini da uyanık Ofli aldı*

*Şeytan kızdı söyledi yarışma baştan olsun
Ektüğümüz sebzenun da üst kısmı benim olsun
Ofli verdi cevabi altı da benim olsun
Ektüğümüz sebzenun ismi patates olsun*

*Patatesler Ofli'ya yaprakları şeytana
Şeytan kızdı söyledi da hile mi vardır buna
Şeytan kızdı söyledi da bu yarışma sayılmaz
Edeceğük bi'döğüş bu iş ha böyle olmaz*

*Geturdi iki değnek birisi tam uç metre
Değneklerden ebiri sadece yarım metre
Şeytan kapdı uzuni kısa kaldı Ofli'ya
Ofli hemen söyledi hayde boş bi'odaya*

*Değnekler ellerine girdiler bi'odaya
Ofli kısa değneklan yapışturdi kafaya*

*Şeytan uzun değneklan salları vuramaz
Ofli'nun karşısına bacak üstü duramaz
Şeytan dedi Allah'um bana bela arattun
Madem Ofli varıdı da beni niye yarattun (URL-2)*

Ofli Hoca üzerine söylenen âşık tarzı destanlarda çoğunlukla cami hocası yani din adamı olarak Ofli tipinin başına gelen gülünç olaylar anlatılmaktadır. Üçüncü metinde ona atfedilen hocalık vazifesi memleketinin Of olmasından kaynaklanmaktadır. Ama yaşanan olaylar hocalığın memleket ile bağlantısı olmadığını açıkça gösterir. Nitekim Ofli Hoca, cenaze namazı bile kıldırmaktan, mevtayı usulüne göre defnetmekten bihaberdir. Ancak bu konulardaki bilgisizliğini hazırcıevaplığı ve nüktedanlığı sayesinde gizlemeyi başarır.⁴

Âşık tarzı destanlarda, Ofli Hoca'nın karşısında çoğunlukla Kayserili, Rizeli veya Bayburtlu tipi görülmektedir. Dördüncü metinde kendisine ağır senetler imzalatıp otobüs satan, türlü oyunlarla sattıkları otobüsü de elinden almaya çalışan Bayburtlulara kendisinin daha büyük bir oyun düzenlediği görülür. Yukarıda incelenen âşık tarzı destanlarda olduğu gibi bu destanda da Ofli Hoca'nın kurnazlığına, açıkgozlülüğüne dikkat çekilmiştir.⁵

⁴ Metnin kaydını dinlemek için bk. URL-3.

⁵ Metnin kaydını dinlemek için bk. URL-4.

Tıpkı âşık tarzı mizahi destanlarda olduğu gibi Oflu Hoca hakkında anlatılan fıkralarda da onun farklı düşünme şekli, nüktedanlığı, hazırcıevaplığı ve kurnazlığı ön plana çıkmaktadır:

Ofli duymuş ki Papa cennetten arsa satayı. Yüz dolara iki yüz metre kare arsa veriyi. Ofli bunu duydu doğru Vatikan'a gitti. Bakti ki kuyruk var Vatikan sarayında herkes cennetten arsa satın alayı. Ofli anasının gözi. Aradan kuyruktan Papa'nın yanına. Papa dedi, cenneti bırak da hau cehennemi kaçta kapatıysun onu söyle bağa. Olurdi olmazdi derken "yüz bin dolar veriyrum" dedi, "cehennemi komple kapatıcam bana imzalı kağıt ver." Papa'dan imzalı kağıt alıy, imzalattırıy, cehennemi kapattırıy. İnıp kuyrukta bekleyenlere diyi ki "cennetten arsa almaya ne bekliyisiniz cehennemi kapattım zaten." Kuyruk dağıldi mi Papa iki ay sonra yana yana Ofli'yi arayayı. "Ofli cehennemi geri getir arsa satamayrim." Ofli diyi ki "iki yüz bin dolar ver vereyim sana cehennemi." (URL-5: 1.10-2.08)

Oflu Hoca'nın kendisinin sergilediği absürt davranışların yanı sıra vaaz verdiği kitlenin de zaman zaman Oflu Hoca'yı yanlış anladıkları görülmektedir:

Şindi Ofli Hoca vaaz ediyi "Ey cemaatı-i müslimin o rakıyı içiyisiniz parayı kim alıy? Meyhaneci. En iyi araba kimindir? Meyhanecinin. En iyi arsa kimindir? Meyhanecinin. En iyi ev kimindir? Meyhanecinin." Bir hafta sonra hocaya birisi geliy. "Hocam Allah razı olsun, hau vaazinden hayatim kurtardi." Diyilar "rakıyı mi bıraktun?" Diyi "yok meyhane açtım." URL-6: 0.41-1.08)

Oflu Hoca'nın etrafındaki isimlerin Oflu Hoca'yı yanlış anlamaları üzerine ortaya çıkan gülünç durumların anlatıldığı fıkraların örneklerini artırmak mümkündür. Hatta bu fıkralara Temel ve Dursun gibi çok bilinen fıkracı tiplerinin de dahil edilerek yerelleştirme, gülünçlüğü artırma, kabul edilme gibi amaçların güdüldüğü söylenebilir. Ayrıca bu fıkralarda güldürme ve eğlendirme işlevlerinin yanı sıra toplumu düşündürme ve eğitme işlevlerinin de ön planda tutulduğu görülür:

Temel'in babası öldü. Gidip Ofli Hoca'ya diyi ki "Hocam babam cuma akşamı öldi. Öteki dünyada durumu nasıldur?" "Ben anlatamam ki" diyi hoca.

-Rakı içer miydi?

-İçerdi hocam ama cuma akşamı öldi.

-Namaz kılar mıydi?

-Biraz romantizması vardı kılmazdı ama cuma akşamı öldi.

-Kumar oynar mıydi?"

-Oynardı az bir şeyler ama cuma akşamı öldi diyrum sana.

Ofli hoca dedi ki

-Ulan cuma akşamı dokunmazlar ama cumartesi anasını bellerler.” (URL-7: 0.00-0.37)

Oflu, Rizeli, Bayburtlu, Kayserili vb. çeşitli tipler üzerinden anlatılan fıkralarda bazı toplumsal sorunların düşündürücü ve gülünç sözlerle üstü kapalı biçimde eleştirildiği görülmektedir. Sözü edilen tipler, bu fıkralarda halkın ortak sesi olma görevini üstlenmiştir. Nitekim aşağıdaki fıkrada da Oflu'nun “direkt Allah'a bağlı olduğu” için iki dilek hakkına sahip olması, diğerlerinden bu nedenle üstün sayılıp konumu (hocalığı) dolayısıyla ayrıcalık tanınması toplum içerisindeki usulsüzlüğün bir örneğidir. Ancak ne kadar ayrıcalık tanımırsa tanınsın Oflu'nun beklenmedik ve gülünç söylemleri değişmez:

Ofli, Rizeli, Bayburtlu kadıların birine raki içerken yakalani. Kadi bunları düzi sıraya. Dey “hepisine yüz kırbaç vurun, birer istek hakkı verun. Rizeli nedir isteğün?” Rizeli deyi ki “Benum isteğüm arkama bi balon bağlayun.” Bağlayılar arkaya kırbaçlan. Kırkte patlayi, altmış kırbaç yiyi Rizeli. Sıra geliyi “Bayburtlu sen ne isteysun?” Diyi “Ben de Rizeli gibi istiyrim bağa da bi balon balayun.” O da otuzda patlayi, yetmiş kırbaç yiyi Bayburtlu. Sıra Ofli'ya geliyi. Kadi diyi ki “La Ofli sen direk Allah'a bağlusun senin iki istek hakkun var. Birincisi nedir?” Ofli diyi ki “Bin kırbaç vurun bana.” “La sen manyak musun adam yüze dayanamayi bin kırbaç...” “Benum isteğüm diğil mi lan vurun bin kırbaç.” Kadi diyi ki “Peki ikinci isteğün nedu?” Ofli diyi “ha bu Bayburtliyi arkama bağlayin.” (URL-8)

Oflu Hoca tipinin mizah gücü, keskin zekâsı ile birleşince anlatılardaki günlük hayatın sıradan durumları dahi mantığa sığmayan gülünç durumlarla sonlanmaktadır. Öyle ki basit bir araba alım-satım hadisesi bile Oflu Hoca, Rizeli ve Bayburtlu tipleri üzerinden anlatılıp gülünç hale getirilerek işlenmiştir.

Rizeliylen Ofli yan yana namaz kılayi. Namazda Rizeli diyi ki “namazda konuşulmaz ama arabamı satayrum.” Ofli da “namazda konuşulmaz ama kaç sataysun?” Rizeli diyi ki “namazda konuşulmaz ama on beş”. Ofli diyi ki “namazda konuşulmaz ama on verurum, secdede bi düşün”. İkinci rekata kalkayılar. Ofli diyi ki “namazda konuşulmaz ama dediğumi düşündin mi?” Rizeli diyi ki “namazda konuşulmaz ama yanda Bayburtliya sattim oni.” (URL-9: 2.08-2.40)

Örnekler üzerinde yapılan incelemelerde de görüldüğü üzere Oflu Hoca tipi hem âşık tarzı destanlar da hem de fıkralarda hazırcevaplığı, nüktedanlığı, kurnazlığı, şeytanı bile alt edecek düzeydeki keskin zekâsı ile ön plana çıkan yöresel bir fıkradır.

3. Bir Sinema Tipi Olarak Oflu Hoca

Kültürel bellek içerisinde yüzyıllardır anlatının oluşumuna zemin hazırlayan motif ve tipler varlığını sürdürmektedir. Süregelen tarihsel süreç içerisinde anlatının oluşumuna zemin hazırlayan bu yapı taşları, kültür ortamları merkezli bir şekilde yeni üretim ve aktarım alanları bulmuşlardır ve bunlardan bir tanesi de sinemadır.

Metinlerarasılık; arasında ilişki bulunan metinlerde zaman ve mekân farkı bulunabileceğini, aynı sanat dalına bile ait olamayabileceklerini, birbirinden farklı sanat dallarında dahi metinlerarası ilişkinin var olabileceğini savunur. Metinlerarasılıkla birlikte metnin ve anlamın yeni metinlere önceki metinlerden geçen kesitlerle iç içe geçmiş bir şekilde üretildiği savı esas alınmış ve yeni bir metin inceleme yaklaşımı benimsenmiştir (Aktulum, 2000, s. 7).

İncelemelerimizin merkezindeki anlatımlar, başlangıçta sözlü gelenekte âşık tarzı destan ve fıkra türlerinde üretilmişler ve sözlü kültür ortamı içerisinde aktarılmışlardır. Yakın tarihte ise sözlü gelenekte üretilip aktarılan metinlerle arasında metinlerarası ilişkinin oldukça güçlü olduğu üç sinema filminin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Çalışmamızın bu bölümünde, Oflu Hoca tipi merkezli üç sinema filmi, yukarıda bahsi geçen şekilde metinlerarası bir incelemeye tabi tutulacaktır.

“*Oflu Hoca'nın Şifresi-1*”, 2014 yılında Üçgen Yapımevi tarafından yapılan ve yönetmenliğini Âdem Kılıç'ın üstlendiği komedi filmidir. Senaryosu Engin Elgün, Hilmi Köksal Alişanoğlu ve Ferhat Ergün tarafından yazılan filmin başrollerinde Çetin Altay (Ofllu Hoca) ve Ahmet Varlı (Müteahhit Ahmet) yer almaktadır. Film, yerel bir futbol takımı olan Doğanspor'un mevcut kulüp başkanı tarafından borçlandırılıp her şeyine el konulduktan ve başkan kaçtıktan sonra taraftarların yeni bir başkan arayışlarını konu edinmektedir. Başkanlık için her şeyi yapmaya hazır olan Müteahhit Ahmet ve halkın başkan olması için ısrar ettiği Oflu Hoca'nın kıyasıya rekabeti filmde mizahi bir üslupla işlenmiştir.

Filmin ana karakteri olan Oflu tipi, yukarıda işlenen âşık tarzı destanlarda ve fıkralarda yer alan Oflu tipi ile benzerlik göstermektedir. Tıpkı âşık tarzı destanlarda ve fıkralarda olduğu gibi filmde de Oflu Hoca çeşitli insan tiplerini, olayları ve durumları mizahi bir üslupla hicveden, hazırcıvap, nüktedan bir tip olarak yansıtılmaktadır. Özellikle yerel bir kanalda yayınlanan “*Hocaya Sor*” isimli kurgusal TV programının gösterildiği sahneler, yayına bağlanarak son derece absürt dini sorular soran halkın, Oflu Hoca tarafından nükteli biçimde hicvedildiği sahnelerdir. Örneğin “*Hocam, namaza istediğimiz*

rekattan başlayabilir miyiz?” diye soran bir izleyiciye Oflu Hoca’nın “He, olur. Kılmadığın rekati poş bırak vakit kalursa geri dönersin oğa.” (0:15:40) diye cevap vermesi onun hazırcevap, akıllı ve esprili oluşunu göstermektedir. Aynı şekilde “Hocam abdest almak için soyunup göle girduğum zaman yüzümü ne tarafa döneyim?” diyen izleyiciye “Elbiseleri bıraktığın tarafa darafa döneceğin” (0:16:08) demesi hocanın verdiği beklenmedik cevaplara örnektir. “Hocam, insanlarda nikah mecburidir da hayvanlarda niye değildir? Mesela siğurlarda. Bizim köyde bi tane öküz var; bütün siğurlar onun tezgahından geçiyi. Nikah mikah yok. Habur iş nasi oliy?” sorusuna “Yau senin hau beynini guşa taksak guş ters uçacak. Sen eğer akıllan gonuşisan nikah sana da mecburi değil. Bul bi dene öküz, nikahlanmasan da olur yani.” (0:16:17) cevabı verdikten sonra evde eşine söylediği “Millet sokmuş kafasını donunun içine, dünyaya ordan bakay” (0:20:31) ve “Ben deknik servis miyim neden gelip bütün arızahlar beni buliy ben anlamayrim ki” (0:20:40) sözleri aslında toplumun absürt sorularından, bilgisiz tavırlarından ne kadar rahatsız olduğunu göstermektedir. Oflu Hoca, camiye gitmediği ve imamlık yapmadığı için kahvede oturan yöre halkı tarafından eleştirilince verdiği cevap yukarıda aktarılan fıkra metinlerindeki Oflu Hoca’nın verdiği cevaplarla benzerlik göstermektedir:

“-Ben size camide telefon çalarsa Allah günah yazar; Allah’tan gorkun dedum mi?

-Dedun.

-Telefon çaldi mi?

-Çaldi.

-Bi daha telefonu çalan olursa o telefonu g..... sokarum dedum mi?

-Dedun.

-Bi daha telefon çaldi mi?

-Çalmadi.

-Demek ki neymiş? Bu millette g.. korkusi Allah korkusunun önüne geçmiştir. O vakit de hocaya gerek yoktur.” (0:06:12)

“Oflu Hoca’nın Şifresi-2” ise, 2016 yılında TAFF Pictures stüdyoları tarafından yapılan ve yönetmenliğini Âdem Kılıç’ın üstlendiği komedi filmidir. Filmin senaryosu Zeynep Kaya ve Uğur Kandemir Arpacı tarafından yazılmıştır. Başrollerini ise “Oflu Hoca’nın Şifresi-1” filminde olduğu gibi Çetin Altay (Oflu Hoca) ve Ahmet Varlı (Müteahhit Ahmet) paylaşmaktadır. İlk filmdeki Doğanspor’un başkanlık mücadelelerinin ardından Oflu Hoca başkanlığı

kazanmıştır. Müteahhit Ahmet ise hem mal varlığını hem de itibarını kaybeder. Bu durumdan kurtulmak ve eski maddi gücüne kavuşmak için kızını varlıklı biriyle evlendirmeyi çözüm olarak görür. Film, Müteahhit Ahmet'in kızı Nur ile Ofllu Hoca'nın kardeşi Kadir'in evlendirilmesi, Müteahhit Ahmet'in bu evliliğe ikna edilmesi çabası üzerine kuruludur.

Filmde, tıpkı ilk filmde olduğu gibi, dini kanaat önderi rolünün, Ofllu Hoca tipi üzerinden mizahi biçimde işlendiği görülmektedir. İlk filmde dinleyiciler ile Ofllu Hoca arasında geçen mizahi diyaloglara yer verilen “*Hocaya Sor*” programı, bu filmde de bulunmaktadır. Her yıl özellikle ramazan aylarında televizyon kanallarında yayınlanan dini içerikli programlara benzeyen bu yapımda, izleyicilerin Ofllu Hoca'ya sorduğu absürt sorulara karşı hocanın verdiği mizahi cevaplar, hocanın hazırcevap kişiliği gösterilmektedir:

“-*Hocam bizim Trabzonspor maçlarında çok acayip küfürler ediyrum, günahı büyük müdür?*”

-*Şimdi ofsaytan atılan gollerle verilmeyen benaltılara küfür ettiğün zaman günahı yok, tabi.*

-*Ne dersin? Essa mi diysin?*

-*Dalga mı geçiyşun la? İyice ettiniz beni kilise papazi ya. Herkes günah çıkarmanun peşine.*” (0:29:40)

Benzer şekilde “*Hocam ben oruçliyken ölsem ne olur acaba?*” diye soran izleyiciye “*Orucunu pamukla açmış olursun, ne olur?*” (0:30:04) şeklinde veya “*Hocam affedersiniz gaz çıkarmak abdest bozar mi?*” sorusuna “*Kokusuz ve sessuz yaparsan bozulmaz ama kokulu ve sesli yaparsan bozulur çünkü g.tünün ayarı bozulduğundan dolayı... Belliydi habunun osuruktan bi soru soracağū, çok belliydi yani.*” (0:30:37) şeklinde cevap vermesi din hocası statüsündeki Ofllu Hoca tipinin, küfürbaz yönüyle ön plana çıkarıldığını göstermektedir. Toplumun sorduğu sorulara, absürt dahi olsalar, dini hükümler gereğince cevap vermesi beklenen hoca tipinin bu şekilde küfür, mizah ve hiciv çerçevesinde cevaplar vermesi filmdeki Ofllu Hoca ile Trabzon kent kültüründe kendisine yer edinen ve âşık tarzı destanlarla fıkralara konu olan Ofllu Hoca tipi arasındaki benzerlikleri göz önüne sermektedir.

Filmde Ofllu Hoca aracılığıyla teknolojinin dini vecibeleri nasıl değiştirdiği de abartılı biçimde anlatılmış, halkın sorduğu sorular üzerinden toplum eleştirisi yapılmıştır. Sokakta önünü kesip “*Hocam Cuma namazini televizyondan naklen izlerken evde kılabilir miyim? Hani, camiye gitmek*

biraz zor geliy da.” diye soran vatandaşa “Sen ha bu kafaylan buzdolabının üstüne siyah bi tane örtü at, hacca da gitmiş sayılırsun.” (0:32:18) demesi ya da “Ya hocam Gogol Erthdan Kabe’yi dolaşsak tavaf sayılıy mi?” sorusuna karşılık “Tabi sayılır ya. Zaten onu, onun için yaptular, tovbe estafurullah.” (0:32:39) diye cevap verdikten sonra “Ey büyük Allah’ım ya şu Alman markası bütün arızalı araçlarını geri çağırdı da sen habü arızalı kullarını niye çağırmaşsun geri ya?” (0:32:47) demesi içinde bulunduğu toplumun absürt sorularından Oflu Hoca’nın da rahatsız olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde “Hocam eyi günler. Geçen gün buzdolabında şişede su var diye diktum oni kafaya. Meğer rakiymiş. Çok susadüğüm için ne olduğuni anlayamadum. Kafam da hebele çok iyi oldi. Uzerine de beyaz peynirlen kavun yiyeyum dedim. Günah ettum mu hocam?” diye soran izleyiciye “Yok evladım girer misin günaha hiç ya? Lan sen bildüğün çilingir sofrası kurdun içtin rakiyi. Senin amacın zaten oydi, şindi şeyhülislamdan fetva istiysun.” (01:16:47) diye cevap vererek bile bile işlediği dini yasaklara tasdik bekleyen toplumu eleştirmektedir.

Filmde Oflu Hoca’nın keskin zekasına dair izler görmek de mümkündür. Evlenmek isteyen ve bu yüzden mahallenin kadınlarını sürekli rahatsız eden babası Ali Osman’ın nefsi körelsin diye bütün gün odun kırdırıp enerjisini atmasını amaçlaması bunun bir belirtisidir. Başkanı olduğu futbol kulübü Doğanspor’un bir önceki basın sözcüsü, federasyon başkanına küfür ettiği ve takımın ceza almasına sebep olduğu için mahallenin ne söylediği anlaşılmayan dilsiz manavını kulüp sözcüsü olarak seçmesi de Oflu Hoca’nın cin fikirliliğine bir delildir (0:34:35).

“Oflu Hoca Trakya’da” isimli film ise, “Oflu Hoca’nın Şifresi-1” ve “Oflu Hoca’nın Şifresi-2” film serisinin üçüncü filmi olarak seyirci karşısına çıkarılmıştır. 2018 yılında, Âdem Kılıç ve Serkan Karaarslan’ın yönetmenliğinde çekilen film TAFF Pictures stüdyoları tarafından yayınlanmıştır. Filmin senaryosu ise Ferhat Ergün tarafından yazılmıştır. Filmin başrolü hem Oflu Hoca hem de Lüleburgazlı Hasbi rolleriyle Çetin Altay’dır. Film, Doğanspor’un başkanı olan Oflu Hoca’nın, Lüleburgaz’daki yetenekli futbolcu Hayri’yi kendi takımlarına transfer etmek için Lüleburgaz’a gidişi ve Lüleburgaz’da kendisine görünüş olarak tıpatıp benzeyen ancak Oflu’nun aksine tam bir Trakyalı olan Haspi’yle karıştırılmaları üzerine burada başına gelen komik olayları kapsar.

Filmin giriş sahnesinde Oflu Hoca ile otobüste yan koltuğunda yolculuk yapan Trakyalı arasında geçen diyalog yukarıda da incelenen Oflu ile Kayserili,

Oflu ile Bayburtlu tipleri üzerine kurulmuş fıkraları ve âşık tarzı destanları anımsatmaktadır:

“T: Soldan sağa üç arf, rengi gızıla calan ayati sıvı?”

O: Kan.

T: Çay. Yukardan aşağıya dörd arf, bir dür cila?”

O: Emay.

T: Bir dür cila, dörd arf... Bira. Sevgi, yakınlık, bağlılık belirten bir itab şekli, baş harfi K.

O: Kardeş.

T: Keraneci.

O: La ilahe illallah.

T: Soldan sağa dörd arf, bir ayvan... Oroz.

O: İndi de olabülür.

T: Olabilir.

O: Sen ne iş yapaysın gadam?”

T: Çevirmenim ben.

O: Hikaye, roman, masal?”

T: Oooğlak.

O: Yazık bu Laz’a, gideyi Lüleburgaz’a.” (0:01:56)

Yaptığı “*Hocaya Sor*” programı dolayısıyla herkesçe tanınan Oflu Hoca, Trakya’da bir lokantada da karşılaştığı kişilerin sorularına maruz kalır. Gelen müstehcen sorulardan sıkılan Oflu Hoca bu sefer kendisi sorular sormaya karar verir:

“-Gadam senin adın nedir?”

-Fatih hocam.

-Okur musun Fatiha’yı bir avazda?”

-Evelallah hocam.

-Bravo. Bacım senin adın nedir?”

-Kevser hocam.

-Okur musun Kevser’i bi nefeste?”

-Okumak nedir be ya ağlatırım.

-Bravo. La sen haurda niye öyle sıkmaya geçmiş merdaneli gibi titriysin galk bakim ayağa galk. Adın nedir senun?”

-Hocam benim adım Yasin ama rahmetlik dedem beni hep Süphaneke’m diye severmiş.” (0:08:23)

Görüldüğü üzere, “*Oflu Hoca'nın Şifresi-1*”, “*Oflu Hoca'nın Şifresi-2*” ve “*Oflu Hoca Trakya'da*” isimli film serisinde ana karakter olan Oflu Hoca tipi, Trabzon yöresinin fıkralarında ve âşık tarzı destanlarında oldukça önemli bir yere sahip olan Oflu Hoca tipi ile örtüşmektedir. Bu bakımdan dijital ortamda kendisine yer bulan Oflu Hoca'nın, sözlü gelenekten yazılı geleneğe aktarılan anlatılardaki Oflu Hoca tipinin devamı olduğu söylenebilir.

4. Sonuç

Gerek incelenen âşık tarzı destanlarda ve fıkralarda gerekse Oflu Hoca'nın Şifresi-1, Oflu Hoca'nın Şifresi-2 ve Oflu Hoca Trakya'da isimli filmlerde “Oflu Hoca” tipinin hazırcı cevaplığı, nüktedanlığı, kurnazlığı, keskin zekâsı, küfürbazlığı, açıkgozlülüğü, olaylar karşısında beklenmedik ve gülünç cevaplar verışı ile ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu bakımdan hem âşık tarzı destanlarda ve fıkralardaki hem de incelenen sinema filmlerindeki Oflu Hoca tipi, Trabzon kent kültüründeki Oflu Hoca tipi ile benzer nitelikler göstermektedir. Oflu Hoca tipinin karşısında kimi zaman Kayserili, Bayburtlu, Rizeli, Trakyalı gibi tipler bulunurken kimi zamansa Temel ve Dursun gibi alışlagelmiş yöresel fıkra tipleri yer almaktadır. Oflu Hoca tipi yer aldığı bütün anlatılarda toplum içerisindeki absürt davranışları, usulsüzlükleri ve toplumun eğitimsizliğini eleştirmektedir. Örneğin dini vecibelerin kişisel bakış açısıyla yorumlanması veya televizyonlarda reyting uğruna dini hadiselerin mizah malzemesi haline getirilmesi gibi konular Oflu Hoca tipi üzerinden eleştirilmektedir. Sonuç olarak Oflu Hoca tipi merkezli anlatıların mizah yoluyla toplumsal ya da bireysel aksaklıkların eleştirilmesi noktasında önemli bir görevi yerine getirdikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aça, M. vd. (2008). Fıkra. Öcal Oğuz (Ed.), Türk Halk Edebiyatı El Kitabı içinde (s. 158-162). Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Aça, M. vd. (2019). Fıkra. Mehmet Aça (Ed.), Türk Halk Edebiyatı içinde (s. 190-196). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Aktulum, K. (2000). Metinlerarası İlişkiler. Ankara: Öteki Yayınevi.

Boratav, P. N. (2014). 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Çobanoğlu, Ö. (2000). Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Destan Türü. Ankara: Akçağ Yayınları.

Güvenç, A. Ö. (2015). Aşık Tarzı Şiir Geleneğinde Mizahi Destanlar. Ankara: Gece Kitaplığı.

Küçük, A. (2016). Giresun Yöresi Kemeñecilik Geleneğinde Mizahi Destanlar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5 (2), 890-903.

Sakaoğlu, S. (1992). Türk Fıkraları ve Nasrettin Hoca. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Sakaoğlu, S. (1997). Mahalli Fıkra Tiplerinin Türk Fıkra Tipleri İçindeki Yeri. Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 346-349.

Sakaoğlu, S. (1998). Türk Halk Edebiyatında Ortak Fıkra Tipleri. II. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı Bildirileri 8-9-10 Aralık 1994, Ankara: Türkiye İlim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği.

Yıldırım, D. (2016). Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları. Ankara: Akçağ Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: https://www.youtube.com/watch?v=tue6Onsq_v4

(Erişim: 12.01.2023)

URL-2: <https://www.youtube.com/watch?v=frXZmy-bWKI>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-3: <https://www.youtube.com/watch?v=z-AKL2aa9g0>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-4: <https://www.youtube.com/watch?v=WwWRYR2UL-0>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-5: <https://www.youtube.com/watch?v=W5iChsBOUqQ>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-6: <https://www.youtube.com/watch?v=W5iChsBOUqQ>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-7: <https://www.youtube.com/watch?v=W5iChsBOUqQ>

(Erişim: 12.01.2023)

URL-8: https://www.youtube.com/watch?v=R_oVY3jE1Js

(Erişim: 12.01.2023)

URL-9: <https://www.youtube.com/watch?v=xdhwV7yn46I>

(Erişim: 12.01.2023)

BÖLÜM XI

21. YÜZYIL ARAZİ SANATI KAPSAMINDA, KİL MALZEME ÜZERİNDEN SANATÇI VE YAPIT OKUMALARI

*Artist and Work of Art Readings for
Clay Material within The Context of The 21st Century Earth Art*

Nalân DANÂBAŞ

*(Doç. Dr.), İstanbul, Marmara Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Bölümü,
E-mail: nalandanabas@gmail.com
ORCID:0000-0001-9838-4433*

1. Giriş

Doğa, sürekli döngüsü ile hem insanın yaşamında önemli bir yer tutmuş, hem de sanat alanlarının neredeyse tümünü etkileyerek sanatçılar için geçmişten günümüze sınırsız bir esin kaynağı olmuştur. Sanatçı, doğadan gelen yansımaları kendi ifade biçimi doğrultusunda değerlendirerek yeniden ele alır ve sanat yapıtı olarak ortaya koyar. Ancak endüstrinin getirdiği hızlı tüketim ve çevresel atıklarla beraber doğanın bozulduğu görülürken, sanatçının yapıtlarındaki ifade biçimi de doğaya olan hassasiyeti arttırmıştır (Yılmaz, 2019, s.90). Bu hassasiyet ile 1960'lı yıllarda beyaz küp tanımlamasına karşı olarak gelişen arazi sanatı, çevreci bir düşünceyle ortaya çıkmıştır. Dönemin toplumsal değerleri ve sanatsal uygulamaları, sanatın ne olduğunu, varlık-yokluk kavramını, doğa ve yaşam ilişkisini sorgulayarak sanatın sınırlarını genişletmiştir. Doğa taklit edilmenin dışında, kendisinin bir malzeme haline dönüşmesiyle birlikte ortaya konulan sanat yapıtlarının belirleyici bir unsuru olmuştur. Sanatçılar yapıtlarını ortaya koyarken geniş bir coğrafyayı temsil eden yeryüzünde, yaşanabilir bir dünya, doğaya duyulan hasret, dengeli bir ekoloji yaratmak düşüncesiyle yola çıkmışlardır (Mergin, 2018, s. 2,3).

Sanatçılar, özgürlük alanlarını kısıtlayan duvarları sınır olarak gördükleri için, duvarı olan mekânları da tutsaklık olarak görmeye başlamışlardır. Bu bağlamda mekânı da sorgulayan sanatçılar, duvarlarla çevrili mekânın dışındaki alanlarda sanat yapıtlarını sergilemeye başlamış ve arazi sanatına öncülük ederek yeryüzünün tavanıyla tabanı arasında bir mekân oluşturmuşlardır (Tilki, 2018, s. 310-316). Arazi sanatı sanatçıları yapıtları ile doğaya yönelik bir farkındalık yaratmayı amaçlarken, kullandıkları malzemeyi ve mekânı kavramları doğrultusunda seçmektedirler. Sanatçılar, estetik düşünceye dayanan imge ve biçimi reddederek sanat yapıtındaki düşünceyi öne çıkartmayı amaç edinmişler ve yeryüzü mekânını ifade biçimleri doğrultusunda kullanmışlardır. 1960'lı yıllarda dünyada yankı bulan arazi sanatı, önemli değişimlerin olduğu, düşüncelerin farklılaştığı ve çeşitli tanımlamalarla adlandırılarak heykellerin veya yerleştirmelerin kendini göstermeye başladığı bir dönemdi. Sanatçıların galeri mekânlarına olan tepkisiyle başlayan arazi sanatı, doğanın sadece mekân ve manzara olmasından çok sanat yapıtının kendisine de dönüşmesi bağlamında değerliydi. Büyük savaşlara sahne olan dünya, her şeyi değiştirdiği gibi sanatçıyı da değiştirerek, geleneksel sanat anlayışının değişimini ve algılama biçimini de değiştirmiştir. Bu bağlamda ortaya konulan çalışmalar geçici olmakla beraber, izleyen ile doğa arasında bir bağ kurmayı sağlamaktadır. Doğayla beslenen ve gelişen arazi sanatı sınırları olmayan ve sanatçının yeryüzünü algılayışının bir sonucudur (Aydın, 2014, s.1,2,5,7,8,11). Bu dönemde doğa-sanat-mekân birbirlerine çok yaklaşmış ve sözü edilen beyaz küp yerini doğaya bırakmıştır. Günümüzde birçok disiplinin iç içe geçmişliği ve sanatçının yapıtlarında mekânı da düşünmesi kaçınılmaz olmuştur (Tomsuk ve Yücel, 2021, s.240). Ayrıca bu dönem sanatın anlamının ve niteliğinin tartışılarak sorgulandığı, farklı düşüncelerin ortaya konduğu ve birçok sanat hareketinin gündeme taşınmasına neden olmuş bir dönemdir. 70'li yıllardan sonra çevresel sorunların artmasıyla, insanın hem doğayla hem de dünyayla arasındaki ilişki yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. 80'lerde ise, sanatın kavramsal çerçevesi değişerek, doğadaki değişimi belirtmek amacıyla, doğanın içinde bulunan insanın ve diğer canlıların geçiciliği düşüncesi hâkim olmuştur (Tomsuk, 2018, s.3). Arazi sanatı, yalın olma açısından Minimalizm ile, doğal malzeme kullanımı açısından Arte Povera ile, çalışmaların genellikle geçicilik kavramı açısından Happening ile, sanatçının araziye doğrudan müdahalesi açısından Performans Sanatı ile ve çalışmaların sonuçlarının belge, fotoğraf ve harita gibi malzemelerle sergilenme açısından Kavramsal Sanat ile yakınlık gösteren bir hareket olarak da tanımlanmaktadır (Antmen, 2008, s. 253). Arazi sanatında sanatçıların üretimlerinde üç farklı

düşünce yer almaktadır. Birincisi doğa ile kurduğu duygusal bağ, ikincisi bu baği oluşturabilmek için araçlarla yeryüzünü düzeltmeye yönelik yaklaşım ve üçüncü olarak da açık alanlarda ekolojik farkındalık yaratan çalışmalar yapma isteğidir (Zümrüt, 2018, s. 2). Arazi sanatında doğayı çalışma sürecine dahil eden ve onunla bağlantıya geçen sanatçılar, yeryüzü mekânını hem atölye hem de malzeme olarak kullanmışlardır. Süreç ve doğa güçlerinin de dahil edildiği çalışmalarda, doğa ile süreç arasında bir bağlantı olduğu görülmektedir (Tomsuk, 2022, s.144).

2. Doğa, Sanat ve Ekoloji Üzerine

Sanat alanlarına her zaman ilham kaynağı olan doğa, toplumsal ve kültürel yaşam biçimleriyle beraber değişime uğramıştır. Teknolojiyle birlikte doğanın sömürülmesine karşı olan sanat anlayışı yeryüzünde farkındalığı öne çıkararak, doğa içerisinde sanat adına yerleştirmeler gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, sanatçılar zamana yön vermek ve ana dayalı projeler üretmek için doğada iz bırakmaya odaklanarak, yaşanmışlıkları belgelemek adına üretimlerde bulunmuşlardır. Üretilen sanat yapıtlarında doğa yeniden ifadelendirilmektedir (Bingöl, Çevik ve Şenkal, 2020, s. 158,159). Sanatın binlerce yıldır konusu olan doğa, doğanın kaybıyla sorgulanmaya başlanmış ve 60'lerden itibaren doğa, çevre, ekoloji konuları toplumun, siyasetin ve sanat alanlarının tartışmalarına konu olmuştur (Pişkiner, 2019, s.17). Nüfusun hızla artması ve sanayileşmenin gelişimi doğanın hızla yıpranmasına neden olurken, iklim sorunlarını ve ekolojik sistemin bozulmasını da gündeme getirmiştir. 1945'ten günümüze kadar modernleşme çağının hızlı değişimi, daha sonraki yıllarda ekolojik bilincin gelişmesine neden olmuştur. Gelişen ekolojik bilinç zamanla sanatçıyı ve yapıtlarını da etkilemiştir. Arazi sanatı sanatçıları, manzarayı mekâna dönüştürerek mekâna özgü projeler üretmiş ve teknolojiye karşı olduklarını doğaya müdahalelerde bulunarak, kaybedilen değerlerin hatırlatılmasını amaçlanmaktadırlar (Yayan ve Hacısüleymanoğlu, 2022, s.399,400). Sanatın hemen hemen her döneminde sanatçılar tarafından ele alınan doğa ve sanat ilişkisi, 60'lerden sonra bir kırılma yaşayarak galeri duvarlarının dışına taşınmıştır. Bu bağlamda sanat, bir taraftan izleyene ekolojik sorunlar hakkında farkında olma durumu sunarken, bir taraftan da izleyeni içerisine alarak katılımcıya dönüştüren çalışmalar ortaya koymaya başlanmıştır (Karaca, 2018, s. 231). Ekolojik sistemde, doğadaki tüm canlıların uyumlu ve dengeli bir biçimde ilişkide olması sonucunda sağlıklı bir yol izlenir. Ancak son yıllarda ortaya çıkan ekolojik bozulmalar neticesinde acil çözümler bulunamaz ise, dünyayı bekleyen sorun olumsuzluklarla dolu olduğu

söylenebilir. Bu bağlamda sanat, sanatçı ve doğa arasındaki ilişki nedeniyle ifade bakımından her devirde değişiklik gösterse de onu gözlemlemek, anlamak, korumak ve yorumlamak sanatçıların ortak özelliği olduğunu göstermektedir. Doğa, 20. yüzyıl öncesinde manzara ve taklitten ibaret olmakla beraber, 60'lı yıllardaki çevresel sorunlar yöresel olmaktan çıkarak küresel bir sorun olarak gündeme gelirken, duvarların dışına çıkan sanatçı doğayı hem malzeme hem de sergileme alanı olarak görmeye başlamıştır (Ak, 2021, s.248,249). İlerleyen teknolojik gelişmeler ve hayat şartları sanatında değişmesine neden olurken yeni malzemelerin ve yeni yöntemlerin kullanılması çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, kişisel tavrını ve ifade biçimini çalışmalarına katmaya başlayan sanatçı, artık düşüncesini sanat yapıtıyla söylemeye başlamıştır (Bulut, 2014, s.118,119). Doğal faktörleri çalışmalarının bir parçası olarak gören arazi sanatçılarının malzeme kullanımları, doğaya üstün gelmek değil doğayla bütünleşme düşüncesini taşımaktadır. Bu düşünceyle beraber, insanın ayak basmadığı bir arazide uygulanan çalışmalar, doğanın artık düşünsel bir malzeme olarak kullanıldığını göstermektedir. Arazi sanatı tüketim toplumu olma düşüncesinin aksine, insani değerlere önem veren, habitatı korumayı amaçlayan ve çevre bilincini uyandırmayı gerçekleştiren bir harekettir. Doğada yapılan çalışmalar, izleyenin doğaya farklı bir yönden bakmasını ve kendi varlığını da sorgulamasını sağlamaktadır (Duyuler, 2014, s.3,4). Son yıllarda çevresel düşünce ile sanatın kesiştiği gözlemlenmekle beraber, sanatçılar ürettikleri yapıtlarıyla dünyanın ekolojik varlığının korunmasına yönelik bir algı ortaya koymaya başlamışlardır. Yaşadığımız dünyada sıklıkla gündeme gelen küresel ısınma, suların kirlenmesi, buzulların erimesi, orman ve tarım alanlarının yok edilmesi, nüfus artışı ve açlık tehlikesi gibi çoğu sorunla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda sanatçılar da bu sorunlara kayıtsız kalamamışlar ve disiplinlerarası alanları çalışmalarlarıyla birlikte tartışmaya açmışlardır (Mamur, 2017, s. 1001). Ayrıca ekolojik dünya ile sanat arasında yoğun bir bağ kuran sanat yapıtları, izleyenin soru sormasını, düşünmesini ve insan ile doğa arasındaki ilişkisinin derinleşmesini sağlarken, insanın doğa ile olan bağını hatırlatarak toplumların kültürel, tarihi ve siyasal hareketliliklerini de göz önünde bulundurarak çevresel sorunlara yönelmelerini amaçlamaktadır (Aydın ve Zümrüt, 2013, s.60, 61).

3. Arazi Sanatını Hazırlayan Sosyal, Politik ve Ekolojik Etmenler

Kültürel ve siyasal değişimlerden etkilenen sanat, 60'ların sonlarında Amerika'da arazi sanatının ortaya çıkmasıyla önem kazanmıştır. Yine aynı yıllarda Vietnam savaşı, çevre kirliliğini, gelir dağılımının adaletsizliğini,

nüfusun yoğunlaşmasını ve nükleer tehlikeyi simgelemekle beraber, ekoloji bilincinin büyüerek önem kazandığını işaret etmektedir. Avrupa ve Amerika'da yapılan yürüyüşler, öğrenci hareketleri ve suikastların yoğun olduğu bir dönemdi. İkinci Dünya Savaşı sonucunda tüketiciliğin artmasıyla teknolojinin güçlenmesi, özgürleştirici olduğu kadar endişe de vericiydi. Bu bağlamda Vietnam Savaşı, Amerikalı gençler tarafından savaşa karşı bir duruş ortaya koyarken, yüzyılın en kalabalık ayaklanması gerçekleşmişti. Yaşanan siyasal olumsuzluklarla beraber, ekolojik hareketin seri bir şekilde büyümesi ve savaşa ait karşıtlığın özellikle sanatçılar arasında yayıldığı görülmekteydi (Tomsuk, 2018, s. 5-7). Arazi sanatı, Sanayi Devrimi'nden, Vietnam Savaşı'ndan ve ekonomik gelişmelerden etkilenerek ortaya çıkan bir harekettir. Vietnam savaşı sonucunda, nükleer tehlike ve çevre kirliliği gibi sorunlar gündeme gelirken, sanatçılar, galeri, müze ve atölyelerinden çıkarak uçsuz bucaksız alanlara yönelmişlerdir. Sanayileşme kentlere göçe neden olurken, nüfusun artmasıyla beraber, doğanın tahrip edilmesine ve kaynakların tükenmesine neden olmuştur. Bu durumda doğaya duyulan ilginin artması, sanat yapıtının galeri ve müzelerde bir meta haline gelmesi arazi sanatının çıkmasına zemin hazırlamıştır. Geçmişten günümüze doğadan ilham alan sanatçı, doğa ile arasındaki duvarları tamamen ortadan kaldırmıştır. Arazi sanatıyla doğada gerçekleştirilen çalışmalar yanında, doğanın galeriye taşınmasıyla da oluşan çalışmalar görülebilmektedir (Hasırcı ve Onan, 2020, s.82).

4. Günümüz Sanatı ve Kil Malzeme Kullanımı

Yaşadığımız yüzyılda gelişmeye devam eden sanat, yeni düşünceleri ve sanatsal tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Ortaya koyulan sanat yapıtları yüksek bütçelerle oluşturulan projelerden çok, sürecin kısa olduğu sanat yapıtlarına dönüşmüş ve izleyen açısından etki kavramını da değiştirmiştir. İçerisinde bulunduğumuz yüzyılın sanat alanlarının ortak özelliklerinden biri de küreselleşmedir. Televizyon, sinema, dergi, gazete ve en önemlisi internet yayınları sayesinde, günümüz sanatına dair bilinçlenme giderek artmaktadır. İnternet erişimiyle çoğalan sanatçı hareketliliğinin etkileri, sanata dair terimlerin birbirleriyle diyalogda olmasına katkı sağlamaktadır. Yine aynı dönemde sanat yapıtının yol açtığı toplumsal etkileşimler yapıtın içeriğine dönüşerek, katılımcı bir sanat haline gelmektedir (Bağlantı 1). Ayrıca dış mekâna olan ilgi, ekolojik gereksinimlere ve sorgulamalara dönüşürken, arazi sanatı çalışmaları dış mekânın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 2000'li yıllardan başlayarak hem süreci hem de sonucu merkez alan arazi sanatı bir yükseliş göstermiş ve

sanatı farklı bir noktaya taşıyarak teknoloji ile yaygınlık kazanmıştır. Geçici olarak sergilenen arazi sanatı yapıtları, izleyeni beyaz küp kavramından daha çok etkilemektedir. Yeryüzünün çeşitli alanlarında sergilenen yapıtlar, izleyenin katılımını sağlayan, zaman zaman teknolojiyi içerisinde barındıran ve disiplinlerarası bir etkileşim çağına doğru dönüştürmüştür (Kılınç ve Tural, 2021, s.201,202). Ayrıca günümüz sanatı, gelişen kullanım alanlarıyla ve yöntemleriyle araştırmalara açık, yayınlama olanağı veren canlı bir alana dönüşmüştür. Küreselleşmenin etkisiyle, insanın verimliliği ve bilgisi, süreç ve mekân kavramlarının bağlantıda olduğunu göstermekle beraber internet ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla, günümüz sanatının önemi giderek artırmaktadır. Arazi sanatını doğadan, doğayı da araziden ayırmak mümkün olmadığı gibi aslında doğa arazinin tam da kendisidir. Bu bağlamda seramiğin malzemesi olan kil de arazi sanatının en önemli parçasıdır. Kaynağı insanın varoluşuna kadar uzanan kil malzeme, ihtiyacımızı karşılamanın yanı sıra iletişim ve esin kaynağı olarak da önemli bir rol üstlenmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Zaman içerisinde malzeme zenginliği ve teknolojinin gelişmesiyle beraber, toplumlara ve coğrafyalara dair zengin değerlere sahip olmuştur. Çeşitli yöntemleri ve sürekliliği açısından geleneksel ile günümüze birleştiren kil malzeme, ifade biçimleri açısından da sanat yapıtları aracılığıyla çoğalan bir yapı niteliğindedir (Meriç ve Ayrıncı, 2019, s. 417). Kil malzemenin günümüz sanat alanlarında kabullenilmesi ve sanat yapıtlarında malzeme olarak kullanılması halâ bazı çevrelerce tartışılmaktadır. Kil malzemenin sanat alanlarında varoluşu, disiplinlerarası çizgilerin iç içe geçmesiyle başlamıştır. Daha önceleri işlevsel ve geleneksel özellikleriyle gündemde olan kil malzeme, daha sonraları sanat seramiği olarak plastik sanatlarda varlık göstermeye başlamıştır. Zengin bir alt yapıya sahip olan kil malzeme, Beral Madra'nın değimiyle, sanatçıyı kavramsal ve fonksiyonel arasında bir seçim yapmaya zorlamaktadır (Sönmez, 2002, s. 4,5). Kil malzeme geçmişten günümüze şeklini değiştirerek zamana dair izler bırakmış ve insan belleğinin taşıyıcısı olmuştur. Günümüz sanatının değişen sanat algısı, sanatçının malzemeyi nasıl kullandığı değil, ne anlatmak istediğiyle doğru orantılıdır. Bu bağlamda, sanatçı düşüncesini aktarım yolunda ve kavramı doğrultusunda uygun olan malzemeyi kullanmaya başlamıştır. Leach hareketiyle başlayan ve Avrupa'da ses getiren seramik sanatı değişim ve dönüşümüyle, geleneksellikten uzaklaşarak genç sanatçıların çalışmalarıyla yeniden yaratılmaya başlanmış ve seramik tarihi açısından bir kırılma noktası olarak gündeme taşınmıştır. Çağdaş sanat malzemesi olarak kabul edilen kil malzeme, yeni ifade biçimlerinin keşfedilmesiyle beraber sanat alanlarında

izlenmeye başlanmıştır. Kil malzemenin sahip olduğu tüm zenginlikler kimi zaman sanatçıya yol gösterici olurken, kimi zaman da bu yolda ona destek olmaktadır (Önal, 2018, s. 56-71).

5. 21. Yüzyıl Arazi Sanatında Kil Malzeme Üzerinden Seçilmiş Sanatçı ve Yapıt Okumaları

Tarihin en eski malzemesi olan kil, 21. yüzyılda da günümüz sanatçılarının yapıtlarında ifadeleri doğrultusunda kullanılmaktadır. Arazi sanatında hem malzeme hem de mekân olarak tanımlanan doğa, sanatçının hava, su, ateş, toprak ile bütünleştirdiği, metaforlardan da yararlandığı ve düşüncesini sanat yapıtıyla ortaya koyduğu bir harekettir. Sanatçılar tarafından da malzeme ve mekân olarak tanımlanan doğa, insanın ona karşı nasıl yabancılaştığı, nasıl algıladığı ve nasıl deneyimlediği ile temsil edilen bir bellektir (Mergin, 2018, s. 7). Arazi sanatı, mekânla ilişkiye geçerek sanat yapıtının ticari bir meta olmasına, galeri ve müzelerde sergilenmesine karşı protest bir ayaklanma niteliğindedir. Sanatçı malzeme kullanımıyla beraber doğal alanlara yönelerek, sanat yapıtını doğada gerçekleştirmiş ve kapalı mekânları terk etmiştir. Bu bağlamda, doğa bir malzeme haline dönüşmüş ve doğanın kuvvetli gücü çalışmaların değişmesine neden olmuştur. Çoğunlukla doğada gerçekleştirilen çalışmalar büyük boyutları nedeniyle, izleyici ile buluşması açısından harita, video ve fotoğraf gibi yöntemler ile belgelenerek sunulmaktadır (Tomsuk ve Yücel, 2021, s. 250).

Arazi sanatı sanatçılarına ilk örnek olarak çalışmalarında yeryüzüyle ilişkiye geçen ve onu gözlemleyerek haritalayan İngiliz sanatçı **Adam Buick**, doğanın hissedilmesi gerektiğini ve bizleri şekillendirdiğini düşünmektedir. Tarih öncesi dev taşlardan/arkeolojik yapılardan ilham alan sanatçı, değişimin ve insan çabasının geçiciliğini vurgulamaktadır. Sanatçının “Earth to Earth“, “Dünyadan Dünyaya” isimli projesi, yeryüzündeki döngüyü metaforik bir yaklaşımla göstermeyi amaçlamaktadır. Bir tepeye fırınlanmamış çanak formunu yerleştirerek, onun rüzgâr ve yağmur etkisiyle toprağa geri dönüşünü sağlayarak, nesnenin toprakla bağlantılı olduğunu ve çevremizdeki dünyaya ilişkin algımızı şekillendirdiğini işaret etmektedir. Buick, yeryüzünden alınan kilin her zaman işinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, coğrafyaya ait bir bellek taşıdığını ve nesnenin ötesine bakmamızı işaret ederken, yalnızca gerçek zaman/mekân algısını değil, aynı zamanda değişim sürecini de sorgulamaktadır.

Resim 1, 2, 3: Adam Buick, “Earth to Earth“, “Dünyadan Dünyaya”, 2011-
“Veneration Bells”, “Saygı Çanları”, 2013, 21 Eylül 2022.

Buick’in bir diğer çalışması olan “Veneration Bells”, “Saygı Çanları” isimli projesi ise, kutsal ve aynı zamanda evrensel bir sembol olan çan nesnesinin porselenden yapılarak bir deniz mağarasına yerleştirilmesidir. Denizin gelgit etkisiyle çanların mağara duvarlarına çarpması sonucunda çıkan sesler, izleyene ulaşması açısından filme alınmıştır. Buick, mağaraya yerleştirdiği formlarıyla doğaya saygıyı ve doğal manzaranın güzelliğini işaret etmektedir. Sanatçının Arkeoloji ve arazi sanatıyla olan kavramsal ilişkisi, izleyeni sükûnete ve düşünmeye yönlendirmektedir. Çan seslerinin her biri her gün duraklama ve sonrasında birbirini takip eden vuruşlardan oluşmaktadır. Sanatçı çalışmasındaki duraklama sürecinde, dua etme ve nefes alma imkânı sağladığını izleyene hatırlatmaktadır (Bağlantı 2).

Arazi Sanatı, tarihsel bakımdan önemli bir sanat hareketidir. Hareket, yeni bir dil, yöntem ve bağlam olarak tanımlanmakla beraber, günümüzde de hem öncü hem de etkili olmaya devam eden bir yaklaşımdır (Mergin, 2018, s.34).

Tarihi alanlara kurduğu yerleştirmeleriyle tanınan bir diğer arazi sanatçısı Fransız **Agnes Debizet**, fantastik yaratıklar, ağaçlar, kökler, kabuklar, totemler ve delikleri olan gerçeküstü formlar üretmektedir. Sanatçının çalışmaları, totemik formlardan anıtsal yerleştirmelere kadar uzanmaktadır. Debizet’in çalışmalarında kendisine özgü bir tekniğin geliştirilmesi sonucunda, çatlayan porselen sırlarının üzerine siyah astar sürdüğü görülmekle beraber, raku benzeri bir etki yarattığı ve bu uygulamanın onun imzası haline dönüştüğü ile karşılaşılmaktadır.

Resim 4, 5, 6: Agnes Debizet, “Evolution”, “Evrim”,
2012, 2011, 2009 (2007-2015), 25 Ağustos 2022.

Sanatçı, yapıtlarında İtalyan Rönesansının fresklerini hatırlatan mat tonları tercih ederek, çalışmalarına öncülük eden mekâna, onun yapısına ve tarihine önem vermektedir. 19. yüzyıldan kalma bir çiftlik evinin avlusunda 150’den fazla heykeli yer almaktadır. Avlunun içerisinde devekuşu yumurtasını anımsatan ve 40 adet porselen formdan oluşan “Evolution”, “Evrım” isimli yerleştirmesi, sonraki birçok eseri besleyen ve sonu gelmeyen formlardan oluşmaktadır (Bağlantı 3). Sanatçı yerleştirmesini, sayıca çok yarattığı besleyen tükenmez bir form olarak nitelendirmektedir. Her form önceki formun gelişen bir şekli olan eser, evrendeki başka bir dünyayı anımsatmakla beraber, gözenekli olan mercan dokusunu taşımaktadır.

Diğer bir arazi sanatçısı İngiltere’de yaşayan **Anna Whitehouse**, atölye çalışmalarının dışında açık alanlarda da yerleştirmeler yapmaktadır. Çalışmalarında bilimsel görüntülerden/araştırmalardan yararlanarak çevresel sorunlara işaret eden sanatçı, insanın doğadaki yerini sorgularken çocuksu duyguları uyandıran nesnelere yaratmaktadır. Sanatçının “Bursting from the Slumber”, “Uykudan Uyanmak” isimli yerleştirmesi, elle şekillendirdiği ve 1300 adet farklı boyutlardaki mavi sırlı seramik gelinciklerden oluşmaktadır. Pandemi sonrası insanların ailelerini ya da arkadaşlarını kaybetmesinin simgesi olan gelincikler, acılı olan toplum adına bir ayın niteliği taşımaktadır (Bağlantı 4).

Resim 7, 8 (ayrıntı): Anna Whitehouse, Sanatçının “Bursting from the Slumber”, “Uykudan Uyanmak” 2022, 13 Şubat 2023.

Whitehouse’ın yerleştirmesi duygusal bir yoğunluğu temsil ederken, pandemi sonrası bastırılmış duyguların projeye beraber ortaya çıkmasını ve izleyenin kendisinden bir parça bulması adına önemlidir. Çoğu izleyen gelincikleri sevdiği birine adarken, birçoğu da pandemi sürecinde her şeyden mahrum kalmaları adına yeniden uyanmaları duygusunu yaşamaktadır. 1800’lere dayanan belgelere göre, geçmişte bu coğrafyada mavi bir göl bulunduğu dair iddialara yanıt olarak, mavi gelincikler yamaçtan aşağı akan bir nehir görüntüsü sunmaktadır (Bağlantı 5).

Doğa, tarihsel süreç içerisinde sanat alanlarına kaynak oluştururken, sanatçı da günümüzde doğanın tahrip edilmesine ve insanın doğadan kopuşuna metaforik bir yaklaşımla gönderimde bulunarak onu bilinçlendirme misyonunu üstlenmiştir. Sanatçılar artık estetik olanı değil gerçeği yansıtmaya başlamışlardır (Yayan ve Hacısüleymanoğlu, 2022, s. 399).

Bir diğer arazi sanatçısı Amerikalı **Christy Hengst**, genellikle doğal alanlarda çalışmalar yapan ve o mekâna, o yere özgü seramik yerleştirmeleriyle tanınmaktadır. Çalışmaları mekân olarak geçici form olarak kalıcı niteliği taşımaktadır. Sanatçının, “Birds”, “Kuşlar” isimli yerleştirmesi, sayıca 30/60 arası porselen kuş figüründen oluşmuş ve hem yeryüzünü hem de gökyüzünü ifade etmek için farklı doğal alanlarda kurgulanmıştır. Sanatçı, kobalt mavimsi sızma dekorladığı formlarına şeffaf sır uygulamıştır. Hengst’in kuşları savaşı, barışı ve kişisel tarihi ifade etmekle beraber, insanın karşılaştığı zor koşullar karşısında aldığı tutumu da sorgulamaktadır (Çetintürk, 2017, s.88,89). Kuşlar ilk bakışta hareketsizmiş gibi görülseler de bedenlerinde taşıdıkları resim ve yazılarla, aslında çocukları, aşk mektuplarını, şiirleri ve savaş görüntülerini izleyene ulaştırarak taşıyıcı güvercinleri temsil etmektedirler.

Resim 9, 10, 11: Christy Hengst, “Birds”,
“Kuşlar” 2009, 2010, 2009, 27 Mart 2022.

Sanatçı çalışmalarının ilk aşamasını oluştururken, genellikle doğada yaptığı yürüyüşler sürecinde notlar alarak, çizimler yaparak ve haritalar oluşturarak, insandaki yer duygusunu öne çıkartmaktadır. Sanatçının 2008’ de başlayan gezici arazi sanatı projeleri, bir gün ortaya çıkan ve bir sonraki gün ortadan kaybolan porselen kuş sürüsünün geçici olan yerleştirmelerini içerir. Hengst, insan kültürünün yansımalarını taşıyan kuşların, güçlü davranışları neticesinde çoğu zaman bir ayna görevi üstlendiğini düşünmektedir (Bağlantı 6).

Kilin rastlantısal özellikleri ve kimliği bakımından onunla çalışmak sürekli keşfi gerektirir der **Clare Twomey**. Sanatçı, 21. yüzyılın kültürünün bizleri malzemeler hakkında düşünmeye yöneltmekte olduğunu ve yaptığı çalışmaların geçici olarak zamanla, malzemeyle ve kültürle diyalog halinde olduğunu söylemektedir. Sanatçının çalışmaları genellikle geçici olduğundan

galeri ve müze mekânları için uygun değildir. On bin el yapımı çiçekten oluşan “Blossom”, “Çiçek” isimli çalışması, seramik çiçek zanaatkarlığının yok olması ve ustalığın elden ele geçiciliğini simgelemektedir.

Resim 12, 13 (ayrıntı), 14, 15 (ayrıntı): Clare Twomey, “Blossom”, “Çiçek” 2007, “Present Traces”, “Mevcut İzler” 2011, 17 Mart 2022.

Kadınların elleriyle yaptıkları çiçekler, anneden kıza geçen bir dili anlatmaktadır. Çiçekler aynıymış gibi görünse de her kadının elinden çıkan çiçek farklıdır. Hava koşullarına bırakılan yerleştirme yeniden toprağa karışması için fırınlanmamıştır. Yapılan tüm çiçekler zaman içinde toprağa gömülerek kaybolurken, geriye hatıralar ve hikayeler kalmaktadır. Sanatçı, toprağa karışan çiçeklerin toprağı olumsuz etkilemeyeceğini ve ekolojik olarak çevreye zarar vermediğinin altını çizmektedir. Projenin en önemli noktası, çalışmanın yerleştirildiği alanda eskiden bir Çin kil fırının olmasıdır. Twomey’nin bir diğer çalışması olan “Present Traces”, “Mevcut İzler” isimli yerleştirmesi ise, kilin büyüğü konseptli bir düşünceyi kapsamaktadır. 1000 adet Danimarka ürünü tabaktan oluşan yerleştirme, geleceğe nasıl bir kültür bıraktığımızı ve geçmişin ölmediğini aslında içimizde yaşadığımızı işaret etmektedir. İngiliz çanak üretiminin merkezinde, kırılan ve çöpe atılan bir tabak yığını, sanatçı tarafından çağdaş sanat eserine dönüştürülmüştür. Twomey’in yerleştirmesinin bir diğer amacı da arkeolojik olan nesnelere zihnimizdeki görüntülerini alt üst etmesidir (Bağlantı 7).

Heykelleri ağırlıklı olarak kil malzemeyi içeren Avustralyalı seramik sanatçısı **Dawn Whitehand**, çevresinin sürekli değiştiğini ve bu bağlamda küresel çevre krizinin de giderek boyutlarının yükseldiğini gösteren yerleştirmeler yapmaktadır. Sanatçı, kil malzemeyi kullanarak izleyiciye dünya ile insanın bağına hatırlatmayı amaçlamakla beraber, ekolojik sorunları da ele almaktadır. Whitehand, kil malzemeyi projelerinde hem pişmiş hem de pişmemiş halleriyle kullanırken çevresel sorunlara vurgu yapmayı amaçlamaktadır. Doğal dünyanın yine doğal olan kil malzeme ile diyaloga girmesini ve böylelikle izleyenin de yapıt ile diyaloga girmesinin altını çizen sanatçı, kil malzemeyi Dünya’nın derisi olarak düşünmektedir (Bağlantı 8).

Resim 16, 17, 18, 19 (ayrıntı): Dawn Whitehand, “Water Mushrooms”, “Su Mantarları” 2011, “Water Spiral”, “Su Spirali” 2007, “Earth Blanket”, “Toprak Battaniye” 2018, 19 Mayıs 2022.

Whitehand, “Water Mushrooms”, “Su Mantarları” isimli çalışmasını, göle yerleştirerek su problemine dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Eser, sırlı seramiklerden oluşan ve izleyiciyi doğaya yönlendirmeyi amaçlayan, metal çubuklar üzerine monte edilmiş bir yerleştirmedir. Sanatçının “Water Spiral”, “Su Spirali” isimli çalışması ise boyutları mekâna göre değişebilen, perdahlanmış kil malzemeden oluşan ve fırınlanarak suya bambu çubuklarla monte edilen bir yerleştirmedir. Çalışma, su problemleri üzerine düşünülmesi gerektiğini ve dünyaya karşı sorumluluğumuz olduğunu içermektedir (Bağlantı 9). Sanatçı içinde yaşadığı doğal çevreden ve kırsal alanlardan ilham alırken, insanların doğaya bir meta olarak değil, evleri gibi bakmaları ve davranmaları gerektiğini savunmaktadır. Whitehand’ın “Earth Blanket”, “Toprak Battaniye” isimli bir diğer çalışması ise göl kenarına yerleştirilen çok parçalı bir seramik yerleştirmedir. Proje, Dünya’ya yeniden bağlanmamız ve onu tüketmeyi bırakıp onunla yaşamaya başlamamız gerektiğini işaret etmektedir. Sanatçının yerleştirmelerinde kullandığı spiraller ve daireler, doğada olan döngüyü simgelemektedir (Bağlantı 10).

Kil malzeme ile çalışan diğer bir arazi sanatçısı Şili’li **Fernando Casasempere**, yeryüzünde mimari ve tarihsel bakımdan bir çöküş yaşandığı üzerinden yola çıkarak, kili kavramı doğrultusunda kullanan bir sanatçıdır. Sanatçı, insanın yeryüzünde bıraktığı izden etkilenecek, arkeolojiden, jeolojiden ve klasik/modern mimariden yararlanarak, küresel ve ekolojik kaygılarını, iklim krizine çözüm bulma isteğini yerleştirmelerine taşımaktadır. Casasempere’nin “Out of Sync”, “Senkronize Olmayan” isimli çalışması geçici bir sanat projesi olarak, endüstriyel atıkların kile karıştırıldığı 10.000 adet seramik çiçekten oluşmaktadır. Sanatçı, hiçbirinin birbirine benzemediği ve yapımının iki yıl sürdüğü çiçeklerin tamamını kendisi yapmıştır. İklim

krizini vurgulamak adına yeryüzüyle en çok ilişkide bulunan çiçek formuna karar veren sanatçı, izleyenin yapıt karşısında hangi reaksiyonu vereceğini deneyimlemek istemiştir.

Resim 20, 21 (ayrıntı), 22 (ayrıntı): Fernando Casasempere, “Out of Sync”, “Senkronize Olmayan” 2012, 21 Ocak 2022.

Casasempere, kilin renk ve doku bakımından düşüncelerimizi ifade etmek için en uygun malzeme olduğunu düşünmektedir. Sanatçı, geçmiş ve bugünü birbirine bağlayan kil malzeme ile her zaman çevresel sorunlara işaret eden yerleştirmeler yapmaktadır (Bağlantı 11). Çömlekçiliğin geleneksel malzemesi olan kil malzeme ile çalışan sanatçı, sanat ile çevre, kültür ile yeryüzü arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır. Casasempere, toprak, taş, tuğla ve kil malzeme aracılığıyla atalarının unutulmuş kültürlerini ortaya çıkarmayı ve günümüz çevre sorunlarını geliştirdiği teknikler ile uygulamaya devam etmektedir.

Arazi sanatı, diğer sanat hareketlerinden ayrılarak, manzarayı mekâna dönüştürmüş ve mekâna özgü projeler oluşturulmasına olanak tanımıştır. Bu bağlamda günümüzde de etkisinin görüldüğü ve doğaya yönelik bir bilinç oluşturmak isteyen sanatçı, teknolojiye karşı olarak doğayı kutsal sayan bir yaklaşımla, çalışmalarında doğayı onarmaya yönelik eserler üretmektedir (Yayan ve Hacısüleymanoğlu, 2022, s.400).

Doğal dünyadan ilham alan ve porselen malzemeyle arazide geçici yerleştirmeler/heykeller yapan bir diğer sanatçı **Jenni Ward**, topraktan gelen bir malzemeyle yarattığı eserini yeniden doğaya yerleştirerek, yeryüzündeki döngünün tamamlandığını düşünmekte ve doğal dünya ile insan arasındaki ilişkiyi sağlamayı amaçlamaktadır. Ward, çevresiyle bağlantı kurarken, deniz seviyesinin üstünü ve altını keşfetmek için büyük zaman harcamaktadır. Sanatçı, biyolojik canlılardan esinlenerek kemik serisi başlığı altında bir dizi yerleştirme ortaya koymuştur. Ward’un “Bone Series”, “Kemik Serisi” isimli çalışması, bir canlının kalıntılarına odaklanılarak yapılan, iki metreyi aşkın doğrusal bir biçimde kurgulanan delikli disklerden oluşmaktadır.

Resim 23, 24 (ayrıntı), 25, 26 (ayrıntı): Jenni Ward, “Bone Series”,
“Kemik Serisi” 2014 (2014-2021), 15 Haziran 2022.

Sanatçı, yerleştirmelerindeki her parçayı yüksek derecede pişirdiğini ve elle şekillendirdiğini söylemektedir. Ward, yerleştirmelerini müzelerde, galerilerde, ormanlarda, çöllerde ve hatta Atlantik Okyanusu’nun altındaki bir gemi enkazında sergileyerek doğal alanları korumak için bilimi ve çevreciliği sanat ile birbirine bağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, sanatçı son çalışmalarını planktonlar üzerinden kurgulamaktadır. Planktonları çok ince porselenden yapan sanatçı, araştırmalarında onların gezegendeki oksijenin yarısını sağladıkları gerçeğiyle karşılaşmıştır (Bağlantı 12).

İklim değişikliği ve çevre kirliliği sorunlarıyla ilgilenen ve arazide yerleştirmeler yapan bir diğer sanatçı **Kate Macdowell**, nesli tükenmekte olan canlıları eserlerine taşımaktadır. Sanatçı, iklim değişikliği karşısında yaşanan olumsuzlukları, insan ile doğa arasında yaşanan gerginliğe verilen bir yanıt olarak düşünmektedir. Macdowell’in eserleri hava kirliliği, küresel ısınma ve pestisit kullanımıyla çevreye verilen zarara bir yanıttır. (Bağlantı 13).

Resim 27, 28 (ayrıntı), 29 (ayrıntı): Kate Macdowell, “Clay Pigeons”,
“Kil Güvercinleri” 2010, 21 Nisan 2021.

Macdowell’in “Clay Pigeons”, “Kil Güvercinleri” isimli yerleştirmesi bulunduğu mekâna göre değişen boyutlarda olup slip döküm tekniği ile yapılmış ve doğada silahla vurularak parçalanan güvercinlere atıfta bulunmaktadır. Sanatçı yerleştirmesi için, hedef atışlarından ve güvercinlerin kitlesel olarak yok

oluşlarından etkilendiğini söylemektedir. Ayrıca sanatçının diğer çalışmalarına bakıldığında ilk göze çarpan konulardan biri de hayvanlar üzerinde yapılan testlere göndermede bulunduğudır. Bu bağlamda çevreci bir yaklaşımla, insanların bitki ve hayvan kıyımına yönelik yaptığı izler yerleştirmelerinde izlenebilmektedir (Çetintürk, 2017, s. 86).

Sanat tarihine bakıldığında her konunun etki-tepki merkezli olduğu görülmektedir. Arazi sanatında da süreç aynı şekilde devam etmektedir. Günümüz sanatı sorgulayan ve karşı olan tavrıyla tepkisini sürdürmektedir. Yaşadığımız yüzyılda insanın kendine dönük yaşaması, kendine ve çevreye olan güvensizliği onları yalnızlaşmaya götürmüştür. Bu durum çoğunlukla doğada kendini göstermektedir. İçerisinde bulunduğumuz ve aynı zamanda şikâyet ettiğimiz kent, bütün olumsuzluklarıyla bizim eserimizdir. Bu bağlamda arazi sanatı ihtiyaç duyulan bir olgu olarak, insanın doğa ile bağ kurmasını işaret eden ve insanı farkındalığa davet eden bir harekettir (Kayahan ve Çevik, 2020, s. 37)

Genellikle ekosistem, iklim değişikliği konularını sorgulayan **Manav Gupta**, yerleştirmeleri, performansları ve büyük duvar resimleri ile tanınan Hintli bir sanatçıdır. Gupta çalışmalarında, nehirlerin kirlenmesini, suyun zor bulunur halini, insanın çevre bilincinin olmamasını ve doğayı tahribatının sonucunda meydana çıkan küresel ısınmayı sorgulamaktadır. Sanatçının “Excavations in Clay Hymns”, “Kil İlahilerindeki Kazılar” isimli yerleştirmesinde toprak kaplar, kandiller ve lambalar kullanılmıştır. Çalışmalarındaki nesnelere bir metafor olarak kullanan sanatçı, yeryüzünü onun yasalarına saygı duyarak yaşadığımızda, kurtarabileceğimizi düşünmektedir. Toprak kandil Hindistan’ın kültürel ve dini bir sembolü olarak her yerde bulunmaktadır. Ancak alınıp eve getirilip ibadet için sunağa konduğunda birdenbire dualarımızı Allah’a iletme aracı olarak kutsal bir nesneye dönüşmektedir. Sanatçı, böylelikle günlük nesnelere bir araya getirerek umudu, tutkuyu, yaşamdaki geçiciliğimizi ve kilin kutsallığının asırlık olduğunu vurgulamaktadır.

Resim 30, 31 (ayrıntı), 32, 33 (ayrıntı): Manav Gupta, “Excavations in Clay Hymns”, “Kil İlahilerindeki Kazılar” 2015, “Rain”, “Yağmur” 2018, 19 Eylül 2022.

Sadece kullanılırken saygı duyulan kandil, amaca hizmetinden sonra atılarak, kullanılması gereken başka bir gün yenisi satın alınmaktadır. Gupta'nın yerleştirmelerinin amacı, zanaattan çağdaşa, yerelden küresele ve sanatı sanatın ötesine taşımaktır (Bağlantı 14). Sanatçı, "Rain", "Yağmur" isimli yerleştirmesinde ise, bir element olan kili, başka bir element olan suyu betimlemek için kullanarak suyun yaşamımız için ne kadar önemli olduğunu vurgulamak istemiştir. Bu bağlamda, ince tellere dizilmiş olan pipo formu, bir taraftan yağmurun şiirsel anlatımını yaratmayı vurgularken, bir taraftan da izleyeni sarhoş edercesine yağmur damlalarının akışının hissedilmesini sağlamaktadır (Bağlantı 15).

Michael McGillis, doğa ile insan arasındaki etkileşime odaklanan, çeşitli malzeme kullanımıyla çevre konularını sorgulayan Amerikalı bir yerleştirme sanatçısıdır. İnsanlar tarafından değiştirilen doğayı sorgulayan sanatçı, arazide neyin eksik olduğu ya da neyin olması gerektiği üzerine çalışmalarını sürdürmektedir (Bağlantı 16). Sanatçı yerleştirmelerinde çoğu zaman doğal malzemeler kullanmaktadır. Bu bağlamda zaman içerisinde çürüyerek doğaya dönen yapıtlar geçicilik kavramını da gündeme taşımaktadır.

Resim 34, 35 (ayrıntı), 36 (ayrıntı): Michael McGillis, "Pretty Little Blight", "Tatlı Küçük Yanık" 2005, 11 Ekim 2022.

Sanatçının "Pretty Little Blight", "Tatlı Küçük Yanık" isimli çalışması, 178 adet kavak ağacının kesilerek yok olduğunu işaret etmek için bir ormana yerleştirilmiştir. Yerleştirmeye ilk bakıldığında parlak mavi renkli mantar görüntüsündeki nesnelerin macundan yapıldığı algılsa da onlar seramikten yapılmıştır. Ağaçlara yerleştirilen nesneler, ağaçta doğal yolla oluşan bir büyüme gibi algılanmaktadır. McGillis'e göre, yaşadığımız coğrafyada oluşan anılarımız ve belleğimiz zaman içerisinde değiştirilerek silinmektedir. Yerleştirmelerindeki her parçanın bir tarihi sürece dayandığını işaret eden sanatçı, duygularını genellikle canlı renklerle vurgulamaktadır (Bağlantı 17).

İnsan çevresiyle uyumlu bir şekilde yaşamayı nasıl sağlar, doğal yaşamı kaybettiğimizden nasıl emin oluruz ve insan doğal hayatı yok ederlerse o zaman yaşamın anlamı ne olur gibi soruları kendisine sorarak yerleştirmelerini gerçekleştiren **Shi Shaoping**, kurbağaların, güvelerin ve kaplumbağaların hayatta kalmaları için çok sayıda yumurta bırakmalarının doğada nasıl olacağını görmek için yumurta serilerini üretmeye başlamıştır. Sanatçının “The Metamorphosis Series-The Eggs”, “Metamorfoz Serisi-Yumurtalar” isimli çalışması, 10 kilogram ağırlığında 3000 adet seramik yumurtanın ıssız bir araziye yerleştirilmesiyle vurgulanmaktadır. Yumurtalar, özünde doğumu, kırılabilirliği ve güzelliği simgelemektedir, ancak buradaki yumurtalar fırınlandıkları için sertleştiklerinden dolayı, yaşamın ve umudun olmadığını çaresizliğin olduğunu vurgulamaktadır. Yerleştirme Gobi Dağına, Dunhuang’ın kum tepelerine ve deniz kıyılarına olmak üzere beş bölgeye yerleştirilmiştir (Bağlantı 18).

Resim 37, 38, 39 (ayrıntı): Shi Shaoping, “The Metamorphosis Series-The Eggs”, “Metamorfoz Serisi-Yumurtalar” 2013, 27 Haziran 2022.

Projesini uygulamak için bir yıl boyunca Jing De Zhen’de kalan sanatçı, binlerce başarısız deney ardından yumurta formlarını üretmeyi başarmıştır. Sanatçı projesini, aslında yaradılış anında yumurtaların geldikleri yere, yani doğaya geri dönmelerini ifade etmek için kurgulamıştır. Projeye yurtiçinden ve yurtdışından birçok fotoğrafçının katılımıyla tüm süreç fotoğraflanmış ve video kaydı alınarak belgelenmiştir. Yerleştirme süreci yükselen gelgitlerin, kum fırtınalarının, yüksek irtifanın, yorgunluğun ve stresin birleşmesiyle beraber, tüm ekip için zorlayıcı bir yolculuktu. Bütün bir yıl çeşitli alanlarda sergilenen proje zaman içerisinde kum, çim ve toprak gibi malzemelerle aşınma belirtisi göstererek bulunduğu coğrafyanın işaretini aktarmaktadır. Shaoping’in de söylediği gibi yumurtaların kendilerine ait olan bir yaşamı yoktur, ancak bizlere yaşamın izlerini göstermektedirler (Bağlantı 19).

En çok tanınan ve bilinen arazi sanatçılarından biri olan **Andy Goldsworthy**, mekâna özgü yerleştirmeleriyle bilinmektedir. Sanatçının

“Alderney Stones”, “Alderney Taşları” isimli çalışmasında her biri üç tonluk 11 kil topu Alderney Adası’na yerleştirilmiş ve doğa koşullarıyla aşınmaları izleyicinin katılımıyla deneyimlenmiştir. Tüm kil topları, 2. Dünya Savaşı sığınaklarına, plajlara, koylara ve burunlara yerleştirilmiştir. Çalışma, içerisinde çeşitli yerel kaynaklı malzemelerin olduğu dev kil toplardan oluşmaktadır. Kil toplar, adaya yerleştirildikten sonra, doğaya bırakılarak zaman içerisinde aşınmaları sonucunda, içlerindeki nesnelere ortaya çıkması amaçlanmaktadır (Bağlantı 20). Zaman içerisinde doğanın etkisiyle aşınan kil toplarının içerisindeki nesnelere yeniden yeryüzüne dönerek adanın bir parçası olurlar.

Resim 40, 41, 42, 43: Andy Goldsworthy, “Alderney Stones”,
“Alderney Taşları” 2010, 13 Haziran 2022.

Goldsworthy’nin Alderney’i seçme nedeni, coğrafi, sosyal, tarımsal, jeolojik olarak adanın güçlü bir geçmişi olduğudur. Projenin bitmesi birkaç yılı bulmuştur. Her kil topunun içerisinde bulunan nesnelere, zamanla çözüleceği ve sonunda içindekileri ortaya çıkaracağı düşünüldüğünden coğrafyaya özgü bir mekâna yerleştirilmiştir. Örnek olarak, içerisine kil tuğlaları yerleştirilen bir kil topu, sahile yerleştirildiğinde kıyı boyunca dalgaların etkisiyle tuğlaları açığa çıkaracak ya da içerisine böğürtlen yerleştirilmiş olan bir kil topu, yerleştirildiği tarlaya baharda tohumlarını bırakacaktır. Projeye dahil olan tüm kil toplarının içerisinde coğrafyaya ait olan haşhaş tohumları, buğday parçaları, yıpranmış eldivenler, metaller, zincirler ve halatlar bulunmaktadır (Bağlantı 21).

Yerleştirmelerinde çoğunlukla kil malzemeyi kullanan **Anna Metcalfe** çevresel konularla ilgilenen bir sanatçı olarak, suyla olan ilişkisini seramik malzeme üzerinden sorgulamaktadır. Bunun yanı sıra topluma yönelik projeler üreten sanatçı, kamusal sanat ve zanaat arasında bir köprü oluşturarak suyu, tarımı ve gıdayı sorgulayan çalışmalar yapmaktadır. Mississippi Nehri kıyılarındaki tarihsel katmanlar ile ilgilenen sanatçı, nehir çevresini korumaya çalışan genç kuşak ile “Upstream”, “Akıntıya Karşı” isimli yerleştirmesini

gerçekleştirmiştir. Metcalfe, Mississippi yakınlarında yaşayan genç kuşakla yapacağı çalışma için, kendilerine ait hayatları hakkında hikayeler yazmalarını istemiştir. Daha sonra suyla ilgili problemlerden oluşturulan her hikâye yapılan porselen teknelerin üzerlerine serigrafi yöntemiyle aktarılarak, nehre törenle bırakılmıştır.

Resim 44, 45 (ayrıntı), 46 (ayrıntı): Anna Metcalfe, “Upstream”,
“Akıntıya karşı” 2009, 24 Eylül 2021.

Metcalfe’in yerleştirmesi, kişisel hikayeleri, çevresel ve ekolojik sorunları desteklemektedir. Sanatın toplumları değiştiren bir araç olduğuna inanan sanatçı, doğa ve insanı birbirine bağlayan çalışmalar yaptığını işaret etmektedir (Bağlantı 22). Bir coğrafyayı tanımanın en doğru yolunun, o coğrafyada yaşayan insanların hikayelerinden ve deneyimlerinden oluştuğunu düşünen sanatçı, bu projesinde de su döngüsünü ve orada yaşayan insanların süreçten nasıl etkilendiğini, anlattıkları hikayelerden edinmiştir. Sanatçı, serginin sonunda yazılarak aktarılan hikayelerin, izleyen tarafından da okunarak kendi hikayeleri ile bağ kurmalarını amaçlamaktadır (Bağlantı 23).

Arazi sanatı sanatçılarına ve yapıtlarına bir diğer örnek Letonyalı seramik sanatçısı **Linda Zelta**, bilgi, teknoloji ve dijitalleşme çağında, taş formunun büyüleyici olduğunu, zamanla oluşum sağladığını, gerçekliği/ özgünlüğü temsil ettiğini ve insanı etkileyen bir form olduğunu düşünmektedir. Ayrıca zaman içerisinde iklimin problemleri bir hale dönüştüğünü ve jeolojik araştırmalarla yeniden yapılandırılabilirliğini işaret etmektedir. Bu bağlamda geçmişten gelen bilgilerden ders çıkartılarak geleceği öngörebilmek ve iklim adına olumsuz olayların önlenmesini savunmaktadır. Sanatçı, geçmiş, şimdi ve gelecek arasında bir bağ kurarak, seramik malzeme ile taş formunu farklı doğal ortamlara yerleştirerek, fotoğraf ve video kayıtlarıyla doğa, zaman ve sanat arasındaki ilişkiyi izleyene göstermeyi ve sonuç çıkarmalarını amaçlamaktadır.

Resim 47, 48, 49, 50: Linda Zelta, “Time Stone”, “Zaman Taşı”, 2021, 15 Eylül 2022.

Zelta'nın yerleştirmeleri, jeolojiyi, arkeolojiyi, çağdaş seramik sanatını, arazi sanatını, seramik pişirim yöntemlerini ve uygulamalarını birleştiren disiplinlerarası bir çalışma olarak nitelendirilmektedir. Sanatçının çalışmaları, taş formunun kil malzemenin yorumlamalarıyla ifade edilmekle beraber, izleyen tarafından geçmişin ve çağdaş olanın etkileşimini ortaya koymaktadır. Sanatçı, elle şekillendirdiği kil formlarına, ahşap, taş detayları ekleyerek kum ve çakılla karıştırarak son derece sade yerleştirmeler kurgulamaktadır (Bağlantı 24).

Toplumsal alanları yeniden ifadelendiren ve siteye özgü yerleştirmeleriyle tanınan Meksikalı sanatçı **Hektor Zamora**'nın çalışmaları, geleneksel sergi mekânlarının dışına taşmaktadır. Sanatçı, kullandığı kil malzemenin izleyen tarafından sorgulanmasını ve üzerine düşünülmesini amaçlamaktadır. Zamora, yerleştirmesinde coğrafyaya ait kil malzemeyi kullanırken, izleyeni sadece sanat eserini deneyimleme sürecine dahil etmesiyle değil, yaratının bir parçası olarak da görmektedir (Bağlantı 25).

Resim 51, 52, 53: Hektor Zamora, “Sobre Deriva”, “Sürüklenme Hakkında”, 2022, 12 Ocak 2023.

Tarih boyunca Magdalena nehrinde, suyun tortullaşması, ormanların buharlı gemiler tarafından tahrip edilmesi ve maden çıkartma işlemleri sonucunda yapılan çalışmalar farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Sanatçının

“Sobre Deriva”, “Sürükleme Hakkında” isimli projesi, şehri inşa etmek için kullanılan malzemelere işaret etmeyi ve nehir tortullaşmasına şiirsel bir yaklaşımla bakıldığını ortaya koymaktadır. Zamora, coğrafyadaki evlerin, yolların ve meydanların nehirdeki tortullaşmayla yapıldığını vurgulamaktadır. Çünkü, nehirden çıkarılan malzeme olmadan inşaatlar ilerleyememektedir. Bölgede bulunan ormanın yok olma tehlikesi, nehir akıntısının dengesizliği ile birleştiğinde, tehdidin su yoluyla şehrin diğer bölgelerine taşınmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda yerleştirme, şehirdeki nüfusun nehirden gelen tehlike ile yok olmasını işaret etmektedir (Bağlantı 26).

Hem seramik sanatçısı hem de akademisyen olan **Buket Acartürk**, doğa ile olan ilişkisini sorgulayarak, toplumda ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve kültürel konuları kendi ifade dilini kullanarak yapıtlarıyla bütünleştirmektedir. Acartürk, çalışmalarının düşünsel aşamasından sonra kavramı doğrultusunda kullanacağı malzemeyi belirleyerek, çevresel faktörleri ve kişisel birikimini de işin içerisine katarak sanat yapıtlarını gerçekleştirmektedir. Sanatçı ayrıca, yerleştirmeleriyle izleyici arasındaki etkileşimi takip ederek değerlendirmelerde bulunduğunu vurgulamaktadır. Acartürk, uzun zamandır yaptığı karınca formlarına çeşitli görevler yüklemektedir. Karıncaları yaşam biçimlerinden ve yaşama dair gösterdikleri çabadan ötürü ele alan sanatçı, “Tohum Takas” isimli yerleştirmesinde, dünyadaki yoksulluğu ve açlığı sorgulamaktadır (Gökbel, 2018, s.211,212).

Resim 54, 55 (ayrıntı): Buket Acartürk, “Tohum Takas” 2013, 21 Haziran 2023.

Sanatçı toplumsal sorunlar üzerinden karıncalara yüklediği görevler ile insanın tarihini, politik deneyimlerini kendi ifade diliyle yerleştirmelerine yansıtmaktadır (Akdere, 2019, s.70). Acartürk, toplum hayatında söylemekte zorlandığı düşüncelerinin, üretimlerinde ifade bulduğunu ve iletmek istediği düşüncüyü sanat alanına taşıyarak karıncalar üzerinden ortaya koyduğunu

vurgulamaktadır. Bu bağlamda “Tohum Takas” isimli projesinde seramik malzemeden yapılmış karıncalarına buğday başakları taşıtmaktadır. Sanatçı, buğdayın önemli bir besin kaynağı olması nedeniyle 41 adet karıncanın görevinin, bu besini açlığa ve yoksulluğa taşımalarını izleyene göstermeyi ve sorgulamalarını amaçlamaktadır (Bağlantı 27).

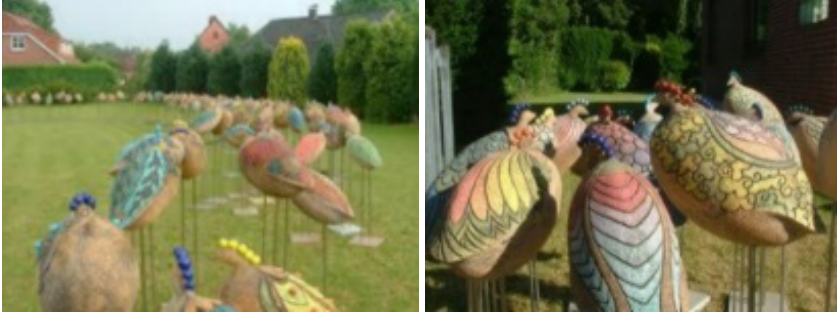
Altın arama işlemlerinin sonuçlarında, arıtma yapılmayarak atıkların toprağa gömülmesiyle ortaya çıkan çevresel sorunlara dikkat çekmek amacıyla, arazide gerçekleştirdiği ve altın arama çalışmaları sürecindeki yıkımı ele alan akademisyen ve seramik sanatçısı **Ergün Arda**, Troya Ören alanında gerçekleştirdiği “Altın Arayan Elek” isimli yerleştirmesini kurgulamıştır. Şamot, kil ve kâğıt malzemelerini kullanarak, kalıba sıvama tekniği ile üç adet elek formu şekillendirmiştir. Sanatçı, elek formlarının içerisine sıvı halde koyduğu kırmızı kili eleyerek, yeryüzüne izler bırakmayı hedeflemiştir. Arda, maden arama çalışmalarının hangi bölgede olursa olsun su kaynaklarının kirletilerek yüzlerce yıl tehlike ve ölüm saçacağına işaret etmektedir.

Resim 56, 57 (ayrıntı): Ergün Arda,
“Altın Arayan Elek” 2008 Sanatçının arşivinden, 03 Mayıs 2023.

Elenen kırmızı kilin yerleştirildiği yere kadar akması sağlanmıştır. Kil zaman içerisinde hava koşullarının yardımıyla suyundan uzaklaşmış ve çatlak bir görünüm oluşturmuştur. Bu bağlamda çatlama görüntüleri, altın arama sürecinden sonra, siyanürden etkilenen toprağın yoksunluğunu ve zaman içerisinde ekim işleminin yapılamayacağına işaret etmektedir. Yeryüzüne yerleştirilen üç elek, toprağı sürermişçesine ilerleyerek, arkasında yetersiz ve kıraç bir toprak bırakmaktadır. Sanatçı, yerleştirmesinde altın arama işleminden sonra yeryüzünde ortaya çıkacak olan ve canlıları tehdit eden bu eyleme iz bırakarak dur demektedir (Zümrüt, 2012, s.167).

Doğanın kirletilmesine ve nesli tükenen canlılara verdiği tepkilerle tanınan ve bu bağlamda arazide yerleştirmeleri bulunan diğer bir seramik ve çini sanatçısı **Tufan Dağıstanlı**, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Akademisi yüksek seramik bölümünü bitirmiştir. Sanatçının Almanya’da 300 kuş figüründen oluşan “Kuşlar” isimli bir yerleştirmesi bulunmaktadır. Dağıstanlı’nın Anadolu kültüründe değerli bulunan Turna kuşundan oluşturduğu çalışmasının tümü, form olarak birbirine benzese de teknik açıdan farklılıklar göstermektedir. Sanatçının dekorladığı formlarında, Türk çini desenleri ve Anadolu Uygarlıklarının etkisi görülmektedir. Dağıstanlı, sanatın insanı kötülüklerden koruyarak ruhunu iyileştirdiğini ve yaşamının ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünmektedir.

Resim 58, 59 (ayrıntı): Tufan Dağıstanlı, “Kuşlar” 2013, 11 Ağustos 2022.

Sanatçı Turna kuşlarıyla oluşturduğu düzenlemesinde, küreselleşmeye, çoğalan nüfusa ve farklı kültürlerle işaret etmektedir. Ayrıca kuşların bedenlerine ve kuyruklarına işlediği kültürel motifler ile onların çeşitli kültürlerle uçup konabildiklerini düşünmektedir. Teknik olarak kuşların baş ve göğüs bölgelerini sırlamayarak kilin kendi rengini izleyene gösterme imkanı tanımaktadır (Yayan ve Gökdemir, 2018, s.315,316). Sanatçı, şamotlu çamur ile forme ettiği kuşlarını mat görünümlü yumuşak renkli boyalar ve sırlarla kaplayarak, motifleriyle farklı karakterler/farklı kültürler üzerinden bir kuş topluluğu oluşturmuştur. Dağıstanlı, bir taraftan teknolojinin etkisiyle insanın yalnızlaştığını, diğer bir taraftan da bu yalnızlıktan hoşnut olarak yaşamına devam ettiğini ve birbirlerine farklı deneyimler kattıklarını vurgulamaya çalışmıştır (Akdere, 2019, s.67,68).

Arazide yerleştirmeleri bulunan bir diğer akademisyen ve seramik sanatçısı **Yeşim Zümrüt**, arazi üzerine kil malzeme ile çevreyi, ekolojii ve doğayı sorgulayıcı çalışmalar yapmaktadır. Zümrüt’ün “Doku” isimli yerleştirmesi, renk ve ışık düzenlemesi yaptığı fotoğraflardan 45 adet

elek hazırlayarak, görüntülerini negatif/pozitif serigrafı baskı tekniği ile formlarına aktardığı görülmektedir. Doğa ve kent dokularını kullanan sanatçı, ilk pişirimden sonra fırça yardımıyla formlarını şeffaf sır ile sırlamaktadır. Formların farklı açılarda düzenlenmesi, kent ve doğanın zaman içerisindeki değişimini vurgulamaktadır.

Resim 60, 61 (ayrıntı), 62, 63 (ayrıntı): Yeşim Zümrüt,
“Doku”, “Nefes” 2007, 15 Haziran 2021.

Sanatçının “Nefes” isimli bir diğer yerleştirmesi ise, arazide kesilecek olan ağaçlara işaret etmek amacıyla porselen malzemeden farklı boyutlardaki şişirilmiş balonların üzerine kil plakaların sarılmasıyla oluşturulmuştur. Balonların üzerlerine bir çiftliğin sahiplerinin dört kuşak aile resimleri aktarılmış ve ağaç dallarına asılarak zaman kavramı sorgulanmıştır. Ağaçlar yardımıyla alınan nefes, onun zaman içerisinde kesilerek kaybolacağına bir göstergesidir. Balonların içerisindeki havanın zamanla azalması çalışmada değişiklikler yaratmakla beraber, yere düşen ve parçalanan formlar kendilerine yüklenen değerlerle beraber yeniden toprağa karışmaktadırlar (Zümrüt, 2007, s. 143,145).

6. Sonuç

Doğa, geçmişten günümüze sanat ve sanatçı için kuvvetli bir ilham kaynağıdır. Endüstri Devriminden sonra doğanın tahribatı çoğu bilim ve sanat alanlarının problemi olmuştur. 1960’larda dünya sanatı tamamen farklılaşarak temsilden uzak, kavrama öncelik veren bir yapıya bürünmüştür. Modernizme karşı bir tepki niteliği taşıyan arazi sanatı, ilk zamanlarda estetik anlamda doğaya müdahale olarak görülürken, daha sonraları kaybedilmeye başlayan doğayı işaret etmek ve izleyeni bilinçlendirmeyi amaçlamaktadır. Dönemin sanatçıları, sanatı doğal alanlara taşıyarak yeryüzüne yeniden bakmayı amaçlarken, sanatın

malzemesini de doğada arayarak, doğaya dokunmanın yaşama dokunmak olduduğunu savunmuşlardır. Yine bu dönemde, sanat radikal bir değişikliğe tanık olurken, nesnenin biçiminden çok düşünsel boyutunun öne çıktığı görülmektedir. Arazi sanatı, sanatçının sadece galeri mekânının dışına çıkmasıyla kalmamış aynı zamanda geleneksel düşüncelerinde sorgulanabilir duruma gelmesinin yolunu açmıştır. Arazi sanatıyla sergileme biçimleri tamamen değişmiş ve sanatın ticari olma değeri sorgulanırken izleyicinin de duruşu değişime uğramıştır. Bu bağlamda, doğa, çevre ve insan ilişkisinin izleyen tarafından yeniden gözden geçirilmesiyle beraber, kalıcılık ve geçicilik, varlık ve yokluk kavramlarını da işaret etmektedir. Arazi sanatı, sanatçının düşüncesinin ifade olanaklarını artırarak, malzemesinin kil, toprak veya taş olabileceğini, galeri mekânlarının dışında da yerleştirmeler yapılabileceğini, alınıp satılabilen sanat yapıtlarının dışında bir hareket olduğunu ve izleyenin kendini sorgulayabildiği bir hareket olarak, tabuların da yıkılabileceğini göstermiştir.

Endüstrileşmeyle beraber, insanın doğayı sonsuz bir kaynak olarak görmesi, bugün yaşanan ekolojik krizin temelini oluşturmaktadır. İnsanın olumsuz eylemleri sonucunda dünya ekosistemi değişmiş, toprak, hava ve su kirlenmiştir. Ancak sanat da ekosistemin bir parçasıdır ve sanatçı yapıtını ortaya koyarken yaşadığı evrensel sorunları yapıtıyla ilişkilendirmektedir. Sanat, insanın doğa algısını ve ekolojik sistemle olan diyalogunu fark edebilmesine işaret etmekle beraber, yeniden anlam kazanmasını sağlamaktadır. Aslında arazi sanatı, sanatın kendi mekânıyla buluşmasının hikayesidir. Sanatçı, tükenen yada tüketilen doğaya sahip çıkmaya, bir anlamda onun yanında olmaya, neredeyse kopma sınırına gelen insan-doğa ilişkisine ve izleyeni yeniden sorgulama yapması konusunda yönlendirmeye çalışmaktadır.

Çoğalan Dünya nüfusunun yanlış tüketimiyle beraber doğaya verilen zarar giderek artmaktadır. Çoğu türün kaybolması, sıcaklıkların normalin üzerinde veya altında olması, insanın yaşamı adına da tehlikeli bir duruma gelmesine neden olmuştur. Gelecek yılların en büyük ihtiyacı su ve temiz enerji kaynakları olacağı tartışılmakla beraber, topluma dair bilimsel ve sanatsal hareketlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda sanat, değişen dünya ile devamlı iletişimde olan ve günümüze kadar bir aktarım aracı olarak da okunabilir. Yeryüzünün belli bir coğrafyasına yerleştirilen bir yapıt, dünyanın tamamına göndermede bulunarak, onun sahiplenilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. Yaşadığımız 21. yüzyılda arazi sanatı sanatçıları yeryüzünü kurgularken, çevre duyarlılığı da kıymetli bir kavram haline dönüşmüştür. Bu bağlamda, hızlı ve çarpık kentleşmenin bir sonucu olan ve doğanın giderek yok edildiği

yeryüzünde, doğaya yönelik bir bilinç oluşturmak için arazi sanatı önemli bir harekete dönüşmektedir. Doğanın özünün kendi özümüz olduğu kabul edilirse, sanatın da doğanın ta kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak yaşadığımız yüzyılda, bizi korkutan tehlikenin doğadan gelmediği, insanın kendisinden kaynaklandığı görülmektedir.

Bir sanat yapıtında malzemenin önemli olduğu düşünülürse, en belirgin ifade aracının geçmişten günümüze kullanılan ve doğanın ta kendisi olan kil malzemedir. Son yıllarda bilimsel araştırmalar neticesinde, kilin doğaya zarar vermeyen bir malzeme olduğu, doğadan gelerek yine doğaya karıştığı ve arazi sanatı çalışmalarına en uygun malzeme olduğu söylenmektedir. Yine yapılan araştırmalar, kilin ısı farklılıklarına duyarlı olduğunu, gaz girişini/çıkışını engelleyen bir yapısının olduğunu, renk ve yapı olarak doğayla bütünlük göstermesi açısından ayrıcalıklı bir malzeme olduğunu ortaya çıkartmıştır. Kilin, yüzyıllar boyu kullanılan bir malzeme olarak 21. yüzyılda da çeşitli ifade biçimleriyle sanat yapıtlarında sanatçının kavramı doğrultusunda kullanılması, dönemin getirdiği çevresel olumsuzluklara bir yanıt olarak düşünüldüğünde doğaya en uygun malzeme olduğu isbatlanmıştır. 21. yüzyıl arazi sanatı kapsamında, kil malzeme üzerinden sanatçı ve yapıt okumaları başlıklı çalışma, arazi sanatının tanımını yeniden yapmak değil, seçilmiş sanatçı ve yapıtları hakkında örnekler sunmak ve seramik sanat alanına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Kaynakça

Ak, K.G. (2021). Sanat ve Doğa İlişkisinde Ekolojik Yaklaşımlar. *Sanat ve İnsan Dergisi*. 5 (1), 247-260

Antmen, A. (2008). *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*. Sel Yayınevi

Akdere, B. (2019). Seramik Malzeme ile Enstalasyonun Seramik Sanatındaki Yeri ve Kişisel Uygulamalar [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arda, E. (2011). Sanatın Doğası Doğanın Sanatı. *Çanak kale Truva Turizm Seyahatname Kültür ve Gezi Dergisi (Hakemsiz Dergi)*. Sayı:16, 15-18.

Aydın, İ. ve Zümrüt, Y. (2013). Doğa ve Sanat Ekseninde Farklı Yaklaşımlar. *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*. 4(4), 53-78.

Aydın, A. (2014). Türkiye’de Yeryüzü Sanatı [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Bingöl, M.P., Çevik, N. ve Şenkal, A.D. (2020). Çağdaş Sanatta Doğanın Manipüle Edilmesi Üzerine Sanatçı Söylemleri. *Fine Arts (NWSAFA)*. 15(3), 154-171.

Bulut, İ. (2014). 21. Yüzyılda Yeni Teknolojilerin Yarattığı Sanat Anlayışları ve Görsel Sanatlar Öğretmeni Yetiştiren Kurumların Eğitim Programlarındaki Yeri. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 4(1), 117-132

Çetintürk, B. (2017). Çağdaş Seramik Sanatında Enstalasyon Kavramının Yeri [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duyuler, M. (2014). Heykel Sanatında Gereç Olarak Doğa [Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Gökbel, F.M. (2018). Çağdaş Seramik Sanatında İmge Olarak Böcek Kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*. 8(2), 206-224.

Hasırcı, Z. ve Onan, B.C. (2020). Güzel Sanatlarda Akademik Çalışmalar. H.B. Akdeniz (Ed). *Kültürlerarası Bağlamda Türkiye’de Arazi Sanatı Uygulamaları*. 81-99. Livre de Lyon. ISBN: 978-2-38236-047-7

Karaca, G. (2018). Etkileşimli ve Katılımcı Sanat Bağlamında Sanat ve Ekoloji İlişkisi [Bildiri Sunumu]. 7. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı III, Burdur.

Kayahan, Z. ve Çevik, N. (2020). Çağdaş Sanatlarda “Doğa” Ekseninde Mekâna Özgü Müdahaleler. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*. 7(1), 32-46. ISSN: 2149-5866 DOI: 10.30804/cesmicihan. 672970

Kılınç, C. ve Tural, O. (2021). 21. Yüzyılda Deneysel Kamusal Sanat. *İdeal Kent Dergisi* [Covid-19 Özel Sayısı]. Cilt:12. 198-220 DOI:10.31198/idealkent.875595

Mamur, N. (2017). Ekolojik Sanat: Çevre Eğitimi ile Sanatın Kesişme Noktası. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 13(3). 1000-1016.

Mergin, A. (2018). Land Art ve Mekân Bağlamında Süre, Süreç, Temsiliyet Problematığının Dil ve Mekân İlişkisi: Sanatçının Varoluşsal Uzamı [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Meriç, D. ve Ayrancınar, S.K. (2019). Gelenek-Gelecek İlişkisinin 21. Yüzyıl Tekstil Sanatına Kavramsal Açından Yansımaları. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*. 37. 417-428. doi: 10.7816/ulakbilge-07-37-03

Önal, P.B. (2018). Sanatta Malzemenin Yaratım Sürecindeki Rolü ve Seramik Sanatında Esere Özel Bünye Kullanımı [Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Pişkiner, G. (2019). 1990’lardan Günümüze Türkiye Sanatında Doğaya Yaklaşımlar [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sönmez, N. (2002). Nesne, sanatçı ve seramik sanatı ilişkisi. *Anadolu Üniversitesi Anadolu Sanat Dergisi*. Sayı:13

Tilki, H. (2018). Duvarın Yıkılışı ve Arazi Sanatı. *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*. 3(5), 308-324.

Tomsuk, E.E. (2022). Sanatçı Doğa Birlikteliğinde Üretilen İşler Bağlamında Doğal Güçler ve Rastlantısallık Olguları. *Tykhe Dergisi*. 7(12), 143-154.

Tomsuk, E.E. (2018). Sanatta Doğayla İş Birliği Eylemleri Bağlamında ‘Doğa Sanatı’ [Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi]. Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Tomsuk, E.E. ve Yücel, B. (2021). Günümüz Sanatında Değişen Galeri Ortamı Bağlamında Mekân-Doğa Etkileşimi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*. Sayı:37, 239-261.

Yayan, G.H. ve Gökdemir, M.A. (2018). Mustafa Tunçalp ve Tufan Dağıstanlı Seramiklerindeki Kuş Heykellerinin Form, Renk ve Ek Malzeme Açısından Değerlendirilmesi. *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*. Sayı: 71, 303-318

Yayan, G.H. ve Hacısüleymanoğlu, D.S. (2022). Doğaya Yönelik Olarak Gelişen Arazi Sanatının Sanatçılar Üzerindeki Etkisi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 12, 397-408.

Yılmaz, S. (2019). Taştan Toprağa Estetik Yansımalar. *Yıldız Journal Of Art And Design*. 6(2), 89-111.

Zümrüt, Y. (2018). Çevresel Sanat ve Seramik Uygulamalar. *Journal Of Arts*. E-ISSN: 2636-7718, 1(2). 1-16.

Zümrüt, Y. (2012). 1960 Sonrası Süreçte Ortaya Çıkan Ekolojik Sanatın Kavramlar ve Amaçlar Kapsamında Değerlendirilmesi [Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zümrüt, Y. (2007). 1960’dan Günümüze Çevre Sanatı Kapsamında Yapılan Seramik Eserlerin Analizleri, Çevre Konulu Seramik Atölye Uygulamaları ve Bir Sergi [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bağlantı 1- Görüş (2020, 2 Nisan). Jean Robertson: 21. Yüzyılda Sanat. 13 Eylül 2022 tarihinde <https://gorus21.com/jean-robertson-21-yuzyilda-sanat/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 2- Adam Buick. 21 Eylül 2022 tarihinde <https://www.adambuick.com/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 3- The New York Times Style Magazine (2021, 23 Eylül). On a 19th-Century Farm, an Otherworldly Creative Retreat. 25 Ağustos 2022 tarihinde <https://www.nytimes.com/2021/09/23/t-magazine/agnes-debizez-home-studio.html> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 4- Anna Whitehouse Sculptural Ceramics (2022). 13 Şubat 2023 tarihinde <https://www.anna-whitehouse.co.uk/about> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 5- Yorkshire Post (2022, 4 Nisan). Himalayan Garden and Sculpture Park: Why 1,300 blue poppies have been installed. 13 Şubat 2023 tarihinde <https://www.yorkshirepost.co.uk/heritage-and-retro/heritage/himalayan-garden-and-sculpture-park-why-1300-blue-poppies-have-been-installed-3638152> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 6- Christy Hengst. 27 Mart 2022 tarihinde christyhengst.com adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 7- Clare Twomey. 17 Mart 2022 tarihinde <http://www.claretwomey.com> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 8- Central Highlands Artsatlas. 19 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.artsatlas.com.au/dawn-whitehand/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 9- Academia.edu. (2009). Patterns That Connect. 19 Mayıs 2022 tarihinde https://www.academia.edu/536658/Patterns_That_Connect adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 10- Dawn Whitehand: Visual Artist. (2018, 3 Aralık). Wheelthrown Jugs and Vases. 19 Mayıs 2022 tarihinde <https://dawnwhitehand.wordpress.com/tag/ceramics/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 11- Sculpture Net Work. (2022, 27 Ekim). Fernando Casasempere. 21 Ocak 2022 tarihinde <https://sculpture-network.org/en/Magazin/FernandoCasasempere> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 12- Jenni Ward Secamic Sculpture. 15 Haziran 2022 tarihinde www.jenniward.com adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 13- Urban Nation Museum For Urban Contemporary Art. Kate Macdowell. 21 Nisan 2021 tarihinde <https://urban-nation.com/artist/kate-macdowell/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 14- Cfile.Capsule. (2016, 9 Şubat). Art | Manav Gupta: “Excavations in Hymns of Clay” demands Environmental Consciousness. 19 Eylül 2022 tarihinde <https://cfileonline.org/art-manav-gupta-excavations-in-hymns-of-clay-recalls-environmental-consciousness/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 15- Manav Gupta. Rain, Rainforest & The Beehive Garden. 19 Eylül 2022 tarihinde <https://manavgupta.in/sculptures-installations/rain/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 16- Land 8, Landscape architects network. (2013, Şubat 28). Land Art: Interview with Michael McGillis. 11 Ekim 2022 tarihinde <https://land8.com/land-art-interview-with-michael-mcgillis/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 17- Installation Art Blog. (2014, Haziran 3). Michael McGillis. 11 Ekim 2022 tarihinde <https://mcdcr003installationart.wordpress.com/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 18- Highlike. Shi Shaoping. 27 Haziran 2022 tarihinde <https://highlike.org/text/shi-shaoping/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 19- Art. (2013, Ekim 6). China's Shi Shaoping, 3000 eggs and the essence of existence. 27 Haziran 2022 tarihinde <https://artradarjournal.com/chinas-shi-shaoping-3000-eggs-and-the-essence-of-existence/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 20- BBC News. (2011, Nisan 14). Andy Goldsworthy's Alderney Stones put into position. 13 Haziran 2022 tarihinde <https://www.bbc.com/news/world-europe-guernsey-13055708> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 21- Artand Island Foundation. (2017). Alderney Stones. 13 Haziran 2022 tarihinde <http://artandislands.ericcnell.co.uk/www.artandislands.co.uk/andy-goldsworthy-alderney-stones/index.html> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 22- AVM Anna Metcalfe Ceramics. 24 Eylül 2021 tarihinde <http://www.annametcalfeceramics.com> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 23- The Winonan. (2019, Ocak 30). Anna Metcalfe: Profile on a Minneapolis Artist. 24 Eylül 2021 tarihinde <https://winonan.org/8718/entertainment/arts/anna-metcalf-profile-on-a-minneapolis-artist/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 24- Laikakmens. (2021, Ağustos 27). Solo Exhibition By Ceramic Artist Linda Zelta. 15 Eylül 2022 tarihinde <https://www.lma.lv/en/actual-3/solo-exhibition-by-ceramic-artist-linda-zelta> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 25- Art. Hector Zamora. 12 Ocak 2023 tarihinde <https://www.oneart.org/biographies/artist/hector-zamora> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 26- Hektor Zamora. Sobre Deriva. 12 Ocak 2023 tarihinde <https://lsd.com.mx/> adresinden edinilmiştir.

Bağlantı 27- Buket Acartürk. (2014, Ocak 8). Tohum Takas 2013. 21 Haziran 2023 tarihinde <http://buketacarturk.blogspot.com/2013/11/tohum-takas.html> adresinden edinilmiştir.

BÖLÜM XII

REALİTY SHOW PROGRAMLARINDA SUÇUN SUNUMU: GERÇEKLİKTEN GERİLİME

Presentation of Crime in Reality Show Programs: From Reality to Thriller

Ali ÖZTÜRK

(Dr. Öğr. Üyesi), İstanbul Topkapı Üniversitesi

Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi

Radyo, Televizyon ve Sinema

E-mail: aliozturk@topkapi.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2753-4286

1. Giriş

Son yıllarda reality show programları büyük bir popülerlik kazanmış ve televizyon dünyasında önemli bir yer edinmiştir. Bu tür programlar genellikle gerçek insanların gerçek yaşam deneyimlerini, olayları ve etkileşimlerini ekrana taşıyan formatlardır. Bu formatın temel amacı, izleyicilere gerçek hayattan kesitler sunarak onları eğlendirmek, düşündürmek ve bazen de duygusal tepkiler elde etmektir.

Reality show programları, genellikle yarışma, yaşam tarzı, ilişkiler, seyahat, suç, sağlık, yemek gibi çeşitli konularını kapsar ve izleyicilere gerçeklik hissi verirken eğlence ve ilgi çekicilik sağlamayı hedefler. Dahası bu programlar gerçek kişilikler, olaylar ve duygusal anlar, izleyicilerin duygusal bir bağ kurmasını ve programı daha ilgi çekici hale getirmesini sağlar. Aynı zamanda bu programlar, izleyicilerin iç dünyalarına bir pencere açarak empati kurmalarını ve yaşanan deneyimlerden dersler çıkarmalarını sağlar. Ayrıca, gerçek hayattan alınan olayları ve karakterleri izleyicilere sunularak onların dikkatini çekmeyi hedefler.

Güncel reality show programlarına bakıldığında, üç temel kategoriye ayrıldığı görülmektedir. İlk kategori, Dünyadaki örnekleri ve Türkiye’de realite programların gelişim seyri dikkate alındığında türün özelliklerini en iyi yansıtan “Survivor”, “Ütopya”, “İşte Benim Stilim”, “O Ses Türkiye” ve “Yetenek Sizsiniz” gibi programlardır. Bu tür programlar genellikle bir yarışmacıların belirli bir yetenekleri veya becerileriyle birbirleriyle yarıştığı formatlardır. İkinci kategori, evlilik programları olarak bilinen yapımlardır. Bu tür programlar genellikle bekar insanlara eş bulma amacıyla düzenlenir. Üçüncü kategori ise “Müge Anlı ile Tatlı Sert”, “Didem Arslan Yılmaz’la Vazgeçme”, “Serap Paköz İle Gerçeğin Peşinde”, “Esra Erol’da” gibi programların yer aldığı, suç, polis/adliye olaylarının ele alındığı yapımlardır. Bu tür programlarda genellikle cinayetler, kayıplar, suçlar ve adliye vakaları gibi gerçek yaşam olayları ele alınır. Bu programlar, suç olaylarını izleyicilere aktararak onları suç dünyasına dahil eder ve gerilim dolu bir deneyim sunar.

Reality programlar, suç olaylarını ve adli süreçleri izleyicilere aktarırken hem yaşanan olayı yansıtmayı hem de izleyicinin merakını ve ilgisini hedefler. Bunu yaparken de, suçun programlarda nasıl sunulduğu ve bu sunumun gerçeklik ile eğlence arasındaki dengeyi nasıl etkilediğinden hareket eder. Suçun bu programlarda aktarımı yapılırken, bazen gerçeklik ile kurgu arasında sınırlar bulanıklaşabilmektedir. Bunun nedeni ise program yapımcılarının, izler kitleyi ekran başına çekmek için dramatisasyon, kurgusal anlatılar ve takip edilen kişilerin duygusal hikayelerinin vurgulanmasından kaynaklanmaktadır (Chomsky, 1999:18-21).

Gerçeklik temelli oldukları iddiasıyla yola çıkan bu programlar, suç olaylarının anlatımını gerçeklik ile kurmaca arasında hassas bir denge üzerinden yapar. İzleyiciyi gerilim dolu hikayelere sürükleyerek adeta bir suçun içine çekme ve onları suçun çözümüne ortak etme amacı güder.

Suçun sunumunu genellikle dramatik bir şekilde gerçekleştirilir ve izler kitleyi heyecanlandıran bir atmosferle aktarır. Ayrıca çeşitli görsel ve işitsel unsurlarla desteklenen bu programlarda gerilim müzikleri, karanlık ve gizemli mekanlar, vurgulu kamera hareketleri ve dramatik montaj teknikleri gibi unsurlar kullanılarak suçun anlatımını güçlendirerek izleyiciyi etkileyici bir deneyim sunulur. Dahası, programlarda suçun soruşturma süreci de detaylı bir şekilde ele alınır. Konunun uzmanları, programlara konuk olarak katılarak olayları değerlendirir ve soruşturma aşamalarını anlatır. Bu sayede izleyiciler, gerçek hayatta nasıl bir soruşturma sürecinin yaşandığını ve suçun nasıl çözüldüğünü gözlemlene fırsatı bulur. Bu çalışmada, yukarıda belirtilen

kabullerden yola çıkarak, Türk televizyon kanallarında yayınlanan reality programlarında suçun sunumu ele alınacak ve suçun reality programlarında nasıl aktarıldığı, izleyici üzerinde nasıl bir etki yaratılmaya çalışıldığı üzerinde durulacaktır.

2. Reality Show Programları

Reality show terimi, gerçeklik izlenimi yaratmak veya gerçekliği aracısız olarak izleyiciye aktarmak iddiasında olan televizyon programlarının bir türünü ifade eder. Literatürde türün ‘formatted documentary’(kurgusal belgesel) , ‘episodic reality soap’(episodik gerçek dizi) (Holmes & Jermyn, 2004:4-5) ya da ‘tabloid TV’, ‘crime-time television’ (suç zamanı televizyonu), ‘trash TV’(çöplük TV) (Raphael, 2004:117-119) olarak tanımlandığı görülmektedir. Tanım çeşitliliğinin bu denli fazla olmasının nedenini, reality programların türsel açıdan doğasının melez bir forma sahip olması ile açıklamak mümkündür.

Dünya televizyon yayıncılığı için reality show programları televizyon yayıncılığını kökten değiştiren bir tür olarak kabul görmektedir (Kilborn, 2004). Bu programların yaygınlık kazanmasında üç temel faktörün belirleyici olduğu söylenilebilir. Bunlar; reality programların öznesi olan programa katılanlar, programların tasarımı yapan ve öznelere çeşitli sınırlar koyan yapımcılar ve son olarak programlarda söz sahibi olan, aktif izler kitle profilidir.

Reality show programlar, izleyicilerin gerçek insanların yaşamlarını, ilişkilerini, rekabetlerini ve deneyimlerini izleyebileceği formatlardır. Bu programlar, gerçek hayattan alınan olayları ve karakterleri sunarken, aynı zamanda kurgusal unsurları ve düzenlemeleri de içerir. İzleyiciler, programdaki katılımcılarla bağ kurar, onların hikayelerine ortak olur ve yaşadıkları deneyimleri izlerken heyecanlanır veya duygusal tepkiler verir (Ellis, 2000:18-22). Bu etkileşim, izleyiciyi programa bağlar ve onları programın dünyasına dahil eder.

İzleyicilerin reality showlara ilgisi birçok faktöre dayanır. Bunlardan ilki, bu programlar gerçeklik izlenimi vererek izleyicilerin gerçek hayattan alınmış hikayelere ve karakterlere ilgi duymasını sağlamasıdır. İkincisi, programdaki rekabet, dramatik olaylar ve duygusal anlar, izleyicilerin duygusal tepkiler vermesini ve programın heyecanını artırması. Üçüncüsü ise, reality showlarda izleyicilerin katılımcılara oy verme veya onları destekleme gibi etkileşimde bulunma imkanı sunmasıdır. Bu durumda izleyiciyi programa ilgi duymasına neden olur.

Reality show programlarında sunulan olaylar ve karakterler, gerçek dünyadan seçilmiş olmasına rağmen, düzenlemeler ve kurgusal unsurlarla şekillendirilebilmektedir. Bu da izleyicilerin gerçekliği tam anlamıyla yansıtamayan bir perspektiften olayları değerlendirmesine yol açabilmektedir (Kilborn, 2004). Gitlin'e göre, izleyicilerin bu programları tercih etme sebeplerinin altında "televizyonun en büyük yalanı" olarak tanımladığı "televizyon insanlara gerçeği gösterir" iddiasıdır (Gitlin, 2000:25-27).

Bu program türünün dünya televizyonlarında yaygınlaşmasının nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

2.1. Gözetleme Tarzı Çekimler: Reality show çekimleri, reality programının doğal ve gerçekçi bir şekilde izleyiciye aktarılmasını sağlayan bir dizi teknik ve yöntemden oluşur. Bu çekimler, programın formatına ve içeriğine bağlı olarak değişebilir, ancak genel olarak aşağıdaki özellikleri içermektedir.

2.1.1. Handheld (el kamerası) Çekimler: Reality show programlarında sıkça kullanılan bir çekim tekniği, el kamerası ile yapılan çekimlerdir. Bu çekimler, hareketli ve spontan bir atmosfer yaratmayı amaçlar. Kameraman, elindeki kamera ile olayların doğal akışını takip eder, katılımcıların etkileşimlerini ve tepkilerini yakalar. Bu çekim tekniğiyle, izleyiciye olayların içindeymiş hissi verilir.

2.1.2. Sabit Nokta Çekimler: Reality programlarında, önemli noktalara yerleştirilen sabit kameralarla çekimler yapılır. Bu kameralar, genellikle olayların gerçekleştiği mekanlarda stratejik noktalara yerleştirilir ve sürekli kayıt yapar. Sabit nokta çekimleri, birden çok kameranın kullanıldığı programlarda farklı açılardan olayların kaydedilmesini sağlar.

2.1.3. Gizli Kamera Çekimleri: Bazı reality show programlarında, katılımcıların bilgisi olmadan gizli kameralarla çekimler yapılır. Bu çekimler, katılımcıların gerçek tepkilerini yakalamayı amaçlar. Gizli kamera çekimleri, izleyicilere olayların doğallığını ve spontanlığını sunarken, katılımcıların rızası ve mahremiyet haklarına saygı gösterilmesi önemlidir.

2.1.4. Röportajlar: Reality programlarında, katılımcılarla birebir röportajlar yapılır. Bu röportajlar, katılımcıların duygusal durumlarını, düşüncelerini ve deneyimlerini aktarmalarını sağlar. Röportajlar, izleyicilere daha derinlemesine bir bakış açısı sunar ve katılımcıların iç dünyalarını anlamalarını sağlar.

2.1.5. Açık Hava Çekimleri: Reality show programlarında, olayların gerçekleştiği mekanlarda açık hava çekimleri yapılır. Bu çekimler, izleyicilere mekanın atmosferini, dış mekan etkileşimlerini ve olayların genel ortamını aktarmayı hedefler. Bu program çekimleriyle, programın doğallığını, gerçekliğini ve izleyiciye sanki olayların içindeymiş gibi bir deneyim sunmayı amaçlanır. Ancak çekimlerin yapılırken etik kurallara ve katılımcıların haklarına saygı gösterilmesi önemlidir. Yapımcılar ve yayıncılar, izleyicilerin yanıltılmaması ve programın içeriğinin doğruluğunun korunması için gerekli önlemleri alması gerekir.

2.2. Senaryoya Dayanmama: Reality show programları genellikle senaryoya dayanmazlar ve gerçek yaşam olaylarını, durumları ve ilişkileri ele alırlar. Bu programların temel özelliği, gerçek insanların gerçek deneyimlerini ve tepkilerini yansıtmalarıdır. Olaylar spontan olarak gelişir ve kurgusal bir senaryoya bağlı kalmaz. Bu durum, izleyicilere daha gerçekçi ve doğal bir deneyim sunmayı amaçlar. Katılımcıların tepkileri ve ilişkileri, anlık olarak kaydedilir ve izleyiciye sunulur. Bu da reality show programlarının öngörülemeyen, sürpriz dolu ve izleyiciyi içine çeken bir yapıya sahip olmasını sağlar. Ancak bazı reality show programlarında, belli bir yapı ve hikaye çerçevesi oluşturmak için bazı düzenlemeler yapılabilir. Bu düzenlemeler, hikayenin akışını daha anlaşılır hale getirmek veya izleyicinin ilgisini çekmek amacıyla yapılır. Ancak bu düzenlemeler, gerçek olaylara müdahale etmek veya katılımcıları yanıltmak anlamına gelmez.

2.3. Sıradan İnsanların Olağan Olayları: Reality show programlarının odak noktası genellikle sıradan insanların gerçek yaşam deneyimleridir. Programlar, katılımcıların günlük hayatlarından olayları, ilişkileri, işleri veya diğer olağan konuları ele alabilir. Bu şekilde, izleyicilere gerçek insanların gerçek yaşamlarına bir pencere açılır (Anita & Heather, 2005). Bu özellikler daha çok suç unsurlarını temel alan programları olarak nitelendirilen Reality show programları için geçerliliğe sahip olmakla birlikte, sayılan son özellik günümüz televizyon yayıncılığında sıkça rastladığımız reality show program türlerini de kapsamaktadır.

2.4. Teknolojik Gelişmeler: Reality show programları, teknolojik gelişmelerden etkilenerek kendi yapım ve sunum şekillerine yenilikler getirmiştir. Teknoloji, reality show'ların çekim, kurgu ve yayın süreçlerini daha etkili hale getirmiş ve izleyicilere daha etkileyici deneyimler sunmuştur. Yüksek

çözünürlüklü kameralar, drone'lar, gizli kamera teknolojileri gibi teknolojik araçlar, olayların daha iyi görüntülenmesini sağlar. Aynı zamanda, canlı yayınlar için geliştirilen teknolojiler sayesinde izleyiciler, olayları anlık olarak takip edebilmekte ve programlara aktif katılım sağlayabilmektedir.

Kurgusal detaylar, grafikler, efektler ve ses düzenlemeleri gibi unsurlar, programların daha etkileyici ve görsel açıdan zengin olmasını sağlamaktadır. Ayrıca canlı yayınlar, interaktif oylama sistemleri ve sosyal medya üzerinden gerçekleştirilen tartışmalar, izleyicilerin programlara katılımını artırmakta ve programların popülerliğini artırabilme imkanı sunmaktadır. Sonuç olarak, iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, (Benjamin, 1995:26-36) reality show programlarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Kolay taşınabilen kameralar, düşük maliyetli prodüksiyon ekipmanları ve dijital medya platformları gibi faktörler, programların üretimini ve yayılmasını kolaylaştırmıştır.

2.5. Pazar Baskısı: Reality show programları, televizyon endüstrisinde büyük bir pazar baskısı altında faaliyet göstermektedir. Bu programlar, izleyici kitlesini çekmek, rekabet etmek ve reklam geliri elde etmek gibi faktörlerle sürekli bir pazar baskısıyla karşı karşıyadır. Öncelikle, reality show'ların yüksek reytingler elde etme beklentisi vardır. Televizyon kanalları, yüksek izlenme oranlarına sahip programlar aracılığıyla reklam gelirlerini artırmak ve izleyici kitlesini korumak istemektedir. Bu nedenle, reality show'lar genellikle popüler ve ilgi çekici konuları ele alarak izleyiciyi cezbetmeye çalışır.

İkinci olarak, rekabetin yoğun olduğu bir ortamda reality show'lar, diğer programlarla rekabet ederken öne çıkmaya çalışır. Kanallar, farklı program formatları, ünlü sunucular, özel konuklar ve sürprizlerle rekabet avantajı sağlamaya çalışır. Bu rekabet ortamında pazar baskısı, programların sürekli olarak yeniliklerle izleyicileri etkilemeye çalışmasına yol açar. Ayrıca, reklam geliri elde etme amacı da reality show'ların pazar baskısını artıran bir etkidir.

Reklam verenler, yüksek reytingler elde eden programlara reklam vermeyi tercih eder ve bu da reality show'ların rekabetini artırır. Program yapımcıları ve kanallar, reklam gelirlerini korumak ve artırmak için izleyicilerin ilgisini çekecek içerikler üretmeye çalışırlar. Sonuç olarak, reality show programları pazar baskısı altında faaliyet gösterirler. Yüksek reyting beklentisi, rekabet ortamı ve reklam geliri elde etme amacı, bu programların sürekli olarak izleyici ilgisini çekmeye ve rekabet etmeye yönelik yenilikler yapmasına neden olur.

2.6. İzleyici Beklentileri: Reality show programlarının başarısı, izleyici beklentilerini karşılamaya bağlıdır. İzleyiciler, bu tür programlardan belirli

beklentiler içerisinde ve bu beklentiler programların içeriği, formatı ve sunumu üzerinde etkili olmaktadır.

İzleyiciler, reality show programlarından genellikle eğlence, gerilim, heyecan ve ilgi çekici hikayeler bekler. Programların akıcı olması, izleyiciyi sürüklemesi ve merak uyandırması önemlidir. Gerçek olayların ele alındığı bu programlarda, izleyicilerin gerçek hayattan kopmadan izleyebileceği bir hikaye sunulması beklenir. Ayrıca, izleyiciler, reality show programlarında karakterlere ve katılımcılara bağlanma isteği taşır. İzleyiciler, karakterlerin kişiliklerini tanımak, hikayelerine tanıklık etmek ve onlarla empati kurmak ister. Bu bağ kurma süreci, izleyicilerin programı daha fazla ilgiyle takip etmelerini sağlar. İzleyiciler ayrıca, programların güvenilirlik ve adalet ilkesine uygun bir şekilde sunulmasını bekler. Suç, polisiye veya adalet konularının ele alındığı reality show programlarında, izleyicilerin doğru bilgilendirilmesi ve adil bir yaklaşımın benimsenmesi önemlidir. İzleyiciler, gerçek mağdurların ve suçluların haklarının gözetildiği bir sunum bekler.

Son olarak, izleyiciler, programların ilgi çekici ve sürpriz dolu olmasını bekler. Beklenmedik dönüşler, şok edici olaylar ve sürpriz sonuçlar izleyicilerin ilgisini canlı tutar. Programların öngörülebilir olmaması ve izleyiciyi şaşırtacak öğeler içermesi, beklentilerin karşılanmasında önemli bir faktördür. Özetlemek gerekirse, izleyiciler reality show programlarından eğlence, gerilim, bağ kurma ve adalet gibi beklentiler içerisinde. Programların akıcı, ilgi çekici, güvenilir ve sürpriz dolu olması izleyicilerin beklentilerini karşılamaya yardımcı olur. Reality show'lar, izleyicilerin taleplerini karşılayarak başarılı bir şekilde izleyici kitlesini çekebilir.

2.7. Deregülasyon (kuralların düzenlenmesi): Reality show'ların yayımlandığı televizyon sektörü, çoğu ülkede belirli regülasyonlara tabidir. Bu regülasyonlar, içeriğin ve formatın belirli standartlara uymasını ve izleyiciye uygun bir deneyim sunulmasını sağlar. Ancak, bazı durumlarda reality show'ların düzenlemeleri ve kuralları gevşetilmiş veya değiştirilmiş olabilir. Bu, deregülasyon olarak adlandırılan bir süreçtir ve televizyon sektöründe daha fazla özgürlük ve yaratıcılık sağlamayı amaçlar.

Deregülasyon, reality show'ların içeriği, sunumu ve formatı üzerinde daha az kısıtlama ve denetim anlamına gelebilir. Bunun sonucunda, program yapımcıları ve yayıncılar daha esnek bir şekilde programları tasarlayabilir ve izleyicilere daha çarpıcı, tartışmalı veya provokatif içerik sunabilir. Deregülasyonun bir sonucu olarak, bazı reality show'lar daha sınırları zorlayan, dramatik ve şok edici hikayeler sunabilir. Programlar, rekabeti artırmak, izleyici

ilgisini yüksek tutmak ve daha yüksek reyting elde etmek için daha çarpıcı olaylar ve sürprizler içerebilir. Ancak deregülasyon, aynı zamanda bazı riskleri de beraberinde getirebilir. İzleyici koruması, etik standartlar ve adalet ilkesi gibi önemli konular göz ardı edildiğinde, programların toplumsal etkileri olumsuz olabilir.

Deregülasyonun sonucunda, reality show'lar daha manipülatif, yanıltıcı veya zararlı olabilir. Bourdieu'ye göre, bu tür programlar izleyicilerin gözetlemeci ve teşhir edici içgüdülerini tatmin ederek onlara bir tür röntgencilik deneyimi yaşatır. Bu şekilde izler kitle, başkalarının yaşamlarına göz atma ve onlarla empati kurma imkanı bulur (Bourdieu, 1997:52-55). Sonuç olarak, Melez bir program türü olarak Reality show rogramlarını kategorize etmek zordur (Hill, 2005:13-16). Bu bağlamda reality show'ların deregülasyona tabi tutulması, televizyon sektöründe daha fazla özgürlük ve yaratıcılık sağlayabilir. Ancak, bu durumda izleyici koruması ve etik standartlar da gözetilmelidir.

3. Türkiye'de Reality Show Programları

Televizyonun toplumsal hayatta önemli bir role sahip olduğu ve kamusal alanda etkili olduğu görüşü yaygındır ve gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde hemen hemen her evde bulunan ve geniş kitlelere ulaşabilen bir iletişim aracıdır. 1980'lerden sonra kapitalizm ve postmodernizmle birlikte günlük hayatın önemi artmıştır. Bu konuda iki ana görüş bulunmaktadır. İlk görüş, kitle iletişim araçları aracılığıyla bireyselliğin öne çıktığı ve eleştirel direnişin zayıfladığı modernizme bağlı kalmayı savunur. Bu görüşe göre, küresel medya ve popüler kültür, bireylerin kendini ifade etme ve tüketim alışkanlıklarını belirleme şeklinde bir etki yaratır. Bireyler, medya tarafından sunulan imajlar ve idealler doğrultusunda yaşam tarzlarını şekillendirirler. Eleştirel düşünce ve toplumsal değişim yerine, tüketim ve eğlence odaklı bir kültür egemen hale gelir.

İkinci görüş ise, günlük yaşamın içinde popüler kültürün daha ileriye taşındığı ve demokratik anlamlar yüklendiği görüşünü savunur. Bu yaklaşıma göre, popüler kültür aracılığıyla bireyler kendilerini ifade eder, farklı kimlikler ve deneyimler keşfeder, toplumsal bağlar kurar. Medya, çeşitlilik ve çoğulculuk aracılığıyla toplumsal katılımı teşvik eder ve demokratik tartışmalara olanak sağlar.

Noam Chomsky, gündelik hayatın toplumsal kontrol mekanizmaları tarafından şekillendirildiğini ve bireylerin özgür iradelerinin sınırlı olduğunu savunur. Televizyon ve programlar gibi medya araçları, popüler kültürü yayma ve tüketim alışkanlıklarını teşvik etme konusunda etkindir. Chomsky'ye göre,

izler kitle gerçekleri anlamak ve eleştirel düşünce geliştirmek yerine, popüler kültürü, tüketim alışkanlıklarını ve politik propaganda gibi unsurları teşvik eden bir şekilde etkilenir. Bu perspektif, günlük hayatın toplumsal, kültürel ve ekonomik dinamikleriyle birlikte değerlendirildiğinde farklı yönleri ve tartışmaları içermektedir. Her iki görüş de televizyon ve popüler kültürün gücünü ve etkisini vurgularken, farklı sonuçlara ve yorumlara varabilmekte (Chomsky,1999:25-35).

Televizyon, popüler kültürü yayma ve etkileme gücüyle birlikte, toplumsal ve kültürel değişimleri de şekillendirebilir. Özellikle reality show programları gibi formatlar, izleyicilerin gerçek hayattan alınan olayları ve karakterleri izlemelerini sağlar ve toplumsal belleğin oluşumunda etkili olabilir. Ancak, medya üzerinden aktarılan bilgilerin ve gösterilen gerçekliklerin manipülasyona açık olması, izleyicilerin bu programlara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmasını gerektirir.

1980'li yıllarda başlayan liberal politikalar ve kapitalizmin etkisiyle birlikte Türkiye'de kültür emperyalizmi ve kapitalizm aynı çatı altında buluşmuştur. Bu durum, gündelik hayatın bu değerlerle şekillenmesine ve sistem tarafından dayatılan tüketim rollerine uyum sağlamaya çalışmasına yol açmıştır. Bu da Türkiye'nin gündelik yaşamında farklı kimliklerin ortaya çıkmasına ve insanların sistem tarafından dayatılan tüketim rollerine uyma çabasına yol açmıştır (Tomlinson, 1999:92-95).

Gelişen süreçle birlikte kapitalizm, ekonomik sistemi ve üretim ilişkilerini dönüştürerek insan ilişkileri üzerinde de etkili olmuş ve bu etkileşim, bireylerin duygusal durumları ve bilinç düzeyleri üzerinde yeni oluşumlar meydana getirmiştir. Bu istek, kitle iletişim araçlarının gücüyle büyük ölçüde desteklenir ve bireyin başkalarının hayatlarına dahil olma isteğini besleyen bir ortam sağlamıştır. Reality show programları bu bağlamda önemli bir role sahiptir. Bu programlar, izler kitlenin gerçek hayattan alınan olayları ve karakterleri izlemelerini sağlayarak onları ekran başına çekmiştir. Bu süreçte izler kitle, programdaki kişilerin yaşantılarını ve deneyimlerini kendileriyle ilişkilendirerek empati kurmaya başlamıştır. Bu şekilde, kitle iletişim araçları ve reality show programları aracılığıyla insanlar, başka insanların hayatlarına dahil olma isteği ve merak duygusuyla şekillenen yeni bağlantılar ve ilişkiler kurmuştur.

Türkiye'de 1980'lerin sonunda çanak antenlerin kullanılmasıyla birlikte Avrupa'daki yayınlarla tanışma ve ilgi duyma imkanı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Turgut Özal'ın serbest girişimcilik politikalarıyla birlikte özel televizyonculuk da Türkiye'de yaygınlaşmaya başlamıştır. 1990 yılında Star1

kanalının test yayınıyla birlikte Türkiye’de özel televizyonculuk resmi olarak başlamıştır. Ardından Kanal 6, Show TV, TELEON, HBB, Cine5, TGRT, Kanal D, Flash TV, ATV gibi birçok televizyon kanalı yayın hayatına başlamıştır. Bu kanallar farklı formatlarla programlar sunmuş ve televizyon sektöründe çeşitlilik sağlamışlardır. Bu yeni dönem, televizyonun Türkiye’deki medya ve kültür hayatına etkisini büyük ölçüde artırmış, izleyiciler daha geniş bir program seçeneğine sahip olmuş, televizyon kanalları arasındaki rekabet artmış ve televizyonun toplumsal etkisi daha da güçlenmiştir (Aziz, 2006: 153-160).

Televizyonun yaygınlaşmasıyla birlikte bireylerin medya tarafından sunulan içeriklerle etkileşimi artmış, toplumsal ilişkiler ve iletişim biçimleri değişmiştir. Bu dönemde televizyon kanallarının yayınladığı çeşitli programlar arasında reality showlar da yer almıştır. Bu programlar, gerçeklik iddiasıyla sunulan olayları ve karakterleri izler kitleye aktarmış ve onlardan karşılık bulmayı başarmıştır.

Türkiye’de reality show programlarının yaygınlaşması, 1990’lı yılların başında özel televizyon kanallarının yayın hayatına başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türk televizyonculuğunda reality showlar, evlilik programları, yarışmalar ve diziler gibi formatlar büyük bir popülerlik kazanmıştır. Televizyon kanallarının artması ve rekabetin çoğalmasıyla birlikte, bu tür programlar daha da çeşitlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu yıllarda reality show programları, melez televizyon formatlarının ilk örneği olarak kabul edilir. Bu melezlik, yerel kültürel öğelerin ve söylemlerin batılı tarzda hikayeleştirme yöntemleriyle birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu sayede, yabancı formatların Türk izleyicilerinin beklentileri ve duygusal bağlamıyla uyumlu hale gelmiştir.

Türkiye’de izler kitle, reality show program formatıyla ilk olarak habercilik iddiasıyla yola çıkan ve polisiye-dedektif içeriğine sahip olan “Sıcağı Sıcağına” (1993), “Olay Olay” (1994), “Söz Fato’da” (1994), “Böyle Gitmez” (1994) gibi programlarla tanışmıştır. Bu programlar, gerçek olaylara dayalı içerikleri ve izleyiciyi suç ve dedektiflik gibi temalarla buluşturmasıyla dikkat çekmiştir. Başlangıçta reality show programlarında kullanılan abartılı sunuculuk ve muhabirlik pratikleri, zamanla rahatsız edici bulunmuş ve içeriklerin zamanla itibar kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.

İzleyicilerin bu tür programlara olan tepkisiyle birlikte, polisiye-dedektiflik formatının yerini daha gerçekçi ve dram içeren programlara bıraktığı görülmektedir. Bu dönemde, hayatın içinden hikayeleri konu alan programlar tercih edilmeye başlanmıştır. Bu tür programlar, genellikle kayıpların arandığı, gerçek yaşam öykülerine dayalı dramatik yapımlardır.

Örneğin, “Film Gibi”, “Karar Anı” ve “Reha Muhtar’la İtiraf” gibi programlar, gerçek insanların yaşam öykülerini aktarmakta ve izler kitlenin duygusal bir bağ kurmasını sağlamıştır. Bu tür programlar, izleyicilerin ilgisini gerçek hayat hikayeleri üzerinden çekmeyi amaçlamaktadır. Özgün ve dokunaklı hikayelerle izleyiciyi etkilemeye çalışan bu programlar, daha az abartılı ve daha gerçekçi bir sunum tarzı benimsemiştir. Bu sayede, izler kitlenin duygusal bağ kurma, empati yapma ve insanların yaşadığı zorluklara anlam vermeye yönelik ilgisini uyandırılmıştır.

2000 ve 2010 sonrasında “Türkstar”, “Popstar Alaturka”, “Akademi Türkiye”, “Star Akademi”, “Kapışma”, “Şarkı Söylemek Lazım”, “Bir Şarkısın Sen”, “Benzemez Kimse Sana”, “Veliht”, “Korolar Çarpışıyor”, “Hayalin İçin Söyle”, “Sıra Sendeki”, “Anadolu Ateşi”, “Türkünü Söyle”, “Rapstar”, “Süperstar Aile”, “Sesi Çok Güzel”, “En Sevdiğim Üç Şarkı”, “Genç Mikrofon”, “Kır Zincirlerini”, “Star Avı”, “O Ses Türkiye” gibi benzer ses yarışması programları takip etmiştir. “O Ses Türkiye” formatı, dünya genelinde popüler olan “The Voice” formatının Türkiye uyarlamasıdır. Program, katılımcıların ses yeteneklerini sergileyerek jüri üyelerini etkileme ve yarışmayı kazanma amacıyla rekabet ettikleri bir yarışma. Bu programlar star olmak söylemi etrafında kurulan anlatı yapısıyla kapitalist sistem insanının içerisinde bulunduğu her koşulda rekabet etmesi ancak bu yolla refaha ulaşabileceği söylemini barındırmaktadır.

2007 yılından itibaren yayın hayatına giren ‘evlendirme programları’ ya da ‘izdivaç programları’ toplumsal cinsiyet rollerini ve evlilik pratiklerini yeniden üretmiştir. ‘Özgür’ eş seçme söylemine sahip olsa da toplumsal hayatta bir özgürleşme olmadığı gerçeğini değiştirmemiştir. 29 Nisan 2017 tarihinde 690 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile sona eren evlilik/izdivaç programları yerini izleyici odağında kadını konumlandıran bu tarz gündüz kuşağı programlarına bırakmıştır.

Yıllarca evlilik programı sunuculuğu yapan Esra Erol Esra Erol’da’ artık sıradan insanın yaşadığı dramatik olayları çözümleyen olarak ekranlarda yer almıştır. Bu tarz gündüz kuşağı kadın program yayıncılığın en belirgin örneği “Müge Anlı ile Tatlı Sert” , “Didem Arslan Yılmaz’la Vazgeçme”, “Serap Paköz İle Gerçeğin Peşinde, ‘Balçıçek İltir’le Olay Yeri’, Seda Sayan’ın sunduğu ‘Kaybolan Çiçekler’ sonrasında ‘Seda Sayan’la’ programlarıdır. Bu anlatılar, Türkiye’deki toplumsal ve kültürel gerçekliklere odaklanarak izleyicilerin duygusal bağlantı kurmasını sağlamıştır. Böylece, yabancı formatlar yerel içeriklerle zenginleştirilerek Türk izleyicilerine hitap etmiştir.

Özellikle 2000’li yıllardan itibaren reality showlar, Türk televizyonculuğunun en önemli ve popüler yapımları arasında yer almıştır. Bu programlar, izleyicilerin ilgisini çekmek ve büyük kitlelere ulaşmak için çeşitli konseptlerle hazırlanmıştır. Bu tür programların yaygınlaşmasıyla birlikte, bireye ait alanlar ile topluma ait alanlar arasındaki sınır da belirsizleşmeye başlamıştır. Bu yıllarda izleyici yeni yarışma formatlarıyla tanışmıştır ve “Biri Bizi Gözetliyor” gibi programlar büyük ilgi görmüştür. Bu tür programlar, bir grup insanın 24 saat boyunca kameralar tarafından izlendiği ve her anının canlı olarak yayınlandığı bir ev veya benzeri bir ortamda geçmektedir. “Biri Bizi Gözetliyor”dan sonra birçok benzer format ve içerikle yapılan programlar yayınlanmıştır. Örneğin, “Dokun Bana”, “Akademi Türkiye”, “Gelinim Olur musun?”, “Sevda Masalı”, “Yetenek Sizsiniz Türkiye”, “Türkstar”, “Kısmetse Olur”, “Bu Tarz Benim”, “Survivor Türkiye” gibi programlar, yeni medya olanaklarından faydalanarak seyirciyle etkileşim sağlayabilen ve ertesi gün devam edebilen formlarda üretilmiştir.

Bu programlardan bazıları önceden tasarlanmış bir yaşam alanında, kameralarla donatılmış bir evde veya ıssız bir adada çekilmiştir. İzleyiciler, bu programlar aracılığıyla katılımcıların günlük yaşamlarını, ilişkilerini, mücadelelerini ve yarışmalarını takip ederken, programın ilerleyişini etkileyen oylamalar ve geri bildirimlerde bulunma fırsatına sahip olmuştur. Bu tür programlar, izleyiciyi etkileşime dahil ederek bir tür “izle ve etkile” deneyimi sunar. İzleyiciler, favori yarışmacılarını desteklemek, oylama yapmak ve hatta bazen programın seyrini belirlemek için sosyal medya veya diğer interaktif platformlar aracılığıyla geri bildirimde bulunabilirler.

4. Reality Show programlarının Söylem Yapıları

Görsel kültürün etkisiyle birlikte televizyonda sunulan her gösteri, bilinçli ya da bilinçsiz şekilde ideolojik mesajlar içerir. Reality Show programları da bu ideolojik mesajları söylemler aracılığıyla izleyiciye aktaran önemli bir araçtır. Bu programlar, oluşturulan atmosfer içinde bir gösteri biçiminde izleyiciye mesajlarını iletmektedir. Bu yolla izleyicinin düşünce dünyası etkilenmeye ve manipüle edilmeye çalışılır (Chomsky, 1999:30-45). Programdaki olaylar, karakterler ve diyaloglar izleyicide belirli bir düşünce yapısı veya inanç sistemini pekiştirme, değiştirme veya yaratma amacı güdebilir. Bu nedenle, reality show programlarının sadece eğlence amacı güttüğünü düşünmek yerine, izleyici üzerinde ideolojik etkiler yaratma potansiyeline sahip olduklarını göz önünde bulundurmak önemlidir.

Reality Show programlarında yer alan olaylar ve durumlar genellikle kurgusal unsurlar içerir ve katılımcılar da kurgunun bir parçası olarak yer alır. Programlar, gerçeklik iddiası taşısa da aslında bir gösteri formatıdır ve katılımcılar da bu format içinde belirli bir rol oynamaktadır. Katılımcılar, programın gerekliliklerine ve yönlendirmelerine uygun şekilde davranır ve söylemlerini de bu çerçevede oluştururlar. Bu durum, katılımcının kendi gerçek kişiliğini veya söylemini yitirdiği anlamına gelmez, ancak programa dahil olduğu süre boyunca kendini oyunun kurallarına uyarlayarak temsil eder. Katılımcıların program içindeki davranışları, tepkileri ve ifadeleri belirli bir yönlendirme ve düzenleme ile sunulabilir. Bu şekilde, izleyiciye sunulan gösteriye katkıda bulunurken, gerçeklik ile kurgusal arasında bir denge oluşur.

Reality programlarının söylem yapıları, farklı program türlerinin bir araya gelerek karma bir form oluşturmasından kaynaklanır. Bu programlar, çeşitli anlatım öğeleriyle farklı söylemler üretebilme esnekliğine sahiptir. Söylem, hem sözel ifadeler hem de görsel unsurlar aracılığıyla izleyiciye ulaşır. Bu programlarda katılımcılar, kendi ürettikleri söylemleri bireysel olarak paylaşma fırsatına sahiptir. Ancak bu söylemler, genellikle geleneksel değerler ve ideolojiyle uyumlu olup programın genel söylemiyle uyumlu bir şekilde şekillenir. Bu durum, katılımcıların kendilerini değerli hissetmelerini sağlar ve statü atladıkları hissini yaşamalarına katkıda bulunur. Ancak bu atmosferde dikkate alınması gereken nokta, katılımcıların bir söylem ürettiği yanılsamasına kapılarak gerçekliği gözden kaçırabilmesidir.

Reality show programlarında, gerçeklik algısı yeniden üretilebilir ve bazen canlandırmalar aracılığıyla sunulabilir. Bu noktada, programın sunucusu veya daimi katılımcıların varlığı, söylemin kabul edilmesini etkileyebilir. Neil Postman'ın da belirttiği gibi, bu programlar bir hakikat iddiası sunar ve bu iddianın başarısı programcının güvenilirlik düzeyine bağlıdır. Burada vurgulanmak istenen, programcının içtenlik, sahicilik ve hassasiyet izlenimi uyandırmasıdır. Bu şekilde izleyiciler, sunucunun ve programa katılanların söylemlerine daha fazla inanma eğiliminde olabilirler (Postman, 2010:115-116).

Reality show programlarının sunucusu, programın üretilen söylemini ve var olan ideolojik söylemi yansıtan kişidir. Programın akışı içinde yönlendirme işlevini yerine getirir. Sunucu, söylemi aktarırken ses tonu, jest ve mimikleri, bakışları gibi sözsüz iletişim öğelerini kullanarak karşı tarafın aktarılanları kabul etmesi gerektiği konusunda yönlendirme yapar. Bunu yaparken tartışma yaratma, ikna etme çabası gösterme ve örnekler verme gibi yöntemler kullanır.

Reality show programları genel olarak bir olay örgüsü senaryosu üzerinde gelişir, ancak program içindeki diyaloglar ağırlıklı olarak doğaçlama olarak ortaya çıkar. Bu doğaçlama ile gelişen aktarımlar, türün iddia ettiği gerçeklik söylemini pekiştirmeye yardımcı olur. Program içerisinde ele alınan konular ve gerçek kişilerin ve hikayelerin kullanılması, izleyicilere gerçeklik hissi verir ve onları motive eder. Sunulan gerçeğin izleyiciyi inandırması önemlidir. Sunucu, doğal üslubuyla mesajları aktarırken, görsel unsurlar ve kamera çekim teknikleriyle desteklenir ve bu da seyirci üzerinde inandırıcılık oluşturur. Baudrillard'ın ifadesiyle, gerçeklik modeller aracılığıyla türetilir ve simülasyon olarak adlandırılır. Bu, gerçekliğin taklidi ya da parodisinden ziyade, gerçekliğin yerine göstergelerin konulduğu bir durumu ifade eder (Baudrillard, 2005:14-16).

Reality show programlarında gerçeklik söylemi, katılımcılar aracılığıyla izleyiciye aktarılmaya çalışılır ve bu katılımcılar gerçeklik yerine geçen göstergeler olarak işlev görür. Bu durum izleyiciyi gerçeklik ile gerçek olmayan arasındaki farkı sorgulayamaz hale getirir ve izleyici programdaki her şeyi gerçek olarak kabul etmeye başlar. Program boyunca tanık oldukları etkisiyle izleyiciler, programın sonuna doğru kendilerinde bir dönüşüm yaşarlar. Programa katılan figürler genellikle sıradan insanlardır ve izler kitle kolaylıkla onlarla özdeşleşir, onları anlar ve kendilerini ötekileştirilmiş hissetmezler. Bu durum ortak bir dil ve duygu birlikteliği oluşturur.

Reality programlarının önemli bir özelliği televizyon izleyicisine gösteri sunmasıdır. Bu gösteri, izleyicilerin doyum beklentilerine yönelik olarak tasarlanır ve bir imajlar toplamıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda bireyler arasında var olan imajların toplumsal ilişkiler aracılığıyla aktarıldığı bir süreci içerir. Reality show programlarının söylemleri farklı katmanlardan oluşur ve çok boyutlu anlamlar içerir. Bu programlarda, mesajı üretenin, mesajın izleyici için olduğunu bilmesi önemlidir. İzleyiciyle etkileşim ve ilişki kurulurken, programın sunucu veya yapımcısı izleyicinin beklentilerini ve ilgi alanlarını dikkate almalı ve mesajları bu doğrultuda şekillendirmelidir (Debord, 2006:35-36).

5. Suçun Reality Show Programlarında Sunum

Reality show programlarında suçun sunumunda, televizyonun birey davranışı üzerindeki etkisi ve izleyicilerde oluşturabileceği duygusal tepkiler üzerinde etki oluşturur ve izler kitlenin suçla ilgili tutum ve davranışlarını

etkileyebilir. Örneğin, şiddet içeren suçların görsel olarak sıkça sergilenmesi, izleyicilerde şiddet eğilimlerini artırabilir veya suçluluğun normalleştirilmesine neden olabilir. Ayrıca suçun reality show programlarında dramatik bir şekilde sunulması, izleyicilerde korku, nefret, beğenme, ön yargı, tahammülsüzlük ve yanlılığın oluşmasına katkıda bulunabilir (Dönmezer, 1994:54-55). Bu programlarda, suçluların teşhir edilmesi, mağdurların dramatik hikayeleri ve hukuki süreçlerin vurgulanması gibi unsurları kullanarak izleyicilerin duygusal tepkilerini yönlendirebilir (Jewkes ve Letherby, 2002).

Çalışmanın bu bölümünde, polis ve adliye vakalarının reality show programları aracılığıyla nasıl aktarıldığına odaklanacağız. İnsanlar ve toplum genel olarak televizyonlarda yayınlanan reality show programları aracılığıyla sunulan suç haberlerinde yer alan suç tiplerini doğrudan deneyimleme fırsatına sahip değildir. Ancak programlar aracılığıyla, toplum üyelerinin suç hakkında bilgi edinme kaynağı olarak önemli bir rol oynamaktadır.

Televiyonun reality showların bu konudaki etkinliği, aktarılan haberler aracılığıyla suç davranışına ilişkin olarak kamuoyunun tutumlarını, inançlarını ve davranışlarını şekillendirebilmektedir. Televizyonda suç haberlerini aktarırken tarafsızlık, doğruluk ve denge prensiplerine uygun olması önemlidir. Bu mecra genellikle dramatik, etkileyici ve ilgi çekici haberler sunmaya yöneliktir. Ancak bu nedenle, suç haberlerinin seçimi ve sunumu bazen gerçeklikten uzaklaşabilmektedir (Geboyts, 1988:29-30).

Televizyonda programlar aracılığıyla suç haberleri ve programlarının sunumu, izleyiciye ön yargılar oluşturma potansiyeli taşımaktadır. Özellikle televizyon programları ve haberlerinde, suça karışan kişilerin suç öznisi olarak damgalanması yaygın bir durumdur. Bu tür sunumlar, izleyicilerde suçlularla ilgili olumsuz ön yargılar oluşmasına ve suça karışan kişilerin toplum tarafından dışlanmasına yol açabilir. Buna karşılık, bazı programlar suçluyu bozuk düzenin bir mağduru olarak sunarak, izleyicilerde sempati uyandırabilir ve onları suçlunun yanında yer almaya teşvik edebilir. Bu durum, suç haberlerinde ve programlarında yer alan damgalama (stigmatisation) sürecine işaret etmektedir (Dönmezer, 1994:228).

Sonuç olarak, suçun reality show programlarında sunumu dikkatli bir şekilde ele alınmalı ve etik kurallara uygun bir şekilde gerçeklikle bağdaştırılmalıdır. Program yapımcıları ve yayıncılar, suçun ciddiyetini ve toplum üzerindeki etkisini gözetmeli, mağdurların ve suç işleyenlerin haklarını korumalı ve izleyicilere doğru bilgi vermek adına sorumluluklarını yerine getirmelidir.

6. Suçun Reality Show Programlarında Sansasyonelleştirilmesi

Televizyonlarda suç olaylarını manipülatif bir şekilde sunması yanlış bilgilerin yayılmasına ve toplumda yanlış algıların oluşmasına neden olabilir. Özellikle sansasyonel sunumlar ve aşırı dramatizasyon, suçun gerçek boyutunu çarpıtabilir ve izleyicilerin yanlış ön yargılar geliştirmesine yol açabilir. Bu tür sunumlar, suçla ilgili ön yargıların oluşmasına, halkın güvensizlik duygusunun artmasına ve hatta adalet sisteminin işleyişine zarar verebilir. (Levenson, Brannon, Fortney, ve Baker, 2007; Malinen, Willis, ve Johnston, 2014).

Televizyonlarda suç haberlerinin sansasyonel bir şekilde sunulması, toplumda korku ve endişe seviyelerinin artmasına neden olabilir. Bu durum, insanların suç oranlarının gerçekten olduğundan daha yüksek olduğunu düşünmelerine ve güvenlik kaygılarının artmasına yol açabilir. Ancak bu tür sunumlar, toplumda ahlaki panik olarak adlandırılan bir durumun ortaya çıkmasına neden olabilir. (Ducat, Thomas ve Blood 2009). Ahlaki panik, medya tarafından abartılı bir şekilde sunulan bir konu veya duruma karşı toplumun abartılı bir şekilde tepki vermesini ifade eder. Suça yönelik haberler bu mecralarda sansasyonel bir şekilde sunularak insanların korku ve endişe duymasına neden olunur. Özellikle belirli bir suç türü veya suçlu profilinin sürekli vurgulanması, insanların genelleme yapmasına ve yanlış ön yargılar geliştirmesine neden olabilir (Maguire ve Singer, 2011). Öte yandan, suç olaylarının kurgusal bir çerçevede sunulması da gerçeklikten uzak bir algı oluşmasına sebep olabilir. Bu tür sunumlar, izleyicilerin suçu yanlış bir şekilde anlamalarına ve değerlendirmelerine yol açabilir. Gerçek suçun nedenleri, etkileri ve çözüm yolları hakkında yanlış bilgiler yayılabilir (Benjamin, 2004:92-94).

Ahlaki panik ve suçun reality show programlarında sunulması arasında bir ilişki durumu söz konusudur. Bu tür programlarda suç olayları, sansasyonel bir şekilde sunulur ve dramatik unsurlarla desteklenir. Bu durum, izleyicilerde ahlaki panik oluşturabilir (Benedict, 1992). Bu programlarda sansasyonelleştirme, suç olaylarını daha çarpıcı hale getirmek için gerçeklikten uzaklaşma eğilimindedir. Suçun nedenleri, sonuçları ve toplumsal etkileri yerine, şiddet, skandal ve duygusal yükselmeler ön plana çıkarılır. Bu durum, izleyicilerin duygusal tepkilerini harekete geçirmek, meraklarını ve şoklarını uyandırmak için suçun ayrıntılarını ve şiddet içeren görüntüleri kullanır (Ducat, Thomas ve Blood 2009). Bu sansasyonelleştirme, gerçek suç olaylarının ciddiyetini ve toplumsal sonuçlarını göz ardı ederek, suçların eğlenceye dönüştürülmesine yol açar. Suç mağdurları ve suç işleyenlerin mahremiyeti ve hakları ihlal edilebilir. Ayrıca,

izleyicilerin gerçek suçlar hakkında yanlış anlayışlara sahip olmalarına ve suçla ilgili gerçeklikten uzak bir algıya sahip olmalarına neden olabilir.

7. Şiddet ve Suçu Konu Alan Reality Programların Anlatı Yapısı

Reality programları, televizyon dünyasında önemli bir yer tutan ve geniş izleyici kitlesine hitap eden popüler içerikler arasında yer almaktadır. Bu programların çeşitli türleri bulunmakla birlikte, suç ve polisiye olayların anlatıldığı reality programları özellikle dikkat çekmektedir. Bu tür programlar, izleyicilerin gerilim duygusunu tetikleyerek meraklarını ve ilgilerini çekmeyi hedeflemektedir.

Suçun reality programlarında sunumu, gerçeklikle kurmaca arasında ince bir denge kurmayı gerektirmektedir. Program yapımcıları, izleyiciyi sürükleyici bir hikayenin içine çekmek için suç olaylarının gizemini ve heyecanını vurgulamaktadır. Suçun işlenme süreci, soruşturma aşamaları ve suçluların yakalanması izleyicilere adım adım aktarılarak gerilim artırılmaktadır. Bu tür programlarda gerçek suç olayları ele alınmakta ve izleyicilere olayın detayları, deliller, şüpheliler ve soruşturma süreci hakkında bilgiler sunulmaktadır. Polis ve adliye görevlileri, programlara konuk olarak katılarak olayları değerlendirmekte ve izleyicilere iç görü sağlamaktadır. Bu sayede izleyiciler, suçla ilgili gerçeklerle birlikte polis ve adliye çalışmalarının nasıl yürütüldüğüne dair bir anlayış geliştirmektedir.

Realite programlarda kurbanlaştırma, yaygın olarak görülen bir anlatı yapısı örneğidir. Bu yapıda, programın karakterleri arasında ilişkiler genellikle bir veya birkaç karakterin kurban rolü üstlenmesiyle şekillendirilir. Bu kurban karakterleri, sürekli olarak olumsuzlukların kaynağı olarak işaretlenir ve program da bu sürecin devam etmesine katkıda bulunur. Ancak, programın farklı bölümlerinde kurban olarak seçilen karakterin başka bölümlerde başkalarını kurban göstermesi gibi durumlar da sıklıkla görülür. Bu, programın dramatik gerilimini artırarak izleyiciyi etkileme amacını taşır. Kurban karakterin intikam alma hissi ve agresif davranışları, izleyicilerin programı izlemeye olan motivasyonunu artırabilir.

Kurbanlaştırma anlatı yapısı, izleyicilerin empati kurmalarını, kendilerini bir karakterin yerine koymalarını ve onun mücadelesini takip etmelerini sağlar. Bu da izleyicilerin duygusal bağ kurmalarını ve programı daha fazla izlemelerini teşvik eder. Ancak, bu anlatı yapısının aşırı dramatikleştirilmesi ve kurban karakterlerin sürekli olarak hedef haline getirilmesi, etik sorunlar ve insanların duygusal sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Ayrıca, bu tür programların

gerçeklikle bağlantısı sorgulanabilir ve izleyicilerin duygusal manipülasyona maruz kalabileceği endişesi vardır. Bu programların anlatı yapısını güçlendirmek için farklı disiplinlerde uzman kişiler konuk olarak yer almaktadır (Burton, 1995:25-30). Bu konuklar, konuya ilişkin bilgi ve deneyimleriyle programın içeriğini zenginleştirerek izleyicilere farklı perspektifler sunmaktadır. Örneğin, polis memurları, avukatlar, psikologlar, kriminologlar gibi uzmanlar, programda yer alarak olayları analiz etmekte ve izleyicilere bilgilendirici açıklamalarda bulunmaktadır. Bu uzmanların katılımı, programın daha kapsamlı bir şekilde konuları ele almasını ve izleyicilere daha sağlam bilgiler sunmasını sağlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’de yayınlanan şiddet, suç ve polisiye olaylarının ele alındığı reality show programlarından “Müge Anlı ile Tatlı Sert”, “Didem Arslan Yılmaz’la Vazgeçme”, “Serap Paköz İle Gerçeğin Peşinde” ve “Esra Erol’da” gibi programların anlatı yapılarını oluşturan ortak temel unsurlar tartışılacaktır. Bu programların her biri farklı formatlara sahip olsa da, ortak olarak aşağıda belirtilen unsurları içermektedir:

7.1. Program Adli Tıp Uzmanı: Reality show programlarında “Program Adli Tıp Uzmanı” olarak adlandırılan bir uzmanın varlığı oldukça yaygındır. Bu uzman, suç, cinayet veya diğer adli vakaların incelenmesiyle ilgilenen bir tıp uzmanıdır. Bu uzman, suçun işlenme biçimini, delillerin incelenmesini, otopsi raporlarını ve diğer adli analizleri anlatarak izleyicilerin suç vakaları hakkında daha fazla bilgi edinmesini sağlar. Bu uzman, izleyicilerin merakını ve ilgisini çeken gerilim dolu hikayelerin aydınlatılmasında önemli bir rol oynar.

Program Adli Tıp Uzmanı, suç temalı reality show programlarında gerçek bir uzman olabilir veya programın senaryosunda rol alarak uzmanlık bilgisini kullanabilir. Bu uzmanın varlığı, programlara daha fazla gerçeklik hissi ve otorite katmak amacıyla kullanılır. Ancak izleyicilerin dikkatli olması ve programın gerçekliği ile kurmacayı ayırıştırması önemlidir, çünkü bazı programlar gerçeklik iddiasıyla sunulsa da kurgusal unsurlar içerebilir.

7.2. Program Psikiyatristi: Programdaki psikiyatrist, tavırlarıyla program boyunca psikolojik ve toplumsal sorunlara psikiyatrist bakış açısıyla çözümler getirmektedir. Olayın boyutu ne olursa olsun, psikiyatrist olarak olaya sakin bir şekilde yaklaşarak tartışmanın en sıcak veya soğuk anlarında bile ortamı sakinleştirmekte önemli bir rol üstlenmektedir. Psikiyatristin katkısıyla programın anlatı yapısında, psikolojik ve toplumsal sorunların anlaşılması ve çözümlenmesi ön plandadır. Psikiyatristin uzmanlığı sayesinde programdaki

katılımcılar ve izleyiciler, konuları daha derinlemesine anlamlandırma ve duygusal olarak dengelemeye yardımcı olacak bakış açıları sunulmaktadır.

7.3. Program Avukatı: Programdaki avukat, geleneksel bir bakış açısıyla olaylara yorumlar yapması nedeniyle büyük ilgi görmektedir. Hukuki konularda uzmanlığıyla yorumlar yaparak çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Anlatı içerisinde önemli bir rol üstlenmektedir. Toplumun temsilcisi gibi davranarak, halkın diliyle olaylara yaklaşmakta ve izleyicinin düşüncelerini dile getirmektedir. Avukatın katılımı, hukuki konularda bilgi ve perspektif sunarak izleyicilerin olayları daha iyi anlamalarına ve kendilerini ifade etmelerine yardımcı olmaktadır.

7.4. Program Teknik Ekip: Programdaki teknik ekip, anlatı yapısının oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Televizyonculuk profesyonelliğinin yanı sıra Realty şov türündeki bir programa uygun olarak hızlı ve pratik bir çalışma şekline sahiptirler. Yeni gelişmeler format gereği bir haber bülteni gibi aktarılmakta ve son dakika bilgisi gibi işlenmektedir. Stüdyodaki dijital ekranlarda kırmızı renkte “son dakika” bilgisi görüntülenirken, KJ (Karakter Jeneratör) tarafından da aynı şekilde güncellenmektedir. Herhangi bir gelişme anında yayına yansıtılarak izleyicinin merak duygusu beslenmekte ve hikayenin akışı canlı tutulmaktadır. Teknik ekip, programın dinamik ve heyecanlı bir şekilde ilerlemesini sağlamak ve izleyicilerin dikkatini çekmektedir.

7.5. Program Katılımcıları: Programın anlatısında katılımcılar önemli bir rol oynamaktadır. Bu katılımcılar, çeşitli nedenlerle programa başvurarak katılım sağlamaktadırlar. Bazıları kayıp bir yakını bulmak için başvururken, bazıları ise suçluların ortaya çıkarılması için yardım talep etmektedir. Katılımcılar, iddia ettikleri farklı kişilerin de programa katılarak anlatıya dahil olmasını sağlayabilirler. Ancak, sonradan anlatıya dahil olan kişiler arasında suçlu olduğunu gizleyenler de olabilmektedir. Bu kişiler, suçlamaları üzerlerinden atmak veya dikkatleri başka yöne çekmek amacıyla katılım sağlamaktadırlar. Bu durumda, canlı yayında suçlu oldukları anlaşılan kişiler gözüaltına alınabilmektedir.

Anlatı sürecinde, tüm katılımcılara sorgu teknikleri ve şüpheli yaklaşımlar uygulanabilmektedir. Her bir katılımcı potansiyel olarak suçlu, katil veya hırsız konumunda değerlendirilebilir. Bu şekilde, programın anlatısı içerisinde gerilim ve şüphe unsurları da güçlendirilmektedir.

7.6. Program Stüdyo Seyircisi: Reality show programlarında “Stüdyo Seyircisi” önemli bir unsurdur. Stüdyo seyircisi, canlı yayınlanan programın stüdyosunda yer alan izleyicilerden oluşur. Bu izleyiciler, programın canlı atmosferine katılarak programı daha etkileyici hale getirir ve izleyicilere canlı bir deneyim sunar.

Program Stüdyo Seyircisi, programın enerjisini yükseltir ve izleyiciyle bağlantı kurar. Canlı yayında tepkilerini göstererek programın heyecanını artırır. Programın sunucusu ve katılımcılarıyla etkileşimde bulunabilir, onlara tezahürat yapabilir veya tepkilerini seslendirebilir. Bu da programın izleyiciye daha samimi bir deneyim sunmasını sağlar. Program seyircisi, reality show programlarının atmosferini canlandıran ve izleyici ile program arasında bir bağ oluşturan önemli bir unsurdur. Programın enerjisini yükseltir, izleyiciye canlı bir deneyim sunar ve programın görsel cazibesini artırır.

7.7. Programın İzler Kitlesi: Reality show programlarının izleyici kitlesi, programı düzenli olarak takip eden ve izleme deneyimini paylaşan bir kitledir. Bu izleyici kitlesi, programın hedef kitesini oluşturur ve programın başarısı için önemli bir faktördür. İzler kitlesi, programın konseptine, içeriğine ve sunum tarzına ilgi duyan kişilerden oluşur. Programın tematik olarak ele aldığı konular, izleyici kitlesinin ilgi alanlarına hitap ettiği için programı düzenli olarak izlemeyi tercih ederler. Örneğin, polisiye temalı bir reality show programı, suç ve polisiye olaylara ilgi duyan izleyicileri hedefler ve bu izleyiciler programı takip eder.

Programın izler kitlesi, programı izleme alışkanlığına sahiptir ve programı düzenli olarak takip eder. Bu izleyiciler, programın gelişmelerini, yeni bölümlerini ve olay örgüsünü merakla bekler. Programın izleyici kitlesi, programın başarısını etkileyen bir faktör olarak da görülür. Yüksek izlenme oranları, reklam gelirlerinin artmasını ve programın devam etme şansını artırır. İzler kitlesi, programın interaktif bir parçasıdır. Programı izlerken sosyal medya platformlarında program hakkında yorum yapar, tartışmalara katılır ve paylaşımlarda bulunur. Böylece programın etkileşimi ve popülaritesi artar.

7.8. Programın Görsel Unsurları: Reality show programlarının görsel unsurları, programın anlatımını desteklemek ve izleyicinin ilgisini çekmek için önemli bir rol oynar. Bu unsurlar, programın görsel estetiğini oluşturur ve izleyiciye programın atmosferini aktarır. İşte reality show programlarında sıkça kullanılan görsel unsurlardan bazıları:

7.8.1. Set Tasarımı: Programın stüdyo ortamı, özenle tasarlanmış dekor ve aydınlatma ile programın atmosferini yaratır. Set tasarımı, programın temasına ve konseptine uygun olarak düzenlenir ve izleyiciye programın karakterini ve stilini yansıtır.

7.8.2. Grafikler ve Animasyonlar: Program boyunca ekranda gösterilen grafikler ve animasyonlar, bilgilerin ve olayların daha görsel bir şekilde sunulmasını sağlar. Bu grafikler, programın içeriğini destekleyen bilgileri iletebilir veya dramatik etki yaratmak için kullanılabilir.

7.8.3. Görsel Efektler: Bazı reality show programları, dramatik etki yaratmak veya olayları vurgulamak için görsel efektlerden yararlanır. Slow motion, hızlı kesitler, renk filtreleri gibi efektler, izleyiciye farklı bir deneyim sunar ve programın anlatısını güçlendirir.

7.8.4. İlgili Görseller: Program boyunca, hikayeleri desteklemek veya olayları görselleştirmek için ilgili görüntüler kullanılır. Bu görüntüler, arşiv kayıtları, fotoğraflar, videolar veya rekonstrüksiyonlar olabilir. İlgili görüntüler, izleyiciye olayları daha iyi anlama ve görsel bir deneyim yaşama imkanı sağlar.

7.8.5. Dijital Ekranlar: Programın stüdyosunda veya yayın sırasında kullanılan dijital ekranlar, önemli bilgileri veya gelişmeleri izleyiciye aktarmak için kullanılır. Bu ekranlar, canlı yayındaki son dakika bilgilerini, görgü tanığı ifadelerini veya delilleri göstermek için kullanılabilir.

7.8.6. Kurgu: Programın post-produksiyon aşamasında gerçekleştirilen montaj ve kurgu işlemleri, izleyiciye daha dinamik ve akıcı bir görsel deneyim sunmak için önemlidir. Kesme, geçiş efektleri, görüntü düzenlemeleri gibi teknikler, programın ritmini ve anlatısını şekillendirir. Bu görsel unsurlar, reality show programlarının izleyiciye etkili bir şekilde sunulmasını sağlar ve programın görsel çekiciliğini artırır. Ancak önemli olan, görsel unsurların programın içeriğini ve amacını desteklemesi ve izleyicinin ilgisini çekerek programın anlatısına katkıda bulunmasıdır.

7.9. Programda Muhabir Bağlantıları: Reality show programlarında muhabir bağlantıları, programın hikayesini ve olaylarını güçlendirmek için kullanılan bir unsurdur. Muhabirler, programın yapımcıları tarafından belirlenen yerlere gönderilir ve canlı bağlantılarla programın yayın akışına dahil olurlar.

Bu muhabirler, programın stüdyo ortamının dışında gerçekleşen olayları takip eder, yerinde haberler yapar ve güncel gelişmeleri izleyicilere aktarır.

Muhabir bağlantıları, programın gerçeklik hissini ve güncelliğini artırır. İzleyicilere, olayların meydana geldiği yerlerdeki atmosferi ve heyecanı doğrudan aktarır. Ayrıca, muhabirler aracılığıyla canlı röportajlar yapılır, tanıklar ve yetkililerle söyleşiler gerçekleştirilir ve daha derin bir bakış açısı sunulur.

Muhabir bağlantıları, programın izleyiciye gerçek zamanlı bilgiler sunma yeteneğini artırır. Özellikle hızlı gelişen olaylarda, muhabirler canlı bağlantılarla programı güncel tutar ve izleyicilere anlık bilgiler sağlar. Bu da izleyicilerin programı daha etkileyici ve izlenesi kılar. Ayrıca, muhabir bağlantıları izleyici ile program arasında bir bağlantı kurar. İzleyiciler, programın stüdyosundan uzakta gerçekleşen olaylara tanıklık etme imkanı bulur ve programın içine daha fazla dahil olurlar. Muhabirler aracılığıyla izleyicilerin soruları yanıtlanır, görüşleri alınır ve interaktif bir deneyim sağlanır. Ancak, muhabir bağlantılarının programın yapısına ve konseptine uygun bir şekilde kullanılması önemlidir. Programın hedef kitlesi ve amacı göz önünde bulundurularak, muhabir bağlantılarına yer verilmesi ve doğru içeriklerin sunulması gerekmektedir. Ayrıca, muhabirlerin tarafsızlık ilkesine bağlı kalarak haberleri aktarması ve doğru bilgiler sunması da önemlidir. Sonuç olarak, muhabir bağlantıları reality show programlarında olayların gerçeklik hissini ve güncelliğini artıran, izleyicilere canlı ve yerinde bilgiler sunan önemli bir unsurdur. Doğru kullanıldığında, programın etkileyciliğini ve izleyici katılımını artırır.

8. Sonuç ve Değerlendirme

Televizyon programları, toplumun içerisinde gelen gerçek yaşantıları yansıtarak, izleyicilerle bağ kurar ve bir kamuoyu oluşturur. Bu program türlerinden biri olan reality show programları ise, izler kitleyle aktif bir etkileşim sağlayarak, izleyiciyi programa dahil eder ve kamusal alanda tartışılan konuları gündeme getirir. reality show programları, televizyon dünyasında önemli bir yer tutan ve geniş bir izleyici kitlesine hitap eden program türleridir. Dahası, gerçeklik temelli yayıncılık iddiasıyla yola çıkarlar ve genellikle gerçeklik, şiddet, suç, polisiye olaylar gibi ilgi çekici temaları ele alırlar.

Reality show programlarının bazıları, polis/adliye vakalarını ele alarak sansasyonel bir sunum şeklinde gerçekleştirmesi ve reyting kaygısı gütmesi, programların seyirci ilgisini çekme ve izleyiciyi etkileme amacını taşıdığını göstermektedir. Bu tür programlar, gerçek olayları konu alarak izleyicinin

merakını ve ilgisini uyandırmayı hedefler. Gerçekliğin vurgulanması, programların izleyiciye daha etkileyici ve gerçekçi gelmesini sağlar.

Reality show programlarında suçun sunumu, televizyon endüstrisindeki gelişmeler ve program formatlarına bağlı olarak farklı dönemlerde ortaya çıkmış yapımlardır. Bu programlar 1990’larda popülerlik kazanmaya başlamış, ancak suçun sunumu özelinde daha spesifik bir tarih vermek zordur. Çünkü suç temalı reality show programları, farklı ülkelerde ve zamanlarda farklı şekillerde gelişmiştir.

Suçun sunumu, gerçek suçları ele alan belgesel tarzı programlardan, suçluların izlendiği formatlara kadar geniş bir yelpazede görülebilir. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren suç temalı reality show programları popülerlik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren pek çok reality show programı, suç olaylarını ve cinayetleri ele alarak izleyici kitlesini cezbetme hedeflemiştir. Bu türdeki programlarda suçun sunumu, çeşitli formatlar altında gerçekleştirilmiştir. Bu formatlar arasında suçun araştırıldığı, failin bulunmaya çalışıldığı, kayıp kişilerin arandığı veya adli olayların ele alındığı programlar yer almaktadır.

Son yıllarda, özellikle kayıp kişilerin arandığı ve suçların çözülmeye çalışıldığı programlara olan ilgi artmıştır. Bu tür programlarda suçun sunumu, gerçek yaşam hikayelerine dayanarak dramatik anlatım teknikleriyle desteklenir. Ancak belirtmek gerekir ki, reality show programları arasındaki sınırlar zaman içinde bulanıklaşmıştır ve bazı programlar gerçek olayları dramatize ederek sunabilmektedir.

Reality show programlarının yaygın anlatı yapısı örneklerinden biri “Müge Anlı ile Tatlı Sert”, “Didem Arslan Yılmaz’la Vazgeçme”, “Serap Paköz İle Gerçeğin Peşinde”, “Esra Erol’da” gibi programlardır. Bu programlarda sıklıkla karşılaşılan bir anlatı yapısı olan kurbanlaştırma, programın hikayesini ve ilişkilerini şekillendiren önemli bir unsurdur.

Kurbanlaştırma, bir veya birkaç karakterin sürekli olarak olumsuzlukların nedeni olarak işaretlenmesi ve programda kurban rolünü üstlenmesiyle gerçekleşir. Bu anlatı yapısında, bir karakter diğer karakterler tarafından sürekli olarak olumsuzlukların kaynağı olarak gösterilir. Bu karakter, program boyunca maruz kaldığı zorluklar ve haksızlıklarla mücadele ederken izleyici tarafından empati ve destek bekleyebilir.

Kurbanlaştırılan karakter, programın dramatik gerilimini artırır ve izleyicinin ilgisini çeker. Ancak, ilginç bir şekilde, kurbanlaştırılan karakterin başka bir bölümde kendisinin de başkalarını kurban gösterdiği sıklıkla

görülebilir. Bu durum, programdaki ilişkilerin karmaşıklığını ve dönüşlerini yaratır. Ayrıca, agresif niteliklere sahip programlarda intikam hissi önemli bir motivasyon kaynağı olabilir ve izleyicilerin programa olan ilgisini artırabilir.

Kurbanlaştırma anlatı yapısı, reality show programlarının dramatik ve çekişmeli yapısına katkıda bulunur. Bu yapı, izleyicilerin programı takip etme motivasyonunu artırır ve programın izlenme oranlarını yükseltir. Ancak, bu anlatı yapısı bazı eleştirilere de yol açabilir. Kurbanlaştırma, bazı kişilerin haksız yere suçlanması veya olumsuz bir imajla sunulmasıyla sonuçlanabilir, bu da etik sorunlara ve izleyici tepkilerine neden olabilir.

Ayrıca, reality show programları dramatik ve sansasyonel olayları vurgulayarak izleyiciyi cezbetmeyi amaçlar. Şiddet, suç ve polisiye olaylar gibi temaların sıkça kullanıldığı bu programlar, gerilim ve heyecan unsurlarını öne çıkarır. Ancak, bu durum bazı eleştirilere yol açar. Programların şiddeti normalleştirdiği, suçu romantize ettiği veya toplumun güvenlik algısını etkilediği iddiaları ortaya atılır.

Suçun sunumu reality show programlarında dramatik ve izleyiciyi cezbeden bir şekilde gerçekleştirilir. Bu, suç olaylarının gizemli ve heyecan verici yönlerini vurgulamak için kullanılan bir anlatım stratejisidir. Ancak bu sunum şekli etik ve adil bir yaklaşımla birleştirilmelidir.

Programların suçun sunumu sırasında, gerçek mağdurların ve suçluların haklarına saygı göstermek önemlidir. Mağdurların ve suçluların mahremiyetlerinin korunması, duygusal travmalarının gözetilmesi ve haklarının gözetilmesi gerekmektedir. Suçla ilgili bilgilerin açıklanması, izleyicilere gerçekleri aktarmak için önemlidir, ancak bu bilgilerin yanlış yorumlanması ve yanlış bilgilendirilmemeleri gerekmektedir. Ayrıca, izleyicilerin suçla ilgili gerçeklerle birlikte önyargılara kapılmamaları önemlidir. Programların suçları sadece dramatik bir şekilde sunmaktan ziyade, toplumsal sorunların anlaşılması ve çözümüne katkıda bulunmaları önemlidir.

Realiti show'larında katılımcıların yaşadığı gerçek hikayeler bile programın anlatı yapısı içinde konumlandırılarak kurgusal bir hikayenin parçası haline gelir. Katılımcılar, programın formatına ve yönergelerine uymak zorunda kalırlar ve kendilerine belirlenen rolleri oynamak durumundadırlar. Örneğin, bir katılımcı kızını/oğlunu ararken programa başvurduğunda, yayına çıktığı andan itibaren programın belirlediği anlatı yapısının bir parçası haline gelir.

Programın çekildiği stüdyoda kameralar, ışıklar ve seyircilerle çevrili bir ortamda kurgusal bir düzen içinde yer alır artık. Katılımcının üzüntüsü,

kamera tarafından yakın plan tekniğiyle görüntülenerek vurgulanır. Bu anlatısal unsurlarda, gerçeklik ile kurgu arasında bir denge sağlamak için kullanılır.

Gerçek hikayelerin yeniden üretilmesi ve görsel unsurların kullanılması, izleyicilerin duygusal bağ kurmasını ve programı ilgiyle izlemesini sağlar. Ancak bu unsurlar aynı zamanda gerçeklik hissini etkileyebilir ve katılımcıların ve olayların gerçekliklerini yeniden yapılandırabilir. Bu durum, Reality Şov'ların gerçeklikle kurmaca arasında bir denge kurma çabasının bir parçasıdır.

Yukarıda belirtilen kabullerden yola çıkarak, televizyon üzerinden sunulan suç/polisiye/adliye temalı reality show programlarının, izler kitle üzerinde etkiler yaratabildiği söylenebilir. Bu etkiler aşağıda belirtilen başlıklar altında sıralanmıştır.

Reality show programlarının birey davranışı üzerindeki etki: Suç temalı reality show programları, izleyicilerin davranışlarına etki edebilir. Programlarda gösterilen suçların, suçluların motivasyonları, yöntemleri ve sonuçları izleyicilerin algı ve tutumlarını etkileyebilir. Özellikle genç izleyiciler, suçluları taklit etme veya suç işleme eğilimi gösterebilir.

Reality show programlarında korku, nefret ve ön yargı oluşturma: Suç temalı reality show programları, suçluların ve suç olaylarının dramatik bir şekilde sunulmasıyla korku, nefret ve ön yargı duygularını güçlendirebilir. İzleyiciler, suçluları toplumun dışlayıcı bir şekilde değerlendirebilir veya suçla ilişkilendirilen belirli gruplara karşı ön yargı geliştirebilir.

Reality show programlarında beğenme ve sempati oluşturma: Programlarda suçluların hayat hikayeleri ve durumları anlatıldığında izleyicilerde beğenme ve sempati duyguları oluşabilir. Suçluların arka planlarına, motivasyonlarına ve çevresel faktörlere odaklanılarak, izleyicilerin onları anlama ve empati kurma eğilimi oluşabilir.

Reality show programlarında tahammülsüzlük ve yanlılık: Suç temalı reality show programları, suçla ilişkilendirilen gruplara karşı tahammülsüzlük ve yanlılık duygularının güçlenmesine de katkıda bulunabilir. Programlarda sunulan suç olayları veya suçla ilişkilendirilen gruplar hakkındaki yanlış veya abartılı temsiller, izleyicilerde olumsuz tutumlar oluşmasına neden olabilir.

Reality show programlarında adli sürecin etkilenmesi: Kameralar önünde gerçekleşen adli süreçler, mahkeme atmosferini etkileyebilir ve adaletin tarafsızlığını sorgulatabilir. Ayrıca, suçluların ün kazanması veya mağdurların teşhir edilmesi gibi etik sorunlar ortaya çıkabilir.

Reality show programlarında suçun romantizasyonu: Reality programları, bazı durumlarda suçun romantikleştirme eğilimi gösterebilir. Bu

tür programlarda suçlu karakterlerin cazibesi, gizemli ve tehlikeli yaşamları, hırsları ve başarıları vurgulanabilir. Bu durum, izleyicilerin suçlu karakterleri sempatiyle karşılaşmasına ve suç işleme eğilimi göstermesine yol açabilir.

Suçun romantizasyonu, izleyicilerde suça yönelik yanlış algıları ve olumsuz tutumları artırabilir. Suçun gerçek hayatta ciddi sonuçları olduğu unutulmamalıdır. Reality programlarındaki romantize edilen suçlar, gerçek dünyada zarar verici sonuçlara neden olabilir ve bireyleri kötü davranışlara yönlendirebilir.

Reality show programlarında mahremiyet ihlalleri: Mahremiyet ihlalleri, reality programlarının yapımcıları ve yayıncıları tarafından önlenmesi gereken bir konudur. Katılımcıların rızasının alınması, özel bilgilerin korunması ve program içeriğinin etik sınırlar dahilinde olması önemlidir. Ayrıca, katılımcıların psikolojik desteğe erişim sağlamaları ve mahremiyetlerinin korunması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu şekilde, reality programlarında mahremiyet ihlalleri minimize edilerek, katılımcıların ve izleyicilerin haklarının korunması sağlanabilir.

Reality show programlarının toplumsal etkileri: Suçun reality programlarında sunumu, suça karşı duyarlılığı azaltabilir ve suçun normalleşmesine katkıda bulunabilir. Ayrıca, izleyicilerin gerçeklik algısını etkileyebilir. Programların kurgusal öğeleri, düzenlenmiş sahneler ve senaryolar izleyicilerin gerçekliği farklı şekillerde algılamasına yol açabilir. Bu durum, izleyicilerin gerçeklik ile kurgu arasındaki sınırları belirlemede zorlanmalarına ve televizyon deneyimlerinin gerçek hayatla karışmasına neden olabilir. Bu nedenlerle, suçun reality show programlarında sunumu sırasında medya kuruluşlarının sorumluluk sahibi olması önemlidir. Programlarda suçun gerçekçi bir şekilde sunulması ve izleyicilerin yanlış bilgilendirilmemesi, önyargı ve nefret duygularının güçlenmemesi için önemlidir. Ayrıca, suçun sosyal ve psikolojik boyutlarına da yer verilerek izleyicilerin daha geniş bir perspektif kazanması sağlanmalıdır.

Sonuç olarak, Reality show programları, gerçek hikayeleri programın anlatı yapısı içinde yeniden üretir ve kurgusal unsurlarla destekler. Bu, izleyicilerin duygusal bir bağ kurmasını ve programı ilgiyle izlemesini sağlar. Ancak bu tür programlar her zaman tam anlamıyla gerçeği yansıtmayabilir. Kurgusal öğelerin eklenmesi, olayların abartılması veya düzenlenmesi gibi uygulamalar gerçeklik algısını etkileyebilir. İzleyicinin, bu tür programları izlerken eleştirel düşünceleri önemlidir. Programların içeriğini sorgulamak, olayların nasıl sunulduğunu ve gerçeklikle olan ilişkisini değerlendirebilmesi gerekir. Gerçeklik ile kurgusal

unsurlar arasındaki ayrımı yapabilmek ve programın etkileyici olma amacıyla yapılan düzenlemeleri fark edilebilmesi önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aziz, A. (2016). İletişime Giriş, İstanbul: Hiperkink.
- Anita, B., & Heather, N. (2005). Reality Tv Realism and Revelation. Great Britian: WallFlower Press.
- Barak, G.: 1994 Media, Process, and the Social Construction of Crime: Studies in Newsmaking Criminology, Taylor & Francis.
- Baudrillard, J. (2005). Simülakrlar ve Simülasyon. Oğuz Adanır (çev.), Ankara: Doğu BatıYayınları.
- Benedict, H.(1992) Virgin or Vamp, Oxford, Oxford Üniversitesi.
- Benjamin, W. (1995). Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Benjamin R., (2004), Medya Nasıl Yanıltıyor.İstanbul:Güncel Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (1997). Televizyon Üzerine. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Burton, G. (1995). Medya Analizlerine Giriş: Görünenden Fazlası. Nefin Dinç (çev.), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Chomsky N. (1999), Medya Gerçeği. İstanbul:Tüm Zamanlar Yayıncılık.
- Debord, G. (2006). Gösteri Toplumu:Gösteri Toplumu ve Yorumlar. İstanbul: Ayrıntı.
- Dönmezer S., (1994) . Kriminoloji. İstanbul: Beta Yayınları, İstanbul.
- Ducat, L., Thomas, S., Blood, W.: (2009) “Sensationalising Sex Offenders And Sexual Recidivism: Impact of the Serious Sex Offender Monitoring Act 2005 on Media Reportage”, Australian Psychologist, 44(3).
- Fortney, T., Levenson, J., Brannon, Y. N., Baker, J.: 2007 “Myths and Facts about Sexual Offenders: Implications for Treatment and Public Policy”, Sexual Offender Treatment, 2(1), 1-17.
- Hill, A. (2005). Reality TV Audiences and Popular Factual Television. New York: Routledge.
- Gitlin, T. (2000). Prime Time Ideology: The Hegemonic Process in Television Entertainment. H. Newcomb (Dü.) içinde, Television: The Critical View (6 b., s. 26-29). Cambridge: Oxford University Press.
- Geboys, R.,(1988) “News Media Use and Public Perceptions of Crime Seriousness”. Canadian Journal of Criminology, 30 (1):3-16, 1988.
- Holmes, S., & Jermyn, D. (2004). Understanding Reality Television. New York: Routledge.

Jewkes, Y (2002)., Letherby, G.: Criminology: A Reader, Londra, Sage.

Jewkes, Y., (2004). Media and Crime.London:GBR:Sage Publications.

Kilborn, R. (2004). How Real Can You Get: Recent Developments in ‘Reality Television’.European Journal of Communication, 9, 421-439.

Maguire, M., Singer, J. K.: 2011“‘A False Sense of Security: Moral Panic Driven Sex Offender Legislation””, Critical Criminology, 301-312.

Postman, N. (2010). Televizyon Öldüren Eğlence:Gösteri Çağında Kamusal Söylem. (O.Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tomlinson, J. (1999). Kültürel emperyalizm, E. Zeybekoğlu (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

The Political Economic Origins of Reali-TV. M. Susan, & Q. Laurie içinde, Reality Tv: Remaking Television Culture. New York: New York University Press.

BÖLÜM XIII

ERKEN DÖNEM SİNEMADA HAYVAN İMGESİNE BAUDRILLARD EKSENİNDE BAKIŞ

A Look at the Animal Image in Early Cinema Through Baudrillard

Erhan ERDİL

Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı

E-mail: erhan.erdil2@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6929-7904

1. Giriş

Bu araştırmada Baudrillard'ın öne sürmüş olduğu Simülasyon Kuramı ekseninde, erken dönem sinemada karşılaşılan hayvan imgelerine değinilmektedir. Söz konusu hayvan imgeleri, Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı çerçevesinde irdelenmiştir. Bir derleme çalışması olan bu çalışmada, hayvan-insan ilişkisi bağlamında özellikle sinemada hayvanlar özelinde yapılan çalışmalara yönelik farkındalık oluşturulması üzerine literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Aydınlanma çağının başlangıcından itibaren insanın ilerleme düşüncesi her zaman doğanın ve onun figürlerinin (yaban hayatı, vahşi hayvanlar, insan doğası vb.) gerilemesiyle sonuçlanmıştır. Modernite'nin son halkası olan Sanayi Devrimi ise varoluş çeşitliliğini azaltmış ve Dünya üzerinde yaşamı sürdürme kapasitesini zorlamıştır. Hemen her çağda hayvanlara yönelik bir tahakküm söz konusu olsa da, özellikle hayvanların "öteki" ilan edilerek gündelik hayattan uzaklaştırıldığı ve giderek görünmez kılındığı dönem olarak karşımıza Sanayi Devrimi ve sonrasındaki dönem çıkmaktadır (Yeter, 2018: 108).

Sanayi Devrimi ile eş zamanlı ortaya çıkan sinema, başlangıcından itibaren hayvanlarla yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Burt, “Animals in Film” adlı kitabında hayvanların tarih boyunca farklı format ve teknoloji kullanılarak neredeyse bütün film türlerinde az veya çok görüldüklerini belirtmektedir (Burt, 2002: 18).

Hayvanların filmlerde sıklıkla görünüyor olmasına karşın, hayvanların sinemada yer alışlarına değinen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Gündelik hayattan kaybolan hayvanlar ile insanların ilişkisi günümüzde ağırlıklı olarak görsel medya ve sinema vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu bağlamda sinemada hayvan-insan ilişkisini inceleyen ve bu alan üzerine yapılacak çalışmalar önem kazanmaktadır.

Günümüz düşünce dünyasının önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen Baudrillard, özellikle kitle iletişim araçları ve teknolojik ilerlemenin, Batı toplumlarında neden olduğu değişimleri analiz etmiştir. Çalışmalarında konu edindiği ve sonrasında kurama dönüştürdüğü simülasyon kuramı, Batı toplumlarının gelmiş olduğu nokta üzerine eleştirel bir çözümleme teorisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Baudrillard gerçekliğin yok oluşuna, özellikle batının kendi gerçekliğini kaybettiğine değinmektedir. Baudrillard’a göre çağın insanları sezgisel bir şekilde imgeler ve imajlar aracılığıyla büyük bir boşluğun içine sürüklenmektedir. Bu boşluk, var olan şeylere ait anlamların içinde eridiği ve birbirine karışarak kaybolduğu bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır (Duranlar, 2019: 10). Her ne kadar Baudrillard eleştirilerini Batı üzerine yoğunlaştırırsa da günümüzde küreselleşmenin etkisiyle Baudrillard’ın sözünü ettiği durum tüm dünyada yaşanmaktadır.

Bu çalışma, beyaz perdede görülen hayvanların, Baudrillard’ın simülasyon kuramı çerçevesinde bir değerlendirilmesini kapsamaktadır.

2. Simülasyon ve Gerçeğin Yerini Alan Simülakrlar

Baudrillard’ın öne sürdüğü teorinin temellerini oluşturan kavramların tanımları şu şekilde verilmiştir:

“Simülakr: Bir gerçeklik olarak algılanmak isteyen görünüm.

Simüle etmek: Gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi sunmak, göstermeye çalışmak.

Simülasyon: Bir araç, bir makine, bir sistem, bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme, gösterilme ya da açıklanma amacıyla bir maket ya da bilgisayar programı aracılığıyla yapay bir şekilde yeniden üretilmesi” (Baudrillard, 2005: 7).

Baudrillard en temelde hakikatin ve gerçekliğin yok oluşuna işaret etmektedir. Ona göre hakikat Ortaçağ'da, gerçeklik ise 20. yüzyıla doğru yavaş yavaş gelişen bir süreçte kaybedilmiştir. Baudrillard'ın öne sürdüğü simülasyon kuramına göre hakikat, bir daha kendisine ulaşılamayacak bir şekilde yok olmuştur. Bu yok oluşla birlikte, gerçekliğin aldığı biçim hiper-gerçekliktir. Baudrillard'a göre, hiper-gerçekliğe geçişin dört evresi bulunmaktadır. İlk evre, göstergelerin, yani sözcüklerle imgelerin gerçekliğin yansımaları olarak geliştirildiği evredir. İkinci evrede ise göstergeler hakikati süslemeye ve hatta hakikati abartıp çarpıtmaya başlamışlardır. Üçüncü ve dördüncü evrelere geçildiğinde, göstergeler ve simülasyon bundan böyle gerçekliğin yerini almakta ve böylelikle sembolik bir topluma geçilmektedir. Bu bağlamda toplum, sembollerle göstergelerin gerçek olan şeylerle hiçbir ilişkisinin kalmadığı bir simülakrum veya başka bir deyişle taklitler toplumuna dönüşmektedir. Baudrillard'a göre böyle bir toplumda bir hakikat veya gerçeklikten bahsetmek artık mümkün olmamakta, tek gerçeklik ise hiper-gerçeklik olmaktadır (Güzel, 2015: 69).

Baudrillard'a göre simüle etmek “-mış” gibi yapmak değildir. Baudrillard bu durumu hastalık örneği üzerinden açıklamaktadır. Hastaymış gibi yapan kişi yatağa uzanıp karşısındaki kişiyi hasta olduğuna inandırmaya çalışır. Bir hastalığı simüle eden kişi ise kendinde bu hastalığa ait semptomlar görülen kişidir. Öyleyse “mış” gibi yapmak gerçeklik ilkesine bir zarar veremez. Ancak simülasyon bu “gerçek” ile “sahte” ve “gerçek” ile “düşsel” arasındaki farkı yok etmeye çalışmaktadır. Bir hastalığın semptomlarını üretebilen, yani hastalığı simüle eden kişi, gerçekten hasta mıdır, yoksa değil midir? Bu bağlamda kişiye “ne hastasın, ne de değilsin” denebilir. Gerçek bir hastalığın söz konusu olup olmadığı anlaşılabilen bu durum, haliyle tıbbın elini kolunu bağlamaktadır. Hatta bu durumda tıbbın da bir anlamı kalmamaktadır çünkü tıp yalnızca nesnel nedenlerini belirleyebileceği “gerçek” hastalıklarla ilgilenmektedir (Baudrillard, 2005: 16).

3. Saf İmge Olarak Fotoğraf ve İlk Hareketli Görüntüde Hayvan

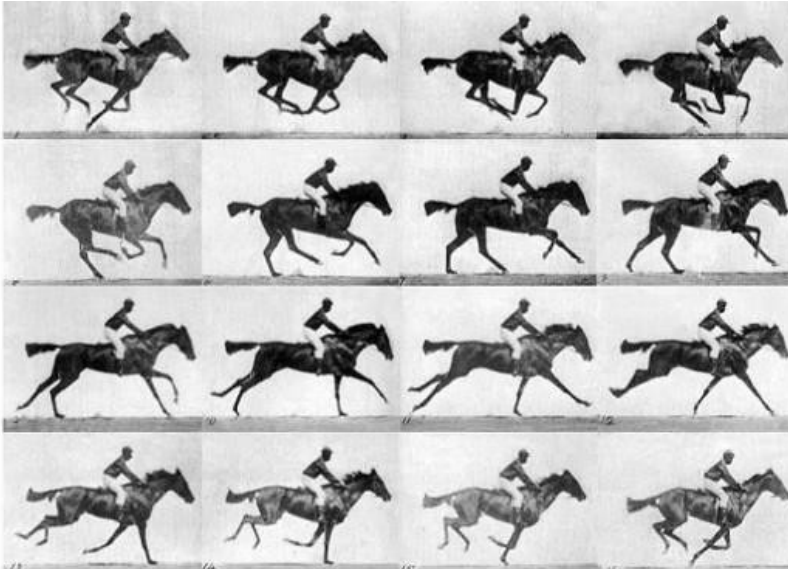
Sinemayı oldukça önemseyen Baudrillard, yazılarında pek çok kez sinemaya atıfta bulunmaktadır. Kendisini “sınırsız bir film tutkunu” ve sinemayı ise “gerçekten rahatladığı yer” olarak değerlendirmektedir. Ancak Baudrillard'ın sinemaya olan sevgisine değinirken, sinemayı en iyi haliyle dahi yozlaşmış bir fotoğraf biçimi olarak değerlendirdiğini akılda tutmak önemlidir. Baudrillard sinemanın görüntüleri daha güçlü hale getirmek yerine, ses ve hareketin

görüntünün saflığının s ulandırılmasını temsil ettiğine inanmaktadır. (Coulter, 2010: 6).

Baudrillard'a göre, derin bir gerçekliğin yansıması olan Fotoğrafik İmge, en saf imgedir. Fotoğrafın ardından gelen tüm imgesel biçimler (Video, sinema, interaktif ekran, multi-medya, sanal gerçeklik vb.) saf imgenin gerçeklikle olan bağıını bozmaktadır (Baudrillard, 2005: 70).

Fotoğraf nesnelere bakışı tümenden değiştirmiştir. 'Işığın kimya aracılığıyla resim yapması' esasına dayanan bu teknolojinin (fotoğrafın) sanattaki etkisiyse devrim niteliğindedir. Fotoğraflarından önce doğrudan kendileriyle yüz yüze gelinen yapıtlara bile fotoğrafları ortaya çıktıktan sonra başka türlü bakılmaya başlanmışır (Yılmaz, 2013: 48).

Fotoğrafın ortaya çıkışı, o tarihe kadar bilinen bazı "yanlış" gerçeklerin de düzeltilmesine olanak sağlamıştır. Buna belki de verilebilecek en iyi örnek Şekil 1'de de görüldüğü üzere elde ettiği hareketli görüntülerle birlikte bir nevi proto-sinema olarak da adlandırabileceğimiz Eadweard Muybridge'nin çalışmalarıdır. Muybridge "Bir at dörtnala koşarken dört ayağı birden aynı anda yerden kesilir mi?" sorusunu cevaplamayabilmek adına, atın hareket halindeki görüntüsünü yakalamaya çalışmıştır. Bu sorunun cevabını elde etmek için fotoğraf makinelerinden oluşturduğu düzenekle, dörtnala giden bir atın bütün hareketlerini kayıt altına almayı başarmıştır (Teksoy, 2009: 23).

Şekil 1. Dörtnala Koşan At, Eadweard Muybridge, 1878.

Fotoğraf henüz ortaya çıkmadan önce “görüntüleri kaydetme” görevini ressamlar üstlenmiştir (Gombrich, 2004: 525). Yüzyıllar boyunca, binlerce kişi koşan atları seyretmiş, at koşularında ve sürekl avlarında bulunmuş, savaşlarda şahlanıp fırlayan veya av köpekleri ardında koşan atları betimleyen resim ve baskılardan hoşlanmışlardır. Ancak bu insanlardan hiçbiri bir atın koşmasının “gerçekte nasıl olduğuna” hiç dikkat etmemiş gibi gözükmektedir. Fransız ressam Gericault’un Şekil 2’de de görülen ünlü resimlerinden “Epsom At Yarışları” adlı eserinde olduğu gibi ressamlar ve oyma ressamları, atları her zaman, sanki koşunun atılımı içinde havada süzülürcesine, dört bacağı da gerili olarak resmetmişlerdir. Bu tarihten elli yıl kadar sonra fotoğraf makinesi, hızla hareket eden atları anında tespit edecek yetkinliğe ulaştıncaya, çekilen fotoğraflar ile hem ressamların, hem de seyircilerin yanıldıkları ortaya çıkmıştır (Gombrich, 2004: 28).

Şekil 2. Theodore Gericault “Epsom At Yarışları”, 1821.

Tarih boyunca süregelmiş bir yanılgıyı alışıya ederek gerçeğe ulaştırması bakımından, bu örnek Baudrillard’ın, derin bir gerçekliğin yansımaya olarak tanımladığı fotoğraflık imgeye, yani en saf imgeye örnek oluşturabilir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere fotoğraf öncesinde ressamlar her ne kadar gerçekliği yansıtmak gayesi içinde olsalar bile, üretilen eser gerçeğin “saf” bir yansımaya olmamaktadır.

4. Göstereni Kaybolan Gösterge: Tazmanya Kaplanı

Berger “Hayvanlara Niçin Bakarız?” adlı denemesinde Sanayi Devrimi neticesinde hayvanların son iki yüzyılda yavaş yavaş ortadan kaybolduklarını ve bu kayboluşla eş zamanlı bir süreçte hayvanat bahçelerinin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Berger’e göre hayvanat bahçeleri özünde hayvanların ortadan kaldırılmasının bir anıtı niteliği taşımaktadır. İnsanlar ise hayvanlarla tanışabilmek veya onları gözlemleyebilmek için, adına hayvanat bahçesi denilen bu anıtları ziyaret etmektedirler (Berger, 2017: 52). Lippit’e göre kaybolan hayvanlar, hayali bir varlığa dönüşerek kendilerini teknolojik medya, sanat veya ağırlıklı olarak sinemayla birlikte göstermektedirler. Böylelikle hayvanların varoluşları hayaletimsi bir hal almaktadır ve hiçbir zaman tümüyle yok olmazlar. Aksine, sürekli bir yok olma hali içerisinde varlık sürdürmektedirler (Lippit, 2000: 1-3). Baudrillard hiçbir şeyin tamamen ortadan kaybolmadığını, kaybolan her şeyin bir takım izler bırakırken kaçak bir şekilde yaşamayı sürdürdüğünü belirtmektedir. Baudrillard’a göre sorun her şeyin ortadan kaybolduğu bir yerde geriye nelerin kalmış olduğudur (Baudrillard, 2011: 14-15). Bu bağlamda hayvanlar günden güne kaybolurken, insanlığı ise yine insanların ürettikleri hayvan temsilleri ve imgeleriyle baş başa bırakmaktadırlar.

Günümüzde soyu tükenmiş olan Tazmanya Kaplanı’nın bilinen son üyesinin görüntüleri 1935 yılında bir hayvanat bahçesinde kaydedilmiştir. Böylelikle Tazmanya Kaplanından geriye günümüze sadece üç dakikalık siyah beyaz aktüel görüntüler kalmıştır (Indyturk, 2023). Bu görüntüler Tazmanya Kaplanı’nın kayda geçirilmiş tek gerçek görüntüleri olarak sunulmaktadır. Ancak hayatlarını hayvanat bahçesinde geçiren türün son üyeleri gerçek doğalarından koparılmış ve yalıtılmışlardır. Bu bağlamda hayvanat bahçesinde sergilenmekte olan ve adeta müzelik bir “nesne” konumuna indirgenen hayvanlar kendi doğalarına özgü davranışları sergileyemezler ve özünde buldukları kafes ortamında çok az şey yapabilirler. Bu noktada söz konusu film, aslında tutsak bir hayvanın zaten kurgulanmış hayatını daha da kurgulanmış hale getirmektedir.

Şekil 3. “Hayvanat Bahçesinde Çekilen Tazmanya Kaplanı”, 1933.

Bu bağlamda Tazmanya Kaplanını içeren film, gerçek bir “göndergesi” olmayan bir gösterge haline gelmektedir. Soy tükenmesi sebebiyle artık karşılaşma imkânımızın kalmadığı Tazmanya Kaplanı’nın hareketlerini gözlemleyebileceğimiz tek referans noktası sadece bu hayvanat bahçesinde çekilmiş olan görüntülerdir. Günümüze “gerçek” etiketiyle ulaşan bu film aynı zamanda geleceğe de miras olacak kalacaktır. Bu noktada Baudrillard’ın kendi sözlerine değinecek olursak “*Gerçek bile, içine yarı yarıya hile katılmış bir şeye benzemektedir.*” (Baudrillard, 2015: 64).

5. Bir Film Yıldızı Simulark’ı Olarak “Rin Tin Tin”

Sinemada gerçeğin, filmin taşıdığı mesajın ve hatta filmin kendisinin önüne geçen unsur, film yıldızlarıdır. Ancak Baudrillard’a göre filmlerdeki yıldızlar da yapaydırlar. Bir filmde oynayan aktör veya aktris, sadece bir aktör veya aktristir. Sinema yıldızlarının kitlelerin ilahı olması çağımızın en büyük olaylarından birisidir ve bu durum özünde bir baştan çıkarma olayıdır (Baudrillard, 2014: 118). Bu bağlamda film yıldızları salt kendileri olmaktan uzaklaşır ve kitlenin gözünde canlandırdıkları rollerle özdeşleşirler.

1904 yılında çekilen *Rescued by Rover* (Kurtarıcı Rover) filmi, sinemada ilk köpek kahraman filmi olarak karşımıza çıkarak, dönem itibariyle popüler bir köpek ismine dönüşürken (Mchugh, 2005: 10), 1920’li yıllarda gösterime

girmeye başlayan Strongheart ve Rin Tin Tin'in filmleri büyük başarılar elde etmişlerdir. Özellikle Rin Tin Tin ününe ün katarak bir film yıldızının sahip olabileceği pek çok şeye sahip olmuştur. Bunlar bir uşak, bir aşçı, bir limuzin ve hayranlarından gelen bolca mektup olarak sıralanabilir (Burt, 2002: 22). Şekil 4'te görüldüğü üzere Hollywood Bulvarında ünlü yıldızların isimlerinin yer aldığı Hollywood Şöhret Yolu'nda da ismi yer alan "Rin Tin Tin", 1927 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde "En Popüler Oyuncu" seçilmiştir. Aynı dönemde başrolde yer aldığı dört film ise (*Dog of the Regiment*, *Jaws of Steel*, *Tracked by the Police*, *Hills of Kentucky*) gişe rekorları kırmıştır. Yine aynı yıl ilk kez verilecek olan Akademi Ödüllerinde "En İyi Erkek Oyuncu" dalında en çok oyu "Rin Tin Tin" toplamıştır. Ancak henüz verilmeye başlanacak olan ödüllerin ciddi ve önemli olduğunu belirleme konusunda endişeli olan akademi üyeleri, bir köpeğe Oscar vermenin bu amaca hizmet etmeyeceğine karar vermişlerdir. Bunun neticesinde ödül, yeniden sayılan oyların ardından Emil Jannings'e verilmiştir (Susan, 2013: 62).

Şekil 4. Hollywood Şöhret Yolunda "Rin Tin Tin"

Elbette bir alman çoban köpeği olan Rin Tin Tin için tüm bunlar (Oscar adaylığı, hayranlardan gelen mektuplar vb.) bir anlam ifade etmemektedir. Ancak içinde bulunduğu dönem itibarıyla bir film yıldızının sahip olabileceği hemen hemen tüm imkânlarla sahip olduğu görülen Rin Tin Tin, bir "film yıldızı" göstergesine ait tüm semptomlara sahiptir. Rin Tin Tin'in bu başarıyı elde etmesinde şüphesiz canlandırdığı rollerin ve "kahraman köpek" vurgusunun

büyük etkisi vardır. Rin Tin Tin'e hayranlık duyan, ona mektuplar yazan kitle şüphesiz Rin Tin Tin'in gerçek varlığından çok, onun filmlerde gösterilen kurgusal karakterine bağlanmaktadır. Elimizde bulunan bu bilgiler ışığında Rin Tin Tin'in bir film yıldızı simulakr'ı olduğu pekâlâ iddia edilebilir.

6. Sonuç

Bu çalışmada sinemanın erken dönemlerinde beyaz perdede karşılaşılan hayvanlara Baudrillard'ın simülasyon kuramı çerçevesinde bir yaklaşım sergilenmiştir. Sinema, henüz ortaya çıktığı dönemlerden itibaren hayvanlarla yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Bunun ilk örnekleri henüz proto-sinema olarak adlandırabileceğimiz çalışmalarda bile karşımıza çıkmaktadır. Sanayi devrimi ile birlikte gündelik hayatta hayvanlar daha az görünür hale gelmiştir. Bunun neticesinde hayvanat bahçeleri insanların hayvanlarla tanışabilecekleri bir “müze” veya “anıt” görevini üstlenmiştir. Buna ek olarak insanlar artık hayvanları görsel medya ve sinema vasıtasıyla tanımaktadır. Bu bağlamda sinemanın erken dönemlerinde dahi, hayvanların özlerinden koparıldığı ve gerçek varlıklarının bozguna uğradığı görülmektedir.

Günümüzde gelişen teknoloji gerçekliğin yeniden kurgulanması bağlamında sinemayı bir adım daha ileriye taşımıştır. Yeni teknolojik imkanlar ile sinemada hayvan imgeleri, içerisinde gerçek bir hayvan bulundurmadan dahi, gerçekçi bir şekilde üretilebilmektedir. Örneğin günümüzde soyları tükenmiş olan Dinozorlar bile Jurassic Park gibi yapımlarda, gelişen teknolojik imkanlarla yeniden üretilebilmekte ve sinema filmlerinde gerçeğe bürünebilmektedir. Bu bağlamda günümüze yaklaştıkça Baudrillard'ın öne sürdüğü kuramı ve tespitleri her geçen gün önemini arttırmaktadır. Ancak günümüzde yaşanan bu gelişmeler başka bir araştırmanın konusudur.

Kaynakça

- Baudrillard, J. (2014). *Baştan Çıkarma Üzerine*, Çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2011). *Neden Her Şey Hala Yok Olup Gitmedi? Çev. Oğuz Adanır*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2005). *Simülakrlar ve Simülasyon*, Çev. Oğuz Adanır, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2015). *Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği*. Çev. Oğuz Adanır, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

- Berger, J. (2017). Hayvanlara Niçin Bakarız? Çeviri: Cevat Çapan, İzmir: Delidolu Yayınları.
- Burt, J. (2002). Animals In Film, Londra: Reaktion Books.
- Coulter G. (2010). Jean Baudrillard and Cinema: The Problems of Technology, Realism and History, Canada: Bishop's University.
- Duranlar, Ş. (2019). "Baudrillard'ın Teknoloji Eleştirisi" Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Güzel, M. (Gerçeklik İlkesinin Yitimi: Baudrillard'ın Simülasyon Teorisinin Temel Kavramları) FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2015 Bahar, sayı: 19, s. 65-84.
- Gombrich, E.H. (2004). Sanatın Öyküsü, İstanbul: Remzi Kitapevi. Lippit, M.A. (2000). Electric Animal; Toward a Rhetoric of Wildlife, Londra: University of Minnesota Press.
- Mchugh, S. (2005). Toplumun Aynasında Köpek, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Susan, O. (2013). Rin Tin Tin: The Life and Legend of the Worlds Most Famous Dog, Londra: Atlantic Books.
- Teksoy, R. (2009). Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi, Cilt:1, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Yılmaz, M. (2013). Modernden Postmoderne Sanat, Ankara: Ütopya Yayınları.
- Yeter, O. (2018). "Eko-Eleştiri ve Sinema: Werner Herzog Filmlerinde İnsan-Doğa İlişkisi", (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi. <https://www.indyurk.com/node/182586> (Erişim Tarihi; 19.01.2023).

BÖLÜM XIV

GRUPLA PSİKOLOJİK DANIŞMADA LİDER EĞİTİMİ

Leader Training in Psychological Counseling with the Group

Emine GÜMÜŞ¹ & Osman Can KASIM² & Levent YAYCI³

¹*Giresun Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü
E-mail: aminegms00@gmail.com
ORCID: 0009-0008-9371-0402*

²*Giresun Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü
E-mail: can123.kasim@gmail.com
ORCID: 0009-0005-8156-7475*

³*Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim
Dalı Rehberlik Ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü
E-mail: levent.yayci@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8997-8918*

1. Giriş

Psikolojik danışmanlık eğitiminin en önemli hedefi, psikolojik danışman adaylarının grup ve bireysel danışmanlık uygulamalarında teorik temel oluşturup temel becerilerin kazanılmasını sağlamaktır. Her iki süreci yönetmek için benzer becerilerin kazanılması gerekse de grupla psikolojik danışma süreci farklı becerilerin kazanılmasını da gerektirir. Bu becerilerin kazanılması için de grup lideri adaylarının grup dinamikleri konusunda dikkatli bir şekilde eğitilmesi gerekir. Bu eğitim sonucunda lider adayları kazanılan teorik bilgileri pratiğe dökebilirler (Smaby et al., 1999; Corey, 2000; akt. Karahan & Bakalım, 2020). 1950 ve 60'lı yıllarda neredeyse her uzman psikolojik

danışmanın grupları da yönetebileceği varsayılmış hatta birçok uzman bireyle danışmada kullanılan teknik ve becerileri grupla danışmada da kullanmaya başlamıştır. Bu şekilde yapılan çalışmalarda elde edilen olumsuz sonuçlar grupla psikolojik danışma süreci için eğitime ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Bu nedenle de gruplarla çalışmak için farklı standartlar oluşturulmaya başlanmıştır (Demir & Koydemir, 2013).

Grup çalışmasında temel eğitim, danışmanın grup süreci dinamiklerini, lider olarak davranışlarının daha fazla farkında olmasını ve daha yetkin işlev görmesini sağlamak için gerekli olan temel bilgi ve beceriler olarak tanımlanır (Conyne & ark., 1993). Bilgi ve becerilerin kazanılması için Grup Çalışmasında Uzmanlar Derneği (ASGW) ile Danışmanlık ve İlgili Eğitim Programlarının Akreditasyonu Konseyi (CAGREP) gibi kuruluşlar lider eğitimi için çeşitli standartlar ve genel kılavuzlar geliştirmişlerdir (DeLucia, 2014). ASGW grup çalışanları için etik standartları ve araştırma yöntemlerini tanımlamıştır. Daha fazla araştırmayı teşvik etmek için de belli teknikler geliştirmiştir. Ayrıca liderlik eğitimi için standartlar oluşturmuş lider adaylarının ilk zamanlarda oluşabilecek düşüncelerini, kaygılarını ve araştırmalarını değiştirebilecekleri bir foruma sahip olmaları için çalışmalarda bulunmuş bu konulardaki ihtiyaçlarını karşılamıştır. ASGW profesyonel bir kuruluş olarak profesyonellerin grup sürecinde yaşadıkları zorlukları karşılayabilmek için sürekli etkin bir şekilde çalışmaya devam etmektedir (Caroll & Levo, 1985).

1991 ASGW eğitim standartlarında, grup çalışması temel eğitim ve uzmanlık eğitimi alanında iki eğitim seviyesi oluşturmak üzere tasarlanmıştır. Temel eğitim danışmanın grup süreci dinamiklerini, kendi davranışlarındaki farkındalığı ve gruptaki yetkinliğini sağlamak için gereken temel bilgi ve becerileri kapsamaktadır. Danışmanlar temel eğitimde bağımsız bir sorumluluk almazlar, isterlerse sonrasında uzmanlık eğitimi alabilirler. Uzmanlık eğitimi için de dört grup alanı belirlenmiştir. Bu gruplar:

- Görev / çalışma grupları
- Rehberlik / psikoeğitim grupları
- Danışma grupları
- Psikoterapi gruplarıdır.

Grup çalışma standartlarının uygulanması, lider adaylarının gruplara yetkin bir şekilde liderlik yapmaları için yetiştirmeyi amaçlayan programlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu dört uzmanlık alanında verilen bilgi

ve becerileri ileri düzey ders hedefleri olarak verecek olan programlar aynı şekilde ileri düzeyde yetkin liderler yetiştirmiş olacaklar. Uzmanlık eğitimini tamamlayacak lider adayları sonraki dönemlerde grup çalışmalarıyla ilgili 1994 CAGREP standartlarını karşılayacak nitelikte olacaklardır. Bu durumun tam tersi olarak uzmanlık eğitimi standartlarını göz ardı eden programlar ise lider adaylarını yetersiz bir şekilde gruplara liderlik etme çıkmazına sokmaktadırlar (Conyne, 1993).

CAGREP psikolojik danışman adaylarının hem teorik hem de uygulamalı olarak grup amaçları, süreci, dinamikleri, kuram, müdahale yöntemleri ve becerileri konusunda donanımlı olmalarını zorunlu kılmıştır. Buna göre bir akademik dönemde adayların en az 10 saat grup üyesi olarak grup yaşantısından geçmesi gerekir. CAGREP'in (2009) standartları ASGW'nin (2000) temel düzey yeterlilikleri ile tutarlıdır ve tüm psikolojik danışmaların sahip olması gereken bu standartlar eğitim programlarında başlangıç düzeyinde kazandırılması gerekmektedir.

Temel düzeydeki yeterlilikler adayların grup sürecini anlamalarını ve gruplarda etkili işlevde bulunmalarını sağlamaya dönüktür. Grup çeşitleri, süreci, dinamikleri ve grup liderliği eğitimi gibi konuları içeren en az bir dersin programda yer alması zorunludur. Temel düzeyde eğitim için 20 saat önerilmekle birlikte adayların en az 10 saat bir grubu gözlemleyerek ya da grup üyesi olarak yaşantı geçirmeleri gerekmektedir. İleri düzeydeki grup yeterlilikleri ise iş odaklı gruplar, psikoeğitim ve psikolojik danışma gibi özel gruplarla çalışan danışmanların sahip olması gereken yeterlilikleri ifade etmektedir. Danışmanlara uzmanlaşmak için bu gruplarla çalışmaya yönelik eğitim verilmesi gerekmektedir. Bu eğitimde uygulama standartları ise iş odaklı ve psikoeğitim gruplarında en az 30 saat, grupla psikolojik danışma gruplarında ise en az 45 saat süpervizyon gözetiminde grup yönetmelerini kapsamaktadır. CAGREP (2009) ve ASGW (2000) tarafından belirlenen standartlarda, psikolojik danışman eğitiminde kazandırılacak yeterliklerin bilgi, beceri ve uygulama olmak üzere üç temel konuda olması gerektiği vurgulanmaktadır (Aladağ & ark. 2011).

Corey de (2012) grupla psikolojik danışma eğitimi alan danışmanların üç şartı yerine getirmelerini tavsiye etmiştir:

1. Bireysel danışma almış olmak
2. Grupla danışma almış olmak
3. Bir eğitim veya süpervizyon grubuna katılmış olmak (akt. Yılmaz & Voltan-Acar, 2015).

Stockton (1980) çalışmasında potansiyel grup liderlerinin eğitim programında dört alanda yetkinlik gelişimi için eğitim almalarını önermiştir. Bu dört alan didaktik bilgi, değerlendirme, grup dinamikleri hakkında bilgi sahibi olmak ve sağlıklı bir kişiliğe sahip olmaktır.

1. Didaktik bilgi: Potansiyel grup liderlerinin grup danışmanlığı teorilerini, etik ilkeleri, araştırmaları anlamaları,

2. Değerlendirme: Sözel olmayan davranışların yorumlanması, kendini açıklama becerisi, yüzleşme ve diğer standart terapötik araçlar gibi bireysel klinik beceriler,

3. Grup dinamikleri hakkında bilgi sahibi olmak: Özellikle zamanlamanın önemine dair meraklı bir duygu geliştirmek ve belirli grup lideri tekniklerini ve müdahalelerini nasıl yürütebileceğinizi bilmek

4. Sağlıklı bir kişiliğe sahip olma şeklinde açıklamıştır.

Türkiye’de grupla çalışma yeterlikleri Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Lisans Programı’nda yer alan “Grupla Psikolojik Danışma” dersi ile kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu ders ile öğrencilere, grupla psikolojik danışmayla ilgili temel kavram ve ilkeler, grupla psikolojik danışma süreci, grupla psikolojik danışma beceri ve teknikleri grubun evreleri, farklı sorunlara ve yaş gruplarına yönelik gruplarla çalışma gibi teorik konularda bilgi kazandırma amaçlanmaktadır. Üniversiteden üniversiteye farklılık göstermekle birlikte, grup lideri adayları ancak yüksek lisans ve doktora eğitimleri sırasında gerçek üyelerden oluşan psikolojik danışma gruplarına süpervizyon altında liderlik etme imkânı bulmaktadırlar. Oysaki Türkiye’de psikolojik danışman olarak çalışabilmek için lisans eğitimi tamamlamak yeterlidir. Bu nedenle, diğer tüm yeterlik alanları gibi grupla çalışma yeterliğinin de lisans eğitimi sırasında psikolojik danışman adaylarına kazandırılması önem kazanmaktadır (Pamukçu & Kağmıcı, 2017).

Bir grup lideri olarak başarının anahtarı daha etkili bir insan olmaya yönelik hiç bitmeyen bir yolculuğa bağlılıktır. Corey’e (2016) göre etkili grup liderliği için bazı kişisel özellikler hayati önem taşır; bu kişisel özelliklerin varlıkları veya yoklukları grup sürecini kolaylaştırabilir veya engelleyebilir. Bu kişisel özellikler; Varlık/Duygusal olarak mevcut olmak, Kişisel Güç, Cesaret Etkili Grup Liderleri, Kendine Meydan Okuma İstekliliği, Samimiyet ve Özgünlük, Kimlik Duygusu, Yaratıcılık, Dayanıklılık, Kişisel Bakım Taahhüdüdür.

Skoyholt ve Jennings (2004) kalitatif araştırma projelerini, ruh sağlığı uzmanları arasında ‘en iyinin en iyisi’ olarak kabul edilen 10 usta terapistin kişilik özellikleri üzerinde şöyle tanımlamışlardır:

- Ustalaşmak için var olan bir dürtü ancak asla ‘varmama’ duygusu
- Benliğini kaybetmeden başkasının dünyasına derinlemesine girebilme yeteneği
 - Danışanlar için duygusal anlamda güvenli ortam sağlama yeteneği
 - Alçakgönüllülüğü korurken başkasına yardım için terapötik güçlerinde faydalanma yeteneği
 - Hem kişisel hem de profesyonel benliklerinin net sınırlar ile bütünleşebilmesi
 - Danışanları besleyip ilgilenirken kendinden başkalarına verme yeteneği
 - Kendisiyle ilgili geri bildirimleri sarsılmadan kabul etme yeteneği

Bu usta terapist portresiyle ilişkilendirilen diğer özellikler ise; canlı, uyumlu, kararlı, yoğun, açık, meraklı, hoşgörülü, canlı, yansıtıcı, öz farkında, cömert, olgun, iyimser, analitik, eğlenceli, anlayışlı, enerjik, sağlam, ilham verici ve tutkuludur.

Grup yönetiminde, ayrıca lider adaylarının aldıkları eğitimin kendi ilişkileri üzerindeki etkilerini de gözleyebilmeleri hedeflenmelidir. Bu yolla lider adayı, liderin gruptaki tutum ve davranışlarının üyeler üzerindeki etkilerini anlayabilecektir. Fehr (2000) liderin grup üyeleri üzerindeki etkilerini anlayabilmek için lider adaylarına şöyle seslenmektedir: “Gerçekten etkin bir grup lideri olmak istiyorsanız, bir üye olarak grup sürecine katılmanızı ve ‘masanın öbür tarafında’ olma deneyimini yaşamamanızı öneririm.” (akt. Türküm & Akdoğan, 2007).

Bu doğrultuda Corey (2005) etkili bir psikolojik danışmanın kişisel özelliklerini şu şekilde sıralamıştır.

- Etkili psikolojik danışmanlar güçlü bir kişilik yapısına sahiptirler.
- Kendilerine saygı duyarlar ve kendileri olmaktan hoşnuturlar.
- Kendi güçlerini tanımayı ve kabul etmeyi başarabilirler.
- Değişime açıktırlar.
- Kendilerini yaşama bağlı hissederler ve yaşama yönelik tercihlerde bulunurlar.
 - Yaşamlarını biçimlendirecek tercihler yaparlar.

- İnce bir mizah anlayışları vardır.
- Genellikle içinde buldukları anı yaşarlar.
- Diğerlerinin mutluluğuyla gerçekten ilgilenirler.
- İlişkilerinde sağlıklı sınırlar koyabilirler (akt. Tümlü &Acar, 2012).

Ayrıca Karahan ve Bakalım (2020)'in çalışmasında da bahsettiği gibi grup lideri grubu yönetmede ne kadar yetkinse, danışma grubu da aynı oranda başarılı olacaktır. İyi işleyen bir grupta üyeler, grup tarafından kabul edildiklerini, ne istediklerini daha net görebildiklerini, gruba ait ve grupta kendilerini güvende hissederler. Bu koşullar karşılanmazsa, grup üyeleri düşmanlık, içe kapanma ve kayıtsızlık gibi eğilimlere sahip olabilir. Grup lideri bahsedilen durumlar yaşanırsa iyi izlemeli veya bu durumların yaşanmasında müdahale edebilmelidir. Bunu yapabilmeleri için de liderlerin becerilere sahip olması gerekir bununla birlikte de grupların en iyi nasıl çalışabileceğini bilmeleri gerekmektedir. Bu bilgi ve beceriler için de etkili grup liderlik eğitimi almalıdırlar. Eğitimin yanında grupla psikolojik danışma becerilerini kullanarak etkili grup liderliği becerilerini geliştirmek için grup yaşamına dahil olmaları gerekir.

2. Lider Eğitimi Modelleri

20. yüzyılda gruplar, psikoterapi ve psikolojik danışmanlıkta giderek daha popüler bir müdahale olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise grupla psikolojik danışma yöntemleri, farklı amaçlarla başvuran danışanlara yardımcı olmak için çeşitli alanlarda popüler hale gelmiştir. Dolayısıyla grupla psikolojik danışma liderlerinin eğitimi için olan eğitim modellerinin de farklılaşması gerekmektedir (DeLucia, 2014).

DeLucia (2014) ASGW'nin eğitim standartları içinde hem çekirdek grup yetkinlikleri hem de ileri grup yetkinlikleri içeren temel yetkinlikleri açıkladığını ve bu standartların, bilgi ve beceri gelişiminin, temel grup çalışması yeterliliğinden uzmanlık grupları için gerekli uzmanlığa doğru ilerlemesi gerektiğini önermektedir. Ayrıca eğitim deneyimlerinin bilgi yeterlilikleri, beceri yeterlilikleri ve klinik deneyim yeterlilikleri olarak üç alana odaklanmasını tavsiye ettiklerini belirtmiştir.

Hemen her meslekte olduğu gibi psikolojik danışmada da teori ve pratiğin bir arada olması önemlidir. Psikolojik danışmada kitaplardan öğrendiklerimizi uygulamadığımız zaman çoğu teknik ve beceri belki de anlamsız, yetersiz kalmaktadır. Psikolojik danışmada lisans düzeyinde eğitim alınan dönemde danışma becerilerinin ders kapsamında öğrenilmesi, teorik olarak kitaplardan

okunması ile bireysel danışmada uygulanması nasıl ki birbirini tamamlıyorsa grupta danışmada da durum öyledir. Lisans ve lisansüstü eğitimde kazanılan bilgi ve beceriler, alınan süpervizyon desteği ve uygulama ile kazanılan deneyimle aslında liderler kendilerine özgü bir bakış açısı kazanmış olurlar. Kazanılan bu bakış açısı ile birlikte yaşadıkları kültür, farklı kültürleri deneyimleme ve tanıma, teorik bilgileri, kişilik özellikleri, yaşam şartları deneyimleri ile harmanlanınca etkili grup liderliği becerisi kazanmış olurlar.

Grup danışmanlığı ve terapisindeki eğitim programları, lider kursiyelerine grup aşamaları, grup dinamikleri ve grup üyelerini anlamlı etkileşimlere ve ardından kişisel gelişime doğru hareket ettiren lider müdahalelerine dair sağlam bir anlayış sağlamalıdır. Başarılı eğitim programları, kursiyelerin grup süreçlerini, bu süreçlerin sonuçlarla nasıl ilişkili olduğunu ve liderin grup dinamiklerini etkilemek için nasıl müdahale edebileceğini kapsamlı bir şekilde anlamalarını sağlamalıdır (DeLucia, 2014).

Grup lideri eğitimi programlarının içerik çalışmalarına paralel olarak çeşitli eğitim modelleri de önerilmektedir. Bu modeller Grup Temelli Eğitim, Pratisyen Eğitim Modeli, Eğitimsel ve Gelişimsel Model, Sistemik Grup Liderliği Eğitimi, Kritik Olay Modelidir.

2.1. Grup Temelli Eğitim Modeli

Bu modelde grupta kullanılan beceriler tanımlanır ve görüntü kaydı, rol oynama gibi yöntemlerle yapılandırılmış olarak grup lideri adaylarının becerilerini uygulaması istenir. Daha sonra değerlendirme yapılır.

2.2. Pratisyen Eğitim Modeli

Model 5 aşamadan oluşur. Liderlik davranışı gösterilir. Grup 5-6 kişiden oluşan iki gruba ayrılır ve her bir gruptan bir lider grup tartışmasına liderlik eder. Her tartışma sonrası ortaya çıkan kaygı değerlendirilir. Lider davranışı grup tarafından değerlendirilir. Her bir aday uygulamayı yapar. Genel değerlendirme yapılır.

2.3. Eğitimsel ve Gelişimsel Model

Model içerik, karar verme, liderlik tarzı ve çift yönlü süreç olarak dört bileşene ayrılır. Her bir bileşen süpervizyona bağlıdır. İçerik bileşeninin odağında grup sürecindeki gerçek bilgiler yer alır. Karar verme grup sürecinde neyin nasıl yapılacağına karar verme, liderlik tarzı deneyimsiz grup liderleri

için görevleri içerir. Çift yönlü süreç ise adayların aynı anda iki farklı gruba üye olması üzerine kuruludur.

2.4. Kritik Olay Modeli

Bu modelde lider adayı grup dinamiklerine çalışır. Grup sürecinde karşılaşılabilen kritik durumlarla baş etme konusunda video izlerler. Daha sonra süpervizyon altında yardımcı liderlik yaparak kritik durumlara müdahale ederler. Kritik durumlara müdahale etme ve baş etme becerileri öğretilir (Harvill, 1983).

Bu modellerin dışında literatürde grupla danışmada lider eğitimi ile ilgili; sistematik grup liderliği modeli, gözlem modeli, saha tabanlı liderlik modeli, simüle grup danışmanlığı modeli, grup oyuncu modeli, süreç modelleri, beceri edinme modelleri, entegre modeller ve denetim modelleri önerilmektedir.

En iyi uygulama yönergeleri, liderlik ve yardımcı liderliğin didaktik ve pratik deneyiminin kombinasyonunun, yeterli grup danışmanı eğitiminin temel bir gerekliliği olduğunu kabul eder ancak herhangi bir kurumda kullanılan liderlik eğitimi yöntemini birçok faktör etkiler. Aşağıdaki modeller finansal kaynaklar, zaman, deneyim kalitesi, etik sorunların sayısı ve sıklığı, mümkün olan en iyi eğitim seçeneğinin seçilmesi sürecine katkıda bulunur. Aşağıda tartışılan modellerin her biri CACREP ve ASGW standartlarını karşılar ve her model farklı güçlü ve zayıf yönler sergiler (Fall & Letinov, 2002).

2.5. Sistematik Grup Liderliği Modeli

Model altı aşamalıdır. İlk iki aşamada adaylar liderlik beceri eğitimi almadan grup yönetirler. Daha sonraki iki aşamada adaylar öğrenecekleri beceri hakkında okuma yaparlar ve becerinin kullanımını izlerler. Son iki aşamada ise adaylar kendi görüntülerini izleyerek beceriler doğrultusunda kendilerini incelerler ve kazandıkları beceriler ile yeniden grupta liderlik yaparlar. Bu sistemde, kursiyerleri her bir beceri hakkında okumaya, gözlemlemeye ve uygulamaya dahil ederek çeşitli özel ve işlevselleştirilmiş beceriler öğretilir. Bu yaklaşımın amacı, kursiyerlerin danışmanlık sürecinde yardımcı olduğu düşünülen bir dizi beceriyi kullanarak iletişim kurma becerilerini arttırmaktır. Yaklaşımın grup liderlerinin eğitiminde değeri vardır çünkü liderlik süreci sistematik olarak belirli, gözlemlenebilir bileşenlere ayrılmıştır. Başlangıçta üstesinden gelinemez gibi görünen bir görev, çoğu kursiyer için oldukça yönetilebilir hale gelir.

2.6. Gözlem Modeli

Gözlem modelinde liderlik eğitimi alan öğrenciler danışmada liderlik görevi üstlenmezler. Grup içerisindeki dinamikleri ve üye davranışlarını izlerler. Öğrenciler oturumu izlerken kazanmaları beklenen liderlik becerilerini izleyip, bunlara dikkat etmeleri istenir. Danışma içerisinde öğrenciler bu becerileri tek yönlü camın arkasından danışmayı izleyerek, video kaydı sonrası kayıtları izleyerek veya gruba gözlemci olarak katılarak gözlemleyebilirler. Gözlem modelinin artıları ve eksileri vardır. Öğrencinin danışma ortamını üyelere müdahale sorumluluğu olmadan gerçek ortamında gözlemleyebilmesi gözlem modelinin artılarından biridir. Bu sayede öğrenci bir yandan liderlik bilgilerini elde eder bu esnada da grup üyelerini riske atmamış olur. Grup içerisinde grup dinamiklerine, üye davranışlarına ve etkileşimlerine, liderin liderlik tarzına odaklanmak gözlem modelinde öğrencinin süreç içerisinde sorumluluğu olmaması dolayısıyla odaklanmasını kolaylaştırır. Örneğin grup eğitmeni, grup içerisinde üyelerin liderin becerilerinden nasıl faydalandığı konusunda öğrencinin dikkatini o yöne çekebilir. Bu sayede öğrenci ve eğitmen eğitim esnasında farklı boyutlara vurgu yapabilir.

Gözlem modelinin bazı eksileri de vardır. Bu eksilerden en çok göze çarpan kısım gözlemcinin gözlem esnasındaki konumudur. Liderlik eğitimi verilen birçok saha tesisinde öğrencilerin grubu gözlemleyebilmesi için tek yönlü cam bulunan danışmanlık odaları bulunmamaktadır. Bu eksiklik dolayısıyla öğrenci grup içerisinde oturmak zorunda kalabilmektedir. Grup içerisinde gözlem yapmak grup dinamiklerini etkileyerek gözlem kalitesinin düşmesine sebep olabilmektedir. Video kaydı yöntemi de alternatif bir gözlem yöntemidir ancak gizlilik endişeleri nedeniyle grup içerisindeki dinamikleri etkileyebileceği için grubu olumsuz etkileyebilmektedir. Lider ve öğrenci gizlilik konusunda grup üyelerini korumak için önlemleri almalı ve grup üyeleri ile bu durum konuşulup güvensizlik durumları çözümlenmelidir (Fall & Letinov, 2002).

2.7. Saha Tabanlı Liderlik Modeli

Liderlik eğitimi için kullanılan bir diğer yöntem olan saha tabanlı liderlikte öğrencilerden gözetim altında gerçek üyelerden oluşan bir grubu yönetmesi sağlanır. Bu modelde öğrenci bir grup oluşturur. Grup süreci öncesi yapılandırmayı yapar. Grubu altı oturum boyunca yönetir. Her oturumu ses kaydına alır ve eğitimin öğretici kısmında danışma oturumları ve ses kaydı değerlendirilir. Bu model sayesinde öğrenci grubu planlama, oluşturma ve

gruba liderlik etme konusunda deneyim kazanmış olur. Gözlem modelinin tam tersi olan bu yöntemde öğrenci grup liderlik becerileri, grup dinamikleri ve zor davranışları deneyimlemiş olur. Bu modelde öğrenci grup yönetmekle ilgili kaygıları da eğitim esnasında deneyimlemiş olur. Bu modelin dezavantaj oluşturabilecek bazı yönleri vardır. Acemi bir danışmanın gerçek danışanlara yapacağı bu oturumların yapılandırılması önemlidir. Danışmaya katılacak üyeler konu hakkında bilgilendirilmelidir. Gizlilik ve bilgilendirilmiş onay durumunun dikkatli şekilde değerlendirilmesi gerekir. Grubun eğitim amacıyla oluşturulduğu bilgisi verilmeli, ses veya görüntü kaydı alınıyorsa bunun sebepleri danışanlara açıklanmalı ve onayları alınmalıdır. Danışmaların kayda alınmasının kabul edilmemesi durumunda eğitimin değerlendirilemeyeceği dolayısıyla grup oluşturulamaz (Fall & Letinov, 2002).

2.8. Simüle Grup Danışmanlığı Modeli

Simüle Grup Danışmanlığı modelinde öğrenci kurs boyunca üye, gözlemci ve lider rolüne değişimli olarak bürünür ve liderliği deneyimler. Öğrenci gruba üye olarak katılır ve danışma esnasından üye olarak kişisel sorunlarından roller yaratır ve bu rolleri üstlenir. Öğrenci grup üyesi rolünü deneyimledikten sonra iki oturuma yardımcı lider olarak katılır. Daha sonra ise gruba gözlemci olarak dahil olur ve gözlemeleme fırsatı bulur. Eğitimci bu süreçte öğrenciye liderlik öğretimi yapar hem de grup süreci iç görüşü kazandırmaya çalışır. Yapılan çalışmalar Simüle Grup Danışmanlığı modelindeki grup işleyişi ve sürecinin gerçek danışma grubu süreçlerine çok benzediğini ortaya koymuştur. Bu modelin beklenen en büyük dezavantajı öğrencinin grup üyesi deneyimi sürecinde grup üyeleri ile ikili ilişki geliştirebilmesi ihtimalidir. Öğrencilerden üye deneyimi esnasında kendilerinden farklı kişilikler kullanmaları istenir ancak bu durum sağlanamayabilir. Bu modelde eğitimci öğrenciler rol mü oynuyorlar kendilerini mi oynuyorlar sorusunu göz önünde bulundurmalıdır (Fall & Letinov, 2002).

2.9. Grup Oyuncu Modeli

Bu model önceki üç modelin birleştiren bir modeldir. Bu modelde öğrenciler yardımcı liderlik rolü üstlenir. Eğitimi alan diğer öğrenciler gözlemci rolünü üstlenir. Her bir oturumda yardımcı lider öğrenciler arasında değişmektedir. Ancak oturum süreci değişiklik olmamış gibi devam eder. Bu durumun ortaya çıkarabileceği zorlukların önüne geçmek için eğitimci her oturum öncesi oyunculara önceki oturumun özetini hatırlatır. Oturumlar daha

sonra değerlendirmek için ses veya video kaydına alınır. Bu modelde öğrenciler hem grup deneyimi içine doğrudan katılma hem de gözlemci olarak öğrenme imkanına sahiptir. Grup içerisindeki üyelerden belirli rolleri oynamaları istenir. Grup üyeleri psikoloji ve psikolojik danışma bölümünden seçilebileceği gibi drama bölümlerinden ve üniversitenin oyunculuk bölümlerinden de seçilebilir. Grup üyelerinin belirli rolleri oynamaları ve rollere sadık kalmaları dolayısıyla öğrenci liderlik deneyimi yaşarken danışanlara yönelik risklerin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Bu model öğrencilerin gerçekçi ve güvenilir bir danışma ortamı yaşamaları ve liderlik becerilerini deneyimlemelerini sağlar. Bu modelin en büyük dezavantajı grup üyesi rolünü oynayacak oyuncuların bulunması ve eğitmen tarafından süreçle ilgili bilgilendirilmeleridir (Fall & Letinov, 2002).

2.10. Süreç Modelleri

Birçok kuram ve kuramcı psikolojik danışma ve grupla psikolojik danışmada terapötik unsurların süreçle sağlandığını belirtmişlerdir. Süreç eğitim modeli, liderlik eğitimi alan öğrencinin başlangıçta grup süreçleri ve dinamiklerine hakim olmasının önemini vurgular. Daha sonrasında liderlik deneyimi yaşamaları gerektiğini, lider olarak hangi becerilere sahip olmayı öğrenmeleri gerektiğini belirtir. DeLucia, Bowman ve Bowman (1989), süreç eğitiminde öğrencilerin erken eğitimlerine grup üyeleri olarak katılması fikrini ortaya atmışlardır. Bu sayede grup sürecinde oluşabilecek sorunları fark etmeleri ve bu sorunlara müdahale etme becerilerinin de gelişeceği varsayılmıştır.

Corey (2008) grup lideri eğitiminde duygu, düşünce ve davranışı içeren üç alana odaklanmanın öneminden bahsetmiştir. Öğretim deneyimleme ile başlar. Grup sürecinde lider varoluşçu bir yaklaşımla danışanların duygu, düşünce ve davranışlarına odaklanır. Son olarak müdahale seçerken danışanın hazır bulunuşluğuna dikkat ettiği gibi grup uyumuna da dikkat etmenin önemi vurgulanır (Fall & Letinov, 2002).

2.11. Beceri Edinme Modelleri

Beceri edinme modelleri, grupla psikolojik danışmaya müdahale davranışlarının öğretilmesi esaslı modellerdir. Öğrenciye eğitim esnasında gruptaki sorunlarla baş edebilmek için seçilmiş müdahaleler öğretilir. Beceri edinme modelleri, psikolojik danışma ve psikoterapi eğitiminde de kullanılmaktadır. Bu modelde öğrencilere beceriler önce video kaydı veya gözlem yöntemi ile izletilir, daha sonra beceriyi uygulaması sağlanır.

Smaby, Maddux, Torres-Rivera ve Zimmick (1999), Nitelikli Grup Danışmanlığı Eğitim Modeli (SGCTM) adı verilen bir eğitim yaklaşımından bahsetmişlerdir. Bu yaklaşıma göre öğrencilere alt düzey ve üst düzey danışma becerileri öğretilir. Eğitim içeriği video kayıttan beceri gösterimi, eğitmeni gözlemlene, liderlik becerileri deneyimleme, eğitmenin öğrenciye geri bildirimini içerir. Bu eğitim yaklaşımının amacı hem temel hem üst düzey danışma becerileri kazandırmak ve bu becerileri grup ortamında nasıl uygulanacağını öğretmesidir.

Bu modelin önerilen bir başka yöntemi ise öğrencileri grup deneyimlerine dahil etmektir. Bu grup sürecindeki amaç öğrencilerin grubun dinamiklerinden faydalanmaları ve grup deneyimi geçirmeleridir. Ancak bu grup deneyimlerinden rol oynama yoktur. Öğrenciler bu yöntemde gerçek bir grup deneyimini güvenli bir ortamda kazanmış olurlar. Bu yolla kazandıkları becerileri deneyimleyip yeni beceri kazanma yolunda kendilerini hazırlamış olurlar.

2.12. Entegre Modeller

Önceki modellerde sadece sürece veya sadece beceri edinmeye dayalı yaklaşımlar görülürken bu model süreç ve beceri edinmenin tek bir eğitim modelinde birleştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Bu modelde eğitim iki sürece ayrılır. İlk bölüm sürecinde öğrencilerle bir öğrenme grubu oluşturulur ve grup sürecinde kullanılacak müdahale becerileri öğretilir. İkinci bölümde eğitmenin danışmanlığı altında bir süreç grubu oluşturulur ve öğrencilerin bu grubu deneyimlemesi sağlanır. Bu model ana hatlarıyla grup sürecini deneyimlemenin önemini vurgulamakla birlikte temel bir beceri kazanma eğitiminin de beraberinde yürütülmesi gerektiğini savunur.

2.13. Denetim Modelleri

Bu modeller liderlik eğitimi veren uzmanın denetimi/süpervizyonu altında öğrencilerin eğitilmesine dayanır. Granello ve Underfer-Babalıs bu modele örnek bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşıma göre öğrencide kasıtlı bilişsel karmaşıklık ortaya çıkarılarak Bloom'un Eğitim Hedefler Taksonomisine dayalı bir süpervizyon modeli sunmuşlardır. Bu modele göre süpervizyon alan öğrenci grup dinamikleri ve liderlik becerileri ile ilgili bilgi, kavrama gibi düşük bilişsel seviyelerden analiz, sentez, değerlendirme gibi yüksek bilişsel seviyelere çıkarılması amaçlanır (DeLucia, 2014). Örneğin, öğrencinin liderlik becerilerini önce fark etmesi sağlanıp daha sonra beceriyi kazanma aşamasına geçmesi sağlanır.

Bu modelin içerisinde tanımlanan bir diğer yaklaşım da 3x3x3 modelidir. 3x3x3 modeli, süpervizör rollerini, süpervizyon odaklarını ve etkileşim düzeylerini içeren bir süpervizyon sistemi sağlar.

- Süpervizör rolleri; öğretmen ve danışman,
- Süpervizyon odakları; kişiselleştirme becerileri, kavramsallaştırma becerileri ve müdahale becerileri
- Etkileşim düzeyi ise bireysel veya grupta danışma olarak açıklanmıştır.

Yukarıda tartışılan eğitim modellerine ve süpervizyon yaklaşımlarına ek olarak, potansiyel olarak yararlı olabileceği söylenen başka yöntemler de vardır. Bunlardan bazıları, eğitim süresi boyunca öğretilen becerilerin basamaklı şekilde kümülatif olarak verilmesi, aktif grup deneyimlerinin kullanımını içerir.

3. Sonuç

Grupa psikolojik danışmada lider eğitimi ASGW ve CAGREP gibi kuruluşların standart ve genel kılavuzlarına uygun şekilde yapılması gereken temel ve uzmanlık eğitimi gerektiren bir alandır. Lider adaylarının bireysel danışma tecrübesinin yanı sıra grupta danışma sürecini de yaşaması gerektiğini öneren didaktik bilgi ve uygulamanın birlikte yürütüldüğü bir eğitim sürecidir. Ayrıca lider adaylarının kişisel olarak da sahip olması beklenen özellikler belirlenmiştir.

Grup lideri adayları lider eğitimin başından itibaren grup deneyiminden tecrübeler edinip anlamlar çıkarmalıdır. Böylece grup esnasında yazarak, yaşayarak, gözlemleyerek kendini geliştirirler. Lider adayları sürekli olarak öğrenme gruplarını gözlemlemeli ve eğitimin teorik kısmında bu gözlemler eğitici ile birlikte değerlendirilip tartışılmalıdır. Bir grubun iş başında gözlemlenmesi teorik bilginin pratikteki karşılığının görülmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte grubun gözlemlenmesinin mümkün olmayacağı durumlar olabilir. Teknolojinin gelişimi ile birlikte bu tip durumlar da kontrol altına alınabilmektedir. Video kaydının alınması ve daha sonrasında eğitimler esnasında bu kayıtlar üzerinden grubun değerlendirilmesi, gözlemlenmekte zorlanılabilecek gruplar için çözüm yöntemi olmuştur. Lider adayları video kaydı ile bir başka grubu gözlemleyebileceği gibi liderlik deneyimlerini kayıt altına alıp bu deneyimleri video üzerinden değerlendirerek de öğrenebilirler. Adaylar video kaydı yöntemi ile liderlik ve grup yönetme sürecine ilişkin kaygı ve korkularını da maruz bırakma yöntemi ile yenebileceklerdir. Eğiticinin

kendisi ve öğrencilerle olan video kaydı üzerinden yapılan etkileşim, öğretim sonucunda öğrencinin grup süreci ve liderlik becerileri ile ilgili yeterlilik duygularını artacaktır.

Gerçek danışma gruplarının kurulmasının zor olduğu durumlarda öğretime deneysel bileşenler eklemek mümkündür. Örneğin adaylar arkadaş gruplarından oluşan grupları yönetebilirler. Diğer bir seçenek de adayların danışmanlık büroları, okullar gibi diğer ortamlarda gruplara liderlik etmesini sağlamaktır. Lider adayları, süpervizyon için grubun video veya ses kayıtlarını sunabilirler. Kayıt mümkün olmadığında eğitmen, öğrencilerin gruplarına katılarak oturumdan hemen sonra geri bildirim sunabilir. Önemli olan, adayların başkalarıyla liderlik kapasitesinde etkileşim kurma ve deneyimleri hakkında geri bildirim alma fırsatına sahip olmalarıdır.

Grupla Psikolojik Danışmada liderlik eğitimi, süreç eğitimi, beceri eğitimi, gözlem, deneyerek öğrenme, süpervizyon eğitimi, deneysel gruplar üzerinden öğrenme ve bunların kombinasyonundan ortaya çıkan farklı modeller üzerinden yapılmaktadır. Bu modellerin her birinin avantajları ve dezavantajlı olabilecek yönleri kuramcılar ve eğitmenler tarafından ortaya atılmıştır. Modelleri geliştiren araştırmacılar bu modellerin etkililiklerin değerlendirilmesi için çalışmalar yapılması gerektiğini önermektedirler.

KAYNAKÇA

Aladağ, M., Kağnıcı, D.Y., Çankaya, Z.C., Özeke Kocabaş, E., Yaka, B. (2011). Psikolojik Danışman Eğitiminde Grupla Çalışma Yeterliğinin Kazandırılması: Ege Üniversitesi örneği. *Ege Eğitim Dergisi*, 12(2), 22-43.

Berg, R.C., Landreth, G.L., Fall, K.A. (2006). *Group Counseling Concepts And Producers*. New York: Routledge.

Carroll, M. R., & Levo, L. (1985). The Association For Specialists In Group Work. *Journal of Counseling & Development*, 63(7), 452– 454.

Conyne, R.K., & Wilson, F.R., Kline, W.B., Morran, D.K., & Ward. D.E. (1993). Training Group Workers: Implications Of The New ASGW Training Standards For Training And Practice, *The Journal for Specialists in Group Work*, 18(1), 11-23.

Corey, G. (2016). *Theory And Practice Of Group Counselling*. Boston: Cengage Learning.

DeLucia-Waack, J.L. (2014). *Handbook Of Group Counseling And Psychotherapy*. California:Sage Publications.

Demir, A., & Koydemir, S. (2013). *Grupla Psikolojik Danışma*. (5.baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Fall, K.A., & Levitov, J.E. (2002). Using Actors İn Experiential Group Counseling Leadership Training, *The Journal for Specialists in Group Work*, 27(2), 122-135.

Harvill, R., Masson, R.L., Jakops, E. (1983). Systematic Group Leader Training: A Skills Development Approach. *The Journal for Specialists in Group Work*, 8(4), 226-232.

Karahan, F.Ş.&Bakalım,O.(2020).Effect Of A Gruop Leader Training Program On The Group Counseling Skills Of Psychological Counselor Candidates.*İnternational Journal of Human and Behavioral Science*. 6(2),1-11.

Pamukçu, B., & Kağnıcı, D.Y. (2017). Beceriye Dayalı Grupla Psikolojik Danışma Eğitimi'Nin Grupla Psikolojik Danışma Becerilerine Etkisinin İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(61), 448-465.

Stockton, R., & Toth, P.L. (1996). Teaching Group Counselors: Recommendations For Maximizing Preservice İnstruction, *The Journal for Specialists in Group Work*, 21(4), 274-282.

Stockton, R., (1980). The Education Of Group Leaders: A Review Of The Literature With Suggestions For The Future. *The Journal for Specialists in Group Work*, 5(2), 55-62.

Tümlü, G.Ü., & Voltan-Acar, V. (2012). Grupla Psikolojik Danışmada Terapötik Bir Güç Olarak Psikolojik Danışman. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(1), 111-120.

Türküm, S., & Akdoğan, R. (2007). Grupla Psikolojik Danışmada Bir Profesyonel ve Bir Birey Olarak Lider. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(27), 123-137.

Yılmaz, O., & Voltan-Acar, N. (2015). Psikolojik Danışman Eğitiminde Süpervizyonun Önemi ve Grupla Psikolojik Danışmadaki Rolü. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 342-356.

BÖLÜM XV

IŞIĞIN DOĞASI ÜZERİNE: DALGA MODELİ PARÇACIK MODELİNE KARŞI

On the Nature of Light: Wave Model Versus Particle Model

Fatih ÖZGÖKMAN

(Doç. Dr.) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

E-mail: fatihozgokman@comu.edu.tr;

ORCID: 0000-0002-6644-7177

1. Giriş

İçinde yaşadığımız evren canlılardan cansızlara oldukça şaşırtıcı fenomenler içerir. Bu şaşırtıcı fenomenlerden birisi de dünyamızı aydınlatan ışıktır. Işık, kimi zaman bulutlar arasındaki küçük bir boşluktan süzüldüğünde neredeyse bir ok yağmuru gibi gözlemlenir. Kimi zaman ışık, karşısına konan cisimlerin arkasında cismin şeklinin aydınlıktan keskin biçimde ayrılmış gibi görüldüğü gölgeler oluşturur. Bununla birlikte ışık her zaman doğrudan girmedikleri kapalı ortamları bile aydınlatmayı başarır. Öyle ki, güneş battıktan sonra bile ışık dünyamızı bir süre daha aydınlatmayı sürdürür. Bu tür olaylar günlük hayatta ilgimizi çekmese de aslında ışığın doğası ve davranışları ile ilgili tartışmaların çıkış noktasını oluşturur. Çünkü ışığın bulutlar arasındaki bir boşluktan süzülmesi veya cisimlerin arkasında cisimlerin şeklinin aydınlıktan keskin şekilde ayrılmış gibi görünen gölgeler oluşturması ilk bakışta onun bir parçacık gibi davrandığı izlenimini verir. Bunun tersine doğrudan ışığın doğrudan girmedikleri yarı kapalı ortamları bile aydınlatması veya güneşin battıktan sonra dünyamızı bir süre daha aydınlatmaya devam etmesi ışığın dalga olarak yayıldığını ifade eder. Yine yolculuklarda radyo vericilerinin sinyallerini kesen dağların etrafını geçerken otomobillerin radyo alıcılarının bir noktaya kadar yayını çekmesi radyo dalgalarının da dalga olarak yayıldıklarını gösterir. Bu durum ise aslında sadece ışık değil elektromanyetik etkiler gibi diğer enerji türlerinin de dalga olarak davrandıklarına işaret eder.

Batı bilim tarihinde Isaac Newton, prizmalarda ışık kırılmaları ve renkler üzerine yaptığı gözlemleriyle ışığın parçacık modelini ileri sürer. Buna karşılık Christiaan Huygens ışığın her ne kadar maddesel bir yapıda olduğunu kabul etse de dalga şeklinde hareket ettiğini savunur. Daha sonra Thomas Young bir ışık hüzmelerinin önündeki çift delikten geçtiğinde duvarda aydınlık ve karanlık çizgiler oluşturduğunu gösterdiği ünlü deneyi ile ışığın dalga olarak yayıldığını kanıtlar. Yine Augustin Jean Fresnel cisimlerin gölgelerindeki saçakları yakından inceleyerek gözlemlediği girişimleri dalga modeli lehine deneysel kanıt sayar. Fakat dahası dalga modeli bir bilimsel yarışma için düzenlenen deney ile kesin zaferine ulaşır. Bu bilimsel yarışmanın jüri üyesi Simeon Poisson, dalga modelinin doğrulanması için bir ışık hüzmesi opak bir diske yönlendirildiğinde diskin arkasındaki gölgenin merkezinde aydınlık bir noktanın gözlenmesini ister. Bu deney François Arago tarafından gerçekleştirilir ve öngörülen aydınlık nokta gözlenerek dalga modeli doğrulanmış olur. Daha sonra dalga modelinin James Clerk Maxwell tarafından da elektromanyetik alanlarda da geçerli olduğu kabul edilir.

Işığın doğası ve davranışı üzerine ortaya konan bütün bu bilimsel gelişmeler, ne yazık ki, genelde neredeyse tamamen bilim tarihi kitapları gibi ikincil kaynaklardan aktarılmakta ve bu bilimsel gelişmelerin deneysel ve teorik yönleri kapalı kalmaktadır. Bu nedenle çalışmamız, dalga modelinin parçacık modeline karşı zaferinin dayandığı kanıtları deneysel ve teorik yönleriyle birincil kaynaklardan ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bilimsel gelişmelerin deneysel ve teorik yönlerinin birincil kaynaklardan takip edilerek ortaya konması kanaatimizce bilimin anlaşılması kadar gelişmesine de katkı sağlayacaktır.

2. Işığın Parçacık Modeli

Newton, ışığın doğası üzerine düşüncelerini bir prizmadan geçerken ışığın gösterdiği kırılmalar üzerine yaptığı araştırmalarla geliştirir. Işık hüzmelerinin prizmadan geçerken eğik şekilde duvara ulaşmalarına dair gözlemi, yuvarlak bir raket tarafından vurulan tenis topunun aynı şekilde eğik bir çizgiyle duvara ulaştığını hatırlamasına neden olur. Diğer bir deyişle Newton ışığın prizmadan duvara kırık bir şekilde yansınmasıyla, kendimize gelen bir tenis topunun raketle başka bir yöne çevrilmesi arasında benzerlik kurar. Buna göre bir vuruşla aktarılan ileri doğru harekette top, havada sert bir baskı ve sıkıştırma yaparak ilerliyor olmalıdır. Çünkü havanın topun hareketine karşı bir reaksiyonu ve tepkisi vardır. Bu nedenle eğer ışık hüzmeleri de küresel cisimlerden oluşuyorsa, onların bir ortamdan diğerine geçerken havadaki eterden çok daha büyük bir

reaksiyon yani karşı tepki hissetmeleri gerekir. Öyle ki bu tepki ışığın yolunu değiştirir ve eğilmesine neden olur (Newton, 1671, s.3078). Bu şekilde Newton ışığın prizmadan kırılarak geçmesini hareket eden bir tenis topunun yönünün değişmesiyle açıklayabileceğini düşünür. Ona göre çünkü ancak top gibi bir parçacık ortamın özelliklerinden örneğin sürtünme şeklinde etkilenebilir.

Bu teorisini Newton, 1704 yılında yayınladığı *Optics* adlı eserinde olgunlaştırır. *Optics*'in birinci tanımında Newton, “ışık huzmesiyle, aynı çizgilerde sürekli olduğu kadar farklı çizgilerde eşzamanlı olan parçaları” anlattığını ifade eder. Bu tanıma göre ışık, aynı doğrultuda yan yana düz çizgilerde akan parçalardan oluşmuş bir yapı olarak tasvir edilmektedir. Çünkü ışık sürekli ve eşzamanlı parçalardan meydana gelir. Eğer bir ışık huzmesinin aynı yere ulaşmasını önce engeller ve sonra izin verirseniz veya aynı zamanda bir yere ulaşmasını engeller ve başka bir yerde izin verirseniz, engellediğiniz ışık parçası ile izin verdiğiniz ışık parçası aynı olmaz (Newton, 1730, s.2). Buna göre Newton'un bir ortama girdiğinde aydınlanmayı sağlamasından, çıktığında ise karanlığın oluşmasından ışığı, tüm nesnelere gibi varlığı ve yokluğu doğrudan ayırt edilen maddesel yapıda düşündüğü anlaşılabilir. Zaten Newton'un tüm maddenin bölünemeyen parçacıklardan oluştuğuna dair inancı, ışığın da maddeyle aynı yapıda olduğunu düşünmesinde ana etkidir.

Newton ikinci tanımında ışığın kırılmasını da şeffaf bir cisimden veya bir ortamdan başka bir ortama geçerken yolunu değiştirmesi olarak açıklar. Ona göre ışığın daha çok veya daha az kırılması da aslında aynı ortam üzerine gelişlerine göre daha az veya daha çok yollarını değiştirme eğiliminin bir sonucudur. Matematikçilerin kullandığı şekliyle, ışık, ışık kaynağından aydınlatılan cisme düzgün doğru parçalarından oluşuyorsa, kırılma da bu doğru parçalarının bir ortamdan diğerine geçerken ışığın bükülmesi veya eğilmesi olmalıdır (s.2). Hüseyin Gazi Topdemir burada Newton'un kırılmayı ortamın özelliği olarak değil ışığın bir niteliği olarak kabul ettiğini anlar (Topdemir, 2006, s.211). Buna karşılık Newton ışığın kırılmasından ortamı sorumlu tutar. Ona göre “ışık huzmeleri parlayan cisimlerden yayılan çok küçük cisimler” olduğu için tek biçimli ortamlardan kırılmadan geçer. Fakat bir ortamdan başka bir ortama geçerken örneğin şeffaf maddeler ise ışığı kırma, yansıtma ve bükme şeklinde etki eder. Işık da bu cisimler üzerinde ısı verme şeklinde etki eder. Bu şekildeki karşılıklı etkileşim, cisimler arasındaki çekim kuvvetine benzer. Çünkü nasıl yerçekimi, cisimlerin hareketine etki ediyorsa, içinden geçilen ortam da ışığa kırılma şeklinde etki eder (Newton, 1730, s.345). Örneğin bir ışık huzmesi bir camdan boşluğa doğru geçerken cama doğru kırılır. Çünkü ışık huzmesi kırık

olarak boşluğa gelirse cama doğru eğilir ve tam olarak yansır. Bu yansımanın boşluğa değil ışığın içinden geçtiği camın ışığın parçacıklarına uyguladığı çekim etkisine atfedilebilir (s.346). Dolayısıyla Newton'a göre kırılma ve yansıma gibi fenomenler aslında ışığın içinden geçtiği cismin uyguladığı yerçekiminin etkisinin bir sonucudur.

Bu doğrultuda Newton için tüm renklerin meydana gelişini açıklamak için onu oluşturan parçacıkların farklı büyüklüklere sahip olduğunu varsaymaktan başka bir şey gerekli değildir. Örneğin mor, ışığın en karanlık rengi olarak en küçük parçacıklardan oluşur ve bu nedenle çok kolay kırılmaya uğratılır. Işığı oluşturan parçacıkların büyüklükleri mavi, yeşil ve sarı renge doğru artar. Kırmızı ise ışığın en büyük parçacıklarının etkisidir. Yine ışığın yansıma ve aktarımını da açıklamak için de çekim kuvvetine sahip ışık parçacıklarının üzerinde etkidikleri şeylerde titreşimler meydana getirmesini varsaymaktan başka bir şey gerekmez. Çünkü titreşimler ışık huzmelerinden daha hızlı hareket eder, dahası onları geçer ve hatta yoğun ortamlarda ışık parçacıklarının hızlarını artırır. Daha seyrek ortamlar ise ışık parçacıklarını yavaşlatır (s.346-347). Bunun anlamı ışığın daha yoğun ortamlarda boşluğa göre daha hızlı hareket edeceğidir. Bu şekildeki bir varsayımın ulaşmakla Newton aslında ışığın taneciklerden oluşup oluşmadığına dair bir deneysel öngöründe bulunmuş olur.

Bununla birlikte Newton ışığın dalgacıklardan meydana gelmediğini de ileri sürer. Eğer bir su havuzuna bir taş atılırsa eş merkezli olarak peşi sıra dairesel bir dalgalar sistemi doğar. Yine bir vurmali çalgı aletinden çıkan ses de su dalgaları gibi yayılır. Fakat ışığın yayılması bu şekilde olmaz. Çünkü ışık bir cisimden yansıdığı veya kırıldığı belirli bir açıyla uyarılarak yoluna devam eder. Eğer ışık, su dalgaları gibi yayılırsa onları taşıyan titreşimler tarafından yansıma ve kırılmaya uğratılması beklenmez (s.322-323). Yine su dalgaları önlerine konan bir engelin kenarlarından geçer ve kırılarak engelin tam arkasında birbirlerini yok eder. Sesin de dalgalar gibi yayıldığını düşünmek mümkündür, çünkü su dalgaları kadar çok olmasa da eğilir. Bir top veya zil sesi yolundaki engelin arkasında da duyulabilir. Fakat bu durum ışık için geçerli görülmez. Çünkü ışık, eğik şekilde yol almaz veya gölgenin etrafında eğilmez. Örneğin gezegenlerin araya girmesi ile sabit yıldızların ışıkları görünmez olur (s.337). Eğer ışık dalga halinde yayılırsa, yıldızların önlerindeki gezegene rağmen görülmeleri beklenir. O halde Newton'a göre ışığın dalgalar halinde yayıldığı düşünülemez.

Newton'un ışığın doğasına dair parçacık modeli, kendi zamanındaki büyük başarısı ve ünü nedeniyle tartışılmaz görülmüştür. Fakat ışığın doğasına dair tek

kuram parçacık varsayımı değildir. Newton'un inceleyip reddettiği dalga modeli da kendisine savunucular bulmuştur.

3. Işığın Dalga Modeli

Işığın hareketine dair dalga modeli Newton'un parçacık modelini ortaya koyduğu *Optics*'in yayınlamasından daha on dört yıl önce Huygens'in *Treatise on Light* (1690) adlı eserinde ortaya konmuştur. Huygens, (1912) geometrinin kendisine uygulandığı tüm bilimlerde olduğu gibi Optik bilimindeki kanıtlamaların da deneyden elde edilen doğrulara dayanması gerektiğini savunur (s.1). Ona göre de "ışığın bir tür maddenin hareketi olduğundan şüphe etmek yersizdir." Çünkü ışığın içbükey aynayla bir yere odaklanması sayesinde ateşin elde edilebilmesi maddenin yapısını ayırıştırma gücüne sahip bir hareket olduğunu gösterir. Yine görme olayındaki görülen nesne ile göz arasındaki ilişki, ışığın bir tür maddenin hareketi olduğu ortaya koyar. Dahası ışığın çok büyük bir hızla her yönde, öyle ki birbirine zıt yönlerde yayılabilmesi, hatta başka bir ışık huzmesinin içinden engellenmeden geçebilmesi ve bizim bir cisimi görmemiz düşünüldüğünde, aydınlık cisimden bizim gözümüze bir maddenin taşınması olmadığı sonucu çıkar (s.3). Çünkü eğer ışık bir tür maddenin aktarımı olsa, zıt yönlerde yayılabilmesi ve iki ışık huzmesinin birbirinin içinden geçebilmesi beklenmez. Aynı şekilde görme olayı incelenirse, görülen bir cisimden göze bir miktar madde aktarımı değil, bir etkinin aktarımı olduğu anlaşılır. Bu noktada Huygens'in ışığın yapısı hakkında Newton'dan çok farklı düşündüğünü anlamak zor değildir. Çünkü Huygens ışığı Newton gibi aktarılan bir madde değil, aksine maddenin bir hareketi olarak görmektedir. Öyle ki, bu düşüncesinin bir sonucu olarak Huygens ışığı sesin havada yayılmasına benzetir. Çünkü ışığın zıt yönlerde ve hatta birbirinin içinden geçebilecek şekilde yayılması sesin havada yayılmasıyla ortaktır. Öyle ki, sesin çıkış kaynağından insan kulağına doğru hareketi gittikçe genişleyen dairesel hatlar olarak düşünülmelidir. Işık da ses gibi, aydınlık cisimden gözümüze aradaki hava ortamında aktarılır. Aktarılan şey ise görme olayında olduğu gibi görülen cisimden gözümüze bir maddenin ulaşması değildir. Ayrıca Huygens, seste olduğu gibi, ışığın aydınlık cisimlerden gözümüze ulaşması bir miktar zaman alıyorsa, ışığın bu yolculuğunun bir sürekliliğe sahip olacağını iddia eder. Eğer öyle ise bu, ışığın dairesel dalgalar halinde yayıldığı anlamına gelir. Bir taşın suyun içine atıldığında ardışık dairesel hareketler meydana getirmesine benzeşimle ışığın hareketi dalga olarak adlandırılabilir (s.4). Işığın aydınlık cisimlerden gözümüze ulaşmasının aldığı zamanı Huygens, Romer tarafından Jupiter'in uydularının dünya üzerinden

görülme sıklığındaki geçen zaman aralıklarının ölçümüyle temellendirir (s.7). Işığın bir saniyedeki hızının sesin hızından altı yüz bin kez daha hızlı olduğu hesaplamasını yapar. Buna göre ölçülebilir bir hıza sahip olmasını, ışığın sürekli bir hareket olduğuna ve dalga gibi yayıldığına kanıt sayar, fakat ışığın sestten farklı yönlerini de dikkate alır. Ses, üretildiği cisimlerden havaya aktarılarak titreşimler halinde taşınır. Fakat ışığın hareketi, aydınlık cismin her noktasından gelmeli ise de biz o cismin her noktasından gelen ışıkları ayırt edemeyiz. Buna göre Huygens ışığın hareketi hakkında kendisine en ikna edici görünen varsayımı şu şekilde açıklar: güneş ve yıldızlar gibi tüm ışıklı cisimlerden tıpkı alev gibi yayılan ışık, daha küçük parçacıklardan oluşan bir ortam içinde yüzen ve onlarla çarpışarak onları çok büyük hızlarda dalgalandıran “parçacıklardan oluşur” (s.10). Bu şekilde Huygens da ışığın parçacıklardan oluştuğunu kabul etmekle birlikte, aydınlık cisimlerden bizim gözümüze ulaşan onların neden olduğu dalgalanma hareketi veya etkisi olduğunu düşünmektedir. Işığı oluşturan parçacıkların dalgalanması sestten o kadar hızlıdır ki, biz bir ses kaynağından çıkan titreşimlerin ışık yayabildiğini fark edemeyiz. Havada yayılan sese göre ışığın daha büyük bir hızla yayılmasını sağlayan ve havadan başka bir şey olan ortamı, Huygens “eter maddesi” olarak adlandırır (s.11). Eter maddesi içinde ışığın hareketinin aktarılması, birbirine eşit ve sert bir maddeden yapılmış kürelerden birbirine dokunan bir hat oluşturulduğunda, hattın bir ucuna verilen bir hareketin çok büyük bir hızla hattın sonuna ulaşmasına benzetilebilir. Bu benzetmeye göre Huygens parçacıkların daha sert olduğunda hareketin aktarım hızının da daha büyük olacağını öngörür (s.13). Ona göre eter maddesini oluşturan parçacıkların sertlikleri, güneş ve yıldızlar gibi ışık kaynaklarının etkisini taşımaları bakımından çelik bir yay gibi iş görür. Bu özellik ışığın etkisinin çok büyük uzaklıklardan eşit hızda aktarılmasına hizmet eder. Dahası Huygens eter parçacıklarının bu şekildeki yay gibi taşıyıcılık görevini diğer maddeleri oluşturan parçacıklara da atfeder (s.14-15). Öyle ki, yansıma olgusu da homojen bir ortamda yayılan ışık dalgalarının başka maddelerle karşılaşması sonucu ortaya çıkan bir durum olarak açıklanabilir hale gelir. Işığın eter parçacıklarıyla aktarılan dalga hareketi, daha büyük parçacıklı maddelerle karşılaştıklarında, onları etkilemekle birlikte, maddenin daha büyük parçacıkları kendilerine gelen hareketi, hızlarını hiç değiştirmeden gelişi açalarına denk bir açıyla geri yansıtır. Bu yansıtmanın nedeni de maddeyi oluşturan parçacıkların yay gibi aktarım özelliğidir. Bu nedenle yansıtıcı maddenin parçacıkları az veya çok sıkışmış olsalar bile ışığı eşit zamanlarda geri yansıtır (s.27). Işığın kırılması olayına gelince Huygens bunu da dalga hareketinin hem eter maddesi

hem de cam gibi katı olan veya su gibi sıvı olan şeffaf maddelerin parçacıkları üzerindeki etkisiyle açıklar. Çünkü katı olsun, sıvı olsun şeffaf maddeler hem parçacıklardan hem de bu parçacıkların arasını dolduran eter maddesinden meydana gelir. Buna göre ışık dalgası hem şeffaf maddelerin parçacıkları hem de eter parçacıkları tarafından taşınabilir ki bu durum, ışığın şeffaf maddelerden geçerken çift kırılmaya uğramasını mükemmel olarak açıklayabilir. Dolayısıyla “şeffaf maddelerin parçacıkları eter parçacıklarında daha düşük bir hızda tepkiye sahip olduğu düşünülürse ışık dalgalarının ilerlemesinin bu cisimler içinde dışardaki eter maddesi içinde olduğundan daha yavaş olacaktır” (s.33). Bu varsayımın Huygens, Newton’un parçacık teorisine karşı savunduğu dalga teorisi için bir test yolunu göstermiş olur.

4. Dalga Modelinin Kanıtlanması: Young ve Fresnel Deneyleri

Newton tarafından ileri sürülen ışığın parçacık modelinin hakimiyeti, Young tarafından deneylerle aksinin kanıtlanması ile 19. Yüzyılda sona erer (Ronan, 1983, s.519). Öyle ki, parçacık modeline karşı Huygens tarafından savunulan dalga modeli lehinde ilk deneysel kanıtı gerçekleştirmiş olma şerefi, Young’a atfedilir. Young (1804) gölgelere eşlik eden renk saçakları üzerinde çalışırken, “iki ışık parçasının girişiminin genel yasasını” bulduğunu iddia eder ve iddiasına göre renk saçakları, iki ışık parçasının girişimiyle meydana gelmektedir (s.1). Bu tespitinin Young, güneşli bir günde ek hiçbir aparata ihtiyaç duymadan tekrar gerçekleştirilebilecek bir deneyle herkese açık olduğunu söyler. Kendisi, güneşin vurduğu penceredeki bir perdede açtığı bir boşluktan geçen ışık huzmesini, önüne koyduğu kalın bir kâğıdın ortasında açtığı iğne deliğinden geçirerek, küçük bir ayna yardımıyla yatay şekilde yansıtıp, bir masa üzerinden karşısındaki duvara doğru düşecek şekilde ulaştırarak bir deney düzeneği kurar. Buna göre perdedeki kâğıtta bulunan iğne deliğinden gelen ışık huzmesinin önüne, üzerinden geçtiği masada çeşitli kâğıt engeller koyduğunda duvarda gölgeler meydana getirir. Young güneş ışığının önüne çeşitli büyüklüklerde ve çeşitli uzaklıklarda kartlar koyarak duvarda oluşturduğu gölgeleri inceler. Bu incelemenin sonucunda gölgenin kendisinin küçük paralel hatlara bölündüğünü, fakat her zaman ortasının beyaz yani ışıklı kaldığını tespit eder. Ona göre gölge hatlarını oluşturan “*bu saçaklar, kartın her tarafından geçen ışık parçalarının gölgenin içine eğilen veya daha doğrusu kırılan ortak etkileridir*” (s.2). Gölge oluşturan kartın önüne koyduğu küçük engellerle Young daha önce kartın görülen tüm paralel gölge hatlarının ortadan kalktığını tespit eder. Buna göre engellerle elde ettiği yeni durum için tek ışık

parçasının bu paralel gölge hatlarını meydana getiremeyeceği sonucuna ulaşır (s.3). Bu deneyde aydınlık çizgilerle paralel bölünmüş gölgenin ancak birden fazla ışık parçasının girişimini gerektirdiğini anlaşılır. Bu girişim ise ışığın dalga olarak yayıldığı en önemli kanıtı sayılır. Ona göre aslında bunun kanıtı daha önce Francesco Grimaldi tarafından yapılan benzer bir deneyde de ortaya çıkarılmış, fakat girişime işaret eden gölgenin çevresindeki saçaklar Newton tarafından gözden kaçırılmıştır (s.11). Hâlbuki bu deneyler girişim davranışının arkasında ışığın birbirini yok eden yani karşılaşınca etkilerini yok eden ardışık eş merkezli dalgaların varlığını gösterir (s.12).

Bu doğrultuda Young, ışık için öngördüğü girişim modelini su dalgaları üzerinden şu şekilde açıklar: Aynı kaynaktan çıkan iki ışık parçası ayrı yollardan ve birbirlerinden uzaklaşmadan aynı hedefe gittiklerinde -örneğin homojen bir ışık parçası, üzerinde “iki çok küçük delik” olan bir perde üzerine düşürüldüğünde deliklerden geçen iki ışık parçası- her yöne kırılır. Bu şekilde elde edilen iki ışık parçası kendilerini kesen bir yüzeye alındığında ışık eşit ölçülerde karanlık çizgilere ayrılır. Yüzey, aparatın uzaklaştırıldıkça karanlık çizgiler daha geniş hale gelir. İki çizgi arası her zaman aydınlıktır. Her iki taraftaki aydınlık çizgiler öyle uzaktadır ki, deliklerin birinden onlara gelen ışık, varsayılan dalgaların genişliklerine eşit aralıklarla, diğerinden gelen ışıktan daha büyük bir uzayı geçmiş olmalıdır. Aralarına giren karanlık boşluklar ise varsayılan dalgaların arasındaki farka denk gelir (Young, 1807, s. 464-465). Diğer bir deyişle araya giren karanlık boşluklar varsayılan dalgaların birbirini yok etmesine karşılık gelirken, ışık ise varsayılan dalgaların üst üste binmesine karşılık gelir Öncekinden daha açık bir şekilde bu deney, Young’a atfedilen ünlü çift yarı deneyi olarak kabul edilir.

Ayrıca Young (1804) dalga kuramının ışığın hızı konusundaki öngörüsünü de destekler ve dalgaların daha yoğun ortamlarda daha yavaş hareket ettiğinden dolayı ışığın daha yoğun ortamlarda seyrek ortamlarda olduğundan daha yavaş hareket ettiği sonucunu çıkarır (s.12).

Çok eskiden beri bilinen ışık karşısındaki cisimlerin gölgelerindeki saçakların oluşumu Young’dan bağımsız olarak bir başka bilim insanı olan Fresnel tarafından ayrıntılı gözlem yöntemleriyle incelenir. Fresnel, bir cismin yakınından geçen ışığı ittiği varsayılırsa gölgelerin boyutça büyümekle birlikte kenarlarına doğru aydınlık bölgelerle küçük miktarda karışmasını beklememiz gerektiğini düşünür, fakat gerçekte beyaz ışık kullandığında gölgelerin üç farklı renkte saçakla ve homojen ışık kullanıldığında ise daha çok sayıda aydınlık ve karanlık çizgilerle çevrelendiğini tespit eder ve bu saçaklara “dış saçaklar”

adını verir. Fresnel, Newtoncu teori kabul edildiğinde bu dış saçakların gölgeyi oluşturan cismin çekici ve itici kuvvetiyle açıklandığını, fakat Newtoncu bu açıklamanın deney sonuçlarıyla örtüşmediğini ileri sürer (Fresnel, 1900, s.81). Bu doğrultuda Fresnel ışık kaynağı ile opak cismin gölgesinin duvarda oluşturduğu girişim olgusunu büyüteç yardımıyla inceler ve gölge saçaklarını oluşturan aydınlık ve karanlık çizgiler arasındaki uzaklıkları ölçmeyi başarır. Buna göre opak cisimden belirli bir uzaklıkta ölçülen dış saçakların genişliği, cismi ışık kaynağına yaklaştırdıkça artar. Bu genişlemeyi açıklamak için opak cisim ışık kaynağına yaklaştıkça itme kuvvetinin orantılı olarak arttığını varsaymak gerekir (s.82). Fakat Fresnel bunu imkânsız bulur. Çünkü bu itici kuvvetin yoğunluğu, ışık parçacıklarının opak cisimden uzaklığına, bu cismin yüzeyinin boyutuna veya kütesinin yoğunluğuna bağlı olabilir fakat hipoteze göre tüm bunlar sabit kalır (s.83). Saçakların meydana gelmesini, opak cismin çok yakınından geçen ışık huzmesinin daralma ve genişlemesindeki değişime bağladığımızda bile hala deneyle çelişen bir sonuç bulunmaktadır. Çünkü deney, dış saçaklardaki izlerin hiperbol olduğunu gösterir. Öyle ki, gölge oluşturan cisim, ışık kaynağından yeterince uzaklaştırıldığında hiperbolün eğriliği daha belirgin hale gelir (s.85). Dolayısıyla cismin ışık huzmesi üzerindeki eylemiyle meydana gelen gölge ile aydınlık çizgilerin genişlemesi veya daralması olayı, kırınım olgusunu açıklamaya yetmez. Ancak eğer ışık huzmelerinin karşılıklı etkisi olarak ortaya çıkan girişim olgusunu dikkate alırsak, sadece perde ışık kaynağından uzaklaştırıldığında veya ışık kaynağına yaklaştırıldığında meydana gelen dış saçakların boyutunda meydana gelen değişimleri açıklamayız dahası aydınlık ve karanlık bantların eğri yollarını da açıklayabiliriz. Dolayısıyla “girişim yasası, veya ışık ışınlarının karşılıklı etkisi, dalga-teorisinin doğrudan bir sonucudur, sadece böyle değil dahası gerçekten en sağlam optik ilkelerinden biri olan bir çok farklı deneylerle de doğrulanabilir veya kanıtlanabilir” (s.87).

Buraya kadar gördüğümüz şekliyle 1800’lü yılların başlarından itibaren Young tarafından başlatılan ve takip eden yıllarda bağımsız olarak Fresnel tarafından geliştirilen dalga kuramı lehindeki argümanların çoğalmasından dolayı, Fransız bilimler akademisi 1817 yılında tartışmayı daha kesin bir kanıtla sonuçlandırmak amacıyla ödüllü bir yarışma düzenler. Tüm Avrupa ülkelerine açık olan yarışmaya sadece iki başvuru yapılır, fakat detaylı bir deney ve ince bir şekilde ifade edilmiş matematiksel çalışmayla ödülü kazanan Fresnel olur. Ancak Fresnel’in kullandığı matematiksel dilin içerdiği bazı zorluk ve eksikliklerinden dolayı jüri, akademi üyeleri arasında öne gelen bir matematikçi olan Simeon Poisson’a bilirkişi olarak başvurur. Poisson optik konusunda

Newton'un parçacık teorisinin sadık bir takipçisi olarak Fresnel'in teorisinin yanlışlığını gösterecek bir deney kurgular. Deneye göre bir paralel ışık parçası opak disk şeklindeki bir cismin üzerine düşürüldüğünde, oluşan disk şeklindeki gölgenin en merkez noktasının aydınlık olması beklenmelidir. Yine opak diskin arkasındaki dairesel gölgenin dışında hiçbir yerde gölge bulunmamalıdır. Ralph Baierlein, Poisson'un eğer dalga modeli doğru ise gözlenmesi gereken olguya dair bu öngörüsünün açıkça akıl almaz olduğunu düşünür. Çünkü böyle bir durum günlük hayatta gözlenmediği için bu öngörüsü, Poisson'un açıkça dalga modelini yanlışlamayı amaçladığı izlenimini verir. Kurgusal deney, Fransız bilimler akademisinin jüri başkanı Arago tarafından gerçekleştirilir ve gölge diskinin ortasında beklenen aydınlık nokta gözlenir. Böylece Poisson'un dalga kuramını kanıtladığı ilan edilir (Baierlein, 2002, s.101-103). Poisson (1842) daha sonra yayınladığı eserinde de sesin havada dairesel dalgalar biçiminde yayıldığı gibi (s.585) su içinde de dairesel dalgalar halinde yayıldığını kabul eder. Ona göre sesin su içinde oluşturduğu dalgalar da ışığın yansıma ve kırılma yasalarına göre yansır ve kırılır (s.594). Bu da Poisson'un ışık hakkında dalga modelini benimsediği anlamına gelir.

5. Elektromanyetik Alan Kuramı ve Dalga Kuramı

Işığın dalga kuramını optik açıdan doğrulandığı açık hale gelmiştir. Ayrıca dalga kuramı Maxwell tarafından elektrik ve manyetik açıdan da ele alınır. Maxwell, cisimler arasında uzaktan karşılıklı çekme veya itme uygulayan elektrik ve manyetik etkilerden yola çıkar. Bu elektrik ve manyetik etkilerin bir büyüklük ile yöne sahip kuvvetler olduğunu tespit eder ve söz konusu kuvvetlerin kaynağı olarak cisimlerde durgun veya hareket halindeki bir tözün var olduğunu da ileri sürer. Dahası Maxwell bu tözü uzaktan çekme veya itme şeklinde birbiri üzerinde etki etme özelliğine sahip parçacıklardan oluşmuş olarak tasavvur eder. Bu durum ona iki elektrik parçacığı arasındaki kuvvetin aralarındaki uzaklık ve hıza göre değişiminin ölçülebilmesine izin verir niteliktedir (Maxwell, 1864, s.459). Buna göre Maxwell elektrik ve manyetik etkileri üreten cisimler ve onları çevreleyen ortam için "elektromanyetik alan" fikrini geliştirir. Gözlenen elektromanyetik olayları üreten söz konusu alanda hareketli bir madde olduğu varsayımından dolayı da söz konusu elektromanyetik alanın "dinamik" olduğunu ileri sürer. Bu elektromanyetik alan elektrik ve manyetik nesnelerin kendileri ve çevrelerinden oluşan uzayın bir parçasıdır. Tüm uzay gibi havası boşaltılmış boşluk olarak görülen vakum içindeki ortamlar dahi bir tür madde ile doludur ki, bu madde eterden başka bir şey değildir. Buna göre Maxwell ısı ve

ışığın taşınması için boşluğu dolduran eter gibi bir maddenin varlığının gerekli olduğunu düşünmektedir. Isıtmada olduğu gibi bir cisme aktarılan enerjinin, öncesinde söz konusu bu ortamda var olması gerekir ki, bu ortam sonsuz olmayan büyük bir hızla birbiri üzerinde etkide bulunarak ısı hareketini taşır (s.460). Faraday tarafından keşfedildiği üzere polarize edilmiş ışığın manyetik bir alan tarafından yönünün döndürülmesi olgusunun da kanıtladığı gibi elektrik ve manyetik etkiler de bu eter tarafından taşınıyor olarak anlaşılabilir (s.461). Bütün bunlardan ise ısı ve ışığın eter içinde taşınmasındaki özelliklerin elektromanyetik aktarımlarda da büyük benzerlikler gösterdiği sonucu çıkar. Öyle ki bu benzerlik, onların eter içindeki hızlarını ve yayılım tarzlarını da içine alır. Maxwell yaptığı gözlemlere göre de elektromanyetik etkilerin ölçülebilecek belirli bir hıza sahip olduğunu savunur. Dahası şu sonucu çıkarır: “Bu hız, neredeyse ışık hızına yakındır ki, ışığın kendisi (ısı yayılımı ve başka ışık yayılımları gibi) elektromanyetik alanda elektromanyetik yasalara göre dalga şeklindeki elektromanyetik bir etkidir” (s.466). Diğer bir deyişle Maxwell (1873) elektromanyetik etkilerin yayılım hızının ışık hızı ile aynı olmasından hareketle ışığın kendisinin de elektromanyetik bir olgu olduğu sonucunu çıkarır (s.383). Işık yayıldığında, ışık kaynağından belirli bir miktar enerji ayrılır, bu ışık miktarı başka bir cisme ulaştığında ise enerji bu cisim tarafından emilir ve bu durumda ikinci cisim ısınır. Işığın birinci cisimden ikinci cisme ulaşması arasında geçen sürede bu enerjinin iki cisim arasındaki uzayda bulunuyor olarak varsayılması gerekir. Buna göre ışık parçacıklarının ışık kaynağından ışığın ulaştığı cisme enerjinin taşınması, kinetik enerji ile gerçekleşir. Dalga modeline göre ise, enerji iki cisim arasındaki ortamı dolduran eter maddesinin birbirine dokunan bir parçasının diğerini etkilemesi ile taşınır ve ikinci cisme ulaşır. Bu durumda iki cisim arasındaki aydınlık ortam, ışığın taşınması süresince bir enerji ile dolu olur. Dalga kuramının teorisyenleri Huygens, Young ve Fresnel tarafından öngörüldüğü gibi söz konusu ortam, hem ışık kaynağından yayılan kinetik enerji hem de ortamda bulunan bir potansiyel enerji ile elastik bir taşıyıcılık özelliği gösterir. Yani ortam, sonlu bir yoğunluğa sahiptir (s.384). Bu ortam varsayımı üzerine yapılan ölçümlere göre ışığın yayılım hızı ile elektromanyetik parazitlerin yayılım hızı arasında büyük bir yakınlık ortaya çıkar. Bu da ışığın da elektromanyetik bir parazit olduğunu doğrular (s.387). Ayrıca dalga modeli, ışığın farklı yoğunluklardaki maddeler içinde hızının değişmesini öngörür. Bu durum ise ışığın farklı yoğunluklarda ortaya çıkan kırılma indileri olarak adlandırılır. Matematiksel olarak, farklı ortamlardaki ışığın hızı kırılma indileriyle ters orantılıdır. Yani ışığın hızının daha yoğun

ortamlarda yavaşlamasıyla kırılma indileri artar. Aynı şekilde kırılma indilerinin değerleri, farklı ışık türleri için de farklıdır. Maxwell bu noktada kırılma indisinin en uzun dalga periyoduna karşılık geldiğini düşünür. “Çünkü bunlar, hareketi yavaş süreçlerle karşılaştırılabilecek dalgalarla sadece” (s.388). Diğer bir deyişle farklı ortamlarda değişen ışık hızının anlamı, ışığın yayılımının dalga olmasıdır ki, bu durum elektromanyetik alanların da ortak özelliğidir. Maxwell ışığın dalga olarak içinde yayıldığı ortamda dalgalarla normal yönde bir baskı oluşacağını da öngörür. Güneş ışığına konan düz bir cisim bu baskıyı ışık alan yüzeyinde hisseder ve ışık alan yüzeyinden geri yansır. Eğer elektrik lambaları ile çok büyük enerjili ışınlar elde edilip de bir vakum içinde asılmış ince metal levhalara odaklanırsa gözlenebilir mekanik bir etki meydana getirebileceğini ileri sürer (s.392). Bu teorik varsayım, daha sonra Einstein tarafından açıklanacak olan foto-elektrik olayından başka bir şey değildir. Bu şekilde Maxwell ışığın, elektrik ve manyetik etkilerin oluşturduğu alanların özellikleri ile benzer bir şekilde dalga modeline göre davrandığını doğrular.

6. Sonuç

Newton'un maddenin yapısı hakkındaki atomcu görüşe bağlılığı ışığın davranışları konusunda da atomcu bir yaklaşım olarak parçacık modelini benimsemesine neden olmuştur. Öyle ki, Newton'un atomcu görüşe bağlılığı, Grimaldi tarafından da gösterilen gölgelerin saçaklarını fark etmesini engellemiştir. Dahası Newton'un fizik alanındaki büyük şöhreti de kendisinden önce Huygens tarafından ileri sürülen dalga modelinin uzun bir süre yanlış olarak görülmesine yol açmıştır. Huygens ise ışığın parçacıklardan oluştuğunu kabul etmekle birlikte bir ışık hüzmesinin zıt yönlerde ilerlemesi, iki ışık hüzmesinin birbiri içinden geçebilmesi gibi olayların bir madde akışını değil bir etkinin taşınması anlamına geldiğini fark ederek ışığın dalga olarak hareket ettiğini savunmuştur. Bununla birlikte dalga modeli ancak Young'ın ünlü çift delik deneyiyle kanıtlanabilmiştir. Bu deneyde Young bir ışık hüzmesini çok küçük iki delikten geçirdiğinde duvarda birbirine paralel aydınlık ve karanlık çizgilerin oluştuğunu gözlemler ve bu paralel çizgileri suyun dalga modeli ile açıklar. Dalga modeline göre aydınlık çizgiler, su dalgalarında olduğu gibi, ışık dalgalarının tümseklerinin birbiri üstüne binmesinin ve karanlık çizgiler ise ışık dalgalarının tümsekleri ile çukurlarının karşılaşarak birbirlerini yok etmesinin sonucu olarak sayılır. Bu doğrultuda Fresnel de ışık önüne konan bir cismin oluşturduğu gölgeyi inceleyerek aydınlık ve karanlık saçakların yani çizgilerin varlığını ortaya koyarak dalga modelini savunur. Bununla birlikte Fresnel'in

tezi dalga modelini yanlışlamak isteyen Poisson tarafından önerilen bir deneyle test edilir. Buna göre bir ışık hüzmesinin gönderildiği diskin arkasında oluşacak gölgenin tam ortasında aydınlık bir noktanın oluşması beklenir. Çünkü eğer ışık dalga olarak hareket ediyorsa dalgaların birbirini yok etmesi sonucu gölgenin tam ortasında aydınlık bir nokta gözlenmelidir. Bu deney Arago tarafından gerçekleştirilir ve ışığın dalga modelinin zaferi ilan edilir. Ayrıca ışığın dalga modeli Maxwell tarafından elektrik ve manyetik etkilerin oluşturduğu alanların özelliklerini de açıklamakta kullanılır. Çünkü elektromanyetik etkilerin de ışık hızına yakın bir hızı vardır ve bu durum ışığın da bir tür elektromanyetik etki olduğunu ifade eder. Buna göre Maxwell ışığı elektromanyetik bir parazit olarak tanımlar. Dahası elektromanyetik etkiler gibi, ışık hızının da yoğunluğu değişen ortamlara bağlı olarak değişiklik göstermesini Maxwell ışığın dalga olarak yayıldığına kanıt sayar. Bu ise aslında sadece ışık değil diğer enerji türlerinin de dalga modeline göre davrandığı anlamına gelir.

Bütün bunlara göre diyebiliriz ki, ışığın cisimlerle ilişkisinden oluşan gölgelerdeki girişim desenlerini ve çift delikten geçtiğinde neden olduğu birbirine paralel aydınlık ile karanlık çizgileri açıklamakta başarılı tek model, dalga modeli olmuştur. Sonuç olarak günümüzde ise ışığın fotonlardan oluştuğu kadar dalga modeline göre hareket ettiği kabul edilmektedir.

Kaynakça

Baierlein, R. (2002). *Newton to Einstein: The Trail of Light*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fresnel, A-J. (1900). Memoir on The Diffraction of Light. *Scientific Memoirs: The Wave Theory of Light* içinde (79-145). Ed. Henry Crew. New York: American Book Comp.

Huygens, C. (1912). *Treatise on Light*. London: Macmillan and Co.

Maxwell, J. C. (1864). A Dynamical Theory of The Electromagnetic Field. *Philosophical Transactions Royal Society of London*. c.155, ss. 459-512.

Maxwell, J. C. (1873). *A Treatise on Electricity and Magnetism*, Oxford: Clarendon Press.

Newton, I. (1671). A Letter of Mr. Isaac Newton. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 80(2), ss. 3075-3087.

Newton, I. (1730). *Optics or A Treatise of The Reflections, Refractions, Inflections, and Coualars of The Light*. London: William Innys,

Poisson, S. D. (1842). *A Treatise of Mechanic*. (Çev. Henry H. Harre). London: Longman and Co., c.2.

Ronan, C. A. (1983). *Bilim Tarihi*. (Çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun). Ankara: Tübitak.

Topdemir, H. G. (2006). *Işığın Öyküsü*. Tübitak, Ankara,

Young, T. (1804). The Bakerian Lecture, Experiments and Calculations Relative to Physical Optics. *Philosophical Transactions of The Royal Society of London*. c.1, ss.1-17.

Young, T. (1807). *A Course of Lectures on Natural Philosophy and The Mechanical Arts*. London: William Savage, c.1.

BÖLÜM XVI

DESCARTES'IN DIŞ DÜNYANIN VARLIĞINDAN ŞÜPHESİ

Descartes' Suspicion of the Existence of the Outside World

Fatih ÖZGÖKMAN

(Doç. Dr.) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

fatihozgokman@comu.edu.tr;

ORCID: 0000-0002-6644-7177

1. Giriş

Hepimiz kendimizi duyularımızda mevcut olan ve bu nedenle varlığından Şüphe edilemez bir dünyada yaşadığımızı kabul ederiz. Bununla birlikte içinde yaşadığımız bu duyulur dünyanın bizim zihnimizden bağımsız bir varlığının olup olmadığı felsefenin en önemli problemlerinden biridir. Kökeni Platon'a dayanan bu problem, modern felsefede ilk kez Rene Descartes tarafından ortaya konur. Descartes duyularla algıladığımız bu dünyanın gerçekten var olup olmadığına dair ciddi birtakım Şüpheler ortaya koyar. Bu Şüpheler kısaca duyularımızın bazen yanılsaması, delilik, rüyalar ve Tanrı'nın aldatıcı olma ihtimalidir.

Descartes bu Şüphelerini I. Meditasyon'da sırayla ele alır ve tartışır. Duyularımızın yanılsamasına dayalı argüman, duyu organlarımızın bizi bazen aldatıyor olmasından hareket eder ve bizi bir kez bile aldatanlara bir daha güvenilmeyeceği ilkesi gereği hiçbir zaman duyularımıza güvenmemiz gerektiği sonucunu çıkarır. Delilik ise insanın kendini ve dünyayı olduğundan çok farklı olarak algılamasına neden olan bir hastalıktır, bizim de kendimizi ve dünyayı gerçekte olmadığı gibi algılıyor olduğumuz Şüphesine yol açar. Rüyalar ise uyanıklıktaki algılarımızdan doğası bakımından ayırt edilemez bir şekilde ortaya çıkar. Bu durum ise uyanıklıktaki algılarımızın da bir rüya olabileceği Şüphesini doğurur. Son olarak Tanrı'nın aldatıcı olma Őüphesidir ki, eğer Tanrı aldatıcı ise biz gerçekte hiç var olmayan bir dünyayı algılıyor oluruz. O halde

zihnimizin dışında yani bizden bağımsız bir dış dünyanın var olduğunda nasıl emin olabiliriz?

II. Meditasyon'da Descartes bir bal mumu parçasının ateşe atıldıktan sonra geriye kalan uzayda yer kaplayan şeyin hala aynı bal mumu olduğuna hükmetmemizin gözlem değil, aksine zihinle yapılan bir yargı olduğunu fark eder. Buna göre bal mumu üzerine tartışma, dış dünyanın varlığının gözleme dayanmadığını aksine bir çıkarım olduğunu ortaya koyar.

Descartes, III. Meditasyon'da ise algıladığımız bu ideaların algımızın ötesinde ontolojik olarak kendilerine denk veya daha gerçek birtakım nedenlerinin bulunması gerektiğini savunur. Bununla birlikte ideaları incelediğinde her ne kadar aralarında bazı farklılıklar bulsa da tamamının da kendisi dışında bir varlıktan geldiğine dair ayırt edici nitelik bulamaz.

Şüphesini sürdüren Descartes, IV. Meditasyon'da Tanrı'nın aldatıcı olması şüphesine karşı bir argümanla cevap verir. Ona göre Tanrı en mükemmel varlıktır ve en mükemmel olmak ile aldatmak bir araya gelmez. O halde Tanrı bizi aldatmaz. Nihayetinde VI. Meditasyon'da Descartes dış dünyanın varlığına dair bir argümana ulaşır. Bununla birlikte idealarımızın nedeni olan cisimlerin bizim onları algıladığımız gibi olduklarını kabul etmez. Dahası dış dünyanın varlığı hakkındaki şüphesi sona ermez.

Bu doğrultuda makale, *Meditasyonlar* adlı eserini temel alarak, Descartes'ın dış dünyanın varlığına dair şüphelerini ve onlara dair verdiği cevaplarını tartışmak ve dış dünyanın varlığına dair kanıtını ortaya koymak olacaktır.

2. Duyuların Aldatıcılığı, Delilik, Rüyalar ve Tanrı'nın Aldatması

Descartes, I. Meditasyon'da, hakikati bulmak için çıktığı şüphe yolculuğunun başlangıcında şimdiye kadar kendisinin doğru olarak bildiği her şeyin duyulardan geldiğini kabul eder. Bu nedenle de hakikati bulmak için ilk önce duyulardan şüphe etmesi gerektiğini düşünür. Ancak duyulardan şüphe etmek aslında duyulur olan her şeyin yani dış dünyanın varlığından da şüphe etmek anlamına gelir. Buna göre Descartes (2008) "*duyuların bizi bazen aldattığını keşfettim ve ihtiyatlılık bizi bir kez bile aldatanlara asla tamamen güvenmememiz gerektiğini emreder*" der (s.13). Duyulara ve dolayısıyla dış dünyanın varlığına karşı ilk argüman, kısaca duyuların bizi bazen aldatmasından dolayı hiçbir zaman güvenilir olamayacaklarına dair bu çıkarım yapar.

Kanaatimizce Descartes'ın bazen aldattıklarından dolayı duyulara hiçbir zaman güvenilmeyeceğini çıkarıyor olarak anlaşılması eksik bir tümevarımda bulunması anlamına gelir. Çünkü bazen bizi aldattığı için duyulara hiçbir

zaman güvenilmemesi gerektiğini söylemek tikel bir durumdan hareketle bir bütün hakkında çıkarım yapmaktır ve bütünün her bir parçası hakkında aynı tespitte bulunmadıkça bu çıkarım eksik tümevarım olur. Halbuki tek tek her bir durumda bizi aldattıkları bilinmedikçe duyuların bizi her durumda aldattığı sonucu çıkarsanamaz. Bu nedenle duyuların bizi her durumda aldattığı kanıtlanmadıkça onlara hiçbir durumda güvenilmeyeceğini söylemek doğru bir akıl yürütme olarak görünmez. Bunun tersine duyuların bizi bazen aldattığından çıkarsanabilecek doğru sonuç duyuların bizi aldatmadığı bazı durumların da bulunduğudur. Burada W. H. Walsh (1963) da duyuların bizi bazen aldattığı öncülünün, bizim duyusal algılarımıza hiçbir zaman güvenemeyeceğimiz sonucunun doğru olmadığını gösterdiğini savunur (s.91). Harry G. Frankfurt (2008) ise bizi bazen aldattığı için duyulara hiçbir zaman güvenilmemesi gerektiği şeklinde bir sonucu Descartes'ın amacının çarpıtılması olarak görür (s.46). Çünkü duyuların bazen bizi aldattıklarından her zaman aldattıkları sonucu çıkarılamaz.

Her ne kadar böyle bir gerekçe göstermese Descartes da duyuların bazen aldatmasından her zaman aldattıkları sonucunu çıkarmaz. Ona göre duyular bizi bazen küçük ve uzaktaki şeyler söz konusu olduğunda aldatılabilir. Fakat bunların dışında duyulardan Şüphe edilemeyecek kadar açık birçok durum da bulunur. Örneğin açık bir şekilde duyular yoluyla algıladığı üzere kendisinin bir ateşin yanında oturuyor olduğundan Şüphe edemeyeceğini söyler (Descartes, 2008, s.13-14). Çünkü bir ateşin yanında oturuyor olmamızda duyularımızı aldatan uzaklık ve küçüklük gibi kusurlar bulunmaz. Dolayısıyla uzaklık ve küçüklük gibi kusurların bulunmadığı koşullar altında duyularımızın güvenilirliği kabul edilebilir. Buna göre Descartes diş dünyanın varlığından Şüphe etmesinin nedeni olarak gösterdiği duyulara hiçbir zaman güvenilmeyeceği iddiasını reddeder.

Buraya kadar Descartes duyuların bizi aldattığı Őüphesinden kurtulsa da bütün bu duyularla algıladığımız şeylerin bir deliliğin sonucu olup olmadığını sorgular. Ona göre kendisinin bir ateşin yanında oturuyor olmasını ancak bir deli olması durumunda reddedebilir. Çünkü deliler, *“ki küçük beyinleri kara safradan ortaya çıkan zararlı buhardan öyle ŐaşırmıŐtır ki, dilenci olsalar bile kral olduklarına veya çıplak iken mor kumaŐlara sarılmıŐ olduklarına körü körüne yemin ederler”* (Descartes, 2008, s.14). Burada Descartes deliliğin insanın beyniyle ilgili bir hastalıktan kaynaklandığını düşünür ve bir yanılma nedeni olarak görür. Dolayısıyla ona göre bir kişi duyuların kendisine doğru olarak gösterdiği diş dünyayı delilik nedeniyle reddedebilir. Peki bu durumda Descartes kendisinin diş dünyanın varlığı konusunda delilik nedeniyle

yanılmadığını nasıl bilebilir? Ya da delilik şüphesine karşı nasıl cevap verir? Descartes'ın cevabı, kısaca, “*ama onlar deliler ve ben onların örneğini herhangi bir şekilde takip edersem kendim de daha az deli görünmem*” şeklinde olur (Descartes, 2008, s.14). Bunun anlamı aslında kendisinin deli olup olmadığını sorgulamasının akıl sağlığı yerinde bir insan için gerekli olmadığıdır. Çünkü akıl sağlığı yerinde olan bir insan kendisinin akıl sağlığını sorgulamaz. Frankfurt'a (2008) göre ise “*eğer kendi rasyonelliği hakkında şüphe duyarsa, akıl sağlığını kanıtlamaya çalışabileceği herhangi bir akıl yürütmeden de doğal olarak şüphe duymaya mahkûm olacaktır*” (s.53). Bu nedenle deli olduğu ihtimalini reddetmedikçe hiçbir şekilde Descartes'ın hakikat arayışını sürdürmesi beklenemez.

Bu noktadan sonra Descartes, birçok kere rüyalarında da kendisini yine ateşin başında oturuyor olarak gördüğünü fakat yatağında uyandığını hatırlar ve bu onun için yeni bir şüphe nedeni olur. Ona göre insanın rüyalarında algıladığı şeylerin uyandığında bir anda ortadan kaybolması, uyanık iken algıladığı şeylerin de ortadan kaybolabileceği şüphesini doğurur. Çünkü Descartes, (2008) “*bunun üzerinde daha dikkatli düşündüğümde uyanıklığın uykudan hiçbir kesin işaretle asla ayırt edilemeyeceğini görüyorum*” der (s.14). Yani algılanmış olmaları bakımından uyanıklıktaki şeyler ile rüyadaki şeyler birbirinden farklı görünmez. Eğer uyanıklıktaki algılarımız doğası bakımından rüyalarımızdakilerden hiç farklı görünmüyorsa neden uyanıklıktaki algılarımızı da henüz uyanmadığımız uzun bir rüya saymayalım? denilebilir. Bu haliyle rüyalar dışımızda bir dünyanın varlığına karşı bir şüphe oluşturur.

Bu anlamda George Berkeley (1999) rüyadaki algılarımızın dışımızda nedenleri yoksa uyanıklıktaki algılarımızın neden dışımızda nedenleri olduğunu varsayalım diye sorar (s.31). George Edward Moore (2013) benzer bir şekilde rüyaların hiç kimsenin kendi zihni dışındaki bir dünyanın varlığını asla kesin olarak bilemeyeceğini gösterdiğini kabul eder. Çünkü rüya görmediğinizi kesin olarak bilemezsiniz. Bundan uyanık olduğunuzu da kesin olarak bilemeyeceğiniz sonucu çıkar (s.245). Norman Malcom (1962) da rüyaların uyanıklıktaki tecrübelerin tam bir benzeri olarak meydana gelmesinin, cisimleri doğrudan algılamadığımız ve duyu meselelerinde kesinlikten mahrum olduğumuza kesin kanıt sağlamakla kalmadığını dahası cisimlerin hiçbir şekilde var olmama ihtimalini de desteklediğini tespit eder (s.102-103). Bununla birlikte Malcom'a göre rüya görüp görmediğimi nasıl bilebileceğim sorusu anlamsızdır, çünkü bu soru, bir kişinin rüya gördüğü yargısına varmasının mümkün olduğunu ima eder ve bu yargı bir kişinin kendisinin uykuda olduğu yargısı kadar anlamsızdır

(s.109-110). Yani uyuyor olduğumuz kadar rüya gördüğümüz yargısına da varamayız. Anthony Kenny ise “*uyanık mıyım yoksa rüya mı görüyorum?*” sorusunun kendisine anlamsız gelmediğini söyler. Çünkü bu sorunun doğru cevabı vardır: “*uyanığım.*” Fakat bu kanıtlanamaz. Çünkü ne kanıt gösterilirse gösterilsin uyanık olduğumuz kadar Őüpheye açıktır. Dolayısıyla buraya kadar Descartes Őüphesinde haklıdır. Bununla birlikte Kenny, bir kişinin rüya gördüğü yargısında bulunamayacağı konusunda Descartes’a karşı Malcom’a katılır. Ancak bundan rüya görüyorum yargısının anlamsız olduğu sonucu çıkmaz. Çünkü rüya görürken rüya gördüğüm yargısını veremem ama uyanıkken yanlış olarak rüya gördüğümü düşünebilirim. Dolayısıyla Descartes “*uyanık mıyım yoksa rüya mı görüyorum*” diye sormakla ve I. Meditasyon’da bunun bir kriterinin olmadığını söylemekte haklıdır. Ancak bu sorunun cevabını bilemeyeceğimizi düşünmekte yanılmaktadır (Kenny, 1968, s.30-31).

Kanaatimizce de bu kanıt, rüyadaki algılarımızın uyanıklıktaki algılarımıza benzerliğinden hareketle uyanıklıktaki algılarımızın da rüya olabileceği ve dolayısıyla her zaman rüya görüyor olmadığımızı bilemeyeceğimizi iddia eder. Fakat bazen rüya gördüğümüzden her zaman bir rüyanın içinde olduğumuzu çıkarsamak da eksik tümevarım olur. Walsh’a (1963) göre de kısaca bazen rüya gördüğümüzden hareketle her zaman rüya gördüğümüz sonucu çıkarılamaz (s.91). Frankfurt’a (2008) göre ise rüya kanıtının amacı tüm hayatımızın rüya olduğunu kanıtlamak değil saçmaya indirgeme yoluyla aksini kanıtlamaktır (s.71). Margaret D. Wilson da geçmişte algıladığımız bazı Şeylerin rüya olduğunu varsaymanın, uyanıklıktaki algılarımızın gerçek olduğunu varsaymak anlamına geleceğini söyler. Dolayısıyla bundan bizim her zaman rüya gördüğümüz sonucu çıkmaz. Fakat zaten Descartes’ın amacı da I. Meditasyon’da duyulara karşı nihai bir argüman ortaya koymak değil sadece bizi geçici bir Şüphe içine bırakmaktır (Wilson, 1978, s.23).

Bu doğrultuda Descartes’ın rüya kanıtının Őüphesinde durup kaldığını sanmak yanıltıcı olur, her ne kadar bu noktada uyanıklık ile rüyaları birbirinden ayırt edecek bir kriter henüz sunmasa da. (Ancak VI. Meditasyon’un sonunda uyanıklık ile rüyalar arasında bir kriter önerir.) Çünkü Descartes, rüya kanıtına cevap olarak uyanıklıktaki algılarımızı bir rüya saysak bile kendi kendine ortaya çıkamayacakları için başka bazı Şeylerin gerçekliğini kabul etmemizi gerektiğini ileri sürer. Öyle ki, aslı olmayan hiçbir Şeyin resmi olamaz. Dolayısıyla rüyaların kendisine benzediği, uyanıklıkta duyularla algılanan dünyanın gerçekliği çıkarsanabilir. Bu nedenle Descartes uyanıklıkta algıladığımız göz, baş veya el gibi kimi genel Şeylerin gerçek olması gerektiğini düşünür. Fakat söz konusu

bu genel şeyler de gerçek değilse yine başka daha basit ve evrensel şeylerin gerçek olması gerektiğini savunur. Bu nedenle Descartes, bu bazı basit ve evrensel gerçek olan şeyler kategorisinin içine, “*cisimsel doğayı ve onun uzayda yer kaplamasını*”, “*şekilleri*”, “*niceliklerini (büyüklük ve sayıları)*”, “*yeri*” ve “*zamani*” dahil etmemiz gerektiğini iddia eder. Yani dünyada algıladığımız şeyler gerçek olmasalar bile bu basit ve evrensel nitelikler olmadan ortaya çıkamazlar. Öyle ise en azından bu basit ve evrensel nitelikler gerçek olmalıdır. Ancak burada Descartes’ın gerçek olduğunu kabul ettiği şeyler hakkında dikkatli olunması gerekir. Çünkü Descartes bir anlamda algıladığımız şeylerin maddesi ve bir takım formel niteliklerini gerçek olarak kabul eder. Öyle ki, gerçek olan bu nitelikler matematik ve geometrinin nesnesi olan şeylerdir. Çünkü ona göre matematik ve geometrinin doğruları rüyalarda bile değişmez (Descartes, 2008, s.15).

Fakat rüyalardan ayırt etsek bile Descartes için uyanıklıkta algıladığımız basit ve evrensel niteliklerden oluşan dış dünyanın gerçekliğine karşı başka bir şüphe kaynağı ortaya çıkar. Bu şüphe kaynağı kısaca her şeye gücü yeten bir Tanrı’nın hiçbir şekilde bu dünyayı yaratmasa bile her şeyi şimdi olduğu gibi bize gösterip göstermediğini bilemeyecek olmamızdır. Descartes şöyle der:

Bununla birlikte, her şeye gücü yeten bir Tanrı’nın var olduğuna ve kendisi tarafından şimdi böyle olduğum gibi yaratıldığıma dair uzun zamandır zihnimde bulunan bir kesin kanaatim var. Şimdi, hiçbir şekilde yeryüzünün, göğün, uzayda yer kaplayan şeylerin, şeklin, büyüklüğün ve yerin olmadığını ve fakat onun (Tanrı) tüm bu şeylerin şimdi oldukları gibi bana var görünmesine sebebiyet vermediğini nasıl bilirim? (Descartes, 2008, s.15).

Fakat yine de Descartes için insanı aldatması ve her zaman aldanacak şekilde yaratması Tanrı’nın mutlak iyi olmasına aykırı görünür. Çünkü teistik dinlerin teolojisine göre Tanrı mutlak iyi olarak düşünülür ve bizi aldatan bir varlığın Tanrı olması kabul edilemez. Bu nedenle Tanrı’nın bizim yanılmamıza izin vermesi ve bu nedenle aldatıcı olması, dış dünyanın varlığı üzerindeki bir şüphe nedeni sayılır.

Bu noktada Tanrı’nın aldatıcı olabilmesinden doğan şüpheyi ortadan kaldırmanın bir yolu Tanrı’nın varlığının reddedilmesi olarak görülebilir. Bu nedenle Descartes her şeyin böyle şüpheli olduğuna inanmak yerine her şeye gücü yeten bir Tanrı’nın varlığını reddetme seçeneğini ele alır. Bu doğrultuda eğer Tanrı’nın varlığı reddedilirse o halde insanın varlık nedeni “*kader, şans*

veya Şeylerin sürekli birbirini takibi” gereği olarak görölmeyi gerektirir. Ancak bu Şekilde insanın varlığını açıklamak için baŐvurulan bir neden ne kadar daha az güçlü ise insanın her zaman yanılacak kadar kusurlu olması da daha çok muhtemel olur (Descartes, 2008, s.15-16).

Wilson, dikotomi olarak adlandırdığı bu problemi Şu Şekilde ifade eder: İster her Şeye gücü yeten bir Tanrı'nın yaratmıŐ olduğu varlık olayım ister olmayayım her iki halde de aldatıldığımı varsaymak için bir nedenim var olur. Çünkü varlığımın mükemmel bir nedeni yoksa aldatılmam daha muhtemeldir. Öte taraftan varlığımın nedeni her Şeye gücü yeten bir Tanrı ise beni sürekli aldatacak güce ve iradeye sahip olacaktır. Dolayısıyla dış dünyanın varlığı hakkındaki Şüpheyi ortadan kaldırmanın hiçbir yolu yoktur (Wilson, 1978, s.28).

Bununla birlikte Descartes'ın 'Tanrı yoksa aldatılmam daha çok muhtemel olur' diye düşünmesi, Tanrı'nın aldatıcılığına karşı varlığını reddetmenin cevap olamayacağını göstermek sayılabilir. Diğer bir deyişle Tanrı'nın beni aldattığı Şüphesine karşı Tanrı'nın var olmadığı Őeeneđi ile cevap vermek mümkün olmaz. Eğer bir Tanrı yoksa da benim aldatılıyor olmam daha muhtemeldir. Çünkü artık beni doğruyu bilebilecek ve yanılmayacak Şekilde yaratacak bir Tanrı söz konusu değildir. Bu nedenle varlığını her Şeye gücü yeten bir Tanrı değil de Őanstan alan bir insan kendi bilgisine güven duyamaz. Dolayısıyla Descartes için kendisinin Tanrı tarafından aldatılma Şüphesini ortadan kaldırma yolunun Tanrı'nın varlığını reddetmekten geçemez.

I. Meditasyon'un sonuna doğru Descartes, Tanrı'nın kendisini aldattığı Şüphesine karşılık olarak, kendisini aldatanın mutlak iyi bir Tanrı değil de “ok güçlü ve kurnaz kötü bir ruh” olduğunu varsayar ve dış dünyanın varlığına karşı Şüphesini yeniler. Buna göre Wilson (1978) I. Meditasyon'un dış dünyanın hakkında bir tür karasızlık değil aksine varlığını reddedici bir Şekilde sona erdiğini söyler (s.29). Bunun nedeni Descartes'ın kendisinin kötü bir ruh tarafından aldatıldığına dair bu Şüphesini burada cevaplamak istememesidir. Çünkü henüz Tanrı'nın varlığını kanıtlamadan aldatıcı olup olmadığını tartışmak makul olmaz. Böylece Descartes, I. Meditasyonda dış dünyanın varlığından Őüphelenmek için duyuların aldatması, delilik, rüyalar ve Tanrı ya da kötü bir ruhun aldatıcılığı olmak üzere dört neden ileri sürer ve bunlardan ilk üçünü cevaplariken dördüncüsünü cevapsız bırakır.

3. Bal Mumu Deneyi

Descartes, II. Meditasyon'da dış dünyanın varlığına dair sorgulamasını genel olarak cisimler yerine özel bir cisim olarak bir bal mumunun üzerinde yürütür. Ona göre bir bal mumu parçası kokulu, renkli, Őekilli, tatlı, sert ve

soğuk gibi birtakım niteliklere sahiptir. Fakat ateşe atıldıktan sonra bal mumu aynı kalmaz, aksine çok farklı bir değişim geçirir:

Tadından geriye kalanlar buharlaşır, koku kaybolur, rengi değişir, şekli alınır, büyüklüğü değişir, sıvı halini alır ve ısınır. Öyle ki, çok zor dokunulabilir ve şimdi ona vurursanız hiç ses vermeyecektir. Aynı bal mumu hala duruyor mu? Onun durduğunu kabul etmeliyiz. Hiç kimse durmadığını söyleyemez ve düşünmez. Öyleyse onda bu kadar seçik şekilde kavranan ne vardı? Kesinlikle, duyularla kavradığım niteliklerin hiçbiri. Çünkü tat veya koku veya görme veya dokunma veya işitme altında gelen ne varsa şimdi değişti ama bal mumu duruyor (Descartes, 2008, s.22).

Bu deneyde Descartes ateşe atılan bir bal mumunun tadı, kokusu, rengi, sesi ve şekli başta olmak üzere sayılan niteliklerinin ortadan kaybolduğunu görür ve bu durumda geriye kalan şeyin başlangıçtaki aynı bal mumu olup olmadığını sorgular. Ona göre geriye kalan şeyin aynı bal mumu olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü başlangıçtaki duyulur nitelikler ortadan kaybolursa bile onun hala aynı bal mumunu düşünmeye devam ederiz. Fakat geriye kalan şeyin aynı bal mumu olduğunu düşünmemizin nedeni başlangıçta bal mumunda duyularla algıladığımız nitelikler olamaz. Çünkü başlangıçta bal mumunda duyularla algılanan nitelikler artık yoktur. Buna rağmen bizim başlangıçtaki bal mumu ile ateşe atıldıktan sonra geriye kalan şeyin aynı bal mumu olduğunu düşünmemiz ise onu aynı bal mumu yapan şeyin söz konusu duyuşal nitelikleri olmadığı anlamına gelir. Kısacası bal mumunu bal mumu yapan şeyler, duyuşal nitelikler olamaz. Çünkü duyuşal nitelikleri değiştiğinde bile biz onun aynı bal mumu olduğunu düşünebilmekteyiz.

Bu nedenle Descartes tat, koku, renk ve sesin bal mumunun kendisi olmadığını düşünür. Çünkü bu duyulur niteliklerin ateşe atıldıktan sonra kaybolması, onların bal mumuna ait olmadıklarını ifade eder. Dolayısıyla bal mumu, ateşe atılmadan önce söz konusu modlarla görünen fakat ateşe atıldıktan sonra ise bu modların kaybolduğu aynı cisimdir. Peki o halde değişen modları çıkarıldığında geriye kalan bal mumu nedir? Descartes için değişen duyulur nitelikler yani modlar kendinden uzaklaştığında geriye kalan şey, uzayda yer kaplayan, esnek ve değişebilir bir şeydir. O halde başlangıçtaki bal mumu da sadece uzayda yer kaplayan, esnek ve değişebilir şeydir (Descartes, 2008, s.22). Daha sonra Descartes uzayda yer kaplamanın ne olduğunu sorgulamaya geçer. Bal mumunun eridikçe mekânda yayılması karşısında Descartes yer kaplamanın

sadece hayal edilen yani duysal bir olay olmadığını dahası zihinle de algılanan bir Şey olduğu sonucunu çıkarır.

Peki sadece zihinle algılanan bu bal mumu nedir? Kesinlikle gördüğüm, dokunduğum ve hayal ettiğim aynı bal mumudur ve kısacası başlangıçtan beri onun olduğuna hükmettiğim aynı bal mumudur. Fakat yine de -ve bu önemlidir- onun algılanması, görme, dokunma veya hayal değildir, her ne kadar ilk başta öyle görünse de o sadece zihinle yapılan bir hükümdür (Descartes, 2008, s.22-23).

Edwin Curley için de bal mumunun eridikçe değişmesi, sonsuz sayıda yeni Őekiller içerir ve bu nedenle insanın hayal gücünün dışındadır. Hayal gücü de algıyla yakından ilişkilidir. İnsanın hayal gücü ve algısı ise sınırlıdır. Yer kaplamak ise sonsuz Şekillerde gerçekleşebilmesi açısından sadece hayal gücü ve algıyla bilinemez. Aksine zihnin kullanılmasını da gerektirir (Curley, 1978, s.215). Yani insan yer kaplamayı gözle görmekle kalmaz dahası onun ne olduğunu da düşünür.

Bernard Williams ise Descartes'ın bal mumu deneyinden Şu sonuçları çıkarır: (i) “bal mumunun özdeŐliđi, duysal niteliklerinden oluşmaz, çünkü bal mumunun kendisi aynı kalırken duysal nitelikler değişir” (ii) “bal mumunun kendisi yalnızca uzayda yer kaplayan, esnek ve değişken bir Şeydir” (iii) “Bal mumu duyular veya hayal gücü tarafından değil, algısı açık ve seÇik olan anlayış tarafından algılanır” (Williams, 2005, s.202). Williams'a göre Descartes'ın bal mumu hakkındaki çıkarımları bu Şekilde anlaşılırsa açıkça geçersiz olur. Çünkü bir Şeyin bazı niteliklerinin değişmesinden değişen niteliğin o Şeyin özünün tanımına dahil olmadığı sonucu çıkarılamaz. Öyle ki, bir Şeyin donma veya kaynama noktası da onun özünün tanımına dahil olabilir (s.203). Yine rengin de aslında bal mumunun özüne dahil edilebileceğini düşünülebilir (s.204). Williams'a göre bu eleŐtiriler, Descartes'ın bal mumunu bal mumu olmayan Şeylerden ayırt etmeyi amaçlaması durumunda haklı görülebilir. Fakat Descartes bir Şeyin madde olması için de duysal niteliklere gerek olmadığı aksine sadece yer kaplama niteliğinin yeterli olduğunu kabul eder. Bu nedenle Descartes'ın argümanı, maddenin tözünün duysal niteliklerden değil sadece uzayda yer kaplamadan ibaret olduğu Şeklinde anlaşılırsa da geçersiz olur (s.205). Öyle ki, Descartes töz araŐtırmasında ortadan kalkan duyulur niteliklerin taşıyıcısı ortadan kalkmayan bir Şeye gerek olduğu metafizik ilkesinden hareketle kendisi duyulur olmayan sadece akılla bilinebilen bir töz çıkarsar. Fakat daha

sonra Descartes, bal mumu deneyinde (iv) “*anlama yetisiyle ‘algıladığım’ ve duyularla algıladığım aynı şeydir*” şeklinde bir sonuca daha ulaşır ki, bu çelişki olur. Çünkü eğer anlama yetisiyle algıladığım şey töz olacaksa bu, duyularla algıladığım şeyden farklıdır ve dolayısıyla Descartes’in (iv) numaralı sonucu kabul edilemez (s.207-208).

Buna göre öncelikle Williams’ın bal mumunun donma veya kaynama derecelerinin de özüne dahil olması gerektiği iddiası, bal mumunu diğer şeylerden ayırt emek için gereklidir, fakat özünün ne olduğunu bilmek için yeterli değildir. Çünkü bu gibi nitelikler her zaman her yerde aynı değerde ölçülemez. Yine belirli bir renk olmasa da herhangi bir renkte olmanın bal mumunun özüne dahil edilmesi gerektiği itirazına da şeffaf yani renksiz cisimlerin varlığı ile cevap vermek mümkündür. Descartes (1985) *Felsefenin İlkeleri*’inde diğer tüm duyuşsal nitelikleri yanında şeffaf bir taşı toz haline getirmekle rengin de uzaklaştırılacağını ve böylece “*yer kaplayan bir şey olma dışında taş ideasında hiçbir şey kalmayacağını*” gösterir (s.227-228). Wilson da Descartes’in altta yatan amacının bizim cisim kavramımıza ait olan şeye dikkat çekmek olduğunu savunur. Ona göre Descartes böyle somut bir örneği sadece bizim bir şeyi renk vb. nitelikler olmadığında bile cisim olarak adlandırmaktan kaçınamayacağımızı göstermek için kullanır (Wilson, 1978, s.73). Yani kısacası bir şeyin cisim olması için uzayda yer kaplaması yeterlidir.

Ayrıca Descartes burada bal mumunu bal mumu yapan şeyin ne olduğu ile değil maddeyi madde yapan şeyin ne olduğu ile yani tözün ne olduğu ile ilgilenir. Ona göre duyulur niteliklerin taşıyıcı olarak düşünülebilecek töz, yer kaplayan, esnek ve değişebilir şeydir. Fakat esnek ve değişebilir yer kaplama, sadece akılla bilinir bir şey değil, aynı zamanda duyulur bir şeydir. Görünen o ki, bu iddia, Berkeley’in (1999) de haklı olarak bir cisimden tüm duyulur nitelikler çıkarıldığında geriye duyulur olan hiçbir şeyin kalmayacağı tespitine dayanır (s.111). Fakat burada Descartes ateşe atılmakla bal mumundan tüm duyuşsal niteliklerin çıkarıldığını iddia etmez, aksine ateşe atıldıktan sonra bal mumunun renginin değiştiğini, çok ısındığı için zor dokunulabilir olduğunu söyler. Buna göre Descartes değişen duyulur nitelikler için duyulmaz fakat sadece akılla bilinir yer kaplayan bir töz çıkarsamaktan uzaktır. Bu nedenle Descartes, “*peki sadece zihinle algılanan bu bal mumu nedir?*” sorusuna, “*kesinlikle gördüğüm, dokunduğum ve hayal ettiğim aynı bal mumudur*” cevabını verir (Descartes, 2008, s.22-23). Kanaatimizce Descartes’in cevabı ve dolayısıyla bal mumu deneyinin (iv) “*anlama yetisiyle ‘algıladığım’ ve duyularla algıladığım aynı*

şeydir” önermesi çeliőik değildir. Bu nedenle de zaten Descartes Şu sonucu çıkarır:

Çünkü eğer varsa, bal mumunu gördüğümüzü söyleriz, (fakat) rengine veya şekline dayanarak onun var olduğuna hükmettiğimizi değil... ve dolayısıyla gözlerimle gördüğümü düşündüğüm şeyi, gerçekte sadece zihnimde bulunan yargılama yetisiyle kavrarım (Descartes, 2008, s.23).

Buna göre Descartes için bal mumunun varlığı açık bir şekilde rengi veya şekli gibi duyusal niteliklerine dayanmaz. Tam tersine bal mumunun varlığı bir tür akıl yürütmeye ulaşılan zihinsel hükümdür. Bu tespitle Descartes, diş dünyanın varlığını duyularla algılama yerine bir tür akıl yürütmeye çıkarsadığımız sonucuna ulaşır. Yani biz bir varlığı algılamayız, birtakım ideaları algılarız ve bundan varlıklarını çıkarsarız. Dolayısıyla idealar algısal, varlık ise çıkarımsaldır. Curley (1978) de burada Descartes'ın birincil amacının normal insandan cisimlerin duyularla bildiğimiz tözsel bir varlık olduğuna fikrini elemek olduğunu söyler (s.214-215). L. J. Beck (1965) ise Descartes'ın buradaki tezinin bal mumunun varlığını varsaymaya hakkımız olmadığı gibi çok iyi bir gerekçeye dayandığını kabul eder (s.102).

Williams ise bal mumunu deneyinin ulaştığı bu epistemolojik sonucu (v) “normalde görme dediğimiz şey (ve muhtemelen diğer algı biçimleri için de geçerlidir) aslında bir yargıdır veya esasen bir yargıyı içerir” şeklinde ifade eder. Ona göre biz ısıdan sonra değişiklik göstermesine rağmen hala aynı bal mumu olduğunu bilmemiz deneye dayanmaz, aksine bizim değişikliklerine rağmen aynı kalan bir bal mumu kavramımıza dayanır. Bu nedenle ısıtıldıktan sonra hala aynı kalan balmumu kavramı saf aklın bir yargısıdır (Williams, 2005, s.208). Sonuç olarak ona göre bal mumu kanıtı hiçbir şekilde fiziksel şeylerin fiili varlığını kanıtlamayı amaçlamaz (s.212).

Williams'ın bal mumunu deneyinin bu sonucu için yaptığı tespitin doğru olduğuna düşünülebilir. Çünkü Descartes ateşe atılmasından önceki ve ateşe atıldıktan sonra yer kaplayan bal mumunun aynı olduğuna sonucunu sadece bir duyusal gözlem meselesi değil akılla verilen bir hüküm olarak değerlendirir ve bundan hareketle aslında bizim bal mumunun varlığını algılamadığımızı aksine zihinsel bir yetiyle çıkarsadığımızı savunur. Dolayısıyla bal mumu deneyinin sonucu dışımızda bir dünyanın varlığının duyusal algılarımıza dayanmadığı tam tersine zihinsel bir çıkarıma dayandığının kanıtlanması olarak anlaşılmaya uygun düşer. Bu durum ise aslında bal mumu deneyiyle

Descartes'ın dış dünyanın varlığının şüpheli olduğunu göstermeye çalıştığını ortaya koyar.

4. Nedenler ve Sonuçların Ontolojik Denkliği

Descartes, III. Meditasyon'a da dış dünyanın varlığından şüphe ile başlar. Öyle ki, ona göre önceden var olduklarından emin olduğu yer yüzü ve gökyüzü gibi duyularla algıladığı her şeyin varlığı şüphelidir. Bu durumda Descartes (2008) "*ben burada açıkça neyi algıladım?*" diye sorar ve bu soruya "*kesinlikle, bu şeylerin ideaları veya düşünceleri zihnime sunulmuştu ve şimdi bile bu ideaların bende var olduğunu inkâr etmem*" cevabını verir (s.25). Yani Descartes'ın şüphelendiği şeyler zihnindeki ideaların varlığı değildir, aksine idealara neden olduğunu düşündüğü zihnimizin dışındaki şeylerdir. Descartes "*bu ideaların kendilerinden kaynaklandığı ve bu ideaların mükemmel bir şekilde benzediği benim dışımda kesin şeylerin var*" olduğunu önceden doğru sanırken şimdi bunun yanlışlığını fark ettiğini söyler. Buna göre açıkça Descartes için algılama yoluyla zihnimizde bulunan ideaların kendilerine neden olan zihnin dışında bulunan ve idealara benzeyen şeyleri gösterdiği düşüncesi yanlış görünür. Hatta ona göre önceden doğru kabul ettiği bu düşüncesinde haklı olsa bile kendisinin haklılığı algıya bağlı değildir (Descartes, 2008, s.26). Yani zihnimizdeki ideaların ve onlara neden olan zihnimiz dışında idealara benzeyen şeylerin var olduğunu algıyla bilemeyiz. Çünkü algımız bize algımızın dışında bir varlığı göstermez. Dolayısıyla duyularla algıladığımız her şey bir ideadır ve bizim zihnimizde vardır. Bu noktada Immanuel Kant'ın (1998) dördüncü paralojizmde Descartes'ı şeylerin algımız dışındaki varlıklarının şüpheli olmasından hareketle duyulur olan yani zihnimizde bulunan her şeyden şüphe etmekle suçlaması hatalı görünür (s.425). Dahası sadece zihnimizdeki ideaları bilebileceğimizi düşünmesi açısından Descartes'ın bu noktada Berkeley kadar idealist göründüğünü söylemek yanlış olmaz.

Bu doğrultuda Descartes zihninde bulduğu ideaların kökenini sorgular. Ona göre bir ses duyduğumuzda veya bir şeyi gördüğümüzde ya da sıcaklık hissettiğimizde şimdiye kadar bu ideaların bize dışımızdan geldiğini düşünmüşüzdür. Fakat kendi dışımızdaki şeylerden geldiğini düşündüğümüz idealar hakkında sorulması gereken soru, bu ideaların onlara neden olan şeylere benzediğini düşünmek için hangi gerekçeye sahip olduğumuzdur. Ona göre öncelikle böyle düşünmek doğal görünür. Dahası tecrübeyle sabittir ki, bu idealar bizim irademize ve dolayısıyla da bize bağlı değildir. Örneğin şimdi eğer yanan bir sobanın yanında oturuyorsak istesek de istemesek de bir sıcaklık

duyumsarız (Descartes, 2008, s.27). Bu nedenle bizdeki sıcaklık duyumunun kendimizden farklı bir Şeyden yani yanında oturduğumuz sobadan geldiğini ve bize kendi benzerini gönderdiğini düşünürüz. Bununla birlikte Descartes söz konusu ideaların irademize bağlı olmamasının onların dışımızdaki Şeylerden geldiğini kanıtlamaya yetmeyeceğini düşünür. Çünkü ona göre bizde henüz bilmediğimiz bir yetinin bu ideaları ortaya çıkarması mümkündür. Örneğin rüyalarda gördüğümüz ve dokunduğumuz Şeyler dışımızda olmadıkları halde zihnimizde ortaya çıkabilmektedir. Fakat yine de idealarımızın dışımızdan geldiklerini kabul etsek bile bundan idealarımızın dışımızdaki Şeylere benzediğı sonucunu çıkaramayız. Çünkü örneğin güneş hakkında duyulardan gelen bir ideamız ve bizim kendi bilgilerimizden oluşturduğumuz bir fikrimiz söz konusudur. Fakat her ikisi de dışımızdaki güneşe hiçbir Şekilde benzer sayılamaz. Dolayısıyla akıl bize dışımızdaki güneŐten geldiğini düşündüğümüz güneş ideasının hiçbir Şekilde güneşe benzemediğini söyler (Descartes, 2008, s.28). Bu noktada Descartes Şimdiye kadar ki tüm bu düşüncelerinden hareketle dışımızda bir dünyanın var olduğuna ve bize kendisine benzeyen idealar gönderdiğine inanmasının kesin bir akıl yürütmeye dayanmadığı aksine kör bir eğilim olduğu sonucuna ulaşır (s.29).

Fakat bütün bunlara rağmen Descartes idealarımızın nedeni olan zihnimizin dışında Şeyler var değilse bizdeki ideaların sahip oldukları gerçekliğı nereden aldıklarını sorgular. Çünkü ona göre eğer dışımızda idealara neden olan hiçbir Şey yok ise bizdeki ideaların nasıl ortaya çıktığı bir açıklama ister.

Fakat Şimdi doğal ışık sayesinde açıktır ki, toplam ve etkin nedende en azından sonucundaki kadar çok gerçeklik bulunmalıdır. Çünkü, soruyorum, eğer sonuç gerçekliğini nedeninden değilse nereden alabilir? Ve eğer neden gerçekliğe sahip değilse, sonuca nasıl gerçeklik verebilir? O halde ortaya çıkar ki, hiçbir Şey yoktan meydana gelemez ve daha mükemmel olan (yani kendinde daha çok gerçeklik taşıyan) daha az gerçek olandan doğamaz. Ve bu, gerçekliğı fiili veya formel olan bu sonuçlar hakkında açıkça doğru değildir sadece, dahası nesnel gerçekliğı söz konusu olan idealar hakkında doğrudur (Descartes, 2008, s.29).

Burada Descartes'ın kullandığı ilke aslında Parmenides tarafından savunulan ve felsefede en temel doğru olarak kabul edilen 'varlık vardır, yokluk yoktur, vardan yok olmaz, yoktan da var olmaz' düşüncesine dayanır. Bu ilkeye göre zihnimizdeki idealar birer sonuçtur ve bu sonuçlar kendi kendilerine ortaya

çıkamaz ve bir nedene ihtiyaç duyar. Dahası nedenler ile sonuçların ontolojik olarak denk olması gerekir. Değilse sonuçtaki nitelikler, yoktan meydana gelmiş sayılır. Çünkü hiçbir şey yoktan meydana gelemez. Dolayısıyla sonuçlar nedenlerinden hiçbir şekilde ontolojik olarak daha gerçek veya daha mükemmel olamaz. Tersinden söylenirse, nedenler, sonuçları kadar veya onlardan daha çok gerçeklik taşımalıdır. Bu durum hem bizatihi şeyler hem de onların zihnimizde bulunan ideaları hakkında geçerlidir. O halde bizim zihnimizdeki ideaların zihnimiz dışında ontolojik olarak kendilerine denk veya daha gerçek nedenleri olması gerekir.

Descartes'ın bu ilkesine bazı düşünürler tarafından itirazlar yöneltilir. Örneğin çağdaşı Marin Mersenne doğada bitkilerin, böceklerin ve hayvanlar gibi canlıların aslında güneş, toprak ve su gibi cansız şeylerden meydana geldiğinin gözlendiğini iddia eder (Descartes, 2008, s.85). Descartes ise söz konusu ilkeye dayanarak canlıların söz konusu cansız şeylerden türediği iddiasını reddeder. Ona göre güneş, toprak ve su canlıların nedeni değildir (s.89). Kanaatimizce bu cevabında Descartes'ın haklı olduğu Luis Pasteur'un konuya ilişkin deneyi ve ortaya koyduğu "*hayat hayattan gelir*" ilkesiyle doğrulanmış görünür (Oro, 2002, s.13). Yine Kant (1998) da maddesel değişimlerde girenler ile çıkanların ve hareketin iletilmesinde etki ile tepkinin birbirine eşitliğini sentetik *a priori* yani deneye dayanmayan ve zorunlu bir bilgi olarak kabul eder (s.145). Dahası nedenler ile sonuçların ontolojik denkliği ilkesine dayanan maddenin ve enerjinin korunumu yasaları ile hareket yasaları günümüzde modern bilim tarafından da onaylanır.

Kenny de bu ilkeyi David Hume'un eleştirisinden sonra sorgulanmaksızın kendinden açık bir doğru saymasa da birçok durumda makul olduğunu düşünür. Örneğin bu ilkeye göre 100 derecenin altında bir ısıya sahip olan sobanın suyu kaynatmayacağını peşinen söyleyebiliriz (Kenny, 1968, s.132).

Fakat Williams ise bu ilkenin uzun bir zaman boyunca düşünürlere apaçık görünse de Hume'un bu ilkenin kısır döngü olduğunu gösterdiğini iddia eder. Williams'a göre nedenlerin sonuçları kadar gerçeklik taşıması gerektiği kabul edilse bile bu sadece nedenlerin olduğu durumlara uygulanabilir. Bundan hareketle bir şeyin yoktan meydana gelmesinin imkânsız olduğunu savunmak her şeyin bir şeyden meydana gelmesi gerektiği yani her şeyin bir nedeni olması gerektiği anlamına gelir ki, kanıtlanması gereken de zaten budur (Williams, 2005, s.126).

Hume gerçekten de bir şeyin üretken bir neden olmadan var olmaya başlayabileceğinin imkansızlığını göstermeden her değişime veya her yeni var

oluŐa bir neden gerektiğini kanıtlayamayacağımızı söyler. Ona göre birinci önerme kanıtlanmadıkça ikincisi de kanıtlanamaz. Hatta ikinci önerme de kesin bir kanıttan yoksundur. Çünkü tüm idealar birbirinden ayrılabilir hatta neden ve sonuç ideaları da birbirinden ayrılabilir. Öyle ki bir neden ideası eklemeyen bir Şeyi Şimdi yok daha sonra ise var olarak düşünebiliriz. Dolayısıyla neden ideasını bir varlığın başlangıcından ayırmak hayal gücünde mümkündür. O halde bu nesnelere birbirlerinden ayrılmalrı mümkündür ki hiçbir çelişki veya saçmalık göstermez (Hume, 2009, s.134).

Öncelikle belirtmek gerekir ki, 'her Şeyin bir nedeni vardır' önermesinin doğruluğunu iddia etmek mümkün değildir. Çünkü her Şeyin bir nedeni olursa bu durum nedenlerin sonsuzca geriye gitmesini gerektirir ki, sonsuz bir nedenler zinciri sona ermeyeceği için Şimdiki nedenlerin ortaya çıkması mümkün olamaz. O halde nedenler sonsuza gitmez, dolayısıyla bir baŐlangıcı vardır. Buna göre doğrusu her Şeyin değil ancak sonradan olan Şeylerin bir nedeni olduğunu söylemektir. Sonradan var olan Şeylerin bir nedeni olduğunu söylemek ise sonradan var olan Şeylerin kendi kendilerinin nedeni olmadıklarını söylemektir. Çünkü kendi kendilerinin nedeni olsalar her zaman var olmaları gerekir. Sonradan var olduklarına göre varlıkları kendileri dışında bir nedenden dolaydır. O halde sonradan var olan her Şeyin bir nedeni vardır. EĞer bu sonuç kanıtlanmış olarak kabul edilirse sonradan var olan hiçbir Şeyin de yoktan yani nedensiz meydana gelebileceği de aynı Şekilde kabul edilmeyi gerektirir. Sonuç olarak Hume'un aksine sonradan olan hiçbir Şeyi nedensiz olarak açıklamak mümkün değildir. Sonuçta Williams ve Hume'a cevap olarak insan zihninin sonradan var olmaya başlayan hiçbir Şeyi nedensiz olarak kabul edemeyeceği söylenebilir. Fakat onlar burada neden ve sonuç idealarının birbirinden bağımsız olarak düşünölebileceğini savunurlar ve bu iddialarının temelinde yine onların deneycilikleri yatar. Çünkü deney bize neden ve sonuç idealarının birbirine bağlayan hiçbir Şeyi göstermez. Fakat buna karşı olarak Kant'ın (1998) dediği gibi 'sonradan olan Şey' kavramına 'neden' kavramının bağlanması deneye dayanmasa da zihnimiz tarafından zorunlu ve evrensel olarak *a priori* bağlandığını kabul etmek gerekir (s.131-132). Yani nedensellik zihnimizin bir iŐlemidir, deneyde gösterilememesi reddini gerektirmez.

Bütün bunlara göre Descartes'ın sonuçların kendilerine ontolojik olarak denk veya daha mükemmel nedenleri olması gerektiği ilkesini kabul etmesi yanlış sayılamaz. Ona göre bu noktadan sonra yapılması gereken Şey, cisimlerle ilgili ideaların incelenmesi ve bu ideaların nedeninin kendisi mi yoksa kendisi dışında mı olduğunu belirlemesi kalmıştır. II. Meditasyon'da bal mumu ideasını

incelerken fark ettiği üzere bazı idealar açık ve seçik biçimde algılanır. Bunlar “uzayda yer kaplama”, “şekil”, “yer” ve “hareket” idealarıdır. Ayrıca bu idealara “töz, zaman ve sayı fikri de eklenebilir.” Fakat bunların dışında kalan “ışık, renkler, sesler, kokular, tatlar, sıcak ile soğuk ve diğer dokunsal nitelikler” açık ve seçik olarak algılanmazlar. Öyle ki, bu ideaların gerçek şeylerin karşılığı olup olmadığı da bilinemez. Çünkü örneğin sıcak, soğukun yokludur ve soğuk da sıcaklığın yokluğudur. Bu nedenle böyle idealar herhangi bir varlığı göstermediği için yanlış sayılabilir. Dolayısıyla Descartes için bu idealara insanın kendisinin dışında bir neden aramak gerekmez. Hatta ona göre doğal akılla bu ideaların yoktan meydana geldikleri yani doğamızdaki bir kusurdan dolayı bizde buldukları söylenebilir (Descartes, 2008, s.31).

Bu noktada Kenny (1968) Descartes’ın bu şekilde birincil ve ikincil nitelikler ayrımı için açık ve seçik algılanma şeklinde dördüncü kanıtını getirdiğini düşünür (s.212). Fakat birincil ve ikincil nitelikler ayrımı Berkeley tarafından ciddi şekilde eleştirilir. Ona göre eğer ikincil nitelikler bizde bulunuyor ise idea olan birincil niteliklerin de bizde bulunduğunu söylemek gerekir. Çünkü ikincil niteliklerin bizde bulunduğuna dair kanıtlar birincil nitelikler için de geçerlidir (Berkeley, 1999, s.30). Buna göre Descartes’ın birincil ve ikincil nitelikler ayrımı eleştiriye açık görülebilir, fakat o bunda ısrarlı görünmez, çünkü hepsinin kendi doğasından kaynaklanabileceğini kabul eder.

Öyle ki, Descartes öncelikle töz, zaman ve sayı fikirlerinin de kendi doğasından türetilebileceklerini söyler ve daha sonra buna benzer olarak yer kaplama, şekil, yer ve hareket idealarının da her ne kadar kendisinde denk olarak bulunmasa bile daha yüksek bir şekilde bulunmasını mümkün görür. Çünkü biz düşünen bir şey olarak bir töz sayılırız ve bu idealar da tözün çeşitli modlarından başka bir şey değildir (Descartes, 2008, s.32). Bunun anlamı aslında Descartes’ın açık ve seçik algıladığını iddia ettiği yer kaplama vb. ideaların da kendi dışımızda bir nedeni olduğundan şüphe etmeye devam ettiğidir.

5. Tanrı Beni Aldatmaz

Descartes (2008) dış dünyanın varlığından Tanrı’nın aldatıcı olması nedeniyle şüphe etmesine karşı ancak III. Meditasyon’da Tanrı’nın varlığını kanıtladıktan sonra aldatıcı olamayacağını da düşünür (s.37) ve bu düşüncesini IV. Meditasyon’da bir kanıt olarak ileri sürer. Öyle ki, duylardan uzak olarak düşündüğünde hakkında en az bilgi sahibi olduğu şey, dış dünya iken bunun aksine en çok bilgi sahibi olduğu şeyin ise kendi zihni ve Tanrı’nın varlığı

olduğunu fark eder. Bu doğrultuda Tanrı'nın varlığının bilmenin kendisini hakikate götüreceğini düşünür. Çünkü Tanrı'nın doğası en mükemmel olmaktır. Dolayısıyla Tanrı'dan en mükemmel olmasına aykırı bir Şey beklenemez. Bu da Descartes'ı Tanrı'nın kendisini aldatmayacağını düşünmeye sevk eder:

Hepsinden önce, fark ediyorum ki, Onun (Tanrı'nın) beni kandırması mümkün olamaz. Çünkü tüm kandırma ve aldatmalarda bir miktar eksiklik bulunması gerekir ve her ne kadar kandırmaya gücü yetmek, bir zekâ veya güç belirtisi olarak görünürse de yine de kandırmak istemek, hiç Şüphesiz Tanrı'nın sahip olmadığı kötülük veya zayıf akıllılık kanıtıdır (Descartes, 2008, s.38).

Buna göre Tanrı'nın en mükemmel varlık olması, aldatıcı olmasıyla uyumsuzdur. Bununla birlikte Descartes'a çağdaşı Thomas Hobbes tarafından itiraz edilir. Çünkü Hobbes'a göre, doktorların hastalarının sağlığı için veya babaların çocuklarının iyiliği için aldatmaya başvurduklarında kötü bir Şey yapmadıkları genel olarak kabul görür. Buna benzer bir Şekilde Tanrı'nın bizim iyiliğimiz için bizi aldatabileceği kabul edilebilir. Dolayısıyla Descartes'ın Tanrı'nın bizi aldatmayacağına dair inancı, evrensel olarak doğru görünmez ve bundan da “o halde cisimler vardır” sonucu çıkmaz. Bu itiraza Descartes'ın cevabı ise kendi sonucunun hiçbir Şekilde aldatılmayacağımızı gerektirmediğidir. Çünkü ona göre aldatıldığımız durumlar vardır. Argümanın gerektirdiği Şey ise sadece hataya düşmemizin Tanrı'nın bizi aldatmak istediğinin kanıtı olabileceği durumlarda aldanmayacağımızdır ki, bu da Tanrı'nın özüne aykırıdır (Descartes, 2008, s.123).

Bununla birlikte Tanrı'nın bizi aldatmayacak olmasından dolayı bize yanılmayacak bir anlama yetisi vermesi gerekli görülebilir. Fakat Descartes'a göre, böyle olsa bile bundan bizim hiçbir zaman yanılmayacağımız sonucu çıkmaz. Çünkü bazen yanıldığımız gerçeği tecrübemizle sabittir. Bunun nedeni bizim insan olarak Tanrı'nın sahip olduğu mükemmellikten uzak bir varlık olmamızda bulunabilir. Fakat bu cevap herkesi ikna etmez. Çünkü Tanrı gibi en mükemmel bir varlığın eserinin de yeterince mükemmel olması gerekir. Dolayısıyla Tanrı'nın bizi yanılmayacak Şekilde yaratabilecek olmasını beklemek yanlış sayılmaz (Descartes, 2008, s.39).

Bu durumda Tanrı'nın bizi neden hiç yanılmayacak Şekilde yaratmadığı sorusuna bir cevap vermek gerekir. Bu soruya karşı Descartes üç Şekilde cevap verir: Birincisi, Tanrı'nın bizi yanılabilir Şekilde yaratmasının bilmediğimiz

bir hikmeti olabileceğidir. Çünkü insan sınırlı bilgisi ile her şeyi bilemez. İkincisi, meseleyi tek başına ele almak değil şeylerin bütününe bakmaktır. Çünkü bir şey tek başına ele alındığında kusurlu görünse bile diğer şeylerle bütün olarak bakıldığında kusursuz görünebilir. Bu nedenle insan doğasının yanılabilmesini tek başına değil diğer şeylerle bütün olarak değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla Descartes Tanrı'nın sonsuz gücünü dikkate aldığına şimdiki kadar varlığından şüphe duyduğu dış dünyanın Tanrı tarafından yaratabileceğini kabul eder. Üçüncüsü ise yanılmasının nedeninin kendi zihni ve iradesi olabilmesidir. Zihin ile insan ideaları algılar ve bu açıdan zihnin doğasında yanılmak için bir neden görünmez (Descartes, 2008, s.40). İrade özgürlüğü de bir şeyi seçmek veya reddetmekten ibarettir (s.41). Ancak iradenin alanı zihnin alanından daha büyüktür (s.42). Yani insanın iradesini kontrol edebilmesi oldukça zordur. Bu bakımdan insan zihninin anlamadığı şeyler hakkında da iradesini kullanır ve bu da onun yanılmasının nedeni olur. Buna göre Descartes kendinin yanılmasının nedenini de önceden doğru diye kabul ettiği şeylerin birtakım şüpheler nedeniyle yanlış oldukları yönünde seçimde bulunması olduğunu kabul eder. Dolayısıyla Descartes'a göre iradesini yanlış seçim yapmaktan korumasının yolu, doğru olduğunu açık ve seçik olarak algılamadıkça karar vermektir kaçınmasıdır (s.43). Diğer bir deyişle yanılmak açık biçimde karar veren iradeye bağlı iken yanılmadan kurtulmak da ancak doğruluğu açık ve seçik algılamaya dayanır. Bu nedenle doğruluğunu açık ve seçik algılamadıkça bir şey hakkında karar vermektir kaçınmak en iyi seçenektir.

Bu durumda Wilson (1978), Descartes'ın açık ve seçik bir algıya sahip olmadıkça karar vermektir kaçınabileceğine dair düşüncesini bir argüman formunda ele alır (s.130) ve bir kişinin iradesiyle kabul ettiğinde veya reddettiğinde yanılabilmesini bildiğinde karar vermektir kaçınıp kaçınamayacağını tartışır. Ona göre bir iddianın lehinde veya aleyhinde kanıtlar eşit olduğunda karar vermektir kaçınmak bizim elimizde midir? Wilson böyle bir durumda inanç oluşturmaktan kaçınmanın bizim elimizde olduğunu empirik olarak makul bulmaz. Eğer bu iddia doğru ise bizi her zaman irademizi kontrol edecek şekilde yaratmadığından dolayı IV. Meditasyon'daki sınırlı şekliyle Tanrı'nın aldatıcı olduğu söylenebilir. Fakat bu yine de Wilson'a göre III. Meditasyon'daki şekliyle Tanrı'nın aldatıcı olduğu anlamına gelmez. Yani Tanrı bizi algılarımız hakkında aldatıyor olamaz (Wilson, 1978, s.131). Wilson'ın bu itirazı, hükmü askıya alma anlamında agnostisizmin imkansızlığını ifade eder. Bununla birlikte kanıtların eşit olması bizim karar vermek için özgürlüğümü azaltmaz aksine daha da artırır ve bu nedenle irademiz çok daha kontrol altında sayılır. Dahası

insanda iradeden başka ideaları algılayan ve bu algısında yanılması mümkün olmayan bir zihin bulunur. Dolayısıyla yanılmamızın nedeni olabilen irademizi karar vermekten kaçınmak şeklinde kullanırsak geriye yanılmanın mümkün olmadığı zihnimizdeki idealar kalır. Descartes da zaten böyle düşündüğü için Şu sonuca ulaşır:

Her açık ve seçik algı bir şeydir ve dolayısıyla yoktan meydana gelemmez, aksine zorunlu olarak Tanrı'dan yani doğası aldatmaktan uzak olan bir yüce varlıktan gelir. Dolayısıyla bu Şüphesiz olarak doğrudur (Descartes, 2008, s.45).

Peki ama açık ve seçik algılar niçin doğrudur? Michael Della Rocca'nın da söylediği gibi eğer Tanrı açık ve seçik algıların yanlış olmasına izin verirse Tanrı bizi aldatmış olur ve bizim yanılmamızdan Tanrı sorumlu tutulur. Halbuki Tanrı'nın aldatması en mükemmel varlık olmasına aykırıdır. Dolayısıyla Tanrı açık ve seçik algıların yanlış olmasına izin veremez. Böylece Descartes açık ve seçik algıların doğruluğunu garanti altına almış olur (Rocca, 2006, s.156).

6. Dış Dünyanın Varlığının Kanıtı

Descartes VI. Meditasyon'da dış dünyanın varlığı hakkında tüm düşüncesini gözden geçirir. Öyle ki, bu meditasyonda önceden duyularla edindiği için doğru kabul ettiği şeyler ile onları doğru kabul etmesinin nedenlerini ortaya koyar ve daha sonra onlardan Őüphelenmesinin gerekçelerini tartışmayı amaçlar. Ona göre öncelikle kendimizi bir beden olarak duyumsarız ve bu beden sayesinde renkler, kokular, tatlar ve sesler gibi birtakım duyular ediniriz. Öyle ki, bu duyularla yeri, göçü ve cisimleri birbirinden ayırt ederiz. Kendilerini bizim zihnimize sunan bu şeylerin idealarının, bizim zihnimizden tamamen farklı olan yani onları üreten zihnimizin dışındaki cisimlerden geldiğine inanırız. Yani duyularımıza dayanarak dış dünyanın varlığını kabul ederiz. Çünkü, birinci olarak, duyularımızda bu ideaların ortaya çıkması bizim irademize bağlı değildir. İkinci olarak duyulardan gelen bu idealar, zihnimizdeki doğuştan getirdiğimiz veya kendi oluşturduğumuz idealardan çok daha canlı ve farklıdır (Descartes, 2008, s.53). Dahası bu ideaların kendisinden başka onları üreten şeylere dair hiçbir fikrimiz bulunmadığı için bu şeylerin idealara benzediğini varsayarız. Yine idealarımızın da duyulardan geldiğini düşünerek önceden duyulardan olmayan hiçbir şeyin zihinde de var olmayacağını kolayca kabul ederiz. Dolayısıyla ilk

bakışta idealar bize başka şeylerden gelmiş olmalıdır. Yani dışımızda cisimsel bir dünyanın var olması gerektiği sonucunu çıkarırız. Fakat Descartes için dış dünyanın varlığını kabul etmemizin doğruluğundan şüphelenmemiz için de yeterince gerekçe vardır. Birincisi, duyuların yanılabilirliğidir. Çünkü bazen kuleler belli bir mesafeden yuvarlak görünürken yakınlaşınca dörtgen görünür ve onların üstüne konan dev heykeller aşağıdan bakılınca hiç de büyük değildir (s.54). İkincisi ise rüya kanıtıdır. Öyle ki, uykudaki rüyaların kendimizin dışında bir kaynaktan geldiğine inanmazken uyanıklıkta görünen şeylerin de dışımızdaki şeylerden geldiğine inanmamak için bir neden göremeyiz. Üçüncüsü, duyu algılarının irademize bağlı olmaması onların bizim dışımızda bir şeyden geldiğini göstermez. Çünkü bizde bilmediğimiz onları üreten bir yeti var olabilir (s.55).

Buraya kadar duyuların bize gösterdiği şeylerin dışımızdaki varlığından şüphe etmek için üç gerekçe ortaya koyan Descartes, daha sonra bu gerekçelerden rüya kanıtını ve duyu algılarının irademize bağlı olmaması gerekçesini geri çeker. Rüya kanıtını geri çekmesindeki neden Descartes'ın artık rüyalar ile uyanıklıktaki algıları birbirinden ayırt edecek bir kriter bulmasıdır. Bu kriter, hafızasının rüyaları uyanıklıktaki algıları gibi birbirine bağlayamaması olarak ifade edilebilir. Çünkü rüyalardaki algılar, uyanıklıktaki algılar gibi birbiriyle tutarlı olarak ortaya çıkmaz, aksine bir anda başlayıp bir anda sona erer. Bu durum da Descartes'ın (2008) rüyaları beynimizin ürettiğini düşünmesine neden olur (s.63). Malcom'a (1962) göre Descartes tarafından verilen bu cevap tutarlılık ilkesinin en iyi ifadesidir (s.105).

Duyu algılarına yani bizdeki idealara gelince Descartes'a göre onları üreten bizde veya dışımızda etkin bir yeti olması gerekir. Fakat bu etkin yeti bizde olamaz. Çünkü bu yeti öncelikle hiçbir şekilde düşünceyi içermez ve ikinci olarak bu idealar benim etkim olmadan meydana geldikleri gibi benim irademe karşı olarak da meydana gelebilir. Dolayısıyla bu etkin yetinin benden farklı bir tözde bulunması gerekir (Descartes, 2008, s.56).

Buna göre Descartes önceden ideaların irademize bağlı olmamasının onların nedeninin bizim dışımızda olmasını gerektirmeyeceğini kabul etmiş iken şimdi ise bu ideaların bir düşünce içermemesinden ve bizim irademize karşı olarak ortaya çıkmalarından dolayı onların nedeninin bizim dışımızda olması gerektiğini iddia eder. Bu durumda önceden savunduğu bir gerekçeyi şimdi geri çekmesi, bir çelişki olarak görülebilir. Fakat James Stuart'a göre bunun bir çelişki olduğunu düşünmemek gerekir. Çünkü Descartes bu noktada önceden bilmediği bir şeyi fark etmiştir. Bu da kendisinin ve uzayda yer kaplayan bir

Őeyin farklılıđıdır. Ona göre kendisi dűőünen bir Őeydir ve bu nedenle uzayda yer kaplayan cisimlere neden olan Őey, dűőünen bir Őeyin parçası olamaz. Çünkü uzayda yer kaplayan cisimler dűőünce içermez (Stuart, 1986, s.23-24). Yani kısacası uzayda yer kaplayan Őeylerin dűőünce içermemesi, aslında onların nedeninin bizdeki veya bizim dűőümüzdeki dűőünen bir yeti olmadıđını gösterir. Yine duyuusal ideaların bizim irademize bađlı olmaması da onların nedeninin bizim dűőünen yetimiz olmadıđının bir kanıtı sayılır.

Dahası Descartes idealara neden olan bu tözün de neden olduğu idealarımızdaki niteliklerin gerçekliğine birebir veya daha fazla bir Şekilde sahip olmasını gerekli görür. Diğer bir deyişle neden ile sonuçları arasında ontolojik bir denklik bulunmalıdır. Öyle ki, yol açtığı sonuçtaki niteliklerden yoksun bir töz neden olarak kabul edilemez. Dolayısıyla Descartes'a göre "bu tözün ya bir cisim ya cisimsel bir doğa ya bir Tanrı ya da cisimden daha asil başka bir yaratık olması" gerekli görünür. Fakat Tanrı bir aldatıcı varlık olmadığı için bu ideaları bize kendisi doğrudan veya başka bir yaratık aracılığı ile veriyor olamaz. Ayrıca Tanrı bize bunun doğruluğunu bileceğimiz bir yetenek vermemiştir ve aksine bizi bu ideaların nedeninin cisimler olduğuna inanmaya eğilimli kılmıştır. Bütün bunlara göre Descartes Şu sonucu çıkarır:

Ve dolayısıyla cisimsel Şeyler vardır. Belki, bununla birlikte, onların hepsi tam olarak benim onları duyuularla algıladığım gibi var değildir. Çünkü bu duyuusal algı çok belirsiz ve çoğu bakımdan karışıktır (Descartes, 2008, s.56-57).

Bunun anlamı duyuusal idealarımıza karŐılık gelen maddesel bir dűő dünyanın var olması gerekir, fakat bu maddesel dűő dünyanın algıladığımız gibi olduğunu bilemeyiz. Bu durumda Descartes'ı felsefi olarak dűőümüzde bizden bağımsız maddesel bir dünyanın varlığını kabul eden bir realist olarak görmek mümkün müdür? Wilson'a göre Descartes'ı nedensel realist veya temsili realist olarak adlandırmak zor görünür. Çünkü VI. Meditasyon'a göre idealarla onlara neden olan cisimler Őeyler arasındaki iliŐki "ok zayıf" ve dahası "biliŐsel içerikten neredeyse yoksundur" (Wilson, 1978, s.178). Diđer bir deyiŐle Descartes, idealarımızın tamamen kendilerine benzeyen birtakım maddesel cisimlerden geldiğini söylemez ve aksine bundan Őüphe eder. Bu bakımdan kanaatimizce de Descartes algıladığımız dünyanın algılandığı gibi gerçek olduğunu kabul eden bir realist değil aksine Őüphecidir.

Buna göre Descartes'ın dış dünyanın varlığına dair argümanını, Stuart'ın 5. önerme ile başlayan formuna ilk dört önermeyi de ekleyerek şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Duyularımızda ortaya çıkan ideaların bizde veya bizim dışımızda bir nedeni olmalıdır.

2. İdealarımızın nedeni bizde olamaz. Çünkü idealarımız düşünce içermez ve bizim irademize bağlı değildir.

3. O halde idealarımızın bizim dışımızda bir nedeni olmalıdır.

4. İdealarımızın nedeninin idealarımızdaki niteliklere denk veya daha fazla bir şekilde gerçekliğe sahip olması gerekir.

5. Tanrı, bize, idealarımızın veya algılarımızın nedeni olan maddesel şeylerin var olduğuna inanmaya doğal bir eğilim vermiştir.

6. Bu inancımızın yanlış olduğunu bilebileceğimiz başka bir yeti de vermemiştir.

7. Bizim duyularımızdaki idealara maddesel cisimler değil de Tanrı, kendisi veya başka bir varlık aracılığıyla neden olursa bir aldatıcı sayılır.

8. Fakat Tanrı bir aldatıcı değildir.

9. O halde maddesel cisimlerden başka ne Tanrı ne de başka bir yaratık duyusal idealarımızın nedeni değildir.

10. Ne ben ne Tanrı ne de başka bir yaratık duyusal idealarımızın nedeni olmadığından dolayı onların nedeninin maddesel cisimler olması gerekir.

11. O halde maddesel cisimler var olmalıdır (Stuart, 1986, s.25).

Desmond M. Clarke da Descartes'ın bu kanıtını benzer öncüllerle ifade eder. Fakat 4. öncülde verdiğimiz idealarımızın nedenlerinin kendilerine denk veya daha fazla bir şekilde gerçeklik taşıması gerektiği ilkesini ihmal eder. Ancak kanaatimizce bu öncül olmadan algılarımıza karşılık olarak zihnimizin dışında bir varlığın çıkarsanması mümkün görünmez. Bunun yanında Clarke dış dünyanın varlığı hakkında şüpheci olanlar için bu argümanın ikna edici olmaktan uzak olduğunu düşünür. Kısmen bunun nedeni argümanın Tanrı'nın varlığına ve aldatıcı olmamasına bağlı olmasıdır. Bununla birlikte ona göre Tanrı'nın varlığına ve aldatıcı olmadığına başvurmadan da bir yorum yapılabilir. Bu yoruma göre Descartes, kontrolümüz altında olmayan birtakım tecrübelerin pasif bir öznesi olmamızın basit bir açıklamasının ne olduğunu sorabilir. Tanrı'ya ve Tanrı'nın aldatıcı olmadığına başvurmadan en açık cevap kısaca böyle idealara sahip olmamızın nedeni zihnimizin dışında gerçekliklerin var olmasıdır (Clarke, 2006, s.173-174).

Argümanı inceleyen Stuart ise Descartes'ın argümanının temelde nedenlerin sonuçları kadar gerçeklik taşıması ve Tanrı'nın aldatıcı olmaması ilkeleri üzerine dayandığını ve bu ilkelerin güçlü olduğu kabul edilmedikçe maddesel cisimlerin var olduğunu kanıtlamayacağını söyler. Ona göre Descartes'ın argümanının kabul edilmemesi bu nedenlere dayandırılabilir. Dolayısıyla bu argüman çelişki içermesinin değil Şüpheli ilkelere dayanmasının kurbanı sayılır (Stuart, 1986, s.25). Buna göre Stuart'ın argümanı yeterince ikna edici bulmadığı düşünülebilir.

Curley ise Descartes'ın argümanının az sayıdaki okuyucuya ikna edici gelebileceğini ve kendisinin de argümanı savunmaya teşebbüs etmeyeceğini söyler. Ona göre diş dünyanın varlığına dair bu argüman, idealarımız için nedensellik talep eden Şüpheli bir ilkeye dayalıdır. Descartes'ın kendisi de argümanı için çok fazla bir Şey iddia etmez. Çünkü argümanı değerlendiği Snopsis'te Descartes diş dünyanın varlığına götüren nedenlerin zihnimizin ve Tanrı'nın varlığını çıkarsayan nedenler kadar sağlam olmadığını düşünür. Bu nedenle bazı insanlar Descartes'ın bu tavizinde diş dünyanın varlığını aldatıcı olmayan bir Tanrı ile temellendirmeyi amaçlamadığını düşünebilirler. Bununla birlikte Curley'e göre bu konuda en iyi görüş, Descartes'ın cisimsel Şeylerin varlığını kanıtlamakla ilgilenmediğidir. Çünkü bunun, kendisinin büyük iddiaları içinde en az tartışmalı konu olduğunun farkındadır. Aksine Descartes'ın ilgisi, maddesel Şeylerin varlığını kanıtlamanın bizim idealarımızın her bakımdan temsil ettikleri gibi olan Şeylerin varlığını kanıtlamak anlamına gelmediğini vurgulamaktır (Curley, 1978, s.230). Yani Descartes'ın gerçek amacı, idealarımızın dışımızda nedenleri olması gerektiği, fakat bu nedenlerin bizim algıladığımız Şeyler gibi olmasının gerekmediğine dikkat çekmektir.

Son olarak Descartes'ın kendisi de bu argümanın diş dünyanın maddesel varlığını kanıtladığına ikna olmuş mudur? diye sorulabilir. Bu sorunun cevabı Descartes'ın Meditasyonlar için yazdığı Synopsis'teki VI. Meditasyon'un yorumunda karşımıza çıkar. Ona göre maddi Şeylerin varlığına bizi götüren nedenler, dünyanın gerçekten var olduğu, insanların bedenlerinin bulunduğu ve benzeri Şeyleri kanıtlamak hususunda çok yararlı sayılmaz. Fakat bu nedenler bizim zihnimiz ve Tanrı'nın varlığı konusunda faydalıdır. Çünkü bizim zihnimiz ve Tanrı'nın varlığı insan aklının kavrayabileceği tüm nedenlerin en kesin ve açık olanıdır (Descartes, 2008, s.12). Buna göre diyebiliriz ki, Descartes'ın kendisinin de diş dünya üzerindeki Şüphesi bu argümanla tam anlamıyla ortadan kalkmış sayılmaz.

7. Sonuç

Descartes tarafından dış dünyanın varlığına dair başvurduğu tüm şüpheli argümanlar eşit derecede güçlü görünmez. Duyuların bazen yanıltılması, bazı insanların delilik hastalığına yakalanması ve rüya görmek, algılarımızla ilgili geçici durumları ifade eder ve bizim bunların dışında doğru algılara sahip olduğumuz gerçeğini içinde barındırır. Bu durum Descartes'ın bu şüpheli argümanları kabul ettiği izlenimini vermez. Bunun dışında bize bu dünyayı var olmadığı halde var gibi göstermeye gücü yeten bir Tanrı'nın bizi aldatıyor olabileceği şüphesini III. ve IV. Meditasyon'a kadar cevaplamaması Descartes'ın bu şüpheliyi ciddiye aldığı anlamına gelebilir.

Yine Descartes'ın ateşe atıldıktan sonra geriye kalan yer kaplayan şeyin aynı bal mumu olduğunu düşünmemizin duyulara dayalı olmadığı dahası zihinle yapılan bir yargı olduğunu tespiti, dış dünyanın varlığının da bir duyu nesnesi değil zihinsel çıkarım olduğunu gösterir ve bu da dış dünyanın varlığından şüphe etmesinin diğer bir gerekçesi sayılır. Çünkü varlığı çıkarımsal olan şey, şüphelidir. Bununla birlikte duyuların bize gösterdiği şeyler zihnimizdeki idealarımızdır ve bir neden olmadan yani yoktan zihnimizde ortaya çıkmaları kabul edilemez. Bu durum idealarımızın ontolojik olarak en azından kendilerine denk veya daha gerçek birtakım nedenleri olmasını gerektirir. O halde idealarımızın bir nedeni olmalıdır. Bu nedenle biz idealarımızın kendimiz dışında birtakım cisimlerden geldiğini düşünürüz. Ancak zihnimizdeki ideaların nedeni eğer cisimler değil de başka bir şey ise Tanrı bizi aldatmış sayılır. Fakat Tanrı aldatıcı bir varlık değildir. Çünkü aldatmak eksiklik ve zayıflıktan doğar. Halbuki Tanrı en mükemmel varlıktır. Bu nedenle aldatmak Tanrı'nın en mükemmel olmasına uygun düşmez. Dolayısıyla idealarımızın nedeni cisimlerden başka şeyler olamaz. O halde dışımızda birtakım cisimler vardır. Bununla birlikte Descartes dışımızdaki dünyanın bizim onu algıladığımız gibi olduğunu düşünmez. Çünkü ona göre duyular belirsiz ve karışıktır. Bu durum onun algıladığımız gibi bir dış dünyanın var olduğundan şüphe etmeyi sürdürmesinin nedeni sayılır.

Bütün bunlara göre Descartes'ın duyularla algıladığımız gibi bir dış dünyanın var olduğunu kabul eden bir realist değil aksine bundan şüphe duyan bir şüpheli olduğunu söylemek doğru olur.

Kaynakça

Descartes, R. (2008). *Meditations on First Philosophy with Selections from the Objections and Replies*. (Çev. Michael Moriarty). Oxford: Oxford University Press.

Walsh, W. H. (1963). *Metaphysics*. London: Hutchinson University Library.

Frankfurt, H. G. (2008). *Demons, Dreamers, and Madmen*. New Jersey: Princeton University Press.

Moore, G. E. (2013). *Philosophical Papers*. London: Routledge.

Malcom, N. (1962). *Dreaming*. London: Routledge & Kegan Paul.

Kenny, A. (1968). *Descartes*. New York: Random House.

Wilson, M. D. *Descartes*, London: Routledge, 1978.

Curley, E. M. (1978). *Descartes Against The Skeptics*. Cambridge: Harvard University Press.

Williams, B. (2005). *Descartes: The Project of Pure Enquiry*. London: Routledge.

Descartes, R. (1985). Principles of Philosophy. *The Philosophical Writings, of Descartes*. (Çev. John Cottingham, Robert Stoothoff ve Dugald Murdoch). London: Cambridge University.

Berkeley, G. (1999). *Principles of Human Knowledge and Three Dialogues*. Oxford: Oxford University Press.

Beck, L. J. (1965). *The Metaphysics of Descartes*. Oxford: Clarendon Press.

Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*. (Çev. Paul Guyer ve Allen W. Wood). Cambridge: Cambridge University Press.

Oro, J. (2002). Historical Understanding of Life's Beginnings. *Life's Origin*. (Ed. J. William Schopf). Berkeley: University of California Press.

Hume, D. (2009). *A Treatise of Human Natura*. The Floating Press.

Stuart, J. D. (1986). Descartes's Proof of the External World, *History of Philosophy Quarterly*, 03 (01), 19-28.

Clarke, D. M. (2006). Descartes' Proof of the Existence of Matter. S. Gaukroger (Ed.), *Blackwell Guide to Descartes' Meditations* içinde (160-178. ss.). Oxford: Blackwell Publishing.

Michael D. R. (2006). Judgment and Will. S. Gaukroger (Ed.), *Blackwell Guide to Descartes' Meditations* içinde (142-159. ss.). Oxford: Blackwell Publishing.

BÖLÜM XVII

HİTİT KAYIP TANRI MİTOSLARINDA BİTKİ KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Assessment on the Use of Plants in
The Hittite Lost God Myths*

Şükrü ÜNAR

(Dr. Öğr. Üyesi) Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm
E-mail: sunar@mehmetakifersoy.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0724-5265

1. Giriş

Bitkiler ve bitki kullanımı insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için hayati bir öneme sahiptir. Yeryüzünde ilk ortaya çıktığı günden itibaren doğanın kendisine sunmuş olduğu imkânlardan faydalanan insanlar, tabiatta bol miktarda bulunan bitkileri başta beslenme olmak üzere tıp, eczacılık, fal ve büyü gibi alanlarda kullanmışlardır. İlman kuşakta yer alan Türkiye bitki örtüsü bakımından oldukça zengindir. Ülkemizde yaklaşık 12.000 civarında bitki taksonu (tür, alt tür ve varte) bulunmaktadır¹. Anadolu’da tarihin her döneminde çeşitli uygarlıkların ve medeniyetlerin kurulmasında bu bitki çeşitliliği etkili olmuştur. MÖ. İkinci binyılın ortalarında Anadolu’da siyasi bir güç olarak ortaya çıkan ve kısa sürede diğer kent devletlerini kendine bağlayarak büyük bir devlet haline dönüşen Hitit Devleti’nin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Kuruldukları bölgenin kurak ve karasal bir iklime sahip olması Hitit Devleti’nin dönem dönem zora sokan bir olaya dönüşüyordu. İklimsel döngülere bağlı olarak yaşanan bu zor durum Hitit dini yapısına doğrudan etki ediyordu.

¹ Avcı 2005, 28.

Temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan bir toplumun panteonunda ilk sırayı gök, yağmur ya da hava tanrı/tanrıçalarının alması gayet normal bir durumdur. Hitit Panteonu incelendiği zaman karşımıza ilk çıkan tanrı tahıl ve hububatların yetişmesi için gerekli göksel olaylardan sorumlu olan gök tanrısı Telipinu'dur. Doğanı ve göğün tanrısı olarak metinlerde yerini alan Telipinu canlıların hayatının devam edebilmesi için hayati öneme sahip olan tahıl üretimini elinde tutmaktadır². Hitit panteonunda adı tahıl olan ve son ekindeki “-it” yazılışından dolayı dişil bir tanrı olduğu düşünülen “*Kait*” tahılların büyümesinden sorumlu bir tanrıçaydı³. Hitit Panteonuna Hurri dininden giren “*Halki*”, Sümerce tabletlerde “*NISABA*” şeklinde yazılan Luvi ve Kaniş dillerinde de tahıl tanrısı olarak geçen bir tanrıdır⁴. Yazılıkaya Açık hava Tapınağı'nda tanrılar alayında yer alan 40 numaralı elinde bitki motifi taşıyan tanrı E. Laroche gör tanrı “*Halki*”dir⁵. Hitit panteonunda tahıl ve bitkilerin büyümesini, gelişmesini sağlayan bir başka tanrı ise “*Miyatanzipa*”dır⁶. Hurriler vasıtası ile Hitit Panteonuna giren Mezopotamya kökenli yer altı, bitki, dağ, ırmak ve su kaynakları, yeminin kraliçesi, cinsellik/üreme, lanetleme, günah, kan/cinayet/ölüm gibi bazı özelliklere sahip olan Tanrıça İshara tarım ve hayvancılığın devam edebilmesini etkileyen tanrıçalar arasındadır⁷. Zirai işlerde adı sonbahar (hasat) ve ilkbahar bayramı ritüelinin dua kısımlarında geçen tanrıça İshara'dan ekinlerin olgunlaşması, otlaklardaki büyükbaş hayvanları koruması istenmektedir. Buradan hareketle tanrıça İshara'nın Hitit Döneminde zirai faaliyetlerle ilişkili bir bitki tanrıçası özelliğini taşıdığı söylenebilir⁸.

Orta Anadolu'da Kızılırmak Nehri kavsi içinde kurulmuş olan Hitit Devleti kendi döneminde Anadolu'nun zengin bitki çeşitlerinden faydalanmışlardır. Başkent Boğazköy'de ele geçirilen Akkadca yazılı tıp ve eczacılıkla ilgili tabletlerde 200'ün üzerinde bitkinin tedavi amacı ile kullanıldığından bahsedilmektedir⁹. Hitit Dönemi Anadolu coğrafyası hakkındaki bilgileri, Hitit Döneminden günümüze kadar gelebilmiş olan din, mitoloji, tıp, hukuk, büyü ve çeşitli yazışma metinlerinden öğrenmekteyiz. Ele geçirilen tabletlere bakarak Hititli uzmanların uzun yıllar boyunca doğayı iyi bir şekilde gözledikleri ve bu

² Ünal 2003 90; Ünsal 2013 69; Hoffner 1974, 82; Ayaçlar 2018, 60-61.

³ Hoffner 1974, 82-83.

⁴ Koç 2006, 94.

⁵ Hoffner 1974, 84.

⁶ Hoffner 1974, 84.

⁷ Murat 2010, 552; Burde 1974, 12-13.

⁸ Murat 2010, 540-541.

⁹ Haas 2003, 243-399.

gözlemler sonucunda çevrelerinde yetişen bitiklerin tedavi edici, teskin edici ya da ilaç özelliklerini keşfettikleri sonucuna rahatlıkla varılabilmektedir.

Hitit Devleti feth ettiği bölgelerdeki tanrı ve tanrıçaları kendi panteonuna aldıkları için Hititler 1000 tanrılı halk olarak adlandırılmıştır¹⁰. Hitit dini hakkındaki bilgileri başta başkent Hattuşa olmak üzere Şapinuwa, Şarişşa, Maşathöyük gibi yerleşimlerden ele geçirilen tabletlerden öğrenebiliyoruz. Bu şehirlerde ele geçirilen tabletler tanrı ve tanrıça isimleri ile başlayan tabletler Hitit dini hakkında bilgiler içermektedir¹¹. Önasyada kurulan diğer uygarlıklar sulama sistemleri kullanarak tarım yaptıkları için hava ve iklim olaylarına bağımlılıklarını en aza indirmişler, Anadolu’da kurulan Hititler ise tarımsal üretimde iklim ve hava şartlarına bağlı kalmışlardır. Bu yüzden Hitit panteonunda Hava ve Güneş Tanrısı en önemli tanrılar olmuşlardır¹². Hititliler panteonlarında yer alan tanrı ve tanrıçaları insani ihtiyaçlarla duygulara sahip varlıklar gibi görmüşler, yeme, içme, kızma, öfkelenme, küsme ve hoşnut edilme gibi bir takım ihtiyaçları olduklarını düşünmüşlerdir¹³.

2. Kayıp Tanrı Mitosları

Antik Yunanca ’da masal ve efsane anlamına gelen *Mythos* ile söz ve bilge anlamına gelen *logos* kelimelerinin birleşiminden oluşan “*Mythos*” çok tanrılı dinlerde genellikle tanrı, tanrıça, yarı tanrı ya da tanrıça ve efsanevi yaratıkların birbirleri veyahut insanlarla olan mücadelelerinin anlatıldığı öyküleri içeren sözlü ya da yazılı metinler için kullanılmıştır¹⁴. Hititçe çivi yazılı tabletler incelendiğinde bazı mitoloji metinlerinin dini törenlere ait metinlerin içerisinde yer aldığı görülmektedir. Anadolu’da yer alan değişik Hitit kentlerinde yürütülen kazı çalışmaları sonucunda ele geçirilen çivi yazılı tabletlerin bir kısmı mitos metinlerinden oluşmaktadır. Ele geçirilen mitoloji metinlerinin bir kısmının bazı dinsel törenlerin içinde bölümler halinde yer aldığı görülmektedir¹⁵.

Mitos metinleri insanların uzun yıllar içinde edindikleri kıtlık, kuraklık, çekirge istilaları, don olayları, vb. gibi anlamlandıramadıkları doğa olaylarını doğüstü güçlerle yani tanrı ya da tanrıçalarla ilişkilendirmeleri sonucunda

¹⁰ Haas 2002, 438; Ünsal 2013, 64-65; Taracha 2009, 35; Çakmak 2013, 221; Çevik 2007, 175-vd.; Arıkan 1998, 272; Ünal 1988, 53-54; Ünal 2003, 76; Martino 2013, 410; Arıkan 1998, 274-275; Ward 1899, 2; Yiğit 2005, 57; Cesur 2016, 44.

¹¹ Gurney 1977, 4; Martino 2002, 445.

¹² Dörfler-vd. 2011, 105.

¹³ Reyhan 2009, 97; Ünal 1988, 61.

¹⁴ Erhat 1972: 6-7; Saltuk 1993: 121.

¹⁵ Alparslan 2009, 128-129; Gezgin 2010, 3-vd; Dinçol-Dinçol 2006, 215.

ortaya çıkmışlardır¹⁶. Hitit mitos grubu içerisinde en sık işlenen konulardan bir tanesi de bir tanrı ya da tanrıçanın bir olay veyahut bir şeye kızarak ülkesini terk etmesi sonucunda ülkede ortaya çıkan kıtlık, kuraklık, salgın hayvan hastalıklarının görülmesi gibi felaketlerin başlaması; tanrının ülkeye çeşitli ritüeller ile geri getirilmesi ile ülkenin yeniden bolluk, bereket ve refaha kavuşmasının konu edildiği “*Kayıp Tanrı Mitosları*”dır. Hitti Devleti’nin temel geçim ve gelir kaynağının tarım, hayvancılık olduğu düşünüldüğünde; üretim şartlarının iklimsel şartlara bağlı olduğu bir süreçte Hitit Mitoloji metinlerinde *Kayıp Olan Tanrı Mitoslarının* sıklıkla işlenmesi gayet normal bir durumdur. Mitolojilerde tanrıların insanlara verdiği en değerli hediyeler bitkilerdir. Hitit mitoloji metinlerinde Hitit dünyasında yaşayan insanların günlük kullandığı bitkilerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

2. 1. *Telipinu’nun Kayboluşu*

Mezopotamya panteonunda yer alan tanrı/tanrıça Dumuzi/Tamuz ve Inanna/Iştar, Antik Yunan panteonunda Demeter ve Persephone ve Suriye panteonunda ki Baal mitosları ile büyük benzerlik gösteren, Hatti kökenli Telipinu mitosunun konusu tanrının ortadan kaybolması ile sonbaharın gelişi, tanrının geri dönüşü ile ilkbaharın başlamasını konu edinmektedir¹⁷.

§ 1 (A I 1-4) *Telipinu* [*bağırarak*]: “(Orada *Telipinu’nun geri dönüşü için*) korkulacak bir şey olmasın!” dedi. [Sonra] o, [sağ ayakkabısını] sol ayaklarına ve sol [ayakkabısını sağ ayaklarına giydi]. § 2 (A I 5-9) *Sis pencereleri tutup (kapladı), evi duman [tutup (kapladı)]. Ocaktaki kütükler sıkışıp boğuldu, [sunaklardaki] tanrılar bunalarak sıkışıp boğuldu, ağıldaki koyunlar bunalarak sıkışıp boğuldu, ahırdaki sığırlar sıkışıp bunalarak boğuldu. Koyun kuzusunu reddetti. İnek buzağısını reddetti.* § 3 (A I 10-15) *Telipinu da çekip gitti. (Bunun sonucu olarak) hububat ve hayvanların bolluk, gelişme ve zenginliği, bozkır ve (verimsiz) çayıra döndüler. Telipinu da şikayet edip mırıldanarak ormanın içlerine doğru çekip gitti ve ormanlık alanda kayboldu. Onun üzerinde (diğer faydalı otların yetişmesine engel olan) Zararlı otlar yetişti. Bundan dolayı arpa (ve) buğday artık olgunlaşmadı. Sığır, koyun ve insanlar çifileşemediğinden artık gebe kal(a)madı ve hamile olanlar da artık doğuramıyor.* § 4 (A I 16-20) *Bitkiler filizlenip tomurcuklanmasın diye dağlar ve ağaçlar kurudu. Ülkede kıtlık baş göstereceğini diye otlaklar, pınarlar kurudu. İnsanlar ve tanrılar açlıktan (etkilenip)*

¹⁶ Ünal 1977, 432; Özer 2016, 3-4.

¹⁷ Ünal 2003: 173; Ökse 2006: 50-51; Ökse 2015: 74; Reyhan 2009: 86-87; Çetin 2006: 193; Mutlu 2016: 4.

ölüyor. (Bu kuraklığa bir çare olur diye) Büyük Güneş Tanrısı (bir ziyafet vermek için) festival düzenledi. (Bunun için de) Bin Tanrı'yı çağırıp davet etti. Onlar yedi fakat (kıtlıktan dolayı) yeterince yiyemedi. Onlar içti fakat (kıtlıktan dolayı) onların susuzluğu sönmedi. § 5 (A I 21-25) Fırtına Tanrısı (ülkede olan bu kuraklığın sebebinin) oğlu Telipinu (olduğunu) hatırlayarak: "Oğlum Telipinu burada değil. O öfkeleni ve iyi olan her şeyi alıp götürdü" (dedi). Bunun üzerine Büyük ve Küçük Tanrılar, Telipinu'yu aramaya koyuldular. (Sonuçta), Güneş Tanrısı hızlı kartalı göndererek: "Git! Dağların zirvelerine (bakarak) araştır! § 6 (A I 26-31) Vadilerin de[rin]likleri(ne bakarak) araştır! (Denizlerin) mavi dalgaların(a varana kadar her yeri) araştır!" (diye emretti). Kartal gitti, ancak onu bulama(yarak) Güneş Tanrısı'na: "Soylu Telipinu'yu bulamadım"(diyerek) bir mesaj(la) döndü. (Bunun üzerine) Fırtına Tanrısı, Hanaḥanna'ya: "Ne yapsak acaba? Açlıktan ölecek miyiz" dedi. Hanaḥanna'da, Fırtına Tanrısı'na: "Ey Fırtına Tanrısı bir şeyler yap! Telipinu'yu bizzat kendin ara(maya git!)" dedi. § 7 (A I 32-35) (Böylece) Fırtına Tanrısı, Telipinu'yu aramaya koyuldu. (Fırtına Tanrısı) kent kapısına geldi fakat onu (zorlamasına rağmen) açamadı. (Üstelik) Fırtına Tanrısı kapının sürgülü kilidini kırdı. (Çaresizlik içinde yere) oturdu. (Bunun üzerine) Hanaḥanna [bir arı] göndererek: "Git. Telipinu'yu sen ara!" dedi. § 8 (A I 36-39) [Fırtına Tanrısı da Hanaḥanna'ya]: "Büyük ve küçük Tanrılar aradıklarından beri onu [bulamadılar], -tabletin aslında bir siliklik mevcuttur-gidip de sanki bu arı mı onu bulacak? Onun kanatları küçüktür, hem de o kendi kendine ancak yeter! Dedi". Yaklaşık onbeş satırlık kısmı kırıktır. § 9a (A II 1)- § 9b(A II 2) İki paragraf tamamen kırıktır. § 9c (A II 3-8) paragraf oldukça kırık olup, Sen Telipinu'ya saygın (bir şekilde) [yalvarmalısın] okunuyor. § 10 (A II 9-11) İşte bak! Sizin¹⁸

Bazı bölümleri kırık olduğu için tam olarak anlaşılmayan Kayıp Tanrı Telipinu'ya ait bu mitosta, Telipinu'nun öfke ile ülkeden ayrılması sonucunda ağaçların ve doğanın derin bir uykuya dalması, doğanın ölmesi, hayvanların doğum yapmaması gibi felaketler Hitit ülkesini sarmış; Kayıp Tanrının ülkeye geri dönmesi ile ağaçlar ve doğa derin uykusundan uyanmış, doğa yeniden canlanmış, hayvanlar tekrardan yavrulamaya başlaması anlatılmaktadır¹⁹. Bu mitostun ana konusu dünyanın sonbahar ve ilkbahar döngülerini ele almaktadır.

¹⁸ Hoffner 1998, 15-16; A. KUB XVII 10 (+??) 950/z+1030/u- B. KUB XXXIII 2=A I 16- C. KUB XXXIII 1=A III 28 vd.- D. KUB XXXIII 3=A IV 11 vd.- E. KBo XXIV 84.

¹⁹ Reyhan 2016, 2; Reyhan 2009, 86; Ünal 2003, 175; Haas 2002, 440; Beckman 1982, 13-15; Çakmak 2013, 218-219; Ökse 2015, 76; Archi 1984, 23-25; Martino 2013. 418; Beckman 1989, 101-103; Özbay 2002, 52; Gavaz 2018, 43-44.

Hititliler dünyadaki bu döngüyü tanrısal olaylara bağlayarak mitos yolu ile anlamlandırmaya çalışmışlardır.

2.2. *Hannaḥanna'nın Kayboluşu*

Kayıp Tanrı mitosları içerisinde yer alan ve Telipinu mitosu ile büyük benzerlik gösteren Hatti kökenli bir başka mitos *Hannaḥanna* kayboluşu mitosudur. Mitos tanrıça *Hannaḥanna* öfkelenerek ülkeyi terk etmesi üzerine ülkede baş gösteren felaketler ile başlamakta, tanrıçanın ülkeye geri dönmesi ile ülkede yaşamın normale dönmesi ile bitmektedir. Kayıp Tanrı mitosları genellikle ilkbahar ve sonbahar mevsimleri arasındaki değişimleri konu almıştır. Doğada yaşanan bilimsel olayları anlamlandıramayan Hititliler bu olayları metafiziksel güçlere bağlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Tanrıçanın ortadan kaybolması sonbahar yani ağaçların ve bitkilerin solması, hayvanların ürememesi, doğanın içine kapanarak durağanlaşması, tanrıçanın ortaya çıkışı ile ağaç ve bitkilerin yeşermesi, hayvanların yeniden üremesi, doğanın tekrardan canlanması konu edilmektedir²⁰.

§ 1 *Hannaḥanna'nın kızgınlığı, öfkesi, günahı [ve hiddetini meyve bahçesine], ormana ya da [tarlaya girmesin]. Onlar Güneş Tanrısı'nın karanlık toprağına git[sin].* § 2 *[Karanlık toprakta bronzdan] fiçiler bulunur. [Onların kapakları kurşundandır]. Onların içine giden şey [geri gelmez]. O orada mahvolur.* § 3 *Hannaḥanna'nın [kızgınlığı], öfkesi, günahı ve asabiyeti [onların içine gitsin] ve orada yok olsun.* § 4 *Nasıl (su), kanaldan geri akmazsa, Hannaḥanna'nın kızgınlığı, öfkesi, günahı ve asabiyeti de aynı şekilde geri gelmesin.* § 5 *Siz kuşburnu çalılığısınız. İlkbaharda beyaz(lara) bürünerek (çiçekler açar) fakat sonbaharda kırmızılara bürünürsünüz. İnek sizin altınızdaki geçer. Ve siz onun tüylerinden bir demet çeker alırsınız. Koyun sizin altınızdaki geçer. Ve siz onun yününden biraz çeker alırsınız.* § 6 *Hannaḥanna'nın kızgınlığını, öfkesini, günahını [ve asabiyetini] de aynı şekilde çekip al.* § 7 *Hannaḥanna [gitti. Ve sis] pencereleri kapladı. Evi duman kapladı. [Ocaktaki kütükler boğuldu]. Sunaktaki [tanrılar] boğuldu.* § 8 *Ahırdaki sığırlar [boğuldu. Ağıldaki koyunlar] boğuldu. [Kuraklık sebebi ile anneler çocuklarını hesaba katıp ilgilenemedi]. İnekler [buzağularını hesaba katıp ilgilenemedi. Koyunlar kuzularını hesaba katıp ilgilenemedi]. [Ama artık] Hannaḥanna sevinç içinde (?), Hatti ülkesine dön, evine dön. Metnin diğer kısmı kırıktır.* § 9 *[İşte bak! Sen Hannaḥanna için] sağ bacak [buradadır]. [Sağ bacağın durduğu gibi kral], kraliçe, prens ve Hatti ülkesi için sağ baldır gibi [] sen durmalısın.* § 10

²⁰ Reyhan 2016, 2-3; Sanchez-Parodi 2009, 44; Ökse 2006, 50; Cesur 2016, 42.

Ḫannaḫanna'nın ruhu [yanan bir] fundalık gibi söndürüldü. (Ateş, bu) fundalığı tutuşturduğu ve (evin) dörtkenarına ışık verdiği gibi, ey Ḫannaḫanna senin ruhunu ve özünü de aynı şekilde ışıklandırısın. § 11 [Bu fundalığın] yanıp bittiği gibi, [Ḫannaḫanna] öfkesi, hiddeti, günahı [ve küskünlüğü] de aynı şekilde yanıp yok olsun. § 12 [Tanrı Ḫapantaliya] dağdan çalı çırpı [getirdi] ve ocaktaki ateşe onu koydu. Paragrafın devamı kırıktır. § 13 [O], pınar kraliçesinin temiz [kutsal] suyunu [getirdi] ve yukarıdan onu döktü. Bir duman çıktı. Serinleme (ortaya) çıkıp Ḫannaḫanna'nın vücuduna girdi. (Böylece) [Ḫannaḫanna'nın] öfkesini, hiddetini, [günahını ve küskünlüğünü] onun vücudundan kovdu. Metnin geri kalan kısmı kırıktır. § 14 [] ve onun ruhu y[anan bir ateştir]. [] öfkesi, hiddeti, küskünlüğü [] paragrafın aşırı tahrip oluşundan dolayı sadece bu cümleler okunabilmiştir. § 15 [] kızgınlık, öfkesi ve asabiyeti, paragrafın aşırı tahrip oluşundan dolayı sadece bu cümleler okunabilmiştir. § 16 Fırtına Tanrısı alalacele (öfkeyle dolu olarak) gelir. Fırtına Tanrısı'nın adamı da onu durdurur (Kaynayan) güveç gelir, onu kepçe [durdurur]. Ḫannaḫanna'nın hiddeti, öfkesi ve küskünlüğü de (aynı şekilde) dursun. § 17 Ḫannaḫanna'nın öfkesi [] boğuldu. [] Ocaktaki kütükler boğuldu. Ahırdaki sığır buzağısını []. Metnin geri kalan kısmı kırıktır. § 18 [Ḫannaḫanna'nın kızgınlığı bırak], öfkeyi bırak, [asabiyeti bırak, günahı] bırak. Kanalda(ki suyun) [geri akmadığı] gibi, Ḫannaḫanna'nın [kızgınlığı, öfkesi, günahı ve asabiyeti de aynı şekilde] geri gelmesin. § 19 [] çakıltaş (ve) [su ile söndürüp (şöyle) söyler: "Bunları [nasıl çakıl]taşı ile söndürdüysem [Sen Ḫannaḫanna'nın kızgınlığını], öfkesi, günahı ve [asabiyeti aynı şekil]de söndürülsün. Paragrafın bu kısmı kırıktır. Sen [Ḫannaḫanna'nın ruhu, kızgınlığı, öfkesi, günahı ve [asabiyeti] söylediklerimiz gibi aynı şekilde (kaybolmuş) olsun. § 20 [Samanları y]akmaya götürüp (şöyle) söyler: [Ḫannaḫanna'nın öfke]si, ruhunun [öfkesi] (yanmaktadır). Samanın [ezilmesi] ve samanın yakılması gibi sen Ḫannaḫanna'nın [kızgınlığı, öfkesi], asabiyeti ve [günahı da aynı şekilde] yan(ıp bitsin). § 21 [İşte bak! Zeytin konulmuştur]. Nasıl ki zeytin (tanesinin) özünde yağ [saklıdır. Ḫannaḫanna] d Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla]. § 22 İşte bak! Kuru üzüm konulmuştur. [Kuru üzüm] nasıl ki özünde üzüm saklar ise, sen Ḫannaḫanna da Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla]. § 23 İşte bak! Ceviz konulmuştur. Nasıl ki ceviz özünde yağ saklar ise, sen Ḫannaḫanna da Hatti Ülkesi (kralı), kraliçe ve çocuklarına karşı ruhunda, kalbinde aynı şekilde iyilik [sakla]. § 24 [İşte bak!] le[tiş] konulmuştur. Letiş [nasıl kötü ise][§ 25 Paragraf oldukça kırıktır. § 26 A[nne çocuğuna önem verdi], sığır [buzağısına

ö]nem verdi, k[oyun kuzu]suna önem verdi. Tanrı, kral ve kraliçeye önem verdi. [Ülkesine] önem verdi ve gelecek günlerde de (ülkesini) canlı tutmayı hesaba kat[tı]. § 27 Tanrının önünde çam ağacı dur[ur]. Çam ağacında koyun postundan bir av çantası asılıdır. Çantada hububat, besili s[ığır ve koyun] bulunur. Onda uzun yıllar bulunur. [Kuzunun] tatlı müjdesi bulunur. § 28 Paragraf oldukça kırıktır. § 29 [İşte bak! Senin için teskin edici bitkinin dileği (burada) bulunur. Hanaḥanna, senin ruhun, kalbin yatışmış ol]sun. Hatti Ülkesi'nin [kralı], kraliçesi ve çocukları yatışmış [olsun]. § 30 İşte bak! Senin için mahsulün dileği (burada) bulunur. O, [Hanaḥanna'yı çağır]sın. Hatti Ülkesi'nin [kral, kraliçe ve çocuklarını] da aynı şekilde çağ[ırmış olsun]. § 31 İşte bak! Senin için [incirin] dileği (burada) bulunur. İncir nasıl yumuşak ise, Hanaḥanna'nın ruhu ve kalbi de aynı şekilde yum[uşak olsun]. Nasıl [incir], özünde bin tohum [saklarsa, Hanaḥanna] da Hatti Ülkesi'nin kral ve kraliçesini iyilik ve sevgiyle [saklasın]. § 32 [İşte bak! Zeytinin] dileği (burada) [bulunur. Nasıl ki zeyti] n...²¹

Kayıp tanrı mitosları arasında yer alan Hanaḥanna'nın kayboluşu mitosunda yer alan çam ağacı ve çam ağacında asıl duran av çantası motifi New York Metropolitan Müzesinde sergilenen gümüş geyik rithonu üzerinde yer alan palmye ağacı önünde asılı duran av çantasıyla mitostaki unsurlara benzerlik göstermektedir²². Bu benzerlik bize Hitit coğrafyasında yaşayan metal uzmanlarının ve din görevlilerinin aynı merkezi eğitimi ya da düşünce sistemini aldıklarını göstermektedir. Mitosta yer alan bir sahne metal ustaları tarafından çok başarılı bir şekilde betimlenmiştir.

2.3. Kraliçe Ašmunikal'in Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu

Kayıp olan tanrı mitoslarında yer alan tüm ortak özelliklerin görüldüğü bir başka mitos da Kraliçe Ašmunikal'in Fırtına Tanrısının Kayboluşu mitosudur. Mitosun yer aldığı tabletin paragrafının baş kısmı kırık olduğu için tanrıçanın neye ya da kime öfkeli olduğunu tam olarak bilemediğimiz bu mitosta tanrıçanın ülkeyi terk etmesi ile ülkede başlayan bir takım doğa felaketleri ve tanrıçanın ülkeye geri dönüşü ile ülkede yaşanan doğa felaketlerinin sonlanması konu edilmektedir. Mitosta tanrıçanın öfkesini dindirmek için sakinleştirici otlar ve arpa gibi bitkiler kullanılmıştır. Kraliçe Ḫarapšili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ile ülkede kıtlık, salgın hastalıklar ve birçok sıkıntı ortaya çıkmış,

²¹ Hoffner 1998, 29; A. KUB XXXIII 54+47- B. KUB XXXIII48- C. KUB XXXIV 76.

²² Baltacıoğlu 2007, 396.

Tanrının geri gelmesi ile diğer ortak mitoslarda olduğu gibi ülkede bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başlanmıştır.

§ 1 Paragrafın başlangıç kırılmıştır. Okunabilen 5-6 satırında şunlar yazmaktadır. *Tanrının huzuruna koşar ve [şöyle söylemeye başlar]: § 2 “Kraliçe Ašmunikal’in [Fırtına Tanrısı] kızdı. [O] çekip (gitti). Sol ayağına [sağ ayakkabısını giydi]. (Kendi etrafında) dönüp çekip [gitti]. Sis pencereleri kapladı. Duman çatı kirişlerini [kapladı]. Sunaklarda [tanrılar] boğuldu. [] boğuldu. § 3 [] döndü. Ocak []. Onun üzerinde kütükler [boğuldu], avluda koyunlar [boğuldu], ahırdaki sığırlar [boğuldu]. Onlar yedi fakat onlar [hoşnut olmadı], onlar içti fakat onların susuzluğu [sönmedi]. Metnin geri kalan kısmı kırıktır. § 4 İskemlede oturdu. Sunak [tekrar elverişli hale geldi. Onun üstündeki] tanrılar tekrar (eski konumuna) geldi. Ocaktaki kütükler [tekrar eski konumuna geldi. Ağıldaki koyunlar] tekrar eski durumuna geldi. Ahır[daki] sığırlar [tekrar eski elverişli durumuna geldi]. Onlar yedi ve [hoşnut oldu]. Onlar içti ve [onların susuzluğu gitti]. § 5 Sunağın önünde koyun postu yapılmış [bir avcı çantası asıldı]. Onun içinde kuzunun tatlı (yumuşak) [müjdeli haberi bulunur]. Orada Başın Fırtına Tanrısı’nın huzurunda, kral ve kraliçe için de tatlı (yumuşak) müjdeli bir haberi [aynı şekilde] olsun. Ayrıca [onun içinde sağ bacak] bulunur. Ayrıca onun içinde sakinleştirici bir bitki ve [arpa] bulunur. Başın Fırtına Tanrısı’nın huzurunda, sağ bacak [bulunduğu gibi] onun huzurunda da durup bulunsun. Ve sakinleştirici bir bitki [çantada durduğu gibi}], sen de onu yatıştırmış ol. Arpa orada nasıl durursa, aynı şekilde (tanrı, kraliçeye (?)) yardım [etsin]. (Tanrı) [krala] ve (kraliçe) Ašmunikal’(in) oğullarına, kız çocuklarına, [torunlarına ve nesline] uzun [yıllar] versin. § 6 tabletin geri kalan kısmı kırıktır²³.*

2. 4. Kraliçe Harapşili’nin Fırtına Tanrısı’nın Kayboluşu

Kraliçe Harapşili’nin Fırtına Tanrısının kaybolması ile ülkede kıtlık, kuraklık, salgın hayvan hastalıkları, hayvanların üreme özelliğinin kaybolması gibi sıkıntı ortaya çıkmış, Kraliçe Harapşili’nin Fırtına Tanrısının ülkeye geri dönmesi ile diğer kayıp olan tanrı mitoslarda olduğu gibi ülkeye bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başlamıştır.

§ 1 Paragrafın başı okunamayacak derecede kırıktır. [] uzun yıllar [] § 2 [Ey sen kuşburnu çalılığı], ilkbaharda beyaz, [sonbaharda kırmızı giyersin]. Bir koyun [senin altından geçer ve sen onun yününü] çekip alırsın. § 3 [Kraliçe

²³ A. KUB XXXIII 15+21- B. KUB XXXIII 16=A Ay. 9 vd.- C. KUB XXXIII 18=A Ay. 9 vd.

Harapşili'nin Fırtına Tanrısı] taht üzerinde oturdu. Sis [pencereyi] terk etti. [Duman evi] terk etti. Sunak tekrar eski haline geldi. [onun üstündeki] tanrılar tekrar eski haline geldi. § 4 [Ocak eski haline geldi]. Onun üzerindeki kütükler tekrar eski haline geldi. Avludaki koyunlar tekrar eski haline geldi. Ahır[daki] sığırlar tekrar eski haline geldi. Onlar doyana kadar yedi. Onlar doyana kadar içti. [Sunağın önünde] koyun (postunda yapılmış) bir avcı çantası asılı duruyor. Onun içinde koyunun yumuşak müjdeli haberi bulunur. Aynı şekilde kraliçe [Harapşili], Harapşili'nin Fırtına Tanrısı'na tatlı müjdeli bir haberi olsun. Onun içinde [teskin edici bir bitki ve] arpa bulunur. § 5 Arpa [burada bulunur]. (Kraliçe Harapşili'nin Fırtına Tanrısı) onun için [yardımcı olsun]. § 6 [(Ey Fırtına Tanrısı), erkek ve kız çocuklarına], torunlarına ve [torunların çocuklarına uzun] yıllar ver. Metnin geri kalan kısmı kırıktır²⁴.

2. 5. Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısının Kayboluşu

Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısının kayboluşun anlatıldığı tablet metninin başlangıç kısımları okunabilmiş, tabletin diğer bölümleri büyük ölçüde tahrip olduğu için okunamayacak durumdadır. Başlangıç kısmında ise Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısının öfkelenerek ülkeyi terk ettiği anlatılmaktadır. Diğer kayıp tanrı mitosları ile aynı formda yazıldığı için tarının ülkeye dönmesi ile bolluk, bereket yaşandığı tabletin okunamayan kısımlarında geçtiği düşünülmektedir.

§ 1 Onun yollarına [] peksimetlerin altına kureşsar- kumaşı [serilmiştir]. (Şöyle söylenir): “Kuliüşna Kenti'nin Fırtına Tanrısı çekip gitti. Ayaklarını [dikenli ve çakıllı yollarda incilt]me. Senin ayaklarının altı [oldukça narindir]”§ 2 O vadilerdeki kuşburnu çalılıklarında bulunduğu [yere gider]. Onu, dua eden biri görür ve o durup şöyle söyler: § 3 “Ey Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı bizzat kendi ayağa kalktı ve çekip gitti. İlkleri son[raya bıraktı]. Sağ ayakkabılarını sola giydi. § 4 Sis pencereleri kapladı. Evi duman kapladı. (Ocaktaki) kütükler sıkışıp boğuldu. (Ahırdaki) sığırlar sıkışıp boğuldu. (Ağıldaki) koyunlar sıkışıp boğuldu. Sunaklardaki Bin Tanrı sıkışıp boğuldu. § 5 Güneş Tanrısı bir ziyafet düzenledi. Bin Tanrı'yı çağırdı. Onlar yedi fakat yeterince yiyemedi. Onlar içti fakat onların susuzluğu sönmedi.”§ 6 Paragraf okunamayacak derecede kırıktır. § 7 Paragraf okunamayacak derecede kırıktır. § 8 Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın ikinci dua tableti. Şippa-ziti yeniledi. NU.GIŞKIRI₆'nın oğlu Ziti yazdı. Paragrafın bundan sonraki kısımları kırıktır²⁵.

²⁴ A. KUB XXXIII 19- B. KUB XXXIII 20; III=A III 1 vd.- C. KUB XXXIII 31.- D. KBo VIII 69- E. KBo XXI 27.

²⁵ Birinci Tablet: 1. KBo XV 32+KBo XL 129+KBo XXXVIII 251+KBo XXI 57+KBo XV 32- 2. KBo XV 31. İkinci Tablet: KBo XIV 86+KUB XXXIII 17+KBo IX 109.

2. 6. *Kâtip Pirıya'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu*

Kâtip Pirıya'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu mitosu giriş, gelişme, tanrının kaybolması ve tanrının bulunması ile her şeyin yoluna girmesi gibi özellikleri ile diğer kayıp tanrı mitosları ile aynıdır. Kaybolan tanrını öfkeden arındırılması için yapılacak olan arınma ritüelinde masada zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, teskin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin doğal özelliklerine vurgular yapılarak bu özelliklerin tanrı ya da tanrıçaya geçmesi istenmiştir.

§ 1 *Kâtip Pirıya'nın [Fırtına Tanrısı kızdı ve o çekip] gitti. Sonra o, [sağ ayakkabısını, sol ayaklarına ve sol ayakkabısını, sağ ayaklarına giydi]. § 2 [Sis] pencereleri kapladı. [Evi duman kapladı]. Ocaktaki kütükler boğuldu. [Sunaklardaki] tanrılar boğuldu. Güneş Tanrısı bir ziyafet düzenledi. Bin Tanrı'yu davet etti. § 3 Güneş Tanrısı, [Fırtına Tanrısı'nı aramak için] gözlerini çevirdi. Fakat onlar onu bulamadı. Onlar yedi [fakat yeterlice yiyemedi]. Onlar içti [fakat onların susuzluğu dinmedi]. [Güneş Tanrısı] hızlı kartalı [gönderdi]: “[Git] yüksek dağları [ara! Derin vadileri ara! Mavi dalgaları ara!].” § 4 [Kâtip Pirıya'nın evindeki Fırtına Tanrısı döndü. Sis pencereleri terk etti. Duman evi terk etti. § 5 [Kâtip] Pirıya'nın evinde [ahırındaki sığırları, o serbest bıraktı, [ağıldaki koyunları, o serbest bıraktı]. [Koyun] kuzusuna bak(ıp onunla ilgilendi). [Sunak]lar tanrılar ile ahenk [içine girdi]. § 6 [Sis pencereleri] terk etti, duman evi [terk etti]. [Onlar yedi] ve hoşnut oldu, onlar içti ve [onların susuzluğu gitti]. § 7 Renkli çiçek nasıl büyüyüp (gelişirse), Ey Fırtına Tanrısı senin ruhun da çiçek gibi büyüsün. Böyle dualı sözler dağılmış olsun ve kulağında sakla. Kral ve kraliçenin sana söyledikleri (sözleri de) işit. İşte bak! İncir ağacı nasıl üzülmezse ve incir içinde bin tohum saklarsa senin kalbin de iyi sözler saklasın. Nasıl ceviz kırılır ve kabuğu fırlatıp atılırsa, sen de kalbini yücelt. Sen Fırtına Tanrısı, kötü sözleri fırlatıp at. İyi sözleri al. Kuru üzüm nasıl üzümün özünü saklarsa, nasıl zeytin özünde yağ saklarsa, aynı şekilde Fırtına Tanrısı da özünde kral ve kraliçenin çocuklarına iyilik, sağlık dinçlik (içinde) uzun ömür, neşe ve sevinç saklasın²⁶.*

2. 7. *Tanrıça İnara'nın Kayboluşu*

Tanrıça İnara'nın ortadan kaybolması ile doğanın ölmesi, kıtlık ve kuraklığın baş göstermesi, tanrıçanın ortaya çıkması ile ülkede bolluk ve bereketin artması, doğanın canlanmasının konu edildiği kayıp tanrı mitosları içinde yer alan bir örnektir. Diğer kayıp tanrı mitoslarında olduğu gibi kaybolan

²⁶ 1. KBo XIII 86- 2. KUB XXXIII 32- 3. KBo XXVI 129.

tanrıçayı arama görevi arıya verilmiştir. Bundan dolayı Hitit coğrafyasında arının ilkbaharın gelişinde, doğanın uyanışında bitkilerin üremesinde büyük rol oynadığı bilinmektedir.

§ 1 Metnin baş kısmı kırık olup sadece *Ḫannaḫanna*, arı [] okunabilmektedir § 2 Üç gündür, [Şöyle dedi]: “Annemin huzuruna gideceğim. Mızrak ve [] işkarkan- taşını [üzerine örter]. Onların yanına gideceğim. [tanrının] huzuruna onu götürüleceğim.” § 3 *Ḫannaḫanna*, Koruyucu Tanrı'ya bir arı göndererek: “Bir keçi boynuzu al ve haber yolla” dedi. Koruyucu Tanrı haber yolladı. Ve herkes bir yere gitti. Savaş Tanrısı işitti ve korktu. O, mızrağı, bıçağı aldı ve bayan hizmetçiler için [] yapıp gitti. Fakat o, insan, sığır ya da [koyunlardan] hiçbir şeyi bulamadı. § 4 Tanrı *Ḫannaḫanna* pencereyi açtı. [Şöyle dedi]: “Onu görüyorum. Bayan hizmetçiler sığır ve koyun çobanlarını [] adamlar, [] hiçbir şey bulamadı. Metnin geri kalan kısmı kırıktır. 2. § 1 Metnin başlangıç kısmı kırıktır. § 2 Metin oldukça yıpranmış durumda olup sadece, *Bir av çantası, Ḫannaḫanna, bayan hizmetçiler kelimeleri okunabilmektedir.* § 3 Paragraf anlaşılacak kadar kırıktır. § 4 *Buraya onu getirme. Önde [] ve o [] onun av çantasının gerisinde [] yapacak. Arı gitti ve av çantasını getirdi. O giderken, Ḫannaḫanna üç adet gölet (?) yaptı. Biri üzerinde üzüm asmaları durur. İkincisinin altında ağaçtan bir huppar kabı durur. Ve üçüncüsünün içinde bir ateş yanar.* § 5 *Ḫannaḫanna oturur ve karşıdan bakar. Arı geldi ve ağaçtan huppar kabı üzerine bir av çantası yerleştirdi. Tanrı Miḫatanzipa geldi üzüm asmaları altına oturdu* § 6 [] diyor ki: “Çok iyi” metnin geri kalan kısmı çevrilemeyecek kadar kırıktır. § 3 *Ḫannaḫanna, Tanrıça İnara'ya: “[]” sürekli söylüyor. İnara da: [.....] adamı ve benmadım” dedi. Ḫannaḫanna sürekli olarak: “[Hiçbir yere git] me. Burada kal diyor. § 2 Ülkeyi sana vereceğim. Ve adamı sana vereceğim” dedi. Fırtına Tanrısı, İnara/LAMA'nın farkına varı. O arı(yı) göndererek: “Git! Sen onu ara!” dedi. Böylece arı gitti ve Ḫannaḫanna'yı buldu. Ve ona sürekli olarak: “Fırtına Tanrısı kızının farkına vardı” diyor. § 3 *Ḫannaḫanna] yabani hayvanın her [] aldı ve av çantasına, [onları], fırlattı. Ve o, üzerine [] koyarak. Sonra Ḫannaḫanna, arıyı [gönderdi]. § 4 [Ḫannaḫanna arıya şöyle söylüyor]: “[] sana söylüyor, [] zorca bir şekilde [] vereceğim. § 5 Paragraf okunamayacak derecede kırıktır. § 4 [huzu]runa gittiğinde, [...]ma. [gidip] her şeyi bul. [] şöyle söyle: [“.....], sen yap.” § 5 Fakat o, hiçbir şey söylemez[], onu sessizliğe(?) bırak. Savaş Tanrısı: “Fakat eğer ben herhangi bir yere gitmezsem, ne yapacağım?” de. Ḫannaḫanna ona tekrar: “Her yıl askeri seferlere katıl” dedi. § 6 Bayan hizmetçinin üç çocuğu *Ḫannaḫanna'ya***

[sordu]: “İşte bak! Ne yapacağız?” Hanaḥanna da şöyle yanıtladı: “Git! [] gitme!”. § 7 Paragraf okunamayacak derecede kırıktır. § 5 [] tekrar [] boğazla. Git! Eğer onlar soru sorarsa, sadece senin farkına varacak. Şöyle diyor: “O beşiğe(?) gidecek. Bana [] getir. Sen bana bazı işaretler söyledin. Hanaḥanna söyledi: “Sana ne söyleyeceğim? İnara hiç ses çıkarmadı mı? Seni [] işitti. [] ve [] sıçradı ve [] bayan hizmetçinin kentini mahvetti.” Metnin geri kalan kısmı kırıktır²⁷.

2. 8. Kamrušepa Mitosu

Kamrušepa Mitosunun yazılı olduğu tabletin giriş kısmı tahrip olduğu için dördüncü sütundan itibaren olan kısım koruna gelmiştir. Diğer kayıp tanrı mitoslarında olduğu gibi tanrının ortadan kaybolması ile ülkeye sonbahar gelmiş, kıtlık kuraklık başlamış; tanrının ortaya çıkışı ve ülkeye geri dönmesi ile ülkede ilkbahar gelmiş, bolluk ve bereket başlamıştır.

Bu kısım iyi korunmuş IV. sütundan alınmıştır. § 1 Kamrušepa gökten bakıp gör(ünce) []. Tekrar (bir şeyler) düşünüp tasarlamaya başladı. § 2 Kamrušepa: “Gidiniz, tarlanın ateşini alınız. Yeni hasat edilmiş buğdayı alınız. Kırmızı, siyah ve yeşil yün alınız. Kamışın köklerini alınız. Onları kendinize efsunlamak (için bağlayınız) ve (diğerini) boynuna dolayınız, bir (diğerini) onun ayaklarına (dolayınız) di(yerek şöyle devam etti:.) § 3 “ve onun başının hastalığı bir duman olsun ve o, gökyüzüne yükselsin. Karanlık toprak onun hastalığını eliyle kaldırsın. Bulut hastalığı(n) üstesinden gelemesin. Yukarıda gökyüzü onu yensin. Aşağıda karanlık toprak onu yensin. Bu ateşin büyüsidür”. § 4 (Şu olmaz hastalıkları ona) verdiler: ona buğday (hastalığını) verdiler. Ona hastalığı verdiler. Ona göz hastalığını verdiler. Ona ayak hatalığını verdiler. Ona el hastalığını verdiler. Ona baş hastalığını verdiler. Ateş kayboldu. O sürekli yanıp (duruyor). § 5 Deniz ona: “Niçin yakınıp duruyorsun?” (diye) sorunca: Ateş de: “Çanağımdaki ateşim [(yok) oldu]” der. (Bu kez Deniz de şöyle söyler): “Onu (ateşi) ondan (geri) alabiliriz.] Şimdi sen git ve bana [o insanı] getir. O, siyah giyinsin ve dokuz basamaklı merdiven ile gökyüzüne [çıksın].” § 6 Böylece anne, Kamrušepa huzurundaki yerini alarak: ateş tabağımdan kayboldu” der. (Bunun üzerine) Kamrušepa (şöyle) yanıtlar: “birisinden onu alacak mıyız?” (Böylece) onlar (gizlice ?) onu nehre bırakır ve ateşin önünde bir çoban mızrağı

²⁷ Hoffner 1998, 30-32; 1. A. KUB XXXIII 55- B. KUB XXXIII 52: I=A I 13 vd.; II=A II 7 vd.; C. KUB XXXIII 56=A II 9 vd.- 2. KUB XXXIII 59- 3. KUB XXXIII 57- 4. KUB XXXIII 58- 5. A. KUB XXXIII 60- B. KUB XXXIII 61- C. KUB XLIII 25- 6. A. KUB XXXVI 51- B. KUB XXXIII 63.

ile onu deler. Ve onlar nehir aksın diye onu dışarıda tutar. [] aksın diye onlar onu dışarıda tutar. § 7 paragraf okunmayacak derecede kırık olup ateşin macerası anlatılmaya devam edilmektedir²⁸.

2. 9. Kayıp Tanrıları Anlatan Mitos Fragmanları

Mitosun yazılı olduğu tabletin baş kısmının kırık olmasına karşın tıpkı Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kâtip Pirua'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Tanrıça Hıanna'nın kayboluş, Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısının kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kâtip Pirua'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ve Tanrıça İnara'nın Kayboluşu mitoslarında olduğu gibi ülkeyi terk eden tanrının gidişi ile ülkede kıtlık, salgın hastalıklar ve birçok sıkıntı ortaya çıkmış, tanrının geri gelmesi ile diğer ortak mitoslarda olduğu gibi ülkeye bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başladığı anlatılmış olmalıdır.

Başlangıç kısmı kırıktır. § 1 [] Sonra şöyle söyler: § 2 [] kızdı ve [...dı]. O [sol ayağına sağ ayakkabısını] giydi. Duman onun gözlerini kapladı. []. Sunaklarda [] boğuldu. Ve onların gözleri [. Ağıda] koyunlar boğuldu. [Ahırda sığırlar boğuldu]. Onlar içtiler [fakat onların susuzluğu sönmedi]. § 3 Güneş Tanrısı bir festival [düzenledi ve] tanrıları çağırdı. Güneş Tanrısı['ın] gözlerini [aradı]. Fakat [onu] orada bulamadı. Güneş Tanrısı [diğer tanrıları çağırdı ve şöyle söyledi]: “Git! Bana hızlı kartalı [çağırınız!]” onlar gitti ve hızlı kartalı [çağırdı]. Diğer satırlar kırıktır. Metnin başı kırıktır. 2. § 1 Paragraflar okunmayacak derecede kırıktır. 3. Önemli tanrılar yüksek dağları aradı. Fakat onu bulamadı. Onlar akan [nehirleri] aradı. Fakat onu bula[madı]. Onlar kutsal [suları] aradı. Fakat [onu] bulamadı. Onlar [] döndü. Onlar ormanda [onu] buldu. Onlar [] da buldu. Metnin diğer kısımları kırıktır. Metnin baş kısmı kırıktır. 4. § 1 Paragraf oldukça kırıktır. § 2 İşte bak! [Ceviz burada bulunur]. İşte bak! İncir burada bulunur. Ve []. Kuru üzüm nasıl [içinde şarap saklarsa], nasıl zeytin içinde yağ saklarsa, Arinna Kenti'nin Güneş Tanrısı ve [Fırtına Tanrısı] da [aynı şekilde]. § 3 Bu peynir [] nasıl güzelse ve yiyecek, içecek [nasıl temizse]; kral, kraliçe, [prens ve prenseslere] sen de güzel ve berrak ol. § 4 O tanrının huzuruna karaciğeri

²⁸ Hoffner 1998, 33; 1. A. KUB XVII 8- B. KBo XIX 140- C. KBo XIX 137- D. JCS XIV 176 (80)=A III vd.; Karauğuz 2015, 61-62.

[*koyar ve şöyle söyler*]: “*Sen ey tanrı ye. [Ve] karaciğer ver. Ve her şeyi kral ve kraliçenin iyiliğine*”²⁹.

Bu mitosun içerisinde yer alan “arınma ritüelinde” tanrının öfkesini ve kızgınlığını alması için masa üzerinde zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, teskin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin içinde bulunan doğal özelliklerin tanrıyı geçerek tanrıyı rahatlatacağı düşünülmektedir.

3. Kayıp Tanrı Mitoslarında Geçen Bitkiler ve Kullanım Şekilleri

İnsanoğlunun tarımsal üretime geçmesi ile avcı-toplayıcı düzen sona ermiş, insanın doğaya olan bağımlılığı kısmen azalmıştır. Doğada yabani şekilde yetişen bitkiler ya da ağaçlar insan tarafından kontrol altına alınmıştır. Tarım devrimi ile insanoğlu avcı-toplayıcı dönemde doğanın kendilerine sunduğu bitkileri ekip-dikme sureti ile kendi yetiştirmeye başlamıştır. Anadolu’da yaşan insanlar bu yaşam biçiminin doğal sonucu olarak iklime ve hava olaylarına bağımlı hale gelmiştir. Doğa olayları karşısında yaşadıkları felaketlerden korunmak için doğaüstü güçlerden medet umulmaya başlanılmıştır. 1000 tanrılı halk olarak adlandırılan Hititlerin panteonunda gök ve iklim ile ilgili tanrılar ilk sıralarda yer almaktadır. Mitoslarda bitkiler tanrıların insanlara vermiş olduğu bir armağandır. Mitos metinlerinde yer alan çeşitli bitkilerin kimi zaman fiziki özelliklerinden kimi zaman ise biyolojik özelliklerinden bahsedilmektedir. Hitit Kayıp Tanrı Mitoslarında arpa, buğday, kuşburnu, zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitki isimleri geçmektedir.

Arpa: buğdaydan sonra ülkemizde en fazla ekilen tarla bitkisidir. Arpa Türkiye’nin tüm bölgelerinde yetişebilen ve birim alanından alınan mahsul buğdaydan daha fazla olan bir bitkidir³⁰. Hitit Dönemi kaynaklarda *ŠE*, Hititçe *ħalki*- ideogramıyla Akkadca *ŠE’U* şeklinde metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Sert iklim koşullarına dayanıklılığından dolayı Hitit Dönemi Anadolu’sunda da geniş ekim alanına sahip olduğu düşünülmektedir. Hititçe metinlerde yer alan *šepit*- ve *ewan*- kelimelerinin bir arpa çeşidi olduğu Hoffner tarafından iddia edilmektedir³¹.

²⁹ Hoffner 1998, 37-39; 1. A. KBo IX 110- B. KUB XXXIII 80- 2. KUB XXXIII 13- 3. A. KUB XXXIII 41- B. KUB XXXIII 42=A II 3 vd.- 4. A.KUB XXXIII 71- B. KUB XXXIII 70; II 9 vd.=A IV 1 vd.- C. KUB XLVI 52- 5. KUB XXXIII 69+HT 100- 6. KUB XXXIII 72+73+74- 7. A. KUB XXXIII 37+39- B. KUB XXXIII 40.

³⁰ Demirci 2007, 8.

³¹ Eren 2005, 37; Hoffner 1974, 77-80; Ertem 1987, 4-5; Sturtevant 1931, 58; Uhri 2011, 44-45; Hoffner 1974, 62-63; Weeks 1985, 109; Weeden 2009, 84-85; Ünal 2016, 631.

Hititliler arpayı çeşitli işlemlerden geçirdikten sonra ekme haline getirerek tüketiyorlardı. Arpa Hitit coğrafyasında bira yapımında kullanılan önemli bir bitkidir. Kuşaklı şehrinde bira imalathanesinde dinlendirilmeye bırakılmış arpa kalıntıları ele geçirilmiştir³². Hitit Dönemi'nde arpa haşlandıktan sonra kurutularak eziliyor, günümüzdeki bulgura benzer şekilde tüketiliyordu.

Hitit Kayıp Tanrı Mitoslarında tanrılar öfke ve kin ile ülkeyi terk edince arpa ve buğday bitkilerine hastalık gelmektedir. Bu hastalık sonucunda arpa ve buğday yetişmez olur. İnsan ve hayvanları için temel tüketim besini olan bu bitkilerin azalması ülkede kıtlığa yol açmaktadır. Tüm Önasya uygarlıkları gibi Hitit toplumu da kıtlık düşüncesinden çok korkmuşlardır. Hitit Devleti'nin ilk kuruluşundan itibaren çeşitli şehirler büyük yer altı tahıl siloları/ambarları inşa edilmesinin temel sebebi bu korkudur³³.

Arpa ile ilgili antik Yunan mitolojisinde yer alan Demeter'in kızı Persephone'nin yer altına kaçırılması öyküsü kayıp tanrı mitosları ile benzerlik göstermektedir. Antik Yunan'da ekinlerden sorumlu olan tanrıça Demeter kızının yer altı dünyasına kaçırılmasına kızıp öfkelendiği için ekinlerin büyüme ve olgunlaşma işini ihmal etmiş, bunun sonucunda kıtlık baş göstermiştir³⁴. Yer altı tanrısı Hades Persephone'yi altı ay yanında tutmuş, altı ay ise yeryüzüne göndermiştir. Persephone'nin yer altında kaldığı altı ay boyunca doğa Demeter'in etkisi ile uykuya dalmış, Persephone'nin yeryüzüne geri dönmesi ile doğa yeniden canlanmıştır. Roma Dönemi'nde eczacılar tarafından bağırsak ağrıları ve iltihaplarını gidermek için sert sirke ile arpayı çorba halinden pişirerek tedavi amacıyla kullanmışlardır³⁵.

Buğday: ülkemizde kuru tarım koşulları ile üretimi yapıldığından dolayı diğer tahıl ürünlerine göre yıllık ürün toplamı azdır. Ancak ülkemizde bazı bölgelerde alternatif ürün olarak dikimi yapılmaktadır. Anadolu topraklarının her yerinde ekim-dikimi yapılmakta olup, ekim alanı ve üretim miktarı bakımından ülkemizde yetişen tahıllar arasında il sırayı almaktadır³⁶.

Hitit Dönemi Anadolu'sunda tarla tarımın yapıldığı temel ürünleri arasında buğday, arpa ile birlikte ilk sırayı almaktaydı. Buğday günümüz Anadolu halkının temel geçim kaynağı olduğu gibi Hitit Dönemi halkının da temel geçim kaynağıydı. Hitit Dönemi Anadolu'sunda buğday önemli

³² Dörfler-vd. 2011, 107.

³³ Ünar 2021, 197.

³⁴ Gezin 2010, 20-21.

³⁵ Kâhya 2019, 115.

³⁶ Demirci 2007, 7.

bir değiş tokuş aracı olarak ekonomide kullanılıyordu³⁷. Günümüze kadar gelebilmiş olan Hititçe metinlerde ZÍZ.A/ZÍZ.AN.NA kızılca buğday, ZÍZ harkiyaş/harkiyaş ZÍZ beyaz buğday, ZÍZ zenantaş güz buğdayı gibi üç alt türe ayrılmıştır³⁸. Hitit Döneminde ekmek yapımında genellikle *Triticum vulgare* ve *Triticum compactum* kullanılmaktaydı³⁹. Buğday Hitit kanunlarında, mitoloji metinlerinde ve ritüellerde sık sık karşımıza çıkan bir bitkidir.

Kayıp Tanrı Mitoslarında tanrının ülkeyi terk etmesi üzerine ülkede yetişen buğdaylarda hastalık baş gösteri ve buğday yetişmez olurdu. İnsanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için birincil besin kaynağı olan buğdayın Hitit ülkesinde yetişmemiş olması ülkede büyük kıtlığa ya da kargaşaya yol açmaktadır. Tüm Önasya uygarlıkları gibi Hitit toplumu da kıtlık düşüncesinden çok korkuşlardır. Hitit Devleti'nin ilk kuruluşundan itibaren çeşitli şehirler büyük yer altı tahıl siloları/ambarları inşa edilmesinin, tapınakların içlerinde büyük tahıl depolarının yapılmasının temel sebebi bu korkudur. Yunan mitosunda Tanrıça Demeter'in kızı Persephone'nin yer altına kaçırılması mitosunda yer alan kıtlık kuraklık, bolluk bereket benzerlikleri Hitit Kayıp Tanrı Mitoslarında da görülmektedir⁴⁰. Roma Döneminde buğday eczacılar tarafından köpek ısırtıklarını iyileştirmek için, doğum lekelerini ortadan kaldırmak için, vücutta bulunan iltihapları kurutmak için kullanılmıştır⁴¹.

Üzüm: ana vatani Hazar Denizi ile Karadeniz arasında olduğu kabul edilen asma bitkisi (*vitis vinifera*) yıllarca uğraşın sonunda yabancı asmadan (*vitis silvestris*) ehlileştirilerek kültür altına alınmıştır⁴². Anadolu'da üzüm salkım Neolitik Dönem 'de Niğde Köşk Höyük seramikleri üzerinde ilk kez görülmüştür. Çanak çömlek üzerinde üzüm salkımı motifi Neolitik Çağdan Tunç Çağına kadar sevilerek kullanılmıştır. MÖ. Üçüncü Binyılda Acemhöyük, Konya Karahöyük ve Kültepe Höyükte karşımıza çıkmaktadır. Üzümden üretilen şarabın tarihinin çok eskiye dayanmasına rağmen Anadolu'da şarap kültürüne ait ilk örnekler MÖ. Üçüncü binyılda Alacahöyük'te ele geçirilen şarap kadehleri ve sürahileri ile başlamıştır.

³⁷ Karakuzulu 2012, 387; Kapluhan 2013, 500; Reyhan 2010, 66.

³⁸ Sturtevant 1931, 15; Erkut 1998, 2; Ünal 2016, 658; Hoffner 1974, 65-66, 69-73; Ertem 1987, 12-13; Weeks 1985, 108.

³⁹ Erkut 2008, 3-4.

⁴⁰ Gezin 2010, 42.

⁴¹ Kâhya 2019, 114-115.

⁴² Janick 2005, 270; Orhan-Ergun-Orhan 2011, 70; Brandau-Schickert 2004, 84; Orman 1955, 1; Türkben-Gül-Uzar 2012, 48; Orman 1955, 3.

Hititçe yazılmış olan metinlerde üzüm için ^{GİS}GEŠTIN ya da GEŠTIN olarak geçen üzüm, asma ve şarap anlamında kullanılan kelime karşımıza çıkmaktadır. Asma anlamına gelen kelimenin Hititçe sözcük *tuwarsa-‘dır*⁴³. Üzüm Hitit Dönemi Anadolu’unda önemli bir bitkidir⁴⁴. Hitit metinlerinde üzüm bağlarının alımı satımı ile ilgili ve üzüm bağlarına karşı işlenen suçlarla ilgili cezai uygulamalarla ilgili kanun maddeleri yer almaktadır⁴⁵. Hitit İmparatorluk Dönemine tarihlendirilen Yazılıkaya Açık Hava Tapınağında yer alan 40 numaralı elinde bitki taşıyan tanrı Kumarbi’nin Üzüm asması taşıdığı düşünülmektedir⁴⁶.

MÖ. İkinci binyılda Kültepe⁴⁷, Konya Karahöyük⁴⁸, Alışar⁴⁹ gibi höyüklerde ele geçirilen üzüm salkımı şeklindeki rithonlar üzüm kültürünün Anadolu için önemli bir bitki olduğunun göstergesidir. Hitit Dönemi Anadolu’unda üzümden elde edilen şarap önemli bir gelir kaynağıdır. Hitit metinlerinde bağ, bağcılık, şarap ve şarapçılıkta bahsedilmektedir. Hititlerde bağbozumu mevsiminde EZEN ^{GİS}GEŠTIN *tuhšuwāš* yani bağbozumu bayramı kutlanmaktaydı⁵⁰. Anadolu coğrafyasında doğan şarap üretimi Asurlu tüccarların yardımıyla Mezopotamya’ya taşınmış, Mısırlıların şarap yapımını Hititlerden öğrendiği düşünülmektedir⁵¹. Konya ve civarında MÖ. 1200-742 yılları arasında kurulan Tuvana krallığı döneminde yaptırılan İvriz Kaya Anıtı’nda Kral Warpalawas ile Tanrı Tarhundas betimlendiği sahnede, tanrı Tarhundas bereket ve bolluğun simgesi olan üzüm salkımları ve buğday başaklarıyla tasvir edilmiştir⁵². Asma, üzüm salkımı ve başak filizinin tanrılar ya da yöneticiler tarafından taşınır şekilde kabartma betimleri yapılmasındaki temel amaç bu iki bitkinin halkın temel ihtiyaçları için hayati önem taşımasıyla yöneticilerin kendi dönemlerinde bolluk ve bereketin yaşandığını vurgulama ihtiyacıdır⁵³.

⁴³ Ünal 2016b, 128; Sturtevant 1931, 58; Hoffner 1974, 113; Ertem 1987, 58; Weeks 1985, 111; Weiss 1996, 199; Puhvel 2004, 127; Kılıç-Başol 2015, 41; Oettinger 1976, 120.

⁴⁴ Altier 2022, 83.

⁴⁵ Ünar 2019, 95-vd.; Orhan-Orhan-Ergin 2011, 71.

⁴⁶ Tiryaki 2013, 44; Koç 2006, 48.

⁴⁷ Orhan-Orhan-Ergin 2011, 71; Öz 2011, 286.

⁴⁸ Öz 2011, 291; Alp 1999, 68; Orhan-Orhan-Ergin 2011, 71.

⁴⁹ Orman 1955, 8.

⁵⁰ Koç 2006, 50; Reyhan 2010a, 78.

⁵¹ Alp 1999, 67-68; Orhan-Orhan-Ergin 2011, 71.

⁵² Orman 1955, 9; Orhan-Orhan-Ergin 2011, 72.

⁵³ Tiryaki 2013, 45-46.

Hitit Döneminden günümüze ulaşabilen tıp ve eczacılıkla ilgili metinlerde cinsel iktidarsızlığa karşı uygulanacak olan bir ritüel metninde hastanın I. gün erzak olarak 3 kurban ekmeği, incir, üzüm...., gibi ürünleri tüketmesinden ve majik işlemlerden bahsedilmektedir⁵⁴.

Zeytin: *Zeytingiller* ailesine mensup olan *Oleaceae/Zeytin* kışın yaprağını dökmeyen ağaç ya da ağaççık şeklinde büyüyen bir bitkidir. Türkiye’de genel olarak *Yenen zeytin/europea* ve *Yabani zeytin/sylvestris* olmak üzere iki türü yetişmektedir⁵⁵.

Günümüz Anadolu’sunda Akdeniz ve Ege sahil şeridinde yetişen zeytin Hitit ritüel metinlerinde meyvesi ve yağı kullanılan, kaybolan tanrı mitoslarında tanrıyı sakinleştirmek ve teskin etmek için kullanılıyordu⁵⁶. Hitit Dönemi Anadolu’sunda ^{GIŞ}SERDU/ ^{GIŞ}ZERTUM/zeytin ağacı yetişmeye elverişli olup olmadığı tam anlamıyla bilinmemekle birlikte devletin sınırlarının Akdeniz sahillerine dayandığını bilindiğinden, zeytin ağacının yağı, meyvesi yaş ya da kuru şekilde başkent Hattuşa’ya gönderildiği tahmin edilmektedir⁵⁷.

Antik Yunan Mitoslarında zeytin ağacı Tanrıça Athnena’nın Atina şehrine zeytin ağacı hediye etmesi ile karşımıza çıkmaktadır⁵⁸. Bu mitosa göre zeytin ağacı tanrıların insanoğluna armağan ettiği önemli bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Roma Dönemi’nde hekimler olgunlaşmamış zeytinlerden elde edilen yağ ile mide ağrılarını, diş eti hastalıklarını iyileştirmeye çalışmışlardır⁵⁹. Yabani zeytin ağacının meyvesinden elde edilen zeytin yağ saçta oluşan kepek, konak gibi şikâyetlere ve uyuz hastalığına iyi gelmektedir.

İncir: kış aylarında yaprağını döken *Ficus carica* ailesine mensup olan *Moracea/incir* süt taşıyan bir ağaç ya da ağaççıktır. Yabani olarak yetiştiği gibi meyvesi içinde yetiştirilmektedir⁶⁰.

Hitit metinlerinde ^{GIŞ}MA/ ^{GIŞ}maršiqqa-?/^{GIŞ}PEŠ Akadça –*tittu* şeklinde metinlerde geçen incir ağacının günümüz Anadolu’sunda yaygın olarak Batı, Güney, Orta kesimlerinde yetişmektedir⁶¹. ^{GIŞ}MA/ ^{GIŞ}maršiqqa-?/^{GIŞ}PEŠ Hitit ritüel metinlerinde ve ekmek listesinde yer almaktadır. Tanrı Telipinu’nun

⁵⁴ Uzel 2008, 47-48; Ünal 1980, 491.

⁵⁵ Kaplan-Arıhan 2012, 2; Janick 2005, 269; Baytop 2007, 292.

⁵⁶ Ertuğ 2000, 174.

⁵⁷ Ünar-Ünar 2021, 147. Vigo 2014, 22-23; Güterbock 1968, 66; Hoffner 1974, 117-118; Weeks 1985, 84; Ertem 1987, 67-68; Sturtevant 1931, 81; Ünal 2016b, 884.

⁵⁸ Gezin 2010, 191.

⁵⁹ Kâhya 2019, 41.

⁶⁰ Ünal 2016b, 738; Baytop 2007, 143; Janick 2005, 272.

⁶¹ Sturtevant 1931, 43; Weeks 1985, 84; Hoffner 1974, 116; Watson 2004, 126; Ünal 2016b, 738.

kayboluşu mitosunda “*nasıl incir 1000 tohum varsa*” gibi değişik şekillerde incir veyahut incir ağacı metinlerde geçmektedir⁶². Hitit Dönemi Anadolu’unda yetişen bir meyve olan incir karşımıza genellikle ritüellerde kurban meyvesi olarak çıkmaktadır. Ritüel kaplarının içine şarap ve yağ konulduktan sonra üzerleri incir ile örtüldüğü çivi yazılı metinlerde karşımıza çıkmaktadır⁶³. Ayrıca Hitit ekmek metinlerinde incirden yapılmış olan ekmek adlarında yer almaktaydı.

MS ikinci yüzyılda yaşamış olan hekim ve farmakoloji (ilaçbilimi) bilgini Dioscorides’in kitabında incir ile ilgili oldukça farklı kullanım ve tedavi şekilleri ele alınmaktadır. Meteria Medica kitabında yaş incirin bağırsaklar için kötü olduğu, ishale yol açtığını; kuru incirin ise bağırsak sağlığı açısından faydalı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kuru incirin boğaz, soluk borusu, mesane, böbrek rahatsızlığı çeken, astım, sara hastalarına iyi geldiğine dair bilgiler yer almaktadır. Yine aynı kitapta yer alan bilgilere göre kuru incir Zufa otu ile kaynatıldığında kronikleşmiş öksürüğe iyi geldiği; pişmiş incirin soluk borusu ve tonsillerin iltihapları için gargara yapılabileceği; incir sütünün akrep çarpmalarına iyi geldiği ve yine incir sütünün diş çekiminden sonra, diş çekilen yere uygulandığında acıyı aldığına dair bilgiler bulunmaktadır⁶⁴.

Ceviz: Arapça kaynaklarda “Cawz/Cevz” sözcüğünden gelen ceviz kelimesi, Farsça koz kelimesinin kökeni olan “Gauz”dan türemiş ve günümüz Türkçesine ceviz şeklinde geçmiştir. Juglans regia/cevizin anavatanı Orta Asya, Kafkaslar, Anadolu ve Balkanlardır. Ceviz ağacı 25-30 m. kadar büyüeyebilen, 300-500 yıl yaşayabilen bir ağaçtır.

Ceviz ile ilgili Anadolu’da karşımıza ilk çıkan örnek Can Hasan III yerleşiminde bulunan arkeobotanik verilerdir. Orta Anadolu’da MÖ. 6500 yılına tarihlendirilen bu Neolitik yerleşimde ceviz kalıntıları açığa çıkarılmıştır⁶⁵. Ceviz ile ilgili Antik Yunan mitosunda Lakonia Kralının kızı Karya ile Dionysos arasında geçen hikâyeye göre tanrı Apollon Karya’yı ceviz ağacına dönüştürmüştür. Grekçede Karya ceviz ağacı anlamına gelmektedir.

Antik Dönemden günümüze değin ceviz ağacı ve meyvesi, meyvesinin kabuğu doğal boya yapımında, mantar, deri hastalıkları gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Anadolu topraklarından Antik Yunanistan’a

⁶² Erkut-Reyhan 2012, 84; Ertem 1987, 65-66; Özgüç 2015, 184.

⁶³ Uhri 2011, 153.

⁶⁴ Kâhya 2019, 87.

⁶⁵ Uhri 2011, 135.

oradan da İtalya topraklarına geçen ceviz Jovis Glans ya da Jüpiter'in meyvesi adını almıştır⁶⁶.

Kuşburnu: Hititçe Metinlerde ^{GİŞ}hat(t)alkešna olarak karşımıza çıkan Rosa canina ailesine mensup olan kuşburnu dikenli, 1-5 m arasında büyüeyebilen, dikenli, beyaz veya koyu pembe çiçek açan çalıdır⁶⁷. Bu bitkinin meyveleri yaş ya da kurutularak tüketilir, yabani gül, itburnu, köpek gülü gibi yöresel adlar da verilmektedir.

Hitit kaybolan tanrı mitoslarında bu bitkini gövdesinden ritüellerde kullanmak için kapı yapıldığı, yapraklarının beyaz meyvesinin kırmızı olduğu ve meyvesinin su ile karıştırılıp sakinleştirici, teskin edici etkisi olarak kullanıldığı, ağacın dikenli olduğu, dere ve vadi boylarında yetiştiği gibi bilgiler yer alan bu ağaç H. Ertem ve G. Karaoğuz'a göre kuşburnu ağacı, A. Ünal'a göre alıç, akdiken ağacıdır⁶⁸. Antik Anadolu halklarından olan Leleglerin kralı Lokros kendine yeni bir yurt kurma mitosunda kuşburnu ağacı geçmektedir. Bu mitosda Lokros'un ülke kuracağı yere vardığı zaman bir köpek tarafından ısırılacağı rivayet edilmiş, Lokros Parnassos'un batı yamaçlarına geldiği zaman kuşburnu çalısının dikenine basmış ve günlerce burada kalmıştır. Bu mitostan dolayı kuşburnu ağacının Yunan metinlerindeki karşılığı köpek dikenidir⁶⁹.

4. Sonuç

Uzun yıllar boyunca avcı-toplayıcı hayat yaşayan insanoğlu yerleşik hayata geçerek ekip-dikmek sureti ile salt tüketici konumda yarı üretici, yarı tüketici konuma geçmiştir. Yerleşik hayatın doğal bir sonucu olarak doğada yabani şekilde yetişen bitki ve ağaçları kontrol altına alarak üretime geçilmiştir. İnsanoğlu tarım devrimi ile ilk ortaya çıktığı andan itibaren doğanın kendisine sunmuş olduğu bitkileri ekip-dikmek sureti ile kendi yetiştirmeye başlamıştır. Bitkiler ve bitki kullanımı insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için hayati bir öneme sahiptir. Üretim faaliyetleri ile insanoğlu birinci dereceden hayati ihtiyacı olan beslenme sorununa çözüm bulmuştur. Yeryüzünde ilk ortaya çıktığı günden itibaren doğanın kendisine sunmuş olduğu imkânlardan faydalanan insanlar, tabiatta bol miktarda bulunan bitkileri başta beslenme olmak üzere tıp, eczacılık, fal ve büyü gibi alanlarda kullanmışlardır.

⁶⁶ Akaydın-Torlak-Akbaş 2014, 231.

⁶⁷ Baytop 2007, 276.

⁶⁸ Karaoğuz 2015, 22-23; Ertem 1987, 92-94; Ünal 2016b, 177.

⁶⁹ Gezzin 2010, 124.

Anadolu'da devlet kuran Hitit Devleti Mezopotamya ya da Suriye'de kurulan diğer devletlerden daha zor bir coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Çünkü Anadolu'nun yüksek dağ zincirleriyle çevrili oluşu, kurak ve karasal bir iklime sahip olması, yüksek ve sulu tarıma elverişli olmayan bir topografyaya görülmesi gibi sebeplerden dolayı Hititler bu zor coğrafyanın elverdiği ölçüde tarım, bağ-bahçecilik yapmaya çalışmışlardır. Anadolu'da yaşanan insanlar bu yaşam biçiminin doğal sonucu olarak iklime ve hava olaylarına bağımlı hale gelmiştir. Hitit Coğrafyasında yaşayan insanların temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olduğu için Hitit Panteonunda en önemli ve büyük tanrılar gök ile ilgili tanrılar olmuştur. Hitit Panteonu incelendiği zaman karşımıza ilk çıkan tanrı tahıl ve hububatların yetişmesi için gerekli göksel olaylardan sorumlu olan gök tanrısı Telipinu 'dur. Hitit ülkesinde görülen bu durum mitoslara da yansımıştır.

Mitos metinleri insanların uzun yıllar içinde edindikleri kıtlık, kuraklık, çekirge istilaları, don olayları, vb. gibi anlamlandıramadıkları doğa olaylarını doğaüstü güçlerle yani tanrı ya da tanrıçalarla ilişkilendirmeleri sonucunda ortaya çıkmışlardır. Hitit mitos grubu içerisinde en sık işlenen konulardan bir tanesi de bir tanrı ya da tanrıçanın bir olay veyahut bir şeye kızarak ülkesini terk etmesi sonucunda ülkede ortaya çıkan kıtlık, kuraklık, salgın hayvan hastalıklarının görülmesi gibi felaketlerin başlaması; tanrının ülkeye çeşitli ritüeller ile geri getirilmesi ile ülkenin yeniden bolluk, bereket ve refaha kavuşmasının konu edildiği "*Kayıp Tanrı Mitosları*"dır. Hitti Devleti'nin temel geçim ve gelir kaynağının tarım, hayvancılık olduğu düşünüldüğünde; üretim şartlarının iklimsel şartlara bağlı olduğu bir süreçte Hitit Mitoloji metinlerinde *Kayıp Olan Tanrı Mitoslarının* sıklıkla işlenmesi gayet normal bir durumdur. Mitolojilerde tanrıların insanlara verdiği en değerli hediyeler bitkilerdir. Hitit mitoloji metinlerinde Hitit dünyasında yaşayan insanların günlük kullandığı bitkilerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Hitit Devletinde tıp, eczacılık ve büyü gibi alanlarda kapsamlı bir bilgi aktarımı yapılabilmesi için doğa uzun süre gözlenmiş ve kayıt altına alınmış olmalıdır. Bu şekilde kapsamlı bir bilgi aktarım ancak Hitit büyü ritüelleri ve kuş fallarından Hititli rahip ya da falcıların uzun yıllar doğayı ve doğa olaylarını gözlemleyerek kayıt altına aldığı bilinmektedir. Kaybolan tanrıyı öfke ve kinden arındırmak için yapılan "arınma ritüelinde" Hanaḥanna mitosunda olduğu gibi genellikle ritüel masasına zeytin/zeytinyağı, üzüm, ceviz, incir, teskin edici bitkiler ve bal gibi objeler konulmaktadır. Mitosta geçen zeytin, üzüm, ceviz ve incir gibi bitkilerin doğal özelliklerine vurgular yapılarak bu özelliklerin tanrı ya

da tanrıçaya geçmesi istenmiştir. Hanaḥanna'nın kayboluşu mitosunda yer alan çam ağacı ve çam ağacında asıl duran av çantası motifi New York Metropolitan Müzesinde sergilenen gümüş geyik rithonu üzerinde yer alan palmye ağacı önünde asılı duran av çantasıyla mitostaki unsurlara benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik bize Hitit coğrafyasında yaşayan metal uzmanlarının ve din görevlilerinin aynı merkezi eğitimi ya da düşünce sistemini aldıklarını göstermektedir.

Kayıp Tanrı Mitoslarında tanrının ülkeyi terk etmesi üzerine ülkede yetişen buğdaylarda hastalık baş gösteri ve buğday yetişmez olurdu. İnsanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için birincil besin kaynağı olan buğdayın Hitit ülkesinde yetişmemiş olması ülkede büyük kıtlığa ya da kargaşa yol açmaktadır. Tüm Önasya uygarlıkları gibi Hitit toplumu da kıtlık düşüncesinden çok korkuşlardır. Hitit Devleti'nin ilk kuruluşundan itibaren çeşitli şehirler büyük yer altı tahıl siloları/ambarları inşa edilmesinin, tapınakların içlerinde büyük tahıl depolarının yapılmasının temel sebebi Kaybolan Tanrı Mitoslarına da konu olan bu korkudur.

Tanrı Telipinu'nun kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kâtip Pirua'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Tanrıça Hanaḥanna'nın kayboluş, Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısının kayboluşu, Kraliçe Hırapşili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kuliüşna Kenti Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kâtip Pirua'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu ve Tanrıça İnara'nın Kayboluşu mitoslarında olduğu gibi ülkeyi terk eden tanrının gidişi ile ülkede kıtlık, salgın hastalıklar ve birçok sıkıntı ortaya çıkmış, tanrının geri gelmesi ile diğer ortak mitoslarda olduğu gibi ülkeye bolluk, bereket ve güzel günler yaşanmaya başlamıştır. .

KAYNAKÇA

Akaydın, G., Torlak, H., Akbaş, F. (2014), *Anadolu Kültüründe Bitkiler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Altier, S. (2022). “Orta Asya’dan Balkanlar’a Türk Sanatında Asma ve Üzüm İkonografisi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırmalar Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama-1*, Lyon: Livre de Lyon.

Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.

Alparlan, M. D (2009). “Hitit Mitolojisi’nin Ana Hatları”, *Instrumenta Linguarum Antiquarum, Sayı I*, 128-132.

Archi, A. (1984). "Anatolia in the Second Millennium B.C", *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East, (IncGraec 82)*, 196-204.

Arıkan, Y. (1998). "A Study on Hittite Religion". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 38/S. 1-2*, 271-285.

Avcı, M. (2005). "Çeşitlilik ve Endemizm Açısından Türkiye'nin Bitki Örtüsü". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, S. 13*, 27-55.

Aytaçlar, P. Ö. (2018). "Anadolu'da Değişmeyen İnanç ve Ritüeller", *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mart-Nisan 2018, Sayı 62*, 60-65.

Baltacıoğlu, H. (2007). "Yazılı Kaynakların ve Arkeolojik Verilerin Işığında Eski Hitit Sanatında Bir Kent Modelinin Tanımı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı*, 385-437.

Baytop, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beckman, G. (1982). "The Anatolian Myth of İlluianka". *JANES, Vol. 14*, 11-25.

Beckman, G. (1989). "The Religion of the Hittites", *Biblical Archaeologist (June/September)*, 101- 103.

Brandau, B., Schickert, H. (2004). *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Ankara: Arkadaş Yayınları.

Burde, C. (1974). *Hethitische Medizinische Texte*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag Publish.

Cesur, S. Ç. (2016). "Hitit Ritüellerinde Şiddetin Kutsallaştırılması", *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2016, Sayı 51*, 40-49.

Çakmak, D. (2013). *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.

Çetin, C. (2006). "Anadolu'da Bereket Kültü ve Anadolu Türk Köylüsü Seyirlik Oyunlarına Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 46/Sayı 1*, 189-210.

Çevik, N. (2007). "Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar". *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan Festsschrift in Honor of Belkıs Dincol and Ali Dincol*, 175-178.

Demirci, S. (2007). *Buğday-Arpa Tarımı*. Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.

Dioscorides, *Materia Nedica*, çev. Esin Kâhya, Nobel Tıp Kitapları, Ankara 2019.

Dinçol, A., Dinçol, B. (2006). “İki Farklı Dünya’nın Buluştuğu Noktada Bir Anadolu İmparatorluğu: Batı ve Doğu Arasındaki Arabulucu Hititler”, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*.

Dörfler., vd. (2011). “Environment and Economy in Hittite Anatolia”. Insights Into Hittite History and Archaeology, *Colloquia Antiqua, Vol. 2*, 99-124.

Eren, E. (2005). *Geçmişten Günümüze Anadolu’da Bira*. İstanbul: Bileşim Matbaası Yayınları.

Erhat, A. (1972). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi: İstanbul.

Erkut, S. (1998). “Hititlerde AN.TAH.ŞUMSAR Bitkisi ve Bayramı Üzerine bir İnceleme”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16-22 Eylül)*, 189-195.

Erkut, S. (2008). “Konya Karahöyük’te Ele Geçen M.Ö. II. Binyılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği”. *Belleten, C. LXXII/S. 263*, 1-7.

Erkut, S., Reyhan, E. (2012). “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”. *ACTA TURCICA, S. IV/1*, 80-86.

Ertem, H. (1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ertuğ, F. (2000). “Linseed Oil and Oil Mills in Central Turkey Flax/Linum and Eruca, Important Oil Plants of Anatolia”. *Anatolian Studies, Vol. 50*, 171-185.

Gavaz, Ö. S. (2018). “Hitit Toplumunda Tanrılar ve Ritieller”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi Mart- Nisan, Sayı 62*, 40-47.

Gezgin, D. (2010). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Hel Yayıncılık.

Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Published for the British Academy by Oxford University Press.

Güterbock, H. G. (1968). “Oil Plants in Hittite Anatolia”. *Journal of the American Oriental Society, Vol. 88*, 66-71.

Haas, V. (2002). “Hitit Dini”, ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu -1000 Tanrılı Halk*, Bonn, 438-442.

Haas, V. (2003). *Materia Maggica et Medica Hethitica*, Walther de Gruyter, Berlin-New York.

Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society Press.

Hoffner, H. A. (1998). *Hittite Myths*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series Scholars Press.

Janick, J. (2005). “The Origin of Fruits, Fruits Growing, and Fruit Breeding”. *Plant Breeding, Rev. 25*, 255-320.

Karakuzulu, Z. (2012). “Anadolu’da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”. *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2012)*, 385-392.

Karauğuz, G. (2015). *Hitit Mitoloisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Kaplan, M., Arıhan, S. K. (2012). “Antik Çağdan Günümüze Bir Şifa Kaynağı: Zeytin ve Zeytinyağının Halk Tıbbında Kullanımı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 52/S. 2, 1-15.

Kapluhan, E. (2013). “Türkiye’de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27, 487-510.

KBo: *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig and Berlin.

Kılıç, Y., Başol, S. (2015). “Hitit Büyü Metinlerinde Geçen Bazı Otsu Bitkiler, Ağaç Türleri ve Ahşap Nesnelere”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2/S. 6, 28-58.

Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.

KUB: *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin.

Martino, S. D. (2002). “Hitit İmparatorluğu’nda Kült ve Bayram Kutlamaları Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi”, ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 445-447, Bonn.

Martino, S. D. (2013). “Din ve Mitoloji”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, 410-431, İstanbul.

Murat, L. (2010). “Tanrıça İŞHARA”. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 529- 554.

Mutlu, S. A. (2016). “Eski Mezopotamya’da Nevruz Kutlamaları”. *Archivum Anatolicum*, Sayı 10/1, 1-14.

Oettinger, N. (1976). *Die Militärischen Eide der Hethiter*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag Publishing.

Orman, N. (1955). *Yeni Bağcılık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.

Orhan, D. D., Ergun, F., Orhan, N. (2011). “Anadolu Medeniyetlerinde Asma (*Vitis vinifera* L.)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30/S. 50, 69-80.

Ökse, T. (2006). “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”, *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 36, 47-68.

Ökse, T. (2015). “Yeni Yıl ve Bayramlar Eski Önasya ve Anadolu”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 43, 70-85.

Öz, E. (2011). “Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık”. *Gazi Akademik Bakış*, C. 5/S. 9, 285-293.

Özer, S. (2016). *Anadolu’da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük-Buruşhaddum I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Puhvel, J. (2004). “Bunch of Grapes, Swarm of Locusts”. *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 56, 127-128.

Reyhan, E. (2009). “Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu: Eskiçağ Anadolu Mitolojisinden Bir Kesit”, *Tarih Araştırmaları Dergisi Sayı 45’den Ayrı Basım*, 85-106.

Reyhan, E. (2010). “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29/S. 47, 68-82.

Reyhan, E. (2016). “Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrı Çağırma Ritüelleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXXV/Sayı 60’dan Ayrı Basım, 1-38.

Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sanchez, J., Parodi, S. (2009). “The Eleusinian Mysteries and the Bee”, *Rosicrucian Digest*, No. 2, 43-48.

Sturtevant, E. H. (1931). *Hittite Glossary: Words of Known or Conjectured Meaning With Sumerian Ideograms and Accadian Words Common in Hittite Texts*, Baltimore

Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag Publish.

Tiryaki, S. G. (2013). “Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar”. *CEDRUS*, S. I, 33-53.

Türkben, C., Gül, F., Uzar, Y. (2012). “Türkiye’de Bağcılığın Tarım Turizmi (Agro-Turizm) İçinde Yeri ve Önemi”. *Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 14, 47-50.

Uhri, A. (2011). *Boğaz Derdi Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*, İstanbul: Ege Yayınları.

Uzel, İ. (2008). *Anadolu Tıp Tarihi’ne Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.

Ünal, A. (1977). “M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler”, *Belleten*, Cilt XLI/ Sayı 163, 423- 446.

Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”. *Bellekten, C. XLIV/S. 175*, 475-495.

Ünal, A. (1988). “The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts From Boğazköy-Hattuşa”, *Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C.*, 52-85.

Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu Cilt II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurricce, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kitabevi.

Ünar, Ş. (2019). “Hitit Kanun Maddelerinde Yer Alan Tarımla İlgili Bazı Suçlar Ve Hukuki Uygulamalar”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences Vol. 3/3*, 89-105.

Ünar, Ş. (2021). Hititlerde Bir Risk Yönetimi Olarak Tahıl Depolama, *Kafdağı Cilt 6/Sayı 2*, 180-204.

Ünar, Ş., Ünar, A. (2021). Hitit Dönemi Anadolu’sunda Zeytin Ağacı. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(16), 143-149.

Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*. Ankara: Berikan Yayınları.

Vigo, M. (2014). “The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices”. *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology, S. 1*, 25-37.

Yiğit, T. (2005). “Huririlere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 38*, 55-69.

Watson, W. G. E. (2004). “A Botanical Snapshot of Ugarit. Trees, Fruit, Plants and Herbs in the Cuneiform Texts”. *Aula Orientalis, S. 22 (2004)*, 107-155.

Ward, W. H. (1899). “The Hittite Gods in Hittite Art”. *American Journal of Archaeology, Vol. 3/No. 1*, 1-39.

Weeden, M. (2009). “The Akkadian Words for “Grain” and the God Haya”. *Die Welt des Orients, B. 39/S. 1*, 77-107.

Weeks, D. M. (1985). *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck’s Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Los Angeles.

Weiss, M. (1996). “Greek $\mu\upsilon\gamma\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ‘countless’, Hittite $m\ddot{u}ri$ -‘bunch (of fruit)”. *Historische Sprachforschung / Historical Linguistics, S. 109*, 199-214.

BÖLÜM XVIII

KLASİK KAYNAKLARA GÖRE FARABİ'NİN HAYATI VE ÇEVRESİ

Farabi's Life and Environment According to Classical Resources

Kazım YILDIRIM

(Doç. Dr.), Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Felsefe ve Din bilimleri ABD

E-mail: kyildirim@sakarya.edu.tr

kazim.yildirim@igdir.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4281-6449

1. Giriş

Felsefe tarihinde İslamiyet'in ortaya çıkışından (m 610 = 7. Yüzyıl) sonra İslam Felsefesi gelişmeye başlamıştır. Bu felsefe çeşitli kaynaklarda İslam Felsefesi, Türk İslam Felsefesi ve Arap Felsefesi gibi değişik isimlerle anılmaktadır. İsimleri belirtenlerinkendilerine göre gerekçeleri vardır. Gerekçeler, konumuzun dışındadır onun için üzerinde durulmamıştır. Yazılarımızda Prof. Dr. Nihat Keklik'in çeşitli yayınlarında gerekçeleriyle belirlediği Türk İslam Felsefesi ismini tercih ediyoruz. Türk İslam Felsefesi, dışarıdan (Grek, Çin, Hint, İran) aldığı felsefi etkileri İslam dininin Kutsal kitabında, Kuran'ı kerimde belirlenen görüşlerle sentezlenerek ortaya çıktığı için bu isimle anılmıştır. Bu felsefe, Hıristiyan Süryaniler tarafından Arapçaya tercümelemleri ile dışarıdan etkilenmiş ve içerideki dini, siyasi akımlarla, tartışmalarla gelişmiştir. Bu gelişmelerden felsefi açıdan Kelam, Tasavvuf ve felsefe ile pozitif ilimler olmak üzere üç büyük düşünce akımı ortaya çıkmıştır. Her bir düşünce akımı, kendi içindeki düşünürlerin farklı görüşleriyle zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir. En büyük zenginliği ise bu düşünce akımlarından üçüncüsü olan felsefe ve pozitif ilimler göstermiştir.

Şöyle ki:

a) Tabiat (Tabiiyun) felsefesi (natüralizm) akımı,

b) Meşşailer ekolü, felsefe akımlarının en gelişmiş olanıydı. Farabi'de bu ekole mensuptur.

c) İşrakiler (Platon ve Neo-platoncular) ekolu de, Türk-İslâm felsefesindeki ünlü ekollerden biriydi.

ç) Felsefe ekollerinden biri de İhvan'us-Safa (Ansiklopedistler; İlim filozofları) ismini taşımaktaydı, fakat bu ekolden kalan İhvan'us-Safa Risalelerinin kimler tarafından yazıldığı kesin olarak belli değildir.

d) Türk-İslâm felsefesinde (ekol teşkil etmemekle birlikte) bazı filozoflar daha yetişmiştir ki onları yukarıda zikredilen herhangi bir felsefe ekolüne mensup göstermek mümkün değildir. Bunlar bağımsız filozoflar adını alıyor.

Türk filozofları içerisinde en seçkin mevkie sahip olan Farabi'dir. Farabi'yi ilim dünyasına tanıtanlar 19. yüzyılın sonunda Avrupalı Oryantalistler olmuştur. Yaklaşık 180-200 yıl önce Avrupalı oryantalistler tarafından yazılan İslam Felsefesi tarihleri içinde Farabi'nin biyografisi, eserleri ve felsefesi önemli bir yer tutar. Farabi ünlü bir filozof olarak günümüzde de Türkiye'de ve dünyanın diğer ülkelerinde önemli eserlere konu olmuş bir düşündürdür. Türk İslam Felsefesi tarihinde meşşai okulun İbn Rüşd dönemine kadar 250 yıllık geçmişi ana hatlarıyla Farabi felsefesinin izlerini taşır. O'nun felsefesi öğrencilerinin de etkisiyle Maverâünnehir'den Endülüs'e kadar bütün İslam coğrafyasına ve sonra da Batıya yayılmıştır. Mesela St Thomas (Aquino Thomas, 1225-1274) felsefesi Farabi felsefesinin bir tekrarı mahiyetinde olduğunu Robert Hammond bildirmektedir (The Philosophy of Alfarabi and Its Influence on Medieval Thought, New York, 1947).

Türkistan'da eskiden mühim bir merkez olan Farab da doğdu. Babası Farab'a bağlı Vasic kalesinde komutan idi. Kaid (Muhammed), annesi hakkında bilgi mevcut değildir. İsmi batıda Alfarabius (Alfarabius) şeklinde latinceleştirilmiştir. Hayatıyla ilgili bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte anlatılanların mübalağalı ve romantik olduklarına bakılırsa yaşadığı dönemde şöhret yapmış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Zaten günümüze ulaşan eserleriyle; felsefesi, çalışkanlığı ve sistemciliğiyle bunu açıkça ortaya koymaktadır. Çocukluğunu Farab'da geçiren Farabi memleketinde yüksel tahsil imkânı bulamayınca o dönemin kültür merkezi olan Bağdat'a geliyor. Bir ara memleketinde Kadılık görevi yapıyor fakat ilim ve felsefe aşkı onu mesleğinden ayrılmaya itiyor. Hayatı boyunca felsefe ve ilim dışında başka bir şeyle

ilgilenmiyor. Öyle ki ilim için geceleri bostan bekçiliği yaparak mum ışığında eserlerini yazmak ve tamamlamak zorunda kalmıştır. Menkıbelerde şöhreti etrafa yayılınca ömrünün sonuna doğru Hamdani Sultanı Seyfudevle Ali bin Abdullah bin Hamdan tarafından korunmuş ve kendisine yetecek kadar maaş bağlanmıştır (dört dirhemden fazlasını ret etmiştir).

Farabi hakkında yazarların dayandıkları kaynaklar iki kategoride toplamak mümkündür. Birincisi klasik kaynaklardır; biyografisi ve çalışmaları hakkındaki bilgilerin dayanağı eserler bunlardır. Makalede bu çalışmalardan yararlanmışır. İkincisi kendi eserleridir; felsefesi, düşüncesi hakkındaki görüşlerin dayanağı kendi eserleridir. Makalede bu eserlerden bazıları değerlendirilmiş olmakla birlikte makalenin “Hayatı ve Çevresi” ile sınırlı olması dolayısıyla geniş yer verilmemiştir. Farabi’nin felsefesi ve yazdığı eserleri ayrı bir çalışma konusu yapmak gerekir.

2. Farabi’den Bahseden Klasik Kaynaklar

Biyografisiyle ilgili Farabi’den bahseden klasik yazarlar ve eserler, tarih sırasına göre aşağıdadır.

Mes’udi (öl. m.956): Tenbih vel İşraf (Hatırlatma ve Gözden Geçirme). Yazar, Farabi ile çağdaştır; eserinde Farabi’den bahsetmesi ilk ve birinci el kaynak olması açısından önem arz etmektedir.

İbn el Nedim (öl. m. 995 civ.): Fihrist el İslam (İslam İlimlerinin Fihristi). Tarih sırasına göre Farabi’den bahseden ikinci eserdir.

İbn Said el Kurtubi (Kadı İbn Said, öl. m. 1070): Tabakat el Umem (Milletlerin Biyografileri). Tarih sırasına göre Farabi’den bahseden üçüncü eser konumundadır.

İbn el Kifti (öl. m. 1248-1249): İhbar el Ulema bi Ahbar el Hukema (Filozofların Biyografilerini, Bilginlerin Haber Vermesi). Bu eserde Farabi’nin hayatı ve eserleri konusunda geniş bilgi vardır.

İbn Ebi Useybia (öl. m. 1270? veya 1286): Uyun el Enba fi Tabakat el Etibba (Filozofların Biyografileri Konusunda Haberlerin Kaynakları). Alfabetik isimler sırasına göre tertip edilmiştir ve Farabi hakkında bilgi aldığımız bir başka kaynaktır.

İbn Hallikan (öl.m.1282): Vefayat el Ayan (seçkinlerin Ölümleri). Farabi hakkında değerli bilgiler bulduğumuz klasik kaynakların, tarih itibarıyla sonuncusudur.

Bunların dışında Farabi’den bahseden başka klasik kaynaklar da vardır.

Mesela: Şehristani (öl.m. 1153): El Milet vel Nihal (Milletler ve İnançlar) adlı eserinde ayrıca Şehrezuri (öl. m. 1214? 1214’ten sonraları): **Nüzhet el**

Ervah (Ruhların Temizliği) adlı kitabında ve ayrıca birçok klasik Arapça tarihlerinde Farabi'den az veya çok söz edilmiştir.

Şu var ki Şehristani'nin daha çok sistematik felsefi açıklamalar yapmakla yetinmesi, Şehrezuri'nin ise hemen bütün bilgilerini kendinden önceki kaynaklardan aynen aktarması diğer kaynaklara göre önemini azaltmaktadır.

Günümüzde dünyanın değişik yerlerinde Farabi ile ilgili yazılmış çok sayıda eser vardır. Hemen bütün ansiklopedilerde yer almıştır; ilmi olması bakımından Türkçe yazılmış iki ansiklopedi önem arz ediyor; birincisi İslam Ansiklopedisi'dir, Farabi maddesi Abdülhak Adnan (Adnan Adıvar) tarafından yazılmıştır (bkz. cilt 4, ss. 451-469). İkincisi Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisidir (TDVİA). Farabi maddesi Mahmut Kaya tarafından yazılmıştır (bkz. cilt,12, ss. 145-162). Ayrıca anlatımımızda İsmail Hakkı İzmirli'nin 1928 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasında yazdığı İki Türk Feylesofu adlı makalesinden de geniş şekilde yararlanılmıştır.

3. Kaynaklara Göre Farabi'nin İsmi¹ ve Nisbesi²

Klasik kaynaklardan İbn el Nedim el Fihrist (ilimlerin Fihristi) isimli eserinde (öl. h.385/m. 995 civ.) Farabi'nin ismini; **“Ebu Nasr Muhammed**

¹ İslam dünyasında ün kazanan düşünürler daima bir takım uzun isimlerle anılırlar. Mesela üzerinde çalıştığımız Türk filozofu Farabi'nin tam ismi; **Ebu Nasr/Muhammed/İbn Muhammed İbn Tarhan (Turhan) İbn Uzlag (Uzluğ): el Farbi el Türki**. Bu kadar uzun isim içinde Farabi, çoğunlukla “Ebu Nasr el Farabi” olarak anılmaktadır. Farabi olarak anılan başka bir kimseyle karıştırmamak için, onu özellikle yazılı belgelerde tam ismiyle anmak gerekir. Aksi takdirde mesela M. XII. Asırda yaşamış Burhaneddin el Farabi adında başka bir kimse daha var ki (Hanefi fikhına dair eser yazmıştır), o da aynı şehre (Farab'a) mensuptur. Aynı zamanda şuna da dikkat edilmelidir: Mesela bir yazma eser üzerinde sadece Farabi ismini gördüğümüzde, bunun filozof Farabi'ye ait olup olmadığını bilmemizin tek çaresi, şahısların tam isminin göz önünde tutulmasıdır. Aksi takdirde yanlışlıklara uğrayabiliriz. Farabi'nin öz ismi ise tek başına Muhammed (Mehmet)'dir. Fakat bu tek başına söylenmez ve yazılmaz, belirttiğimiz gerekçelerle yeterli değildir.

² **Nisbe:** Orta çağda Türk İslam Düşünürlerinin uzunca yazılan bir ismi olur. Bu isimlerde sonu “i” ile biten kelimeler birer Nisbe'dir. Mesela Farabi, Arabi birer Nisbe'dir. Arapçadan Türkçeye geçmiştir ve “bir şeye mensup olmak” anlamını taşımaktadır. Bunu ifade eden harf “i”dir. Bu harf isimlerin sonuna eklenerek, bir şehire, felsefe okuluna veya bir millete mensubiyeti ifade etmektedir. Mesela Farabi, Farab'lı, Farab doğumlu demektir. El Farabi el Türki; Farabi, Farablı'dır ve Türk'tür anlamını taşımaktadır. Mesela Rumi Anadolu, Kindi, Kindeli, Konevi Konyalı, Mevlevi, Mevlâna ekolüne mensup, Kadiri, Abdülkadir Gilani'ye mensup, Mutezili, Mutezile ekolüne mensup olduğunu göstermektedir. Bunları günümüz Türkçesi ile mesela Konevi yerine Konyalı, Farabi yerine Farablı demek doğru değildir. Çünkü literatüre böyle yerleşmiştir. Kaldı ki Batılı dillerdeki öz isimler benzer şekilde ifade ediliyor. Mesela Fransızcada “De”, İngilizcede “Of” ve Almandaki “Von” kelimelerinin fonksiyonları da bu durumdadır (De Vign, De Geoll; Of Centenbury, Von Aster gibi).

İbn **Muhammed İbn Tarhan el Farabi**” olarak belirtmektedir (İbn el Nedim, el Fihrist, s. 243, aktaran Keklik, 1975, s.69). Diğer kaynağımız olan İbn Kıfti (öl.h.646/ m. 1248) İhbar el Ulema bi Ahbar el Hukema (Filozofların Biyografilerini Bilginlerin Haber Vermesi) adlı eserinde İbn el Nedim’in verdiği isimden biraz farklılığıyla karşılaşıyoruz. Ancak bu değişiklik bir tertip farkından öteye gitmiyor. Diyor ki; “**Muhammed ibn Muhammed ibn Tarhan ebu Nasr el Farabi**” (İbn el Kıfti, s. 182, aktaran Keklik, 1975, s.69). Üçüncü kaynağımız olan İbn Ebi Useybia (öl.h.668? /m.1270?)³, Uyun el Enba fi Tabakat el Etibba (Filozofların Biyografileri Konusunda Haberlerin Kaynakları) adlı eserinde (cilt, 2, s.134, aktaran Keklik, 1975, s.71) ise, “**Ebu Nasr Muhammed ibn Muhammed ibn Uzluğ(k) ibn Tarhan**” şeklinde belirtiyor ve diğer isimlere göre Uzluğ ismini ilave ediyor. İbn Hallikan (öl.h. 682/ m. 1282) ise, Vefayat el Ayan (Seçkinlerin Ölümleri) adlı eserinde onun ismini (c. 5, s. 153, aktaran Keklik, 1975, s.73), “**Ebu Nasr Muhammed ibn Muhammed İbn Tarhan İbn Uruş (ğ,k) el Farabi el Türki**” olarak vermektedir. Öncekilere Türki ismini ilave ediyor. Farabi’den bahseden ilk kaynak Mesudi (öl. h. 345/ m. 956) ise, (Yıldırım, 1977, s. 17) sadece “**Ebu Nasr Muhammed ibn Muhammed el Farabi**” olarak ifade ediyor. Başka bir kaynak olan Kadı İbn Said el Kurtubi’nin Tabakat el Umem (Milletlerin Biyografileri) adlı eserinde ise (Yıldırım, 1977, s.17), “**Ebu Nasr Muhammed İbn Ebu Nasr el Farabi**” ismini tespit ediyor.

³ Bu tarih tartışmalıdır. Eserinde en son belirttiği şahıs H.685-M. 1286’da vefat ettiği düşünülürse İbn Ebi Useybia’nın bu tarihten sonra vefat etmiş olması gerekir (bkz. Keklik, 1978, s. 319 dip not).

Harita: 1. Farabi'nin Doğduğu Coğrafyayı Gösteren Harita

Kanaatimizce Farabi'nin tam ismini en doğru ve tam şekilde kendinden önceki bütün kaynakları gözden geçirdiği anlaşılan İbn Hallikan (öl.h.682/m.1282) vermektedir. Zira İbn Hallikan, Farabi hakkında en geniş ve en kapsamlı bilgi sunan kaynaktır.

Kaynakların verdiği isme dikkat edilecek olursa Farabi'nin künyesi **“Ebu Nasr” (Nasr'ın babası)**'dir. Buradaki Nasr sözü bir şahıs ismi olduğu takdirde, Farabi'nin Nasr adında bir oğlunun bulunduğu akla gelebilir. Fakat bu doğru değildir. Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak hiç evlenmediğini biliyoruz. Ayrıca evliliği veya çocuklarıyla ilgili, hakkında bilgi veren kaynaklarda veya kendisinin yazdığı eserlerinde bu konuyla ilgili hiçbir kayıt mevcut değildir. Şu hâlde Nasr kelimesini yardım anlamında kabul etmek ve bu künyeyi “yardım babası” (herkese yardım eden) şeklinde anlamak gerekir. Burada bir başka nokta

da Farabi’den bahseden klasik kaynaklar, Ebu Nasr künyesini bir defaya mahsus olmak üzere ve sadece Farabi’ye izafe ederek kullanırken, Kadı İbn Said (öl. h. 462/m.1070), künyeyi hem Farabi’ye hem de babasına izafe etmek suretiyle iki defa zikrediyor: “**Ebu Nasr Muhammed ibn Ebu Nasr el Farabi**” diyor (Keklik, 1975, s. 72; Yıldırım, 1977, s.5).

Kaynaklardaki şecereye göre Farabi’nin babası Mehmet, dedesi Tarhan (Turhan) adını taşıyor. Büyük dedesinin de Uzlag (Uzluğ) ismini taşıdığını görmekteyiz. **Kendi ismi ise babasının ismi gibi Mehmet’tir (Muhammed)**. Kaynaklarda isimlerin dışında babası ve dedeleri hakkında bilgi mevcut değildir.

3.1. Mensup Olduğu Bölge ve Şehir

Belgelerden anlaşıldığı gibi Farabi’nin mensup olduğu bölge Maverraünnehir bölgesidir. Farab bu bölgededir. Farab (Otrar) Kazakistan’ın güneyinde Siriderya kıyısındadır. Doğduğu ve çocukluğunun geçtiği şehir Farab (Otrar)’dır. Farab’ın merkezi Otrar olarak isimlendirilmiştir. Otrar, Kazak Türkçesinde “Yeni/Yengi/Yangı Kent = Yangı Kent” anlamına geliyor. Ayrıca şehir belirli zamanlarda “Turar”, “Tarban”, “Tutarband” isimleriyle de anılmıştır. Bölgenin adı olarak da isim alan Farab’ın merkezinde Otrar vardır. Buna göre Farab bölgenin adı, Otrar ise bölgenin merkezidir. Fakat Farab’ın merkezi Otrar şehri, Cengiz Han’ın (Timuçin, 1162-1227) orduları tarafından yerle edilmiştir. Onun için şehir Moğol felaketiyle anılır. Timur’un (Emir Timur, 1336-1405) öldüğü yer de burasıdır. Ortaçağda çok önemli vaha olarak 200 km’lik bir alanı kapsamaktadır ve arkeolojik kalıntılara sahiptir. Kazakistan’ın Türkistan bölgesindedir ve Özbekistan’ın başkenti Taşkent’e 150-200 km mesafededir. Göktürkler döneminde on müstahkem kalesi olan stratejik bir merkezdir. Sonraki yıllarda kale sayısı daha da artmıştır. 12.-13. Yüzyılda on üç kervansarayı bulunan Farab (Otrar), 13. Yüzyılın sonlarına doğru bunlardan sadece ikisi kalabilmiştir. Bölge Kara-Hıtay devletinin kuruluşu ve Cengiz istilasıyla boşalmıştır. 12. ve 13. yüzyıllarda önemli bir kültür ve ticaret merkeziydi ve bir ara Oğuz Yabguların kışlağı olarak kullanılmıştır. Kentin en parlak dönemi 5.yüzyıldan 8. Yüzyıllara rastlamaktadır. Bu dönemler Gök Türkler (552-744) ve Türgeş (699-766) devletleri dönemini işaret etmektedir. Tamamen Türk bölgesi olan bu şehirlerin halkı da Türk’tür. Dolayısıyla Farabi’de doğduğu şehrin, bölgenin ismiyle anılmış, hayatı boyunca hiçbir siyasi teşekkülün içerisinde bulunmamış ve sonradan geldiği Bağdat’ta ve Şam’da dahi Türk kıyafetiyle dolaşmış Türk düşünürüdür. Kaynaklar, bir ara bostan bekçiliği yaparak hayatını sürdürdüğünü ve bekçilik yaparken de felsefe ve ilimle uğraştığını belirtmektedirler.

3.2. *Farabi'nin Milliyeti, Ailesi ve Eğitimi*

Aslında Farabi ile ilgili kaynakların verdikleri bilgiler, özellikle ismi ve nesebiyle ilgili bilgiler, milliyeti konusunda açık, net ve kesin bilgiler vermektedir. Fakat gerek bazı internet kaynaklarında ve bunlara dayanarak yapılmış ve çoğu akademik nitelik taşımayan bilgilerde Farabi'yi farklı etnik kimlikle tanıtmak isteyenler; özellikle de Arap veya Fars kimliğiyle özdeşleştirmek isteyenler vardır. Oysa isminin sonundaki “Türki” nisbesi onun Türklüğünü şüphe götürmez kılmaktadır. Bundan dolayıdır ki Abdülhak Adnan (Adnan Adıvar), “Farabi'nin asla tereddüde ve nazari münakaşalara düşülemeyecek bir katiyetle Türk ırkından olduğu, gerek üç ceddinin malum olması ve gerek türlü kaynaklardaki rivayetlere nazaran, Türkçe konuşup, ölümüne kadar Suriye ve belki Mısır'da bile Türk kıyafeti ile gezmiş bulunması ve Tatimma Şivan el Hikme'ye nazaran, çehre itibarı ile Türklere benzemesi ile sabittir” diyor (İsl.Ans. c. 4, s.451, Yıldırım, s.12). Aksini iddia etmek güneşi balçıkla sıvamaktan öteye bir amaç taşımaz. Çünkü belirtildiği gibi tam ismindeki “Türki” ifadesi ve Maverünnehir yakınlarındaki Farab (Otrar)'a mensup olması onun başka bir etnik yapıya mensup olduğunu güçleştirmektedir. Bu şehir zamanımızda Otrar adını alıyor ve Kazakistan'ının Türkistan bölgesindedir. Yesevi'ye yakındır ve şu anda çok işlek değildir. İbn Hallikan Otrar'ın Balasagun şehrine yakın olduğunu, Balasagun'un ise Kaşgar yakınlarında olup, Türk bölgelerinin şehirlerindedir diyor (a.g.e cilt 5, s. 156).

Yukarıda işaret edildiği gibi Farabi'den bahseden klasik kaynaklar onun Farab'a mensup olduğunu ve Türk olduğunu, Bağdat, Halep ve Şam'da Türk kıyafeti ile dolaştığını açıkça yazıyorlar. Farabi nisbesini de bu isimden alıyor. Künyesini el Farabi el Türki (Türk asıllı Farabi) diye yazması da onun Farab'da doğmuş bir Türk olduğuna kesinlik kazandırıyor. Şüphesiz ki belirtilen klasik kaynaklardan yararlandığı anlaşılan İsmail Hakkı İzmirli, bundan yıllarca önce (1925, c., 4 ve 1928 c. 5) “İki Türk Feylesofu” ismiyle, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasında yayımladığı makalesinde aynı konuya temas ediyor. Diyor ki: “Ebu Nasr Muhammed Farabi, Maverünnehir şehirlerinden Farab'da (h. 269/m.870) tarihinde dünyaya gelmiş Türk oğlu Türk'tür” (İzmirli,1925, c., 4, s. 269; Yıldırım, s. 7). İzmirli, Farab Cengiz orduları tarafından tahrip edildiği için şu an viranedir diyor. İzmirli'ye göre (s. 269) bu saha, binlerce İslam büyüklerine menşe olan İmam Maturidi'nin, Hanefi Fıkhnın yeşerdiği/geliştiği, “nice nice kahramanlar yetiştiren kutsal bir bölgedir ve Turan sahasıdır.” Sahah-i Cevheri adlı lügatin yazarı İsmail İbn Muhammed el Cevheri de

Farab’lıdır ve künyesi⁴ de Ebu Nasr’dır. İzmirli, Farbi’nin künyesinde yer alan isimlerden Turhan (Tarhan=Turhan=Tırhan) şanlı şerefli başkan demektir diyor. Türkçe Turan olarak yazılması daha uygundur. Uzlug (Uzluk) Turan gibi Türk isimlerindedir.

Türk İslam düşünürleri Ortaçağda Batılılar tarafından kendi dil fonetiğine uygun olarak isimleri farklı şekilde söylenip yazılmıştır. Mesela İbn Sina’nın ismi Avisenna olarak belirtilirken Farabi’nin ismi Alfarabius şeklinde ifade edilmiştir. Yazılı kaynaklarda da bu şekilde yer almıştır. İbn Rüşd ise Averros, Averos olarak kaynaklara geçmiştir. Farabi’nin ailesi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte babasının Vesic (Vasic) kalesinde komutan olduğu anlaşılıyor. Yaşadığı dönemde Farab çok önemli kültür ve ticaret merkezidir. O yıllarda bölgeye Samanoğulları (819-999), Gazneliler (963-1186) ve Karahanlılar (840-1212) hâkim olmuştur. Farabi’nin burada çok önemli eğitim gördüğü anlaşılıyor. Eğitim dilinin ne olduğu konusunda bilgi bulunmamakla birlikte 35 yaşından

⁴ **Künye**; Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. Burada bir kimsenin cedleri, babası veya oğulları gösterilmek üzere, EBU (;babası), UMM(;annesi), İBN (;oğlu) ve BİNT (; kızı) gibi kelimeler asıl ismin başına eklenmektedir. Mesela: EBU Nasr: Nasr’ın Babası (Farabi’nin künyesidir). EBU Ali: Ali’nin Babası (İbn Sina’nın künyesidir). EBU Yakub: Yakub’un Babası (Kindi’nin künyesidir). EBU Reyhan: Reyhan’ın Babası (Biruni’nin künyesidir). EBU’L Maali: Yücelikler Babası (Konevi’nin künyesidir. Bu gibi künyelerde dikkat edilecek nokta şudur: Künye’ye bakarak bir şahsın mutlaka o isimde bir “oğlu” olduğunu sanmak doğru olmaz. Mesela Sadreddin Konevi’nin künyesine bakarak, onun “Maali” isminde bir oğlu olduğu sanılmamalıdır. Farabi için de aynı şey belirtilmiştir. **EBU** sözü Arapça olmakla birlikte kaynaklarda bazen Farsça “BU” bazen de “BA” olarak telaffuz edildiği de görülmektedir. Mesela İbn Sina’nın künyesi **EBU Ali**, bazı kaynaklarda **BU Ali** şeklinde Farsça olarak yazılmaktadır. Ayrıca ünlü sufi **Bistami** (Ö.M. 875 veya 877)’nin künyesi olan **EBU Yezid**, sonradan **BA Yezid** şeklinde yazılıp okunmaya başlanmış ve halk arasında **Bayezid Bistami** telaffuzuyla anılır olmuştur (bkz, Keklik, 05.05. 1975, EK, s. 3). Aynı şey İBN (; oğlu) ve UMM veya BİNT (; kızı) için de söz konusudur. İbn Sina (Sina’nın oğlu), İbn Rüşd (Rüşd’ün oğlu), İbn Tufeyl (;Tufeyl’in oğlu), İbn Muhammed (;Muhammed’in oğlu), Rabia bint el Adeviyye (;elAdeviyye’nin kızı Rabia), Fatıma bint ibn el Müsenna (;İbn el Müsenna’nın kızı Fatıma) gibi. Belli başlı yayınlarda **ibn** sözü bazen Farsça **bu** şeklinde, bazen de **bin** veya **ibn-i** şeklinde yahut da sadece **b**. Olarak yazılmaktadır. Biz Keklik hocanın (1926-01.03.2017) geleneğine uyarak **ibn** olarak yazmayı tercih ediyoruz. Bu imla tarzı bazı ilmi kaynaklar da da kullanılmaktadır. Ayrıca **LAKAB (P)** da söz konusudur. Bu kelime de Arapçadır. Takma isim anlamındadır. Ün yapmış isimlerin yüceltilmesi veya bazen de kötülenmesi amacıyla lakaplar kullanılıyor. Mesela Muhyiddin (; dini ihya eden, İbn’ül Arabi’nin lakabıdır), Sadereddin (; dinin başı, Konevi’nin lakabıdır), Celaleddin (;dinin kudreti, Mevlana’nın lakabı), Fahreddin (; dinin iftihar, Razi’nin lakabı), Hüccet’ül İslam (;islam’ın delili, Gazzali’nin lakabı), Cahiz (; patlak gözlü, büyük bir kelamcının lakabı) (Keklik, a.g.e. EK, s.4).

sonra Bağdat'a gelince Arapça öğrendiğine bakılırsa doğduğu yerdeki eğitim dilinin Arapçanın dışında olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Kaynaklarda eğitim dili ve eğitimdeki hocaları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Farabi'nin başlangıçta memleketinde Kadılık görevini üstlendiğini, sonradan seyahate çıktığını ve seyahatlerin ilmi amaçla yapıldığını anlıyoruz. Mükemmel bir filozof ve faziletli önder olarak felsefede, matematikte, mantıkta, musikide çok önemli seviyelere ulaşmış, temiz ruhlu, kuvvetli zekâ derecesine sahip okumaya meraklı birisidir. "Sen mi daha bilgilisin Aristoteles mi?" Sorusuna: "-Şayet onun zamanında yaşasaydım onun en büyük (önemli) talebesi olurum" cevabını vermiştir. Aristoteles'in el Sima el Tabii adlı eserini 40 defa okuduğunu ancak tekrar okumak gerektiğini belirtmiştir. Yaptığı kadılık görevini ilim yapmak için bırakıyor. Önceleri Buhara, Semerkant gibi kendi çevresindeki ilim merkezlerini, sonra da devrin en önemli ilim ve kültür merkezi Bağdat'a seyahat ediyor ve burada uzun süre kalıyor. Ömrünün sonuna doğru Şam'a gidiyor ve orada ölüyor. Bağdat'a otuz beş-kırk yaş civarında geldiği sanılıyor.

Harita: 2. Orta Çağlarda (900 yılı) Farabi'nin Yaşadığı Bölgenin Haritası

Henry Corbin⁵ (1903-1978) uzun süre İran'da kalmış olması dolayısıyla Farabi'yi Farslı ve aynı zamanda Şii gösterme çabasındadır. Fakat klasik kaynaklarda bu fikri destekleyecek tek bir kaynak dahi mevcut değildir. Kaldı ki Farabi, tabiatı gereği İslam mezheplerinden uzak duran bir düşündürdür. Yalnız yaşamayı, felsefe ve ilimden başka bir şeyle ilgilenmemeyi tercih etmiştir. Keza

⁵ Henry Corbin (1903-1978) Fransız oryantalist ve akademisyen. Hayatının büyük bir bölümünü Ortadoğu (özellikle İran) ülkelerinde İslam araştırmalarıyla özellikle de İslam felsefesi, tasavvuf ve Şii inançlarını araştırmakla geçirmiştir.

Keklik (1975, s.69-76)’de Corbin’in aslı olmayan bu iddiasını desteklememiştir. Ayrıca Keklik, taraflı bir yazar olması dolayısıyla Henry Corbin’in yazdığı İslam Felsefesi eserine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini önermiştir. Mahmut Kaya’da Keklik Hocanın önerisi doğrultusunda Henry Corbin’in iddialarını doğru bulmamıştır (Kaya, TDVİA, c.12, s.145).

3.3. Felsefeye Başlaması ve Hocaları

İsmail Hakkı İzmirli, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasında “İki Türk Feylesofu” (1925, c. 4, s.134) adıyla yayımladığı makalesinde önceleri memleketinde kadılık yaparken “Tüccarlardan biri ona Aristo’nun kitaplarından vermiş, kitabı incelemiş ve çok hoşuna gitmiş, felsefenin tadını tatmış hemen kadılığı bırakıp büsbütün o kitap üzerine düşmüş ve bu kitaptan aldığı lezzet onun Bağdat’a kadar koşmasına sebep olmuştur” diyor. Benzer rivayeti (İbn Hallikan, Vefayat el Ayan -Seçkinlerin Ölümleri- c. 5, s. 153-154, aktaran Keklik, 1975, s.73)’da naklediyor. Diyor ki; “adamın biri ona Aristoteles’in birçok kitaplarını emanet olarak bırakmış o da bunlara tesadüfen bakmıştı. Bunlardaki fikirleri beğenmiş, hepsini okumak için harekete geçmiş ve sonunda onları iyice kavramış ve gerçek bir filozof olmuştur.” İzmirli’ye göre bu durum Bağdat’ta mı yoksa memleketinde mi olduğu bilinmiyor (İzmirli, a.g.e. c.4, s. 270). İbn Hallikan (c.5, s. 153, aktaran Keklik, 1975, s.73) ve diğer bazı kaynaklar Bağdat’a geldiğinde mantık okutacak kadar Türkçeden başka Arapça da bildiğini belirtirken İzmirli “Türkçe ve başka lisanlar bildiğini fakat Arapça bilmediğini” yazıyor (İzmirli, a.g.e. c.4, s. 270). Biz de aynı kanaatteyiz. Çünkü Bağdat’a gelince ilk işi Arapça öğrenmek oluyor. Bu konuda İbn’ül Serrac’ın desteğine ihtiyaç duyuyor. Küçük yaşta babasıyla Bağdat’a geldiği ve Arapçayı o zaman öğrendiği hakkındaki iddianın ise tutarlı tarafı yoktur. Çünkü babasının Bağdat’a geldiğini belgeleyen hiçbir kayıt söz konusu değildir. Dolayısıyla iddia mantıklı değildir.

Bağdat’ta Arapça öğrenirken bir yandan da yaşı ilerlemiş Ebu Bişr Matta b. Yunus’tan mantık okumuştur. Kaynaklara göre Farabi’nin çok karmaşık problemleri büyük bir ustalıkla izah etmesinde bu tecrübeli hocasının katkısı olmuştur. Zor ve karmaşık problemleri mantıkla ele alıp kolay bir üslupla ifade etme yöntemini bu hocasına borçludur (İbn Hallikan, a.g.e, c. 5, s.153-154, aktaran Keklik, 1975, s.73-74). Fakat Harranlı Yuhanna bin Haylan’ının da özellikle felsefe ve mantık konusunda etkisi olmuştur. Bu hocasından Bağdat’ta mı, Harran’da mı felsefe ve mantık okuduğu konusu tartışmalıdır.

Fakat Harran'da okuduğu ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü kaynaklar Harran seyahatini önemsiyorlar; burada Yuhanna İbn Haylan veya Ceylan'dan Aristo'nun El Burhan (İkinci Analitikler) adlı eserini okumayı bitirdiğini ve Yuhanna'dan çok faydalandığını belirtiyorlar.

Bu seyahat Türk İslam felsefesi açısından da önemlidir zira Farabi, Sabiilerin felsefesini de incelemiş ve o topluluktan olan filozof Sabit İbn Kurra'dan Aristo metafiziği hakkındaki görüşlerini öğrenmiştir. Farabi'nin Aristo'dan ayrıldığı noktalarda Harran seyahati ve tahsilinin etkisi vardır (Keklik, 1975, s.69; Yıldırım, 1977, s. 17). Harran seyahatinden sonra tekrar Bağdat'a dönen Farabi, buradan kendi memleketine, Maverünnehir'e geliyor. Bu seyahatin tarihi belli olmadığı gibi ayrıca tartışmalıdır. Maverünnehir'de egemen olan Samanoğulları hükümdarı dağınık, yarım-yamalak bulunan tercüme ve diğer bilgileri toplayıp yeni bir kitap yazmasını rica ediyor oda bu ricaya uyarak bütün eski felsefe eserlerini toplamış ve incelemiştir. Bu incelemeden sonra *El Talim el Sani* (ikinci öğreti) isimli yeni bir külliyat ortaya çıkarmıştır. Farabi'nin Muallimi Sani (ikinci öğretici) unvanı buradan aldığını belirten kaynaklar vardır (mesela İzmirli, 1925, c. 4, s.270-273).

3.3.1. el Talim el Sani Adlı Eserin Hikâyesi

İzmirli, Farabi'nin yazdığı belirtilen el Talim el Sani hakkında tam bir bilginin olmadığını söylüyor. Fakat böyle bir eserin yazılmasında şüphe yoktur diyor ve şöyle devam ediyor: “el Talim el Sani Farabi'nin el yazısıyla olan asıl nüshası Mansur'un torunlarından Sultan Mesut zamanına kadar İsfahan'da hikmetin korunduğu yer anlamında ‘Sıvan el Hikme’ kütüphanesinde saklı kalmıştır. İbn Sina, Sultan Mesud'a vezir olmuş ve kütüphanenin korunması emri kendisine verilmiştir. İbn Sina Kütüphanedeki kitapları incelerken el Talim el Sani'ye rastlamış ve felsefe araştırmalarını bu sayede tamamlamıştır. Sonra bu dolgun ve zengin kütüphane yandığı için el Talim el Sani'de yanıp kül olmuştur.” (Keklik, 1975, s. 75; bkz. İzmirli, a.g.e. c. 4, s.271). Farabi'nin Maverünnehir'e hangi sultanın zamanında gittiği ve bu eseri ne zaman yazdığı tartışmalı olmakla birlikte İzmirli, Farabi tarafından yazıldığı kesin olan bu eserin yandığını ve zamanımıza ulaşmadığını belirtiyor (a.g.e. c.4, s. 271). El Talim el Sani isimli eser kesin olarak Farabi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Ancak bu eserin ne zaman ve kimin emriyle yazıldığı konusundaki tartışma devam ediyor. Kaynaklar İbn Sina (980-1037), felsefe araştırmalarını bu kitap sayesinde tamamladı diyorlar. İzmirli (a.g.e. c. 4, s. 271)'ye göre onun el Şifa adlı eseri el Talim el Sani'nin bir özeti niteliğindedir. Eser'in önemi de buradadır.

Farabi’yi Maverâünnehir’e davet edip ona el Talim el Sani isimli eseri yazdıran hükümdar konusunda da tartışmalar vardır. İzmirli, “felsefe tarihinde ismi hayırla anılacak olan bu hükümdar kimdir” diyor ve burasının tamamıyla açıklanmadığını belirtiyor. Ona göre “İslam (Müslümanlar) arasında, Şarkta (Doğuda) felsefeye bir istikamet verdirmeye yönelmiş olan bu Turan hükümdarı, Kâtip Çelebi (öl.m. 1650)’nin Keşf el Zunun adlı eseri ile Ebced el Ulum’un Medhali (giriş)⁶ kısmının haşiyesinde (dip notlarında) h. 900 m. 1494 tarihinde ölmüş olan Molla Lütü’nün nakillerine göre Mansur bin Nuh’tur (saltanatı, h.350-366 m.961-976). Fakat burada da bir çelişki var. Çünkü sözü edilen hükümdar, Mansur bin Nuh, m.961-976 tarihleri arasında hükümdar olmuştur ki bu tarihler, Farabi’nin ölümünden sonraya isabet etmektedir (Yıldırım, 1977, s.19-20-21). Farabi’nin hayatı dönemine denk gelen Samanoğulları hükümdarı Ahmet bin İsmail veya Nasr bin Ahmet olabilecektir. Fakat Mesudi (öl. h.345m.956), İbn Hallikan (öl. h.682m.1282), İbn el Kıfti (öl. h.646 m.1248) ve İbn ebi Useybiya (öl. h.668 m.1270)’ya bakılırsa, Farabi zamanında Mansur bin Nuh adında bir prens vardır. Şeyhul Etibba (Baş Tabip= Saray Doktoru) unvanlı Ebu Bekr Razi (m. 854-925) “El Mansuri” adındaki meşhur eserini Samanoğullarından Mansur bin Nuh veya Mansur bin İsmail adına yazmıştır. El Mansuri isminin delaletiyle bu durum anlaşılmıştır. Herhalde Ebu Bekr Razi zamanında “Mansur bin Nuh bin Nasr bin İsmail” veya büyük babasına nispetle “Mansur bin İsmail” adında bir zat vardır. Ebu Bekr Razi zamanına denk gelen ve yaşça ondan küçük olan Farabi, Molla Lütü’nin açıklamasına göre Mansur bin Nuh tarafından davet edilmiş olacaktır. Şu hâlde Molla Lütü’nin bu haberi tartışmalı olmakla birlikte doğru kabul edilebilir. (İzmirli, İki Türk Feylesofu, c. 4, s. 275-276; Yıldırım, a.g.e. s.21).

3.3.2. *İsfahan’da Yanan Kütüphane Meselesi*

Kütüphanenin İsfahan’da bulunmasına gelince; bunu doğrulayacak, dolayısıyla da olsa bir belgeye rastlanmıyor. Yalnız Farabi’nin o taraflara gittiği Zahiruddin el Beyhaki (öl.1169) tarafından yazılan ve romantik menkıbeyle süslenen Sıvan el Hikme’den anlaşılıyor (İzmirli, a.g.e. c. 4, s.276). Bu kaynakta belirtildiğine göre Farabi’yi gıyabında çok seven dönemin veziri İsmail bin Abbad (= Sahib İsmail, öl. 995) onu Rey’e davet ediyor. Farabi’nin bu daveti nasıl karşıladığı kesin olmamakla birlikte, Sahib İsmail’in yakın dostlarıyla içki âleminde bulunduğu bir sırada aniden onun huzuruna çıkıyor. Bu ani gelişme ve

⁶ Medeli, Süreceddin Ulmevi (öl. h.689)’nin eseridir. Bunun en meşhur şeyhi h. 766 yılında ölen Kutbettin Cüzi’nin şarihidir.

kim olduğunu bilmedikleri, üstelik dağınık kıyafetli bu davetsiz misafir, Sahib İsmal'i ve yanındaki dostlarını rahatsız ediyor. Gelen şahıs derviş kıklıklı, seyrek sakallı ve çirkin kıyafetliydi. İçkinin de tesiriyle hepsi onunla dalga geçtiler. Farabi sabırlı davrandı ve sesini çıkarmadı.

Onlar yiyip içmeye öyle daldılar ki Farabi'yi unuttular. Birbirlerine kadeh sararak (tokuşturarak) sarhoş oldular. İşte tam bu sırada Farabi "mizher" (kopuz) denilen sazını eline alıp çalmaya başlıyor. Sazın tesiriyle hepsini uyutuyor. Sonra sazın üstüne "Farabi meclisinizde bulunmuştu, fakat siz onu eğlenceye aldınız (onunla dalga geçtiniz) o da sizi uyuttu ve gözünüzden kayboldu gitti" şeklinde yazarak bırakıyor. Hemen oradan kalkıp birkaç arkadaşıyla Rey'den ayrılarak Bağdat'a gidiyor. Sahib İsmail ve içki arkadaşları uyanırlar, eylendikleri dağınık, pejmürde kıyafetli ve kim olduğunu bilmedikleri adamın musikideki san'atına hayran kalıyorlar. İçki meclisinde beraberce içki içmediklerine teessüf ediyorlar (üzülürler). Sahib İsmail "haydi onun adına kadehleri dolduralım olur ki zaman onu bize kavuşturur" der. Saz çalan sazı eline alır ve Farabi'nin sazın üzerine yazdığı notu görüp okur. "- Sahib İsmail'e Farabi'nin yazısını haber verir." Sahib İsmail, alay ettikleri şahsın meşhur filozof Farabi olduğunu anlar ve dövünerek hayıflanır ve üzülür. Derhal arkasından adamlar gönderir, fakat adamlar Farabi'yi bulamazlar (ele geçiremezler). Sahib İsmail bundan dolayı ölünceye kadar yanar yıkılır.

Farabi Rey'e uğrayınca dolayısıyla muhtemelen İsfihan'a da uğrayabilmiştir. Velhasıl el Talim el Sani'yi hangi emirin yazdırdığı ve nasıl yandığı konusu tarihin unutulmuş köşesinde kalıyor (İzmirli, a.g.e. c. 4, s.276). Bununla birlikte son yıllarda Gazneli Mahmut (998-1030)'un Sahib İsmail'in evindeki kitapları yaktığı konusunda da bilgiler var. Ayrıca Gazneli Mahmut'un İbn Sina ile arasının açık olduğu bilindiğine göre acaba bu durum, kütüphane ile aynı olay olabilir mi? Zira Gazneli Mahmut, Rey'i fethettiğinde (1029) Sahib İsmail tarafından yazılan eserlerin bulunduğu evi gezdiğini ve "bunlar Râfizî kitapları" diyerek yakılmasını emrettiği yazılmaktadır (Çelebi, TDVİA, c.35, s. 513).

Burada dikkat çekilen önemli noktalardan birisi de Sıvan el Hikme'deki rivayet (menkıbe) ile İbn Hallikan'daki rivayet (küçük ayrılıklarına rağmen) benzerliğidir. Bu iki menkıbe aynı mıdır, yoksa farklı mıdır, tartışmalıdır. İhtimal dâhilinde de olsa bu tür menkıbelerin bize kazandırdığı önemli bir husus vardır. O da bütün sakinliğine rağmen Farabi'nin daha sağlığında iken felsefe, ilim, mantık ve musikide çok meşhur olduğu gerçeğidir. Musikide pratik yaptığı gibi terapi de uygulayabiliyor. Eğlendirmek, güldürmek, uyutmak terapiyle ilgilidir. Demek ki Farabi, insan psikolojisi hakkında da bilgi sahibidir. Ayrıca menkıbeler,

abartılı da olsa Farabi’nin, önemli derecede farklı dil bildiği gerçeğini de ortaya koyuyor. Yine menkıbelerde anlaşıldığı gibi, saz ile uyutma durumu, Buveyoğullarının⁷ veziri Sahib İsmail huzurunda İran Acem’de meydana geldiği gibi Hamdanoğulları (Hamdani) prensi (sultanı) Seyfüdevle’nin huzurunda da Suriye’de meydana gelmiştir. Şu halde Farabi musikinin teori ve pratiğinde de söz sahibidir (İbn Hallikan, a.g.e. c. 5, s. 155-156, aktaran Keklik, 1975, s.74; İzmirli, a.g.e. c.4, s. 277-278; Yıldırım, 1977, s.25).

4. Şahsiyeti, Dış Görünüşü ve Seyahatleri

Mütevazı bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılıyor. Çoğunlukla su kenarında yahut yeşillikte oturarak eserlerini yazmıştır. İnsanların en zahid(t) (dünya ile ilişkisi olmayan) olanıydı. Ne kazanç ne de mülk peşinde koşmuştur. Seyfüdevle hazineden, her gün için ona, dört dirhem (para) bağışlamıştı. Onun kanaatkârlığı için bu para kâfiydi. Ölünceye kadar bu haline devam etmiştir. Bünye olarak kısa boylu ve seyrek sakallı olduğu anlaşılıyor. Genellikle sade ve aşırıya kaçmayan bir hayat yaşamayı tercih etmiştir. Hiç evlenmemiş, mal-mülk de edinmemiştir. Matematikte, felsefede, tıpta ve müzikte sağlam bilgi sahibi olmuştur. Önceleri bahçede, (Şam şehrinde) bekçilik yapıyormuş. Bu durumda bile, daima felsefeyle ilgilenmiştir. Okumak için geceleri uyumaz, bekçi kandilinin ışığından faydalanarak kitaplarını yazmaya devam etmiştir. Kendisi bir süre böyle devam etmiş, sonra da şöhreti büyümüştür. Fazileti belirlenince eserleri ün kazanarak, talebeleri çoğalmıştır. Emir Seyfüdevle (Ebul-Hasan Ali İbn Hamdan) onunla buluşmuş ve kendisine ikramda bulunmuştur (İbn Ebi Useybia a.g.e. c. 2, s. 134, aktaran Keklik, a.g.e., s.72).

4.1. Hakkında Anlatılan Menkıbeler

Farabi’nin ölümünden yaklaşık üç yüz otuz yıl sonra ölmüş olan İbn Hallikan (öl.m.1282), Vefayat el Ayan (Seçkinlerin Ölümleri) adlı eserinde Farabi’nin Seyfüdevle ile olan ilişkisini menkıbe halinde anlatmaktadır. Seyfüdevle’nin meclisine (Şam) Farabi, Türk kıyafeti ile kabul edilmiştir. Bu giyiniş Farabi’nin daimî kıyafeti idi. Seyfüdevle ona: -otursana demişti. Farabi ise: -bulduğum yere mi, yoksa senin yerine (tahtına) mı dedi. Sultan (Emîr): -bulduğun yere (layık olduğun makama) deyince, (Farabi), oradakilerin ensesine (eliyle) basarak, Seyfüdevle’nin tahtına kadar ilerledi (ve onun yanına

⁷ Ebu Şuca boyu tarafından kurulan bir hanedandır. H. 320, m. 932 de Merdeviç ibn Ziya’nın hizmetine girmişlerdir. H. 447 (m.1055) de Tuğrul Bey tarafından yıkılmıştır (bkz. İslan Ansiklopedisi, c. 2, s.843).

oturmamak suretiyle) onu rahatsız etti ve hatta Sultanı tahtından dışarı çıkardı. Seyfûddeve'nin başucunda köleleri vardı. Kendisinin, onlarla çok az kimsenin bildiği gizli ve özel (şifreli) bir konuşması vardı. Bu lisan ile Sultan, onlara dedi ki: -Bu adam nezaketsizlik ediyor. Kendisine bazı şeyler soracağım. Şayet cevap vermezse, onu (ateşte) yakın. Farabi' de Sultan'a bu (şifreli) lisan ile cevap verdi ve dedi ki: "Ey Sultan sabret, zira her şey akıbetine göredir." Seyfûddeve buna şaşıtı ve: "-bu lisanı iyi bilir misin" dedi. Farabi ise: "-yetmişten fazla lisan bilirim" deyince, Sultan'ın indinde (itibar) yükseldi. Sonra Farabi bu mecliste (toplantıda) bulunan bilginlerle, her konuda konuşmaya (tartışmaya) başladı; Farabi hepsine baskın çıkınca tek konuşucu kendisi kaldı ve diğerleri susup onu dinlemeye, sonra da söylediklerini yazmaya başladılar. Seyfûddeve herkesi uğurladıktan sonra, onunla baş başa kaldı ve dedi ki: "-müzik dinlemek ister misin?" Evet deyince, Seyfûddeve, huzura kölelerin getirilmesini emretti. Çeşitli oyunlarla her biri bu san'atı birlikte icra ettiler. Farabi çalgı çalanların her birinde bir kusur buldu ve "-yanlış çalıyorsun" dedi. Seyfûddeve ise: "-bu sanattan da da anlar mısın" deyince, Farabi: "-evet" dedi ve sonra (elbisesinin) içinden bir nota çıkarıp açtı ve sonra da bir çeşit ud çıkarıp, onu çalmağa başladı. (Çaldığı şey, komik olduğu için), toplantıda bulunanlar güldüler. Sonra başka bir (acıklı) şey çaldı, o zaman herkes, ağlamağa başladı. Nihayet başka bir (uyku getirici) şey çaldı. O zaman, kapıcı (bekçiler) dâhil, herkes uyudu. Böylece herkes uykudayken Farabi çıkıp gitti (İbn Hallikan c.5, s.155-156, aktaran Keklik, 1975, s.73-74; ayrıca bkz. İzmirli, a.g.e. c.4, s. 276). İbn Hallikan, kanun denen sazı ilk defa Farabi'nin icat ettiğini söyler (c.5, s.155-156, aktaran Keklik, a.g.e s.74). Müzikte teorik eser yazmakla birlikte pratik olarak da ilgilendiği anlaşılmaktadır. İlk teorik eser yazan düşünürdür. Farabi'nin Seyfûddeve ile yaşadığı belirtilen bu efsanevi olayla Sahib İsmail (İsmail bin Abbad) arasında geçen efsanevi olay arasında benzerlik dikkat çekicidir. Olay aynı mıdır? Yoksa farklı mekânlarda ve farklı zamanlarda benzer olmakla birlikte farklı mıdır? Tartışılabilir. Kanaatimce mekânlar, şahıslar ve tarihler farklı olduğu için ayrı olaylar şeklinde yaşanmış olduğu, akla daha uygundur.

4.2. Bildiği Diller; Bilim ve Felsefedeki Yeri

Menkıbede yer alan abartılar Farabi'nin dönemi için önemli bir filozof olduğunun belirtilmesidir. Müzikle ilgili teorik ve pratik uygulamaları bulunan düşünürün aynı zamanda bu yolla terapi uyguladığını da göstermektedir. Müzik terapisi, özellikle ruh sağlığı alanlarında başta Türkler olmak üzere değişik toplumlarda uygulanan bir yöntem olmuştur. Tarihin eski dönemlerinden itibaren

uygulanan bu yöntemin günümüzde en bilinir olanı ise Edirne’de Sultan İkinci Beyazıt dönemine ait Beyazıt Külliyesi’indeki uygulamadır.

Menkıbede düşünürün kendi ifadesiyle yetmiş dil bildiği belirtilmiştir. Bu ifadenin gerçeklik payı tespit edilmemiştir. Esasen fizik olarak da bir insanın yetmiş dil bilmesi çok kolay değildir. O halde bu ifadeyi düşünürün çok dil bildiği anlamında mecazi olarak değerlendirmek gerekir. Bu da 5 veya 6 dil olduğu tahmin ediliyor. Fazla dil bilmesinin değişik yerlere seyahat etmesine bağlamak da mümkündür. Eserlerinde zaman zaman Arapça bir kelimenin Grekçe, Süryanice, Farsça karşılıklarını verdiğine göre (mesela bkz. Kitâbü’l-Ĥurûf, el-Elfâzul-Müsta’mele fi’l-Mantık ve el-Mûsîka’l-Kebîr) bu dilleri az veya çok bildiği anlaşılıyor. Ancak başta el Kindi (öl. 873) olmak üzere İslam düşünürlerinin Antikçağ felsefe dilini yeterli derecede bilmedikleri anlaşılıyor. Keklik, el Kindi’nin felsefeyi hikmet sevgisi olarak tanımlamasının yanında feylesof sözünün seven, fila ve bir de hikmet manasındaki sufa kelimelerinden meydana gelmiştir şeklindeki tanımlamasıyla, felsefenin hangi anlama geldiğini biliyordu fakat, filo yerine fila ve sofia yerine sufa (şayet bir tertip hatası değilse) kelimelerini yanlış kullanması, İslam düşünürlerinin Antikçağ felsefe dilini bilmediklerinin ipuçları olduğunu belirtiyor (Keklik, 1978, 8).

4.3. Son Yılları ve Ölümü

Farabi’nin Dımaşk (Şma)’a gittiği tarihte bu şehir İhşîdiler Devleti’nin elinde bulunuyordu ve ancak h.334’te (m.945) Seyfûddeve (saltanatı m.944-967) tarafından alınmıştı; bu tarihten bir yıl önce de Seyfûddeve Halep’te iktidarı ele geçirmiştir. Farabi’nin Bağdat’tan ayrılıp Halep’e geldiği, oradan da Şam’a ve Mısır’a uğrayarak tekrar Halep’e döndüğü kesin değildir. Ancak Seyfûddeve gibi adaletli bir emirin yanında bulunduğu ve Şam’da vefat ettiği kesindir. Farabi’nin Seyfûddeve ile buluştuğu ve onun himayesini kazandığı, İbn Kıftı (öl.1248), İbn Ebi Useybia (öl.1270), İbn Hallikan (öl.1282) ve hatta İbn Said (öl.1070) gibi klasik kaynak yazarlarının eserlerinde açıkça kayıtlıdır (Keklik, 1975, s. 68-76; Yıldırım, a.g.e. s. 27). Klasik kaynaklar içerisinde Mesudi (öl.956) ve İbn el Nedim (öl.995 civ.) bu durumdan bahsetmiyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi İbn Ebi Useybia ve İbn Hallikan Seyfudeve’nin Farabi’ye hazineden günde dört dirhem para verdiğini de beyan ediyorlar (İbn Ebi Useybia, a.g.e., c. 2, s.134; İbn Hallikan, a.g.e., c.5, s. 156, aktaran Keklik, 1975, s.72 ve 74; Yıldırım a.g.e. s. 27). İbn el Kıftı ise rakam belirtmiyor sadece ikramda bulunduğunu beyan ediyor (İbn el Kıftı s. 183; Keklik, 1975, s.72; Yıldırım, a.g.e., s. 27).

Farabi'den bahseden klasik kaynaklar Seyfudevle'nin yapmış olduğu ikram ve iltifatı oldukça detaylandırıyorlar. Bu detayları kısaca özetlemek gerekirse; İbn el Kifti (s.183), "Seyfudevle'nin ona ikramda bulunduğunu, ilimdeki yerini ve zekâsındaki derecesini anladığını"; İbn Ebi Useybia (c. 2, s.134), "dış görünüşe, eve ve kazanca da itina etmezdi. Temiz ruhlu, kuvvetli zekâlı idi; dünyadan (mal ve mülkten) çekinen bir kimseydi, kanaatkâr idi. Anlaşıldığına göre günde dört dirhem parayı kendisine takdim eden Seyfudevle'nin tahsisatı ile yaşardı"; İbn Hallikan (c. 5, s.156), İbn Ebi Useybia'nın verdiği bilgilere yakın görüşler beyan ediyor. Diyor ki: "Yalnız yaşardı, insanlara karışmazdı, Şam'da bulunduğu sırada çoğunlukla bir su kenarında yahut yeşillikte oturur eserlerini yazardı. Dünyadaki insanların en zahid olanıydı. Ne kazanç ne de mülk peşinde koşardı. Seyfudevle hazineden her gün için ona dört dirhem (para) bağışlardı. Onun kanaatkârlığı için bu kadarı kâfi geliyordu. Ölünceye kadar bu haline devam etti." İbn Ebi Useybia (c.2, s.134, Keklik, 1975, s.71-74; bkz İzmirli İki Türk feylesofu, c.4, s.280-281) aynı zamanda "züğürtlüğünden dolayı geceleri sokak bekçilerinin lambası ışığında istifade ederek sabahlara kadar felsefe çalışırdı. Sonraları şanı yücelmiş, eserleri meşhur olmuş, talebeleri çoğalmış ve kendi zamanının en büyük bilginlerinden olmuştur" diyor (Keklik, a.g.e. s.68-74).

Görüldüğü gibi düşünür ikram edilen para ve bağışlar karşısında takip ettiği felsefe ve ilim yolunu değiştirmiyor. Kendisine tahsis edilen yüksek maaşı reddediyor, geçinebilecek kadar bir paraya (dört dirhem) gümüşe kanaat ediyor. Dünya nimetlerinden ve hükümetin sunduğu makamlardan uzak duruyor, sadece ilim ve felsefeden zevk alıyor. Bundan dolayı ömür boyu hiçbir zaman siyasete karışmamıştır. İlim hayatından hiç ayrılmamıştır. Ölünceye kadar milli kıyafetini, yani Türk elbisesini giymiştir. Irak'ın (Bağdat) gürültülü (siyasi çalkantılar, mezhep kavgalarından) havasından ayrılarak Suriye'nin sakin bölgelerine yerleşmiştir (Keklik, a.g.e.,s. 71-74).

Kaynakların onun hakkında abartılı olarak naklettiği bu bilgilerin tamamı doğru olmayabilir. Fakat pek çok gerçek yönlerinin bulunduğu da muhakkaktır. Şunu kesinlikle belirtebiliriz ki Farabi'nin şöhreti zamanımıza da ulaştığı kadarıyla; kendi zamanının en büyük filozofu, âlimi ve bilgini olmuştur.

4.4. Felsefesi

Farabi sistemli bir filozof olarak değişik alanlarda görüş belirten bir düşünürdür. Felsefenin önemli problemleri hakkında farklı eserler yazmıştır. Felsefenin klasik anlamda belirlenen metafizik, varlık (ontoloji), gerçeklik

probleminden epistemoloji (bilgi problemi= nasıl biliyoruz veya neyi bilebiliriz), Aksiyoloji (değerler felsefesi= ahlak felsefesi; iyi, doğru ve güzel nedir?) ve ayrıca toplum, devlet ve siyaset alanındaki problemlerine kadar her konuda görüş belirtmiştir. Aristo’nun başlattığı mantık ve bilimdeki sistemli öğreti Farabi ile devam etmiştir. Metot bakımından Aristocudur. Sistemli ve çalışkan bir düşünür olduğunu günümüze ulaşan eserlerinden anlıyoruz. Pek çok eseri de günümüze ulaşmamıştır. Aristo’nun metodunu kullanarak felsefe yapan filozoflara İslam dünyasında Meş’au (meş’au= meş’au=peripatos) adı verilir. Bu kelime Arapça yürüyenler anlamındadır. Sistemli filozof olarak Türk İslam felsefesinin kurucusudur. Metot bakımından mantığa dayanarak akılcı bir metafizik kurmuştur. Ona göre herkes hayır işleyerek mutlu olmak ister. Mutluluk ise hayırların en büyüğü ve en mükemmelidir. Hayırların en büyüğü olan mutluluk bilgi ve ilimle elde edilir. Bunun için Faal Akıl’la⁸ (Sudur Teorisinde Onuncu Akıl) birleşmek gerekir. Faal Akıl âlemi anlamaya, âlemi anlamak için de onun gayesini anlamaya çalışır.

Farabi Eflatun ve Aristo’yu uzlaştırmanın yanında kendi kültürel değerlerine uygun bir felsefe geliştirmenin yolunu açmıştır. Antik çağda Aristo’nun şöhretini İslam dünyasında ve Orta çağdan itibaren Farabi devam ettirmiştir. İslâm dünyasında ilk defa el Kindî’nin başlattığı felsefi harekete ve onun şekillendirdiği Meş’âi akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan unsurları katarak Eflâtun ve Yeni Eflâtunculuk’tan aldığı bazı unsurları da ekleyerek felsefesini kurmuştur (Yıldırım,1986, s. 312). Fârâbî’nin sistemi, varlığın ilkesini manevî saymakla birlikte geometri ve mantığı temel alan, fizikten (tabiat ilimleri) geçerek metafiziğe yükselen bir sistemdir. Kazandığı haklı şöhretten dolayı Aristo’dan sonra “Muallim-i Sâni” unvanıyla anılmıştır. En büyük başarısını mantık alanında göstermiştir. Farabi’den itibaren İslam mantıkçıları Aristo’nun altı bölüm olarak bıraktığı mantığa hitabet (Rhetorique=Retorik) ve şiir (Poetique=Poetik) bölümlerini ilave ederek sekiz bölüme çıkardılar. Bununla da kalmamıştır. Yeni Platoncu Porphyrius (Porfirius: 234-305) Aristo Kategorilerine Giriş anlamında bir eser yazdı. Kısa adıyla Giriş anlamına gelen Eisagoge, İslam mantıkçıları tarağından İsağuci

⁸ Farabi Faal Akıl ile Cebrail’i kast ediyor. Ona göre Peygamber Cebrail a.s. vasıtasıyla Allah’tan vahiy alırken (Küllü bilgiler), filozof ve bilim adamı da Faal Akılın ışığından (bilgilerinden) yararlanarak yeryüzünde topladığı cüzi bilgilerle külli bilgilere (vahiy) ulaşmaya çalışıyor (mutlak bilgilere, güzelliklere, iyiliklere ve gerçeklere). Dolayısıyla filozof, bilim adamı, sanatçı mutlak doğruya, mutlak güzele ve mutlak iyiliğe ulaşmak istiyor. İşte Farabi’nin peygamberlik teorisi bu mantığa dayanıyor.

adıyla mantık külliyyatının başına eklenmiştir. Böylece mantık dokuz bölüm haline geldi (Keklik, 1978, s.108).

Eflatun ve Aristo'yu uzlaştırmaya çalışırken Farabi, Allah'ın şuurla tesir ettiğini, bilgisinin determinizmi ifade ettiğini söyler. Farabi'ye göre Faal Akıl Allah'ın yaratığıdır (mümkün varlıklar sınıfına girer). İlk akıldan itibaren Allah tarafından yaratılan bu varlıklar maddeye (heyula) kadar iner. Aristo'da Allah'la evren arasında orta yaratıkların mertebeleri olmadığı halde Farabi'de sudur teorisi dolayısıyla orta yaratıklarla Allah (sebeplerin sebebi=zorunlu varlık)'tan evrene kademeli iniş vardır. Allah tarafından kademeli olarak yaratılan ve onuncu akıl olan Faal Akıl'dan ilk madde (heyula) çıkar. Böylece metafizikten fiziğe sudur teorisi yoluyla varlıkların kademeli yaratılışı ile maddeye kadar inerek görünür âleme (dünyaya) ve dünyada olup biten olaylara giriş yapar.

5. Sonuç

Klasik kaynaklara dayanarak ortaya çıkarılan Farabi'nin hayatı, çevresi ve düşünceleri ile düşünürün çağında ve sonrasında etkili biri olduğu görülmektedir. Hayatı boyunca sükûneti, sessizliği ve sade yaşamayı seçmiş; felsefe, mantık, matematik, biyoloji, tıp ve müzik gibi alanlarda eserler yazarak seksen yıllık ömrünü tamamlamıştır. Türkistan'daki Farab (Otrar) şehrinde doğmuş, otuz beşli yaşlarında ilim ve felsefe merakı dolayısıyla doğduğu ve yaşadığı bölgeyi terk ederek, o dönemde önemli bir kültür merkezi olan Bağdat'a gelmesine yol açmıştır. Bağdat'ta öncelikle Arapçasını geliştirmiş sonra da gece-gündüz çalışarak (geceleri bostan bekçiliği yaparak) eserlerini yazmıştır. Eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Ölümünden sonra doğmuş bulunan İbn Sina (980-1037) onun yazdığı eserleriyle kendini yetiştirmiştir. Özellikle klasik kaynakların önem verdiği ve yanarak günümüze ulaşmayan "El Talim el Sani" isimli eserin; İbn Sina'yı etkilediğini, hatta felsefesinin temelini teşkil ettiğini iddialı bir şekilde belirtirler.

Bazı kaynakların İranlı (Fars) veya Arap asıllı göstermelerine karşılık Farabi Türk kökenli bir düşünürdür. Ondan söz eden bütün klasik kaynaklar bu durumu açıkça belirtiyorlar. Özellikle akranı olan Mesudi (öl. 956), Farab şehri üzerinde durduktan sonra (97 ve 245) "Farabi'nin bir Türk filozofu (hatta onun, İslam dünyasında yetişen filozofların en büyüğü) olduğunu anlatmaktadır. İşte Farabi (öl. 950) hakkında en eski bilgiler buradan gelmektedir" (Keklik, 1978, s.293).

Kaynaklar

Adivar, Adnan (1964), Farabi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, ss.451-469, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Çelebi, İlyas (2008), Sahib ibn Abbad (İsmail), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 35, ss.512-515, İslam Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.

İbn Ebi Useybia (öl. M. 1270? veya 1286), Uyun el Enba fi Tabakat el Etibba (Filozofların Biyografileri Konusunda Haberlerin Kaynakları), Aktaran Nihat Keklik, (05.05.1975), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

İbn el Kifti (öl. M. 1248-1249), İhbar el Ulema bi Ahbar el Hukema (Filozofların Biyografilerini, Bilginlerin Haber Vermesi), Aktaran Nihat Keklik, (05.05.1975), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

İbn el Nedim (öl. M. 995 civ.), Fihrist el İslam (İslam İlimlerinin Fihristi), Aktaran Nihat Keklik, (1975a), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

İbn Hallikan (öl.1282), Vefayat el Ayan (Seçkinlerin Ölümleri), Aktaran Nihat Keklik, (1975a), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

İbn Said el Kurtubi (Kadı İbn Said, öl. M. 1070), Tabakat el Umem (Milletlerin Biyografileri), Aktaran Nihat Keklik, (1975a), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

İzmirli, İsmail Hakkı (1928), İki Türk Feylesofu, Darul Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Cilt 5, ss. 269 vd. İstanbul.

İzmirli, İsmail Hakkı (1925), İki Türk Feylesofu, Darul Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Cilt 4, ss. 134 vd. İstanbul.

Kaya Mahmut (2009), Sudur, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt, 37, ss. 468-469, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.

Kaya, Mahmut (1984), Felsefenin Temel Meseleleri, (Farabi'nin, Uyun'ul Mesail adlı risalesinin Türkçeye tercümesi), Felsefe Arkivi, sayı 24, ss.203-212, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Kaya, Mahmut (1998), Farabi, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt, 12, ss. 145-163, Diyanet Vakfı Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul.

Keklik, Nihat (1969), İslam mantık Tarihi ve Farabi Mantığı, cilt 1,2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.

Keklik, Nihat (1975), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

Keklik, Nihat (1975a), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

Keklik, Nihat (1978), Felsefe-Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar, Çağrı Yay., İstanbul.

Keklik, Nihat (1984), Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri, Felsefe Arkivi sayı, 24, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Keklik, Nihat (1984a), Türk-İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri, Felsefe Arkivi, Sayı: 24,ss.1-25, İstanbul.

Keklik, Nihat (1986), Türkler ve Felsefe: Türk-İslâm Felsefesi, İstanbul.

Keklik, Nihat (1987), *Türk-İslam Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler*, Felsefe Arkivi, sayı 26, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Mes'udi (öl. M.956), Tenbih vel İşraf (Hatırlatma ve Gözden Geçirme), Fransızca tercümeden aktaran Nihat Keklik, (1975a), Türk İslam Felsefesi Temel Bilgiler Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu), Teksir, İstanbul.

Yıldırım, Kazım (1977), Farabi'nin Hayatı ve Çevresi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Basılmamış Lisans Mezuniyet Tezi, İstanbul.

Yıldırım, Kazım (1986), Düşünce ve Medeniyet Tarihi, Fatih Yayınevi, İstanbul.

Yıldırım, Kazım (2012), Türk İslam Düşüncesinde Muhyiddin İbn'ül Arabi, H Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM XIX

XIII. VE XV. YÜZYILLAR ARASINDA TEBRİZ'DE TİCARET*

Trade in Tebriz Between 13th and 15th Centuries

Filiz TEKER

(Arş. Gör. Dr.), Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü

E-mail: fteker8@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4885-6804

1. Giriş

Medeniyetlerin gelişmesinde ve başkalaşmasında olduğu gibi ticaretin ortaya çıkmasında da en önemli etken coğrafi farklılıklardır. Coğrafya, ticaretin yanı sıra iktisadi gelişmelerin de temel nedenidir (Öztürk, 2010: 136). Coğrafi özellikler, pek çok şehri bir “ticaret merkezi” ne dönüştürmüştür. Bu ticaret merkezine dönüşen şehirlerden birisi de Tebriz’dir. Urmiye gölünün kuzeydoğusunda yer alan Tebriz’in coğrafi konumu ve ulaşım ağının kolaylığı onu ticaret yollarının buluşma noktası haline getirmiştir (Minorsky, 1974: 82).

Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde kurulduğu düşünülen (Barthold, 1975: 79) ancak tam olarak ne zaman kurulduğu tespit edilemeyen Tebriz’in İslam topraklarına katılması Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Kumaşlarıyla ünlü olan Tebriz’de İslam hakimiyeti döneminde hem ziraat hem de ticarî hayatın geliştiği bilinmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2011: 23-24). Bu dönemde Tebriz, “Armani” kumaşlarıyla tanınan bir Azerbaycan şehridir (Minorsky, 1974: 85).

Tebriz’in her anlamda önem kazanmaya başlaması Selçuklular ile birlikte olmuştur. Bu dönemdeki yükseliş ve gelişme, sanatkarlık ile ticari faaliyetlerin

* Bu çalışma, 2015 yılında Almanya Berlin’de düzenlenen “Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi”nde sunulan “Seyyahların Gözüyle XIII. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz’de Ticaret” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

birlikte yürütülmesinden kaynaklanmaktadır. Tebriz dışında XI. ve XII. yüzyıllarda diğer Azerbaycan şehirlerinde de benzer bir durum görülmektedir. Uluslararası ticaretin yoğun olduğu Azerbaycan şehirleri, genel olarak kervan ve transit yollarının kesiştiği noktalarda bulunur. XII. yy. a kadar ipek parçalar, örtüler, kaftanlar, mühürler Tebriz'deki ticari ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır (Dostiyev, 2005: 456-458). Selçuklular ile başlayan gelişme ve büyüme, Selçuklu sonrasında da devam etmiştir. Atabekler döneminde Tebriz'in başkent yapılması bu devamlılığı sağlayacak önemli bir adım olmuştur (Amuzeynedini, 2014: 112).

2. XIII. ve XV. Yüzyıllarda Tebriz'de Ticarete Genel Bir Bakış

1220'lerde Moğolların birkaç kez Tebriz önlerine geldiği ve her defasında halkın para vererek onları vazgeçirmeyi başardığı bilinmektedir. Bu durum, şehrin ahalisinin maddi imkanlarının ne kadar ileri düzeyde olduğuna kanıt olarak gösterilebilir (Barthold, 1975: 80). Tebriz, Moğolların eline geçtiğinde ticaret dışında kültürel olarak da önemli bir merkezdi. Ancak yapılan savaşlar ve mücadeleler bu dönemde ticarete zarar vermiştir. Tacirlerin öldürülmesi sonucunda ticari yolların güvenliği tehlikeye düşmüştür. Tacirlerin seyahatinin tehlikeye düşmesi ile de ticari faaliyetler sekteye uğramıştır (Aydoğmuşoğlu, 2011: 68). Bu döneme kadar ticari bir öneme sahip olan Tebriz'in siyasi anlamda etkin bir rolü yoktu. Abaka Han'ın Tebriz'i başkent yapması, şehrin tarihinde aslında bir dönüm noktası olmuştur. Moğol hakimiyetindeki İran, Tebriz'in başkent olması ile birlikte politik bir merkez olmuş ve doğu-batı arasında pek çok yönden aracı bir rol oynamıştır (Jahn, 1980: 59-60). Bu aracılık vazifesi, Tebriz'i hem elçilerin "buluşma noktası" hem de (Avrupalı tüccarların da diplomatik temsilci olarak görevlendirilmesi ile birlikte) bir "uğrak noktası" na dönüştürmüştür.

Tebriz, XIII. yy. in sonu ile XIV. yy. in başlarında hüküm süren Gazan Han döneminde her anlamda yükselişe geçmiştir. Gazan Han, öncelikle yol güzergâhlarının güvenliğini sağlamaya ve çeşitli politikalar ile ticareti canlandırmaya çalıştı. Bu çerçevede uygulanan ticareti koruma politikası ile ülkenin her yerinde ticaretin gelişmesi sağlandı. Onun döneminde Tebriz'de her çeşit ürünün kolayca bulunabildiğini söylemek mümkündür. Gazan Han'ın bir diğer önemli politikası ise ticari yolların korunması şeklindedir. Doğu-Batı arasındaki ticarete son derece mühim bir konumda olan Tebriz- Trabzon yolu, bu dönemde çok iyi korundu. Ayrıca ticari koloniler de ticaretin gelişmesi

açısından önemli görülmüş ve İtalyanlar başkent Tebriz'de ticaret kolonileri kurmuştur. Ticari kolonilerinden fayda sağlandığı için kolonilerin serbestçe hareket etmesine izin verilmiştir (Spuler, 1987:474). Dönemin bir başka önemli ticaret politikası ise çeşitli inşa faaliyetleri ile ilgilidir. Bu çerçevede şehirde pazarlar, hamamlar, kervansaraylar inşa edildi (Gabashvili, 2002: 388). Venedikli ve Cenovalı ticari konsolosların faaliyetleri de Gazan Han zamanında göze çarpmaktadır (Özgülüdenli, 2009: 297). Bu konsoloslar, baş gösteren çeşitli sorunları çözüme kavuşturmaya çalışırken ticari imtiyazlar da elde etmekteydiler. Bu dönem vergi politikaları açısından da ticari bir büyüme sağlamıştır. Venedikli tüccarlar serbestçe ticari faaliyetlerde bulunmuş, gümrük ile yol vergisi haricinde başka vergi ödememişlerdir. Sadece Venediklilerin değil Cenovalıların da ticari faaliyette buldukları bilinmektedir (Togan, 1931: 17).

XII. yy. ın sonlarında meydana gelen karışıklıklar, Çin ipeğinin Batı'ya taşınmasına engel olmuştur. Bu durum, Cenevizli tüccarların İran İpeğine yönelmesine yol açmıştır. İtalya'ya İran ipeğinin girmesi ile birlikte İran İpeği İtalyan sanayinde kullanılmaya başlanmıştır. Tebriz şehri ise ipeğin taşınmasında önemli bir noktadaydı. XII. yy. da Tebriz artık bütün Yakın Doğu ticaret merkezlerinin önüne geçmişti. Dünya ticaretinin ağırlık merkezinin Kızıl Deniz ile Mısır ve Suriye limanlarına kayması ile Tebriz eski önemini yitirmeye başlayacaktır (İnalçık, 2000: 270-71).

Tebriz'in önemli bir ticari merkez olması Timur'un buraya özel bir önem vermesine sebep oldu. O, devletin en büyük gelir kaynağının ticaret olduğunun farkındaydı (Aka, 2000: 128). Bu nedenle pek çok bölgeye tüccarlar ve kervanlar göndermiş ve onlardan çeşitli yerlerdeki nadir malları getirmelerini istemiştir. Sermayesini çeşitli nedenlerle kaybeden tüccarların ticari faaliyetlerinin kesintiye uğramaması için onlar yeniden eski vaziyetlerine dönene kadar maddi destek verilmesini sağlamıştır (Paydaş, 2004: 214). Timur, değişen dünya ticaretinin yönünü yeniden Tebriz'e çevirmek istiyordu. Bu amaçla çok çaba harcadı fakat aslında kendisi farkında olmadan bu canlanmaya engel oldu. O, Altın Orda Devleti ile mücadeleleri sırasında kuzey bölgelere saldırıyor ve Doğu Avrupa yollarının ticari kervanlar için emniyetsiz bir hal almasına neden oluyordu. XV. yy. ortalarında artık ipek ve baharat ticareti Suriye'ye kaymışken ham ipek pazarlarının en önemlisi olarak Bursa çoktan ön plana çıkmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2011: 100). Akkoyunlular döneminde ise Uzun Hasan'ın yeni vergi düzenlemeleri ve Avrupa ile ticari anlaşmalar yapması ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştu (Paydaş, 2004: 217).

3. Seyyahların Gözüyle Tebriz’de Ticaret

Doğu ile ticaret yapan Venedikli kardeşlerden *Niccolo*’nun oğlu olan *Marco Polo*, 1271’de 24 yıl sürecek olan seyahatine amcası ve babası birlikte çıkmıştır. 1292’de başlayan dönüş yolculuğu 1295’te Venedik’e ulaşmaları ile son bulmuştur (Şatıroğlu, 1999: 130-132). *Marco Polo*’nun Tebriz ile ilgili gözlemlerinden anlaşıldığına göre gıda ve ihtiyaç maddeleri diğer şehirlerden temin edilmekteydi. Tebriz’e gelip bu tür ürünleri satın alanlar ise özellikle Latin tüccarlardı. Değerli eşyalar, tekstil ürünleri, boyalar ve baharatlar ile İtalyan, Fransız kumaşları Trabzon üzerinden Tebriz’e götürülüyordu (Aydoğmuşoğlu, 2011: 75). Tebriz’de ticarete konu olan ürünlerin başında ipekli kumaşlar gösterilmektedir. Bu ipek kumaşlardan kıymetli taşlarla bezenmiş kıyafetler yapılmaktaydı. Tebriz’in değerli taşların ticaretinde önemli ve büyük bir merkez olduğu özellikle belirtilmektedir. *Marco Polo*’ya göre; Tebriz’de pamuk, hububat ve şaraplık üzüm yetiştiriciliği de yapılmaktaydı (Kayhan, 2008: 892). *Polo*, Tebriz’in büyük bir pazar durumunda olduğunu; Hindistan, Bağdat, Hürmüz’ün yanı sıra Venedik ve Ceneviz’den pek çok tüccarın burada ticaret yaptığını dile getirir. Bu bilgiye göre Tebriz’in bu dönemde büyük bir uluslararası pazar görünümünde olduğunu söylemek mümkündür (Kayhan, 2008: 894). *Polo*, Tebriz hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Tebriz, Irak ilindeki en büyük ve en önemli kenttir. Yerliler ticaret ve el sanatlarıyla uğraşırlar. Altın sırmayla işlenmiş ipeklilerden başka daha pek çok türde ipekli kumaşlar dokurlar ve bu kumaşlar yüksek fiyatlara alıcı bulur. Kentin ticaret için elverişli bir konumu vardır. Hindistan, Bağdat, Musul, Germasir ve Avrupa’nın çeşitli yörelerinden gelen tüccarlar mal satmak ve almak amacıyla buraya uğrarlar. Burada değerli taşlar ve inciler satın alınabilir. Dış ülkelere mal satan Tebrizli tüccarlar büyük zenginliklere kavuşmuşlar da yerliler genellikle yoksuldur...” (Polo, 1985 :26).

1318’de yolu Tebriz’e düşen Fransız Seyyah *Oderic*, şehir hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Oderic*, Tebriz’deki vergileri Fransa Krallığı ile kıyaslamış ve Tebriz’in vergilerinin daha fazla olduğunu belirtmiştir. 1332 yılının Tebriz’i hakkında ise İngiliz Seyyah *Maundeville*’nin verdiği malumat dikkat çekicidir. Ona göre Tebriz dünyanın en zengin şehridir ve onun sadece ticari vergileri Hristiyan kralların en zengininin bütün vergilerinden bile daha fazladır (Aydoğmuşoğlu, 2011: 85-86). Her iki seyyahın da Tebriz’in

zenginliğine ve vergi fazlalığına dikkat çekmesi dönemin Tebriz'inin ticari ve ekonomik durumunu ortaya koymaktadır.

Berberî bir kabileye mensup olarak Fas'ta dünyaya gelen ve Orta Çağın en önemli Müslüman seyyahı olan *İbn Battuta* (Aykut, 199:361), 1330'larda Tebriz'e gelmiştir. *Battuta*, şimdiye kadar gördüğü en büyük pazarın Tebriz'de olduğunu yazmaktadır. Bu pazar o kadar büyüktür ki içinde her meslek birimi için ayrı alanlar bulunuyordu. Bu meslek gruplarından biri olan kuyumcular çarşısına giden *Battuta*, bu çarşıda gördüğü ürünleri çok beğenerek onlardan övgüyle bahsetmiştir. *İbn Battuta* şöyle demektedir:

“Bab-ı Bağdat denilen kapıdan şehre girip, Suk-ı Kazan adıyla meşhur ve büyük bir çarşıya vardım. Bu çarşı dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların en güzelidir. Orada her sanata ait ayrı bir yer vardır. Kuyumcu çarşısından geçerken gördüğüm çeşit çeşit mücevherat gözlerimi kamaştırdı. Mücevherat üzerine güzel bir elbise giyinmiş ve beline ipek kumaş bağlamış güzel yüzlü kadın köleler elindeydi...” (Aydoğmuşoğlu, 2011: 83).

İspanya Kralının elçi olarak Timur'a gönderdiği *Clavijo*, 1404-1405'te Tebriz'de kalmıştır. Ona göre Tebriz, büyük olmanın yanı sıra zengin ve çeşit çeşit kumaşların yapıldığı bir şehirdir (Barthold, 1975: 82). *Clavijo*, Tebriz'i iki dağ arasında kurulmuş surların bulunmadığı büyük bir şehir olarak tanıtır. Güzel yollar, binalar, meydanlar, evler, görkemli camiler, şehrin önemli kişilerine ait konaklar, güzel hamamlar, kervansaraylar, içerisinde her türlü malın satıldığı çarşılar *Clavijo*'nun dikkatini çekmiştir (Clavijo, 1993: 96-99). *Clavijo*, Tebriz ile ilgili gözlemlerini şu şekilde dile getirmektedir:

“Şehrin kapıları meydanlara açılıyor ve bu meydanların her biri bir kervansaray teşkil ediyor. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıkınca çarşılar varılır. Bu çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherat ve başka türlü şeyler bulunuyor. Alışveriş çok hızlı ve hareketlidir. Çarşıların belli bazı yerlerinde kadınlar için ziynet eşyası ile uturlar satılmaktadır...” (Clavijo, 1993: 97).

Josaphat Barbaro, 1474' te Akkoyunlu Devleti'ne gönderilen Venedik elçisidir. Bizlere şahın mücevherlerini, kaftanlarını ve halılarını anlatırken onların Tebriz'e İran'ın başka şehirlerinden getirildiğinden bahseder. Buğday tarımı yapan tarla sahiplerinin dükkan açıp ürünlerini orada sattığını belirtir.

Onun dikkatini çeken bir ayrıntı; bu dükkanlardaki serili halılar, ipekli elbiseler ve kumaş yığınlarıdır. Şahın; şal, ipek gibi kumaşları bahşiş olarak vermesine değinir. Düzenlenen güreş aktiviteleri sırasında esnafın dükkanını süslediğini ve en iyi mallarını satışa sunduğunu anlatır. Bu durum düzenlenen faaliyetlerin bir anlamda ticari bir hareketlenme sağladığını göstermesi açısından önemlidir. *Barbaro*'nun değindiği bir diğer önemli nokta süvari atlarının zırhları ile ilgilidir. Onun verdiği bilgiye göre bu zırhlar sadece başkentte demirden, altından, gümüşten, deriden, ipekten yapıldı. O nedenle bunları imal edenler belli bir yerde ikamet etmekteydi. Eğer bu zanaatkarlardan başka bir kimse bu işi yapmak isterse, mesleği öğrendikten sonra başka bir yere gitmeyeceğine dair taahhüt vermek zorundaydı. Bu dönemde düzenlenen seferlerde de bir anlamda ticari faaliyetler yapılmaktaydı. Çünkü bu seferler sırasında askerlerin arkasında mal satan terziler, ayakkabıcılar, dericiler gibi esnaflar bulunmaktaydı (*Barbaro*, 2009: 56-74).

Barbaro ile aynı zamanda İran'a gönderilen bir diğer elçi de *Ambrogio Contarini*'dir. O, *Barbaro*'nun saraya ulaşamama ihtimaline karşı kuzey yolundan İran'a gönderilmiştir. *Contarini* de 1474'te Tebriz'e ulaşmıştır. Onun Tebriz'e ulaştığı sırada ülkede siyasi bir karışıklık olmuştur. Bu karışıklık döneminde Tebriz'i çok fazla görme imkanına erişememiş olan *Contarini* Tebriz'i şöyle anlatır:

“O gün Güneş'in batmasına yakın Tebriz'e girdik. Burası bir ovada kurulmuş ve iç karartıcı bir şekilde kerpiçten duvarlarla çevrilmiş. Bu şehrin yakınında birkaç tane kızıl renkli dağ görülüyor. Bunlara *Tauri dağları* deniliyor. Şehre girdiğimizde ortalık karma karışık idi. Büyük bir zahmetle bir kervansaraya vardık ve burada kaldık...Tebriz, büyük ve kehribar bir şehir olarak görünüyor. Her çeşit öteberi bu diyarda oldukça bol fakat epey pahalı. Çok sayıda Pazar var. Bol miktarda ipekli ve yünlü kumaşlar ile neredeyse her türden ticaret mallarını *Haleb'e taşıyan kervanların geçtiği şehirdir.*” (Gündüz, 2009: 91,94).

Uzun Hasan'ın eşinin kız kardeşinin yeğeni olan *Caterino Zeno*, Uzun Hasan'a 1471 yılında elçi olarak görevlendirilmiştir. Fakat *Contarini* gibi o da Tebriz'deyken karışıklık çıktığından Tebriz hakkında fazla bilgi verememiştir. Bu seyyahların dışında Tebriz'e XIII. ve XV. yüzyıllar arasında gelen başka seyyahlar da bulunmaktadır ancak onların da Tebriz'in ticari hayatı hakkında verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır.

4. Sonuç

İpek Yolu güzergahında bulunan Tebriz'in ticari bir merkez olarak ortaya çıkmasında önemli yollara ve iyi bir ulaşım yapısına sahip olması etkili olmuştur. Ticari bir cazibe merkezi olan Tebriz, tarih boyunca bundan yararlanmak isteyen devletler için önemli bir merkez olarak kabul edilmiştir. Özellikle ticari amaçlarla çeşitli ülkelere seyahat eden seyyahların da yollarının Tebriz'e düşmesi bu durumda olağandır. Seyyahların Tebriz'in ticari durumuna ait verdiği bilgiler dönemlere ve devletlere göre Tebriz'de ticari faaliyetler, ithal ve ihraç edilen ürünler, fiyatlar, ticaret ekonomisi, vergiler, yaşanan siyasi çekişmeler, uygulanan yanlış politikalar ve dünyada meydana gelen yeni gelişmeler hakkında bilgi vermektedir.

Zamanla ticari yolların değişmesi ile birlikte Tebriz, eskisi gibi dünyanın en önemli ticari merkezi olma özelliğini devam ettirememiştir. Ancak, günümüzde hem İran'ın hem de dünyanın önemli ticari merkezleri arasında yer alarak faaliyetlerini devam ettirmektedir.

Kaynakça

- Aka, İ. (2000). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Amuzeyneddini, M. R. (2004). "Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz". Çev. Altan Çetin. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV (13), Ankara. 107-116.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aykut, A. S. (1999). "İbn Battûta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 361-368.
- Barbaro, J. (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. Çev. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Barthold, W. (1975). "Azerbaycan ve Ermenistan". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VII-XII. Çev. İsmail Aka. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 77-87.
- Clavijo, R. G. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ses Yayınları.
- Dostiyev, T. (2005). "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü". *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Bildirileri*, C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 45-58.
- Gabashvili, M. (2002). "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri". *Türkler*, C. VIII, Çev. Mahmut Yavaş. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 386-393.

İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Jahn, K. (1980). "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz". Çev. İsmail Aka. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24. İstanbul. 59-77.

Kayhan, H. (2008). "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında". *Bellekten C. LXXII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 889- 910.

Marco Polo'nun Geziler Kitabı. Çev. Ömer Güngören. Yol Yayınları. 1985.

Minorsky, V. (1974). "Tebriz". *İslam Ansiklopedisi*, 12 (1). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Öztürk, M. (2010). *Tarih Felsefesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Paydaş, K. (2004). "Akkoyunlular Devrinde Ticaret". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23 (36). 213- 223.

Spuler, B. (1987). *İran Moğolları: İlhanlılar Devri 1220-1350*. Çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şatıroğlu, A. (1999). "Marco Polo'nun Doğu ile İlgili Gözlemler". *Sosyoloji Dergisi*, 3 (5). İstanbul. 127-141.

Togan, Z. V. (1931). Moğollar Devri'nde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1. İstanbul: Evkaf Mecmuası. 1-42.

Uzun Hasan-Fatih Micadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogo Contari'nin Seyahatnameleri (2009). Çev. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

BÖLÜM XX

CUMHURBAŞKANI CELAL BAYAR'IN YUGOSLAVYA ZİYARETİ (1-9 EYLÜL 1954)

*President Celal Bayar's Visit to Yugoslavia
(September 1-9, 1954)*

Sevilay ÖZER

(Prof. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen-Edebiyat

Fakültesi Tarih Bölümü

E-mail: sevilayozzer07@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1319-2406

1. Giriş

Yugoslavya II. Dünya Savaşı'nda Alman işgalinden kendi ordusu sayesinde kurtulmuştur. Doğu Avrupa ülkeleri gibi Sovyet uydusu olmayan Yugoslavya'da 1945 yılı Kasım ayında yapılan seçimleri "Halk Cephesi" kazanmıştır. Ardından federal bir anayasa hazırlanarak Bosna Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Slovenya Sosyalist Cumhuriyetlerinden oluşan Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. (Sander, 2000, 214-215)

Sovyetler, Yugoslavya'yı diğer uydu devletler gibi kontrol altına almak istemişse de bunda başarılı olamamıştır. Yugoslavya'nın komünist rejim altına girmesinde Sovyet Rusya'nın rolünün olmaması, Tito'nun Balkan devletleriyle çeşitli ittifaklar kurarak kendisini Balkanların lideri yapmak istemesi ve yanı sıra Tito'nun komünizmi Yugoslavya'nın milli şartlarına göre uygulama çabası Sovyetleri rahatsız etmiştir. Bu durum Yugoslavya'nın Sovyet Bloğundan kopmasıyla neticelenmiştir. (Armaoğlu, 2005, 450-451)

Türkiye II. Dünya Savaşı'nda Müttefik ve Mihver Devletler arasında denge siyaseti izleyerek savaş dışı kalmayı başarmıştır. Savaşın başında 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak anlaşması, Almanya ile de 18 Haziran 1941'de saldırmazlık anlaşması imzalamıştır. Müttefik devletler savaş

boyunca Türkiye'yi savaşa sokmak için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Tüm bu baskılara rağmen savaş dışı pozisyonunu koruyan Türkiye savaşın sonuna doğru Mihver devletlere savaş ilan etmiştir. (Uzman, 2018, 118-120).

19 Mart 1945'te Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, süresi 7 Kasım 1945'te dolacak olan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşmasının yenilenmemesine yönelik isteğini Türkiye'nin Moskova elçisine bildirmiştir. Türk Hükümeti 7 Nisan'da Sovyet Hükümeti'ne verdiği cevapta başka pakt yapılabileceği gibi Sovyet Hükümetinin önerilerinin neler olduğunu sormuştur. Haziran ayında Molotov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi arasında yapılan görüşmede Molotov'un öncelikle doğu sınırında değişiklik, boğazlarda üs verilmesi ve yanı sıra Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini içeren yeni bir anlaşma yapılmasına ilişkin isteği Türkiye tarafından reddedilmiştir. (Sander, 2000, 226-227)

2. Balkan Paktı'nın İmzalanması (28 Şubat 1953)

Sovyet Rusya'nın tehdidi karşısında Türkiye, kendi güvenliğini sağlayabilmek amacıyla NATO'ya üye olmuştur. Sovyet Rusya bundan ciddi şekilde rahatsız olmuş hatta 13 Kasım 1951'de Türk Hükümetine bir nota göndermiştir. Söz konusu notada, kendileri aleyhinde kurulmuş olan bu ittifaka Türkiye'nin katılmasının iki ülkenin ilişkileri açısından doğuracağı sakıncalara yer verilmiştir. Üyelik gerçekleşikten sonra da tahmin edildiği şekilde Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik baskı ve tehditi artmıştır.

Yugoslavya'ya gelince 1948 yılında Doğu Bloku'ndan ayrıldığı gibi Amerika Birleşik Devletleri'nden ekonomik ve askeri yardım almaya başlamıştır. Sovyet Rusya'nın tehdidi nedeniyle güvenliğini sağlama çabası içine girmiştir. Zira Sovyet uydusu olan Bulgaristan, Macaristan ve Romanya'nın her an kendisine saldırma tehlikesi bulunmaktadır. İç savaştan yeni çıkan Yunanistan'ın da Bulgaristan ile arası iyi değildir. Ayrıca Arnavutluk da tehdit oluşturmaktadır. Dolayısıyla Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'ı içinde buldukları şartlar bir ittifaka yöneltmiştir. (Uçarol, 2006, 890-891)

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki bu yakınlaşma 28 Şubat 1953'de Ankara'da bir dostluk ve işbirliği anlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bir ittifak anlaşması olmayan, üç devlet arasında işbirliğini öngören bu belgeyi Ankara'da üç devletin Dışişleri Bakanları Fuat Köprülü, Stefanopulos ve Koca Popoviç imzalamıştır. Söz konusu Dostluk ve İşbirliği anlaşmasının imzalanmasının ardından üç devlet arasında karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Anlaşmada belirtilen ilk yıllık toplantıyı 7-11 Temmuz 1953'te

Atina'da yapmışlar ve toplantı sonunda bir bildiri yayınlamışlardır. Bildiride yer verilen askeri görüşmeler Kasım 1953'te Belgrad'da, Mart 1954'te Ankara'da yapılmış ve ortak savunma noktasında hemfikir olduklarını açıklamışlardır. Sonrasında Yugoslavya Devlet Başkanı Mareşal Tito Ankara'yı ve Atina'yı ziyaret etmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde 1953 yılında Ankara'da imzalanan anlaşmanın ittifak anlaşmasına çevrilmesine yönelik şartlar olgunlaşmıştır. (Gönlübol vd, 2006, 237-240)

Sürecin sonunda 9 Ağustos 1954'te Yugoslavya'nın Bled şehrinde "İttifak, Siyasal İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmıştır (Uçarol, 2006, 892). Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya'yı ziyareti de bu anlaşmanın imzalanmasına müteakiben gerçekleşmiştir.

3. Celal Bayar'ın Yugoslavya Ziyareti

Cumhurbaşkanı Celal Bayar Mareşal Tito'nun daveti üzerine 28 Ağustos'da Yugoslavya'ya gitmek üzere Gülhane Parkı'ndan merasimle uğurlanmıştır (Cumhuriyet, 28 Ağustos 1954). Savorana ile hareket eden heyette; Cumhurbaşkanı Bayar'a, Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes, Riyaseticumhur Kâtibi Umumisi (Büyükelçi) Haydar Gök, Hariciye Vekâleti Kâtibi Umumisi (Büyükelçi) Nuri Birgi, Kolordu Komutanı Korgeneral Suat Kuyaş, Harp Filosu Kumandanı Tümamiral Fahri Korutürk, Hava Tümeni Kumandanı Hava Tümgeneralı Seyfi Turağay, Riyaseticumhur Hususi Kalem Müdürü Fikret Bellez, Riyaseticumhur Başyaveri Kurmay Albay Refik Tulga, Hariciye Vekaleti İkinci Daire Reisi Orhan Eralp, Hariciye Vekaleti Protokol Daire Reisi Kenan Göknart, Riyaseticumhur Baştabibi Profesör Dr. Recai Ergüder, Basın Yayın ve Turizm Umum Müdürü Muammer Baykan, Anadolu Ajansı Umum Müdürü Şerif Arzık, Hariciye Vekaleti İkinci Daire Şube Müdürü Vecdi Türel, Riyaseticumhur Deniz Yaveri Deniz Binbaşı Kenan Yazgan, Riyaseticumhur Kara Yaveri Kara Binbaşı Kemal Eker, Riyaseticumhur Hava Yaveri Hava Binbaşı Ertuğrul Çokdeğer, Milli Müdafaa Vekaleti Yaveri Kurmay Binbaşı Cihat Alpan ve basın mensupları eşlik etmiştir. (Türkiye III. Reiscumhuru, 5; *BCA*, 30.18.1.2/ 137.79.9; *BCA*, 30.18.1.2/ 136.74.8.)

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, bu seyahati ile hem Mareşal Tito'nun ziyaretine iadei ziyarette bulunmuş olacak hem de Balkan ittifakının geliştirilmesi, Türk ve Yugoslav hükümetleri arasındaki dostluğu pekiştirmiş olacaktır. Ziyaret öncesinde Türk ve Yugoslav basını bu ziyarete dair haberleri gazetelerinde yer vermişlerdir. Yugoslavya'nın en büyük gazetelerinden olan Borba'da, Vjesnik'te Türkiye'nin siyasi ve iktisadi hayatına ve aynı

zamanda Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın hayatına değinilmiştir. Bu noktada Celal Bayar'ın Yugoslavya ziyaretinin önemine dikkat çekilerek Türkiye-Yugoslavya ittifakının sadece Balkanlar açısından değil tüm dünya barışı açısından sağlayacağı menfaatler üzerinde durulmuştur. (Ziya Şakir, 1954, 3-4). Cumhurbaşkanı Celal Bayar 28 Ağustos'da Gülhane Parkında yapılan resmi törenle uğurlanmıştır. Bayar burada yapmış olduğu konuşmada *“Dost ve müttefik devletin topraklarına ayak basmak üzere hareketimin heyecanı içerisindeyim. Bu heyecanımın aynı zamanda çok sevinçli noktaları vardır. Aziz ve büyük dostumuz Mareşal Tito'yu, kendi öz vatanında bütün kudret ve liyakati ile kurtardığı vatanında selamlamakla bahtiyar olacağım”* demiştir. (Türkiye III. Reiscumhuru, 7).

1 Eylül 1954 tarihinde Türk heyeti Rijeka'ya gelmiştir. Heyeti Mareşal Tito'nun muavini ve Federal Meclis Başkan Vekili Rodoljub Colakoviç ile yanında bulunan birkaç devlet adamı karşılamıştır. Rijeka limanında Türk ve Yugoslav Milli Marşları çalındıktan sonra açık spor bir otomobil ile Rijeka istasyonuna götürülen Bayar'a şehir halkı büyük ilgi göstermiş, tezahüratlarda bulunmuşlardır. Keza istasyonda da durum çok farklı değildir. Buradan trenle Belgrad'a hareket edilmiştir. 2 Eylül günü Belgrad'a gelen Türk heyeti için büyük bir merasim düzenlenmiş, Mareşal Tito ve devlet erkânı tarafından Cumhurbaşkanı Bayar çok sıcak bir şekilde karşılanmıştır. 180 kişilik bir bando tarafından Milli Marşlar çalındıktan sonra Celal şu konuşmayı yapmıştır:

“Belgrad'a ayak basar basmaz, dost ve müttefik Yugoslavya halkına hitap edebilmek fırsatını bulmaktan bahtiyarım. Şimdi kendisiyle tekrar buluşmaktan derin bir memnuniyet duyduğum aziz dostum Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Başkanı Mareşal Tito tarafından güzel memleketinize davet edildiğim zamandan beri bu şerefli günü sabırsızlıkla beklemekte idim. Söze başlarken kıymetli dost ve müttefikimiz Yugoslavya'ya Türk milletinin sevgi ve itimadını bir kere daha ifade ve teyid etmek isterim. Kaderin birbirine sıkı sıkıya bağladığı ve yekdiğeri ile en yakın işbirliği yapmalarını emrettiği milletlerin, aynı zamanda karşılıklı sevgi ve itimad hisleriyle meşbu olmaları, talihin büyük nimetidir. Çünkü hayati işbirliklerini bu duygunun verdiği sıcaklık içinde şevk ve heyecanla yaparlar. İşte milletlerimiz arasındaki münasebetler böyle mesut bir mahiyet arz etmektedir.

Bundan dolaydır ki geçenlerde Bled'de yakın komşumuz Yunanistan ile birlikte imzaladığımız üçlü ittifak Türkiye'de hararet ve derin bir takdirle

karşılanmıştır. Bu ittifakla, memleketimizin istiklalinin ve beşeriyet için en büyük saadet olan sulhun korunmasına yaptığımız hizmet çok büyüktür. İttifakımız hakiki ve hayati ihtiyaçlardan doğduğu için daha da derinleşip inkişaf etmek karakterine haizdir.” (Ziya Şakir, 1954, 25-32).

3 Eylül’de Cumhurbaşkanı Celal Bayar Avala mevkiindeki Meçhul Asker abidesine ziyaret ederek çelenk koymuştur.

Resim 1. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Meçhul Asker Abidesine ziyareti
(Kaynak: *Türkiye III. Reiscumhuru Sayın Celal Bayar’ın Yugoslavya Devletlerini Ziyaretleri*, Derleyen: Hayri Bars, 411. Sayılı Donanma Dergisi Eki, s. 47)

Aynı gün Federal İcra Konseyi Sarayı’nda Mareşal Tito, Cumhurbaşkanı Celal Bayar şerefine öğle yemeği ziyafeti vermiştir. Tito burada yaptığı konuşmada, iki ülke arasındaki münasebetin giderek ilerlediğini bu bağlamda siyasi, kültürel, askeri ve iktisadi sahada görülen sonuçlarından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Yine bu ziyaretin, üç ülke arasındaki dostluk bağlarının daha fazla kuvvetlenmesini ve gelişmesini sağlayacağını da sözlerine eklemiştir. Celal Bayar Mareşal Tito’nun bu dostane konuşmasına teşekkür

ettikten sonra Yugoslav halkının sıcak ve samimi karşılamasından son derece mutlu olduğunu dile getirmiş, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki ittifakın önemine değinerek, barışın ve güvenliğin sağlanması adına kıymetine dikkat çekmiştir. (Türkiye III. Reiscumhuru, 39-44).

Celal Bayar'a 4 Eylül'de Belgrad Üniversitesi Hukuk Fakültesinde düzenlenen törenle Fahri Hukuk Doktoru diploması verilmiştir. Törende Yugoslav Federatif Halk Meclisi Reisi Mosha Pijade, Federal İcra Konseyi İkinci Reisi Çolakoviç, Hariciye Vekâleti Vekili Bebler, Federal Halk Meclisi Maarif Encümeni Reisi, Yugoslav Temyiz Mahkeme Reisi, Akademi Reisi, Belgrad Belediye Reisi, Hariciye Erkânı, profesörler ile öğrenciler katılmıştır. Önce Belgrad Üniversitesi Rektörü Dr. Vukiç Miçoviç ardından Hukuk Fakültesi Dekanı B. Jovan Lovçoviç konuşma yapmıştır. Lovçoviç konuşmasında Atatürk'ün önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu anlatmış ve yanı sıra üçlü ittifakın önemine değinmiştir. Konuşmanın ardından Rektör Dr. Miçoviç tarafından Bayar'a Belgrad Üniversitesinin Hukuk İlimleri Fahri Hukuk Doktoru şeref diploması verilmiştir. Belgesini alkışlar arasında alan Bayar teşekkür konuşması yapmıştır (Türkiye III. Reiscumhuru, 58-59)

Resim 2. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a Fahri Hukuk Doktoru Şeref Diploması Verilmesi (Kaynak: *Türkiye III. Reiscumhuru Sayın Celal Bayar'ın Yugoslavya Devletlerini Ziyaretleri*, Derleyen: Hayri Bars, 411. Sayılı Donanma Dergisi Eki, s. 55)

Törenden sonra Kale Meydanında bulunan askeri müze ve sonrasında millî müzeyi gezmişlerdir. Federal Meclis Reisi Moşa Pijade Cumhurbaşkanı Celal Bayar için öğle yemeği vermiştir. Söz konusu yemeğe Yugoslav Reisicumhuru Mareşal Tito, Meclis Reis Vekilleri, İcra Konseyi Reis Vekilleriyle azaları ve vekiller, Meclis Encümenleri Reisi ve sözcüleri katılmıştır. Yemekten sonra biri traktör fabrikası olmak üzere iki fabrikayı gezen Bayar için akşam millî tiyatrodaki gala süvaresi düzenlenmiştir. Mareşal Tito ve eşi, Yugoslav devlet adamlarının ve davetlilerin katıldığı bu gecede önce Romeo Juliet balesinden iki sahne sonra da “Peksimetin Kalbi” adlı bale sahnelenmiştir. (Türkiye III. Reisicumhuru, s. 61-72).

5 Eylül Pazar günü Cumhurbaşkanı Celal Bayar için resmi geçit töreni düzenlenmiştir. Ziya Şakir Belgrad havaalanında saat 10'da başlayan bu geçit töreni için “..Geçişler cidden çok mükemmeldi. Bu büyük geçid resmini görenlerin takdirlerini celbetmişti” demiştir. Öğleden sonra Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Mareşal Tito ve eşine hediye etmek üzere Karacabey harasından getirtmiş olduğu Kuruş ve Ardahan adlarındaki iki tayı takdim etmiştir. Aynı akşam Türk elçilik binasında bir davet düzenlenmiştir. Yine aynı gece Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Mareşal Tito Saraybosna'ya gitmek üzere Belgrad garından özel trenle hareket etmişlerdir. (Ziya Şakir, 1954, 46-53). 6 Eylül sabahı Saraybosna'ya gelen iki lider coşkuyla karşılanmıştır. Öğleyin Bosna Hersek Halk Meclis Reisi Curo Pastar'ın vermiş olduğu öğle yemeğine katılan Celal Bayar burada verdiği demecinde ittifakın önemine şöyle dikkat çekmiştir:

“...Her yerde bahsedildiği gibi burada bu paktın kıymeti tebarüz ettirildi. Bu ittifak biz Türkler nezdinde dünyanın bu tehlikeli devrinde bütün devletlere numune olarak gösterilecek bir vesika gibi kabul edilmektedir. Milletlerimizin sulh içinde yaşamalarını sağlayacak ve binnetice refaha kavuşmalarına yarayacaktır. Diğer büyük iddia sahibi olanlara da bin imtisal numunesidir. Burada da Yugoslav Halkının bu ittifakın kıymetini böylece anladığını ve takdir ettiğini görmekle ayrıca bahtiyarım.” Aynı gün öğleden sonra Zagreb'e gitmek için yola çıkmıştır. (Türkiye III. Reisicumhuru, 89-90).

Öğleden sonra buradan hareket edilmiş, iki saat sonra Zeniçe'ye varılmıştır. Türk heyeti burada demir çelik fabrikasını gezmiştir. Sabah saatlerinde de Zagreb'e ulaşmışlardır. Diğer yerlerde olduğu gibi Zagreb'te de karşılama oldukça çokukulu ve içtendir. Şehir gezildikten sonra Meclis

Reisi Vladimir Bakariç tarafından heyete öğle yemeği verilmiştir. Öğleden sonra Slovenya Cumhuriyetinin merkezi olan Lubliyana'ya gitmek için yola çıkılmıştır. Burada da 42 pare top atılmış, bando, alay sancağı ile bir ihtiram kıtası tarafından selamlanmıştır. Daha sonra Bled'e gitmek üzere hareket edilmiştir. Göle hakim bir sarayda misafir edilen Celal Bayar için Mareşal Tito akşam bir davet vermiştir. Ertesi gün yani 8 Eylül sabahı Lubliyana'ya dönmek için hareket edilmiştir. (Ziya Şakir, 1954, 61-68) Yolda ünlü Postaina mağarası gezilmiştir. (Ziya Şakir, 1954, 68; Güneş, 1 Temmuz 1986). Cumhurbaşkanı Celal Bayar, geceyi Brioni adasında Mareşal Tito'nun villasında geçirmiştir. 9 Eylül'de Mareşal Tito Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a burada veda yemeği vermiştir. Tito burada yaptığı konuşmada Atatürk'ün çizdiği yolda Türkiye'nin ileri bir memleket haline geldiğini görmekten son derece memnun olduğunu, Türkiye'yi ziyareti sırasında Türk milletinin düşüncelerini ve fikirlerini anlama fırsatını yakaladığını, Yugoslav milleti gibi Türk milletinin de hürriyetini seven bir millet olduğundan bahisle Balkan ittifakının önemine değinmiştir. Celal Bayar'da Tito'ya teşekkürlerini bildirmiştir. Her iki lider Celal Bayar'ın bu ziyareti sonunda aşağıdaki deklarasyonu yayınlamışlardır:

“Yugoslavya'daki karşılaşmamız fevkalâde hararetli ve dostane bir hava içinde cerayan etmiştir. Bu karşılaşmanın her iki memleketimiz arasındaki işbirliği ve dostluğun inkişafına ehemmiyetli surette yeni bir destek olacağına inanıyoruz. Ankara Antlaşması'nda gayet mesut bir şekilde kendini göstermiş olan bu işbirliği, Türkiye-Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanmış bulunan ittifak, siyasi işbirliği ve karşılıklı yardım antlaşmasının intaciyle de kuvvetli bir şekilde teyit edilmiştir.

Aramızdaki devamlı ve doğrudan temaslarla müşterek menfaatlerimizi ilgilendiren siyasi meseleler üzerindeki görüş teatileri bu sıkı ve umumi işbirliği hususundaki müşterek kanaatimizi ortaya koymuştur. Aramızdaki bu işbirliği her iki memleketin milli hayatlarının bütün sahalarında da büyük bir hamle ile devam edecektir.”

Yugoslav devlet lideri Mareşal Tito Celal Bayar'ı büyük merasim ile uğurlamıştır. (Türkiye III. Reiscumhuru, 112-120).

Celal Bayar Yugoslavya ziyaretinden çok memnun kalarak oradan ayrılmıştır. Mareşal Tito başta olmak üzere tüm resmi şahsiyetlerin büyük ilgi ve alaka gösterdiklerini belirten Bayar, izlenimleri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Yugoslavya'da ordunun iyi giyimli, talim ve terbiyesi yerinde,

silahlarının büyük bir kısmının modern olduğunu ve bu silahların çoğunluğunun kendileri tarafından üretildiğini dile getirmiştir. Halkın son derece bağlı olduğu Mareşal Tito'nun ne yaptığını bilen, kararlı ve enerjik bir lider olduğunun altını çizen Cumhurbaşkanı Bayar, Mareşal ile özel olarak da görüştüğünü, açık konuşmayı seven bir lider olan Tito ile fikir birliği içinde olduklarını, Türkiye'nin dostluğuna son derece önem verdiğini hatta Türkiye'yi ziyaret etmek arzusunda olduğunu anlatmıştır. Kendisinin de buna mukabil iki ülke parlamento heyetlerinin ve vekillerinin ziyarette bulunmalarının önemine vurgu yaptığını belirtmiştir.

Bayar Yugoslavya ile ekonomik alanda da ikili ilişkinin önemine değinmiştir. Yugoslavya'da o yıl buğday mahsulünün verimli olmadığını bu nedenle dışardan hububat ithal edeceklerini, bu bakımdan Yugoslavya'ya buğday temin edildiği takdirde aradaki ilişkinin çok daha kuvvetleneceğine inandığını belirtmişse de Türkiye'deki buğday vaziyeti hakkında bilgi vermiş ancak ihtiyatlı hareket ederek onlara buğday satışı yapabileceklerini söylemekten kaçınmıştır. (BCA, 30.1.0.0/ 41.246.18).

4. Sonuç

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Sovyet tehdidi ile karşı karşıya kalan Türkiye Batı bloğuna yönelmiştir. İki kutuplu yeni dünya düzeninde Amerika'nın desteğini alarak Sovyet Rusya'ya karşı kendi güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Yugoslavya da keza 1948'de Kominform'dan çıkarılmasının ardından Batı bloğuna doğru kaymış, Amerika Birleşik Devletleri'nden yardım almaya başlamıştır. Sovyet Rusya'nın politikaları karşısında, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan aralarında yaptıkları görüşmelerin sonucunda Balkan ittifakını oluşturmuşlardır.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya'ya resmi ziyareti de Balkan İttifakı'nın kuruluşundan sonra gerçekleşmiştir. Zira Balkan Paketi'nin kuruluş sürecinde iki ülke arasındaki ilişkiler resmi ziyaretler anlamında da yoğunluk kazanmıştır. Mareşal Tito'nun Nisan 1953'te Türkiye'ye yaptığı ziyaretin hem iadesi hem de kurulan Balkan Paketi'nin daha da geliştirilip güçlendirilmesi adına Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya ziyareti önem arz eder.

1-9 Eylül 1954'te gerçekleşen bu ziyaret son derece samimi bir hava içerisinde geçmiştir. Celal Bayar'a bu ziyareti sırasında Belgrad Üniversitesi Hukuk Fakültesinde düzenlenen törenle, Fahri Hukuk diploması verilmiştir. Halkın yoğun ilgisiyle karşılaşan Celal Bayar'ın bu ziyarete yönelik izlenimleri de son derece olumludur. Balkan ittifakı ile kurulan bağın güçlendirilmesi

adına da önemli arzetmektedir. Ne var ki Balkan İttifakının ömrü çok uzun olmayacaktır.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu: 30.1.0.0/ Yer No: 41.246.18.

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2/Yer No: 137.79.9,

BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2/Yer No: 136.74.8.

Gazeteler

Cumhuriyet

Güneş

Kitap ve Makaleler

Armaoğlu, F. (2005). 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995. İstanbul:

Alkım Yayınevi.

Gönlübol, M., Ülman H., Bilge, S. ve Sezer D. (1996). Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Sander, O. (2000). *Siyasi Tarih 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi.

Türkiye III. Reiscumhuru Sayın Celal Bayar'ın Yugoslavya Devletlerini Ziyaretleri. Derleyen: Hayri Bars, 411. Sayılı Donanma Dergisi Eki.

Uçarol, R. (2006). *Siyasi Tarih (1789-2001)*. İstanbul: Der Yayınları.

Uzman, N. (2018). "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi". *Gazi Akademik Bakış*. Cilt 11, Sayı 22, 117-142.

Ziya Şakir (1954). *Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Seyahat Hatıraları*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

BÖLÜM XXI

28 ŞUBAT POST-MODERN ASKERİ DARBESİ MEDYA OKUMALARI

28 February Post-Modern Military Coup Media Readings

Ali DAĞLAR

(Dr.), E-mail: alidaglar@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7264-7071

1. Giriş

Türkiye’de sivil siyaset çok partili döneme geçiş yaptığımız 21 Temmuz 1946 seçimlerinden bugüne Türk Silahlı Kuvvetleri’nin doğrudan, dolaylı ya da örtük müdahalelerine maruz kalmış, demokratik düzen kesintiye uğramıştır. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan 1946 seçimlerine dek Cumhuriyet Halk Partisi’nin tek parti iktidarına sahne olmuştur. Tek partili dönem, askerin odağında bulunduğu bir devrim hareketi özelliğinden dolayı cumhuriyet rejiminin ilanı, yerleşmesi ve içselleştirilmesi sürecidir. İkinci Dünya Savaşı’nda faşizmin yenilip Batı’da liberal demokratik rejimlerin, karşı blokta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) öncülüğünde sosyalist devletlerin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan sosyal devlet anlayışı Türkiye’deki tek partili rejimin dönüşümüne yol açmıştır. Savaşın hemen ardından demokrasiye geçiş şiarıyla 21 Temmuz 1946 seçimleriyle çor partili parlamenter sisteme geçen Türkiye’de 1950 yılında muhalefet iktidar olmuştur. CHP’den ayrılan siyasetçilerin kurduğu Demokrat Parti’nin (DP) 10 yıllık iktidarı başlangıçtaki demokratik adımlar vaatlerini yerine getirmemiş, aksine; kısa sürede kendi tek parti iktidarını güçlendirmeye dönük adımlar atmaya başlamıştır. Ana muhalefet partisi CHP ve muhalif basın üzerinde ağır baskılara neden olan yasal düzenlemelere ve uygulamalara yönelik DP hükümeti iktidarının üçüncü döneminde büyük toplumsal tepkilere neden olmuş, hükümet bu tepkilere baskılarını daha da sertleştirerek yanıt vermiştir. Ana muhalefet

partisi CHP, hükümetin nihayetinde kuruluş, inşa ve yerleşme sürecini henüz tamamlamış cumhuriyetin temel niteliklerine yönelik müdahalelerde bulunduğu iddialarını dile getirmeye başlamış, muhalefetin bu iddia ve tespitleri ülkenin kurucu unsuru TSK içinde yankılar bulmuştur. TSK hükümet ile ana muhalefet, muhalif basın ve toplumsal muhalefet arasında yükselen bu çatışmalı siyaset ortamına 27 Mayıs 1960 günü bir darbeyle müdahale etmiştir. Hükümetin yönetim kademesinin tamamına yakının tutuklanıp kovuşturulduğu süreçte ordu kurucu iktidar sıfatıyla yeni bir anayasa hazırlatmış, kısa süre sonra parlamenter rejime yeniden geçilmiştir. Askerin anayasa hukukçularına hazırlattığı 1961 Anayasası cumhuriyet tarihinin en demokratik anayasası niteliğindedir. Basın ve ifade özgürlüğü bu anayasa ile en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Sosyal devlet ilkesi anayasaya girmiş, toplumsal muhalefetin örgütlenmesini sağlayacak kurum ve kuruluşların önü açılmıştır. 1961 Anayasası özü itibarıyla halkı devletin değil, devleti halkın hizmetinde gören, sivil özgürlükleri gözetilen bir anlayışla hazırlanmış, öte yandan devleti koruma altına alan güvenlikçi politikaların zeminini kısmen de olsa ortadan kaldırmıştır.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi ordunun henüz 15 yıllık ömrünü tamamlayamamış çok partili parlamenter düzene silahlı baskıyı araç olarak kullandığı müdahaledir. Ordunun bu müdahalesi iktidarın silahlı kuvvetler tarafından şiddet yoluyla, demokratik ve anayasal olmayan şekilde devrilmesinden dolayı bir askeri darbe niteliği taşımaktadır. Zora başvurularak hükümet devrilmiştir. Mevcut anayasa ilga olmuş, asker kurucu iktidar sıfatıyla yeni bir anayasayı ve kanuni düzlemi hakim kılmıştır. 12 Eylül 1971 askeri müdahalesi ise bir muhtıradır. Ordunun sivil siyasete dolaylı müdahalesi niteliğindedir. Mevcut hükümet ordunun uyarı niteliğinde yayınladığı mektubun ardından istifa etmek zorunda kalmış, yerine ordunun taleplerini gözetilen teknokrat bir hükümet kurulmuştur. 12 Mart 1971 muhtırası gerçekte 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamında yükselen toplumsal muhalefeti bastırmak ve Anayasanın bu özgürlükçe yapısını geriye dönük değiştirmek amacıyla verilmiştir. Nihayetinde müdahalenin ardından yapılan pek çok düzenlemeyle 1961 Anayasasının özgürlükçü yapısını bozan, basın özgürlüğünü ve ifade özgürlüğünü kısıtlayıcı, insan haklarına aykırı ifadeler eklenmiş, baskıcı yasalar yürürlüğe konmuştur.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ordunun sivil siyasete şiddet aparatını kullanarak yaptığı ikinci darbedir. Ordunun emir-komuta zinciri içinde gerçekleştirdiği askeri müdahale sonucunda 27 Mayıs 1960 darbesinden farklı olarak sivil siyasete ve toplumsal muhalefete çok daha köktenci bir müdahalede

bulunmuş, vatandaş karşısında devleti önceleyen güvenlikçi anlayış kalıcı hale getirilmek istenmiştir. Asker bir kez daha kurucu iktidar sıfatıyla mevcut anayasayı ilga ederek yeni bir anayasayı yürürlüğe koymuştur. Silahlı kuvvetler bir kez daha şiddet yoluyla demokratik ve anayasal olmayan şekilde mevcut hükümeti devirmiş, sivil siyaseti kesintiye uğratmıştır. 12 Eylül askeri darbesi Türk siyaseti ve toplumsal hayatında etkisi uzun süre devam eden ağır bir travmaya neden olmuş, güvenlikçi politikalar, muhalefeti ve basını yasaklayıcı, susturucu yaklaşımlar sonraki sivil hükümetler döneminde de devam etmiştir. Türkiye’de siyaset ve muhalefet yapma biçiminde anomaliye neden olan, askerin her on yılda bir sivil siyasete müdahale alışkanlığı (kendini rejimin bekçisi ilan eden misyonundan hareketle) tarih biraz daha uzasa da bu kez 28 Şubat 1997’de bir kez daha ortaya çıkmıştır. 28 Şubat müdahalesi sivil siyasete askerin dolaylı müdahalesi nedeniyle 12 Mart 1971 muhtırası benzeri bir nitelik taşımakla birlikte; içerdiği farklı müdahale unsurları nedeniyle “post-modern askeri darbe” olarak adlandırılmıştır. Post-modern deyimini, ordunun doğrudan silaha başvurmadan hükümete yapılacakları ve yapılmayacakları dikte ettiği bir askeri müdahale biçimini ifade etmek için kullanılmaktadır. Askerin yönetime direkt el koymayıp, medya aracılığıyla hükümetin istifaya zorlanması tanımlaması, bu deyim için 28 Şubat müdahalesine özel bir tanımlama olarak dile getirilmektedir. Post-modern darbe deyimini iddiaya göre 28 Şubat müdahalesinin önde gelen isimlerinden, dönemin Genelkurmay Genel Sekreteri Erol Özkasnak tarafından Hulki Cevizoğlu’nun hazırladığı 13 Ocak 2001 tarihli programda dile getirilmiştir. Deyim yabancı literatürde farklı içerikte kullanılmaktadır. Guardian yazarı Jonathan Steele’nin (Steel, 2004: https://tr.wikipedia.org/wiki/Postmodern_darbe) görüşüne göre; post-modern darbe, otoriter olan bir hükümetin işleyişine, ABD kaynaklı hükümet dışı örgütler tarafından desteklenen toplumsal hareketlerle müdahale edilmesi anlamında kullanılmaktadır. Sırbistan, Belarus ve Gürcistan’da “turuncu devrim” adı altında gerçekleşen hareketler de bu isimle ele alınmaktadır. Nihayetinde demokratik işleyişe demokrasi dışı bir müdahale söz konusudur. Çalışmada medyanın post-modern darbe karşısındaki tutumu, hatta darbenin hazırlık ve gerçekleşme sürecinde TSK üst kademesiyle anaakım medyanın örtük, bazen açık işbirliği, oynadıkları rol incelenecektir. İnceleme Hürriyet gazetesi başta olmak üzere dönemin anaakım basınının öne çıkan nüshalarının içerik analizi yöntemiyle okumaları yapılacak, medya okumaları anaakım medyanın önceki askeri darbe ve müdahaleler karşısındaki tutumlarıyla karşılaştırılarak gerçekleştirilecektir.

2. Refah-Yol Hükümeti'ne Tepkiler ve Medyanın Tutumu

Türkiye Cumhuriyeti'nin 54'üncü hükümeti 28 Haziran 1996 tarihinde kurulmuştur. Hükümetin başbakanı, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahalelerinden sonra genel başkanı bulunduğu partiler kapatılarak yargı önüne çıkarılan Necmettin Erbakan, 12 Eylül sonrası kapatılan AP'nin devamı niteliğinde kurulan DYP'nin genel başkanı Tansu Çiller ise başbakan yardımcısıdır. Cumhuriyet tarihinde ilk kez İslam'ı (dini) referans alan bir partinin lideri başbakan olarak görev almıştır. Erbakan'ın kurucu genel başkanı olduğu Milli Nizam Partisi (MNP) laikliğe aykırı çalışmalar yürüttüğü gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından 20 Mayıs 1971 tarihinde kapatılmıştır. Erbakan 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi'ni (MSP) kurmuştur. 6 Eylül 1980 tarihinde MSP tarafından İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesini protesto amacıyla yapılan yürüyüşte şeriat sloganları atılması, İstiklal Marşı okunurken bir grup göstericinin oturması kamuoyunda büyük tepkiye neden olmuştur. Bu olay ve partinin kanuna aykırı dini söylemleri nedeniyle Erbakan 12 Eylül askeri darbesinin ardından tutuklanarak yargılanmıştır. 10 yıl süreyle siyaset yapması yasaklanan Erbakan ve partili arkadaşları yargılama sonunda beraat etmiştir. MSP, 12 Eylül askeri darbesinin ardından diğer partilerle birlikte kapatılmıştır. Erbakan, parti liderlerine getirilen siyaset yasağının referandum sonucu kaldırılması üzerine 11 Ekim 1987'de Refah Partisi'nin (RP) kurucu genel başkanı olarak yeniden siyasete dönmüştür. 1995 seçimlerinde yüzde 21,37 oy alarak birinci olan MSP, DYP ile birlikte Refah-Yol hükümetini kurmuştur

1 Eylül 1996 adli yıl açılışında dönemin Türkiye Barolar Birliği (TBB) Başkanı ve Yargıtay Başsavcısı laiklik ve şeriat konulu konuşmalarında hükümeti eleştirmişlerdir. Bu dönemde Erbakan'ın başbakanlığını yürüttüğü hükümet, kamuoyunun önemli bir bölümü tarafından laiklik karşıtı icraatlarda bulunmakla suçlanmıştır. Refahyol iktidarının sakal ve türbanı devlet dairelerinde (kamusal alanda) serbest bırakma girişimi, başörtüsünü üniversitelerde serbest bırakma kararı, laiklik yanlısı siyasi partiler ve kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 31 Ocak 1997 tarihinde, RP'li Sincan belediyesinin düzenlediği Kudüs Gecesi etkinliklerine İran büyükelçisinin katılması ve ilçe belediye başkanı Bekir Yıldız'ın "Türkiye'ye şeriatı enjekte edeceğiz" minvalindeki konuşmasıyla birlikte Refahyol hükümetine laik çevrelerden yönelik tepkiler zirve yapmıştır. Sincan'da Kudüs gecesi kutlamaları için etkinlik alanına konulan Mescid'i Aksa maketinin önünden 3 Şubat 1996 günü canlı yayın yapan televizyon muhabiri Işın Gürel, belediye çalışanı park bekçisinin saldırısına uğramıştır. Başbakan Erbakan'ın tarikat liderlerini 11 Ocak 1997'de,

Çankaya Köşkü'nde toplayıp iftar yemeği vermesi, muhalefet partileri, basın ve kamuoyunun geniş bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu ziyaretin özellikle Genelkurmay karargahında büyük rahatsızlık yarattığı iddiası basına yansımıştır. Yüksek rütbeli subaylar 22 Ocak 1997 tarihinde Gölçük askeri üssünde toplanarak irticanın iktidarda olduğunu tartışmıştır. Kudüs gecesi etkinliğinden dört gün sonra Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel İçişleri Bakanlığına bir yazı göndererek, belediyelerdeki dinci kadrolaşmanın derhal incelenmesini talep etmiştir. 4 Şubat'ta tanklar bir kez daha sokağa inmiştir. Kudüs gecesinin düzenlendiği Sincan'da beş tank, 20 askeri kariyer aracı şehrin içinden geçiş yapmıştır. İki tank arıza yaptığı gerekçesiyle şehri ortadan bölen yolun üzerinde uzun süre beklemiştir. 21 Şubat 1997 tarihinde, Washington'da Türk-ABD Konseyi kapanış toplantısında konuşan Genelkurmay 2'inci Başkanı Çevik Bir basına "Sincan'da demokrasiye balans ayarı yaptık" açıklamasını yapmıştır. 26 Şubat 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Erbakan'a bir mektup göndermiştir. Uyarı niteliğindeki mektupta özetle şöyle denilmektedir (Kalsın, 2015: 513):

"... Cumhuriyetin niteliklerine, devletin temel çatısına yönelmiş tehdit ve tehlikeler hem toplumda, hem de devletin kurumlarında rahatsızlık yaratmaktadır. Kökten dinci cereyanlara karşı fevkalade hassasiyetler vardır. Bunun neticesi olarak dikkatinize getiriyorum; laik düzeni korumak için kanunlar 'aynen' uygulanmalıdır. Anayasa'nın 174'üncü maddesi gereği Devrim Kanunları uygulanmalıdır. Kökten dinci cereyanların devlet kurumlarına sızması önlenmelidir... okullar, yerel yönetimler, üniversiteler, yargı organları ve Silahlı Kuvvetler korunmalıdır. Gereğini rica ederim."

28 Şubat 1997 tarihinde MGK Cumhurbaşkanı Demirel başkanlığında toplanmış, 9,5 saat süren toplantı sonrası hükümete yönelik kararlar alınmıştır. Hükümete sunulan ve alınması istenen tedbirler listesinde zorunlu eğitimin sekiz yıla çıkarılması, imam hatip liselerinin ortaokul bölümlerinin kapatılması talepleri de yer almaktadır. MGK bildirisinde "Türkiye'de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasinin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu" vurgulanmaktadır. 28 Şubat MGK toplantısından günler önce basında toplantının gergin geçeceği, Refahiyol hükümetinin sona ereceğine dair haber ve yorumların yer alması siyasi gerginliği artıran bir unsur olmuştur.

3. Medya Okumaları

27 Mayıs 1960 darbesi arifesinde içeriden bilgi alamadığı için hazırlıksız yakalanan ve darbenin ertesi gününden itibaren orduya tam destek veren medya, aynı tavrı 12 Mart 1971 askeri muhtırasında da göstermiştir. Medya her iki askeri müdahale sonrasında sivil siyasetin karşısında askeri iktidara destek veren bir haber politikası izlemiştir. Demokratik rejimlerin vazgeçilmez unsuru medyanın askeri iktidarlar karşısında sergilediği bu destekleyici tavır 28 Şubat post-modern darbesinin hazırlık ve gerçekleşme sürecinde, sivil iktidar aleyhine, asker iktidarı lehinde aktif rol almaya dönüşmüştür. Başta Hürriyet gazetesi olmak üzere anaakım medyanın post-modern darbe olarak nitelendirilen 28 Şubat sürecinde aktif rol oynadığı gözlenmiştir. Medya, 28 Şubat 1997 askeri müdahalesinin altyapısının hazırlanması, müdahale sonrası kamuoyunda meşruiyetinin sağlanması ve nihayetinde müdahalenin hedef olarak belirlediği Refahiyol hükümetinin düşürülmesi süreci olmak üzere tüm aşamalarda orduya destek vererek önemli rol oynamıştır. Hürriyet'in bu süreçte oynadığı kesintisiz rol, daha önceki askeri darbe ve müdahalelerdeki misyoner tavrından daha açık ve etkili şekilde gerçekleşmiştir. Müdahale öncesi Refahiyol hükümeti üzerinde baskı oluşturmaya yönelik bir yayın politikası izleyen gazete, laiklik konusundaki hassasiyeti ve askeri söyleme yakınlığı nedeniyle “ordunun sesi” olarak nitelenmiştir. Gazete, Türkiye'nin din devletine yönelik bir yola girdiği inancıyla, okurlarını bu süreçten haberdar etme misyonunu üstlenmiştir (Özerkan, 2009: 69).

Laiklik karşıtı eylemleri hükümetin dikkatini çekecek üslupta haberlerle okurlara duyuran Hürriyet gazetesi, TSK'nın hükümete yönelik açık ya da örtük mesajlarını ordu açısından maksat hasıl olana, yani Refahiyol hükümeti düşüne dek düzenli olarak aktarmıştır. Gazete önceki askeri darbe ve müdahaleler sürecinde görüldüğü gibi, devletin üst kademelerinden sızdırılmış enformasyonları özel haber olarak yayınlamıştır. Gazete hükümet kurulduktan kısa süre sonra laiklik savunusu üzerinden sert muhalefet yürütmeye başlamıştır. Hürriyet'in 14 Ağustos 1996 tarihli manşeti Başbakan Erbakan'ın İslam ülkeleri ve cemaat liderleriyle sıkça görüşmeye başlamasından hareketle “70 yıllık imajımız güme gidiyor” olurken, alt spotta “Erbakan, kısa Başbakanlık döneminde Türkiye'nin 70 yıllık Cumhuriyet tarihi boyunca geliştirdiği çağdaş-Batılı imajını sarsmaya başladı” denilmektedir. Burada iktidarın 70 yıllık laik düzeni tehlikeye attığı ima edilerek bu konudaki hassasiyeti yüksek olan orduya göz kırpılmaktadır. 31 Ağustos 1996 tarihli Sabah “Laiklik konusu kötüye gidiyor” başlıklı, üst düzey bir komutanın ağzından “Böyle giderse 2010 yılında Türkiye 1996'dan

daha karanlık olacak” manşetiyle çıkmıştır. 1 Eylül 1996 tarihli Sabah’ın manşeti “Karadayı’dan Humeyni dersi”dir. Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı ile yapılan röportajın tam sayfa verildiği gazetenin manşet altında Karadayı’nın “İran’da generaller Humeyni hareketinin irticanın ta kendisi olduğunu fark ettiklerinde, iş işten geçmişti” sözleri yer almaktadır. Hükümete karşı basın muhalefeti sadece siyaset üzerinden değil, ekonomi üzerinden de yürütülmektedir. Milliyet’in 21 Eylül tarihli manşeti “Paket Depremi” olmuştur. Haberde iş dünyasının Refahyol’u ekonomik kaynak seçimi yüzünden eleştiri yağmuruna tuttuğu belirtilmektedir. Bu haberle sadece ordunun değil, iş dünyasının da hükümetten rahatsız olduğu dile getirilmektedir. Sabah, aynı gün ANAP lideri Mesut Yılmaz ile yapılan röportajı birinci sayfadan vermiş, onun ağzından “Darbesiz indiririz” sözünü manşete taşımıştır. Milliyet 3 Ekim günü “Cuma’da tahrik” manşetini atmıştır. RP’nin çağrısıyla Kocatepe camiinde toplanan 250 kişinin yeşil bayraklar açıp şeriat istedikleri öne sürülmektedir. İkinci manşet Afganistan’la ilgilidir ve “Şeriatın kaçıyorlar” başlığını taşımaktadır. Laiklik hassasiyeti tüm sayfayı kaplamıştır. Milliyet’in 7 Ekim tarihli nüshası “Meclis’in açılışında Cumhurbaşkanı uyardı, komutanlar not aldı” üst başlığı, “Demokrasi Korosu” manşetiyle çıkmıştır. Sabah gazetesinin 16 Ekim tarihli nüshası “Elçilerden muhtıra” manşetiyle çıkmıştır. Avrupa’da görev yapan yedi büyükelçinin Dışişleri Bakanı ve Başbakan yardımcısı Tansu Çiller’e diplomatik muhtıra vererek “Avrupa’dan kopuyoruz” iddiası yer almaktadır. 17 Ekim tarihli Milliyet’in manşeti “Laiklik uyarısı”dır. AYM Başkanı ve YÖK Başkanı’nın üniversitelerin açılış töreninde laikliğe dair konuştukları belirtilerek “Hoca, hem oğlunun okulunda, hem de gensoru görüşmesinde Atatürkçülük dersi aldı” spotu kullanılmıştır. İktidara baskı cephesine yargı ve üniversiteler de katılmıştır.

Cumhuriyet’in 21 Ekim tarihli manşeti “Demirel’in rejim dersi” başlığını taşımaktadır ve laik rejimin muhafaza edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. 12 Kasım tarihli Sabah “Harp okullarına sızma planı” manşetiyle çıkmıştır. Alt spotta “ATV’de dün gece yayınlanan bir videokaset, Refahlıların demokratik sistemi nasıl kullandığını kendi ağızlarından kanıtladı” denilmektedir. Hedef şeriat yanlısı olduğu ima edilen RP ve genel başkanıdır. Milliyet, 14 Kasım’da “Gidin başkaları gelsin” manşetiyle iş dünyasının hükümete mesajını aktarmaktadır. Örtülü mesaj, Refahyol iktidarının artık istenmediğidir. Hürriyet’in 22 Kasım tarihli manşeti “Sivil toplum ayakta”dır. Hükümetin o günlerde patlak veren Susurluk skandalı ve diğer skandalların üzerine gitmediği ve basını susturmaya çalıştığı vurgulanan alt spotta, sivil toplum örgütlerinin tepkisi aktarılmaktadır. İktidar karşıtı cepheye sivil toplum örgütleri de dahil olmuştur. Sabah 13 Aralık

tarihinde “Ordu rahatsız” sür manşetiyle çıkmıştır. Spotta şeriatçı subayların atılmalarına İslamcı basın ve bazı RP’lilerin tepkisinin orduda öfkeyle karşılandığı vurgulanmaktadır. Konu yine laiklik ve ordunun hassasiyetidir.

3.1. “Silahsız Kuvvetler Basın” Söylemi

20 Aralık 1996 tarihli Hürriyet’in manşeti, 12 Mart muhtırası benzeri bir askeri müdahalenin habercisi gibidir. Özel haber etiketi taşıyan manşette “Bu defa işi silahsız kuvvetler halletsin” denilmektedir. Manşet altında “Ordu darbe mi yapacak söylentilerine cevap veren üst düzey bir komutan, ‘Bu defa da işi silahsız kuvvetler halletsin’ dedi” ifadesi yer almaktadır. Haber, GYY Ertuğrul Özkök imzasını taşımaktadır. Bu manşet 27 Mayıs cuntasının İçişleri Bakanı Tümg. Muharrem Kızıloğlu’nun 2 Haziran 1960 tarihli konuşmasını hatırlatmaktadır. Kızıloğlu gazetecilere “Artık silahımız basındır; biz silahları kullandık, şimdi siz fikri kullanacaksınız” sözleriyle basına yükledikleri rolü tarif etmemektedir. Milliyet gazetesi 5 Ocak 1997 tarihinde “İşçi yürüyor” manşetiyle çıkmıştır. Alt başlık “Türk-İş Başkentte hükümeti uyarıyor: Türkiye’ye sahip çık!” şeklindedir. İktidar karşıtı cephenin yeni müttefiği işçilerdir. Bu haberlerle Refahiyol etrafındaki muhalif kuşatmanın tamamlanmak üzere olduğu ima edilmektedir. Sabah’ın 11 Ocak 1997 tarihli sayısında “Sivil muhtıra” başlığıyla yer alan haberde orduya en yakın çalışan bakanın laiklik endişesi ve uyarısı aktarılmaktadır. Milli Savunma Bakanı Tunç Tayan’ın şeriata yönelik eleştirileri ordunun hislerinin bir ifadesi olarak yorumlandığı belirtilerek, “Tayan ‘Aksi halde vakit geçebilir ve bu gidişatı önleyemeyiz’ uyarısında bulundu” denilmektedir. Bu haber koalisyon içinde çatlağın da habercisidir. 28 Ocak 1997 tarihli Milliyet “MGK’dan uyarı” manşetiyle çıkmıştır. İlk sayfada yer alan “Üniformalı Hoca timi” başlıklı Erbakan’ın korumalarının tek tip elbiseli fotoğrafının yer aldığı haberle RP’nin resmi kuvvetler dışında bir kuvvet oluşturduğu ima edilmektedir.

Hürriyet 4 Şubat 1997 tarihinde “Tahrikler bitmiyor” manşetiyle çıkmıştır. Manşet altında “Refah Partisi türban, karayolu ile hac, kurban derileri, Taksim’e cami krizlerini yeni krizler yaratarak daha da tırmandırıyor” denilmektedir. Haberde televizyon muhabiri Işın Gürel’in Sincan belediyesi park bekçisinin Kudüs gecesi kutlamaları için kurulan Mescid’i Aksa Camii maketi önünde canlı yayın yaparken saldırıya uğradığı belirtilmektedir. Olayla ilgili Milliyet gazetesi “Tehlikeli gidiş”, Sabah “Tehlikeli tırmanış” manşetlerini atmıştır. 4 Şubat 1997 günü 15 tank ve 20 kariyerden oluşan askeri konvoy Sincan ilçesinin içinden geçmiştir. Hürriyet gazetesi 5 Şubat tarihinde “Olay ilçe Sincan’da heyecanlı sabah” spotuyla, “Tank sesleri” manşetiyle çıkmıştır. Manşet altında

“Sincan’da dün sabah 15 tank ve 20 kariyer ilçeden geçerek, Yenikent’teki tatbikat alanına gitti denilmektedir. Tankların ilçeden geçişi ordunun, RP’li belediyenin düzenlediği Kudüs Gecesi etkinliğine tepkisi olarak ifade edilmiştir. Cumhuriyet gazetesi 5 Şubat 1997 tarihinde yine ordunun mesajını manşete taşımıştır. “Ordudan dört uyarı” manşetinin üst başlığında “Genelkurmay, şeriatçı örgütlenmenin ivme kazanmasından rahatsız” uyarısı yer alırken, alt spotta hükümetin meşru zeminin dışına çıktığı vurgulanmaktadır. İkinci manşet “Sincan’da tanklı protesto” başlığını taşımakta, tankların Sincan’ın içinden geçerken çekilmiş fotoğrafına yer verilmektedir. Haberde “Sincan’daki şeriatçı tutum ve davranışlar üzerine askerler şimdiye kadar görülmemiş bir uyarı mesajı verdi” denilmektedir. Gazetenin göbeğinde tankın önünde silahlı askerleri gösteren bir fotoğraf yer almaktadır. İma edilen askeri müdahalenin eli kulağında olduğudur. 13 Şubat 1997 tarihli Hürriyet “Tıpatıp aynısı” manşetiyle çıkmıştır. Alt spotta “Refah kadrolarının ilham kaynağının Ortadoğu’da terör estiren HAMAS ve Hizbullah örgütleri olduğu ortaya çıktı” denilmektedir. Başbakan Erbakan’ı Kayseri gezisinde koruyan gençlerin giydikleri üniformaların, HAMAS ve Hizbullah militanlarının giydiği üniformalarla aynı olduğu öne sürülmektedir. Bu haberlerle iktidardaki parti kriminalize edilmektedir.

Milliyet 13 Şubat tarihinde “Laiklik uyarısı” manşetiyle çıkmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Albright’ın Türkiye’nin laik bir ülke olmasının önemini Başbakan Erbakan’a ilettiği haberi verilmektedir. İktidar üzerindeki baskı ve etrafındaki kuşatmaya dış ülkeler üzerinden yapılan haberler de eklenmiştir. Hürriyet’in 17 Şubat tarihli sayısında “Bakan değil militan” manşeti yer almaktadır. Hedef alınan isim Adalet Bakanı Şevket Kazan’dır. Sincan’da tankların yürütmesine neden olduğu öne sürülen Kudüs gecesinin düzenleyicisi olarak tutuklanan ilçe belediye başkanı Bekir Yıldız’ın bakan tarafından cezaevinde ziyaret edilmesi sert bir dille eleştirilmektedir. 28 Şubat post-modern darbesinin ayak sesleri basına yansıyan haberler üzerinden takip edilebilmektedir. Hürriyet gazetesi 24 Şubat günü “Sokakta hiddet var” manşetini atmıştır. Manşetin altında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in “Sokakta, bu hükümet olmasın, kim olursa olsun deniyorsa, darbe tartışılıyorsa bu bir hiddetin eseridir” sözleri yer almaktadır. Darbe söylentileri artmış, iktidar karşıtı cepheye son olarak sokaklar da dahil olmuştur. 25 Şubat tarihli Milliyet, Yavuz Donat’ın DKK Oramiral Güven Erkaya ile yaptığı röportajı birinci sayfaya taşımıştır. Manşette “İrtica PKK’dan tehlikeli” ifadesi yer alırken, Erkaya’nın ağzından aşırı dinci akımların Türkiye’nin birinci sorunu olduğu aktarılmaktadır. Hürriyet gazetesinin 26 Şubat 1997 tarihli “Gözler Cuma’da” manşeti, 28 Şubat’ta yapılacak MGK

toplantısını işaret etmektedir. Toplantıda rejime yönelik tehditlerin masaya yatırılacağı haber verilmektedir. Milliyet gazetesinin aynı günkü “Sivil dayanışma” manşeti, işçi ve esnafın rejime yönelik tehditlere karşı güç birliği yaptığı haberiyle açıklanmaktadır. İktidar karşıtı cepheye esnafın da katıldığı mesajı verilmektedir.

Cumhurbaşkanı Demirel’in Başbakan Erbakan’a yazdığı uyarı niteliğindeki mektubu ilk ele geçirip yayımlayan yine Hürriyet gazetesi olmuştur. Gazetenin 27 Şubat tarihli manşeti “Şok mektup” başlığını taşımaktadır. Manşet altı spotta “Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Erbakan’a tarihi bir mektup yazarak, rejim konusunda endişelerini dile getirdi” denilmektedir. 28 Şubat tarihli Hürriyet’te bu kez mektubun tam içeriği yine özel haber olarak, “İşte mektup” manşetiyle verilmiştir. Manşetin alt başlığında, “Cumhurbaşkanı Demirel’in Erbakan’a yazdığı uyarılarla dolu mektup Ankara’da bomba gibi patladı. Hürriyet dün de mektubu ele geçirdi.” ve “Kritik MGK’da bugün” ifadeleri yer almaktadır. Bu haber dünyada da büyük yankı uyandırmış, Başbakan Erbakan’ın hükümeti bırakmaması halinde ordunun son çare olarak darbe yapacağı mesajı verilmiştir. Cumhuriyet’in 27 Şubat tarihli manşeti “MGK’nin gündemi rejim” şeklindedir. RP’nin yayın organı Milli gazete aynı gün Cumhurbaşkanının Erbakan’a uyarı mektubu gönderdiği iddiasını onun ağzından yalanlarken, o günlerde hükümet kurup hükümet devirmekle suçlanan anaakım medyayı hedef alan, “Gazete patronları vaktiyle söylediklerini mi yapıyorlar? ‘İhtilalleri biz hazırlarız’”¹⁸⁰ ifadesini birinci sayfadan yayınlamıştır. Ertesi gün (1 Mart 1997) MGK toplantısında alınan kararlar anaakım medyada ve tüm basında geniş şekilde yer almıştır. Hürriyet gazetesi MGK kararlarını “Tarihi karar” manşetiyle duyurmuştur. Alt spotta “Milli Güvenlik Kurulu’nun 9 saatlik tarihi toplantısında Atatürk ilke ve inkılaplarının ödünsüz uygulanması kararı verildi” denilmektedir.

Cumhuriyet’in 1 Mart tarihli manşeti “Muhtıra gibi tavsiye” olurken, alt başlıkta “MGK’nın 9 saatlik toplantısında özellikle şeriat girişimlerine karşı çıkılması istendi” denilmektedir. Milliyet ise “9 saatlik zirvede rejime ince ayar” manşetini atmıştır. Hürriyet 2 Mart 1997 tarihli sayısında “Askerin 20 şartı” manşetini atarken, alt başlıkta “Askerlerin MGK toplantısına getirerek, hükümetten yapılmasını istediği 20 madde belli oldu” ifadesine yer vermiş, talep listesi “Bunları yapın” başlığı altında, sol sütunda sıralanmıştır. 3 Mart tarihli Cumhuriyet gazetesi “Şeriatçı eğitim dorukta” manşetini kullanırken, Hürriyet “Sürpriz çıkış” manşetinin altında “Genelkurmay genel sekreteri ‘Ordu ile uyum içindeyiz’ diyen Erbakan’a ‘Ordu, Atatürk’e inananlarla uyum içindedir’ yanıtını verdi”, “Hoca direniyor” cümleleri yer almaktadır. Hürriyet gazetesinin

4 Mart tarihli manşeti ise hükümete uyarı niteliğindedir; “Ya uy ya çekil”. Spottaki “DSP lideri Ecevit ve CHP lideri Baykal dün Başbakan Necmettin Erbakan’a ‘Ya laik devleti içinize sindirin, ya çekilin’ dedi” ifadesi, manşetteki sözün muhalefet partisi liderlerine ait olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan bu manşetin ve haberin okuması, verilen mesajın kamuoyunda alımlanma biçimi, Hürriyet’in daha önceki askeri darbe ve müdahalelerde olduğu gibi askerin yanında, hedef iktidara birlikte baskı yaptığı şeklindedir ve çok eleştirilecektir. 28 Şubat 1997 tarihli, 406 sayılı MGK kararı dönemin Başbakanı Erbakan tarafından gecikmeli olarak imzalanmıştır. Kamuoyuna yansıyan karar şöyledir (Öztürk, 2013: 21)

“Ülkemizin şeriat hukukuna dayalı bir İslam Cumhuriyeti kurmayı hedefleyen grupların, Anayasanın tanımladığı demokratik, laik ve sosyal hukuk devletimize karşı çok yanlı bir tehdit oluşturduğu, Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı aşırı dinci grupların laik ve anti-laik ayrımı ile demokratik, laik, sosyal hukuk devletini güçsüzleştirmeye yeltindikleri, Türkiye’de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasinin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu, devletin yapısal özünü oluşturan sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri anlayışından vazgeçilmeyeceği, yasalar göz ardı edilerek yapılan çağ dışı uygulamaların takipsiz kalmasının, hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağdaşmayacağı hususlarında görüş birliğine varılmıştır...”

Kararın, Bakanlar Kurulu’na uygulanması için bildirilen, “Rejim Aleyhtarı İrticai Faaliyetlere Karşı Alınması Gereken Tedbirler” başlıklı iki sayfa da eki bulunmaktadır. Kamuoyuna 28 Şubat kararları olarak yansıyan ve tavizsiz olarak uygulanmaya konulması talep edilen 18 maddelik tedbirlerin bir kısmı şöyledir:

“Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar devletin yetkili organlarınca denetim altına alınarak, Tevhidi Tedrisat Kanunu gereği Milli Eğitim Bakanlığı’na devri sağlanmalıdır. 8 yıllık kesintisiz eğitim tüm yurttan uygulamaya konulmalı, Kur’an kurslarının MEB sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeleri için gerekli idari ve yasal düzenlemeler yapılmalıdır. 677 sayılı yasa ile men edilmiş tarikatların faaliyetlerine son verilmeli... Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olarak ortaya çıkan, Türkiye’yi çağdışı bir görünüme yöneltmek için yapılacak uygulamalara mani olunmalı...”

28 Şubat kararları olarak bilinen tedbirler Refahiyol hükümeti tarafından uygulanmamıştır. Dönemin içişleri bakanı Meral Akşener, Genelkurmay Başkanı Org. İsmail Hakkı Karadayı ile bir görüşme yapmış, o görüşmede MGK kararlarını uygulama konusundaki samimiyetini dile getirmiştir. Akşener'in kararları uygularken başını örten, Cumhuriyetle sorunu olmayan, namazını kılan insanları rencide etmemek gerektiğini ifade etmesi üzerine Org. Karadayı'nın "Biz askerler savaşta öncelikle düşman komutanının iradesini kırmaya çalışırız" (2013: 27) diyerek görüşmeyi bitirdiği öne sürülmektedir. Ordu ile dönemin hükümeti arasındaki gerilim 17 Haziran'da Başbakan Erbakan'ın istifasına dek sürmüştür.

3.2. "Hükümet Yıkan Medya" Söylemi

1 Mart 1998'de "Askerin Mesajı", 2 Mart'ta da "Askerin 20 Şartı" başlıklı manşet haberlerine Özkök'ün köşe yazısında ismini vermediği bir üst düzey komutanın MGK'da verdiği "maksadın hasıl olduğu" mesajı aktarılmıştır. 4 Mart tarihli manşet ise "Ya uy, ya çekil" olmuştur. Bu çağrı Ecevit ve Mesut Yılmaz'ın ağızlarından verilmiştir. Bu sonrasında kurulacak koalisyonun da işaretidir. Erbakan'ın MGK kararlarını imzaladığı hameri 6 Mart 1997 tarihli Hürriyet'te "Aynen imzaladı" manşetiyle verilmiştir. Gazetenin göbeğinde yer alan Cumhurbaşkanı Demirel ile Genelkurmay Başkanı Karadayı'yı kafa kafaya konuşurken gösteren fotoğrafın altında "Demirel'den Karadayı'ya: Tamam" ifadesi yer almaktadır. Sabah gazetesinin imzayla ilgili haberi aynı gün "Paşa paşa imzaladı" manşetiyle verilmiştir. Haberde Başbakanın askerlerin hazırladığı metni yine askerin baskısıyla imzaladığı mesajı verilmektedir. Sabah'ın 7 Mart tarihli manşetinde yine Başbakan Erbakan vardır; "Hoca yine ateşle oynuyor". İmza krizinin yarattığı sarsıntıyı atlatamadan bu kez imzaladığı kararları TBMM gündemine taşıması eleştirilmektedir. Başbakanın tavrı asker istemediği durumdur.

Laik rejim hassasiyeti taşıyan basın, toplumun her kesiminin iktidarın karşısında konumlandığı iddiasını taşıyan haberleri belli aralıklarla yayınlamaktadır. Hedef askerın çekilme uyarı yaptığı hükümetin düşmesidir. Milliyet'in 9 Mart tarihli "Meydan kadınların" manşeti, bu kez kadınların laik rejimin savunucusu olarak sokaklara indiğini haber vermektedir. Manşetin altında "Türk kadını, Cumhuriyete sahip çıkmak ve hakkını aramak için evinden çıktı" denilmektedir. İkinci manşet "Ordudan mesaj" başlığını taşımaktadır. Genelkurmayın yayınladığı bildiri "TSK Anayasanın teminatıdır. Siyasi

polemiklere alet edilmesin” denilmektedir. Milliyet gazetesi 26 Mart’ta “Erbakan geriyor” manşetini atarken, ikinci manşet “Karadayı: 8 yıla uyulmalı” başlığını taşımaktadır. Hürriyet’in aynı günkü manşetinde “Bu kararlara tam uyulacak” denilmekte, MGK kararları hakkında ilk kez konuşan Genelkurmay Başkanı Karadayı’nın RP’ye tepkisini aktarmaktadır. Hürriyet’in 1 Mart tarihli manşetinde bu kez bir başka sivil toplum örgütü Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği’nin (TOBB) çağrısı yer almaktadır; “TOBB: Bu hükümet hemen bitmeli”. Haberde Türk-İş, DİSK ve TESK’ten sonra TOBB’un da hükümetin derhal çekilmesi çağrısında bulunduğu aktarılmaktadır.

Milliyet gazetesi 7 Nisan tarihinde “Çevik Bir uyarı” manşetiyle çıkmıştır. Sincan’da yürütülen tanklarla ilgili hükümete yönelik “Balans ayarı yaptık” diyen Genelkurmay Başkanı Bir’in Milliyet’e konuşarak hükümete ve meclise çarpıcı mesajlar verdiği vurgulanmaktadır. Hürriyet gazetesi 18 Nisan tarihinde bu kez cemaat lideri Fethullah Gülen’in iktidar aleyhine yaptığı “Beceremediniz, artık bırakın” çağrısını manşete taşımıştır. İktidara yönelik kuşatmaya, RP’ye yakın dini cemaatler de katılmaya başlamıştır bu habere göre. 19 Nisan tarihli Sabah gazetesi Başbakan Erbakan’ın hacca giderek Suudi kralı ile görüşmesiyle ilgili “Adam olan o Kral’a misafir olmaz” ifadesini kullanan Erzurum Jandarma Komutanı Osman Özbek’i “Paşa’nın öfkesi” sunumuyla manşetine taşımıştır. Özbek’in bu konuşmasıyla ilgili Hürriyet gazetesi 21 Nisan tarihli nüshasında ismini vermediği üst düzey askerleri kaynak göstererek, “Bandan daha ağır sözler de gelecek” manşetini atmıştır. Haberin altındaki imza Ankara’dan kulis haberleri yazar Sedat Ergin’e aittir. Sabah gazetesi aynı gün “Komutanlardan paşaya destek” manşetini kullanmıştır. 23 Nisan tarihli Sabah gazetesi ise general Özbek’in bu konuşmasıyla ilgili “Paşa’nın öfkesi bir boşalmadır” manşetiyle çıkmıştır. İfade Cumhurbaşkanı Demirel’e aittir ve kendisi de örtülü olarak iktidarın karşısında, general Özbek’e destek vermektedir. 24 Nisan tarihli Milliyet “Refah’a tarihi uyarı” manşetiyle çıkmıştır. Haber, muhalefet lideri Bülent Ecevit’in mecliste iktidara yönelik eleştirisini konu almaktadır. 28 Şubat kararlarını uygulamaya koymayan Refahyol hükümetine karşı ordunun ve basınının uyguladığı baskı tırmanmaktadır.

28 Nisan 1997 tarihli Milliyet, “Çankaya’dan uyarı” manşetiyle, iktidara Cumhurbaşkanı Demirel’den gelen yeni bir uyarıyı haber vermektedir. Demirel “MGK kararlarını hasıraltı etmek, devlet ciddiyetine yakışmaz” demektedir. İkinci manşette ise yine isimsiz bir üst düzey Genelkurmay yetkilisini kaynak gösteren bir haber yer almaktadır; “Ordu: Erbakan tuzak kuruyor” başlığını

taşımaktadır. Hürriyet'in 29 Nisan manşetinde iktidar kastedilerek "Gitti gidiyor" ifadesi kullanılmıştır. Alt başlıkta "Çiller'e çok yakın bir bakan dün ilk defa 'Bu hükümet bitiyor' diyerek koalisyonun sona ereceğinin sinyalini verdi." denilmektedir. İkinci manşette Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın Özbek'e destek olduğu haberi yer almaktadır. Refahiyol iktidarının tüm askeri ve siyasi uyarılara rağmen çekilmemesi gerilimi tırmanırken, Genelkurmay Başkanlığı basına brifing vererek uyarılarını sertleştirmektedir. Hürriyet 30 Nisan tarihinde "Şok brifing, ordu tehdit stratejisini değiştirdi" manşetiyle çıkmıştır. Brifingden başlıklar verilen haberde Genelkurmay'ın irticayı yok etmek için gerekirse silah ve askeri güç kullanacağı uyarısı yer almaktadır. Bir başka başlık, askerin basından bu süreçte memnuniyetini ifade eden "Basın gururumuzdur" ifadesidir. Brifing ordunun 28 Şubat öncesi ve sonrasında askere destek veren, Refahiyol aleyhtarı, laik rejim taraftarı tutumunu beğendiğini açıkça ortaya koymuştur. Milliyet aynı gün "Tehdidin adı irtica" manşetini atmış, ordunun yeni savunma konsepti olarak iç tehdidin dış tehdidin önüne geçtiği tespiti haber verilmektedir. Hürriyet gazetesi ordu ile hükümet arasındaki gerilimin tırmandığı günlerde bu kez askerin öfkesini bizzat dönemin Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın ağzından manşete taşımıştır. 2 Mayıs 1997 tarihli gazete "Askerin öfkesi" manşetiyle çıkmıştır. Manşet altında "Çiller'in, 'Orgeneral Karadayı, Yılmaz'a, 'Siz çekilin, sağı Çiller bütünleştirir' demiş. Askerler beni seviyor' sözünü, Genelkurmay sert bir şekilde yalanladı" denilmektedir. Hürriyet 8 Mayıs 1997 tarihli haberde Başbakan yardımcısı Tansu Çiller ile Genelkurmay Başkanı Karadayı arasındaki sert polemik bir kulis haberi olarak şöyle aktarmıştır:

"Tarih 16 Nisan 1997, yer: Genelkurmay Başkanlığı, Çiller: Böyle giderse bazı paşaları emekli ederiz. Karadayı: Elinizden geleni ardınıza koymayın. Çiller: İsterseniz bu konuşmayı hiç yapılmamış kabul edelim. Karadayı: Bizim için bu konuşma yapılmıştır ve zapta geçmiştir."

Hürriyet gazetesi 18 Mayıs'ta "Saygın da laiklik tehlikede diyerek istifa ettiği üst başlığı" ile "Refahiyol çöküyor" manşetini atmıştır. Haberde koalisyon ortağı DYP'nin de parçalanmaya başladığı öne sürülmektedir. Gazetenin 20 Mayıs tarihli manşeti "Yapayalnız kaldılar" başlığını taşımaktadır. Erbakan ile Çiller'in 19 Mayıs törenleri sırasında protokol boykotuna uğradığı haber verilmektedir. Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı, Genelkurmay Başkanı, Başbakan Erbakan'ın elini sıkmamıştır. Sabah gazetesi aynı gün "Refah da çözülüyor" sürmanşetiyle çıkmıştır. RP'den bir milletvekilinin istifa ettiği haber verilmektedir. Hürriyet

22 Mayıs'ta "RP'ye tarihi dava" sürmanşetiyle, AYM'de iktidar partisinin kapatılması talebiyle dava açıldığını haber vermektedir. RP'nin laik cumhuriyet ilkelerine aykırı eylemleri nedeniyle kapatılması talep edilen RP, 16 Ocak 1998 tarihinde AYM tarafından kapatılmıştır. Karar 22 Şubat 1998 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 30 Mayıs tarihli Milliyet gazetesi "Erbakan bırakıyor" manşetiyle çıkmıştır. 1 Haziran tarihli Hürriyet gazetesi "Stresimiz dorukta" manşetiyle yine askerinin ruh halini aktarmaktadır. Alt başlıkta "Komutanlar dün kritik bir ortamda toplanan MGK'da Erbakan'a son uyarıyı yaptılar: 'Söylenecek her şeyi söyledik. Fevkalade müştekiyiz, fevkalade stresliyiz" cümlesi yer almaktadır.

6 Haziran tarihli Milliyet gazetesinin attığı "Ordudan ambargo" manşeti, artık TSK'nın hükümete karşı fiilen harekete geçmeye başladığına işaret etmektedir. Manşetin altında Genelkurmay'ın "İrticacı kuruluşlardan alışveriş yapmayın" talebine yer verilmiştir. Kara liste adı altında Genelkurmay'ın işaret ettiği kuruluşların listesi de gazetede yayınlanmıştır. 9 Haziran tarihli Hürriyet gazetesi Genelkurmay'ın ikinci bir brifing vereceğini bildirmektedir. "Brifingde suç duyurusu" manşetinin altında, "Genelkurmay'da yarın verilecek 'İslami sermayenin finans ve eğitim stratejisi' brifingine başta Ankara olmak üzere pek çok ilin cumhuriyet savcılarını davet edildi" denilmektedir. Genelkurmay'da gazetecilerden sonra brifing sırası ülke tarihinde ilk kez savcılardadır. 11 Haziran tarihli Hürriyet gazetesi "Askerden RP'ye şok suçlamalar" manşetiyle çıkmıştır. Manşet altında "Genelkurmay'ın savcılara dün verdiği brifingde, Erbakan, Adalet Bakanı Kazan ve RP'nin planlı irticai faaliyet içinde olduğu iddia edildi" denilmektedir. İkinci manşette "Tehdit sökmedi" başlığı altında verilen haberde Adalet Bakanı Kazan'ın savcılarını Genelkurmay'ın brifingine katılmamaları uyarısında bulunmasına rağmen, savcılarının tam kadro katıldığı bilgisi yer almaktadır.

Savcılardan iki gün sonra Genelkurmay bu kez gazetecilere brifing vermiştir. Genelkurmay karargahında verilen brifingde anaakım gazetelerin genel yayın yönetmenleri ve yazarları davet edilmiştir. 12 Haziran 1997 tarihli manşet "Gerekirse Silah Bile Kullanırız" olmuştur. Manşet altında "Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmaya çalışan irticaya karşı mücadelede gerekirse silah kullanılacağını açıkladı" denilmektedir. Brifingde katılan Hürriyet Genel Yayın Yönetmeni Özkök köşesinde bu brifingin hükümete yönelik işlemin başladığı anlamına geldiğini belirtmiştir. Gazetenin ikinci manşetinde Genelkurmay bünyesinde irticaya karşı Batı Çalışma Grubu'nun kurulduğu açıklaması yer almaktadır. Askerlerden oluşan grubun amacı,

hükümetin MGK kararlarını uygulayıp uygulamadığını takip ve denetlemektir. Bu yapılanma sonraki yıllarda cunta yapılanması olarak değerlendirilecek ve yargı önüne taşınacaktır. Aynı gün Milliyet gazetesi brifingi “Ordudan son uyarı” manşetiyle duyurmuş, “Genelkurmay rejimi silahla korumaktan söz etti” alt başlığını kullanmıştır. Sabah gazetesi ise brifingi “Muhtıra gibi brifing” manşetiyle haberleştirmiştir. 15 Haziran tarihli Milliyet gazetesi “Refahyol’un sonu” manşetiyle çıkmıştır. Erbakan’ın o hafta görevi Köşke teslim edeceği bildirilmektedir. 19 Haziran tarihli Sabah gazetesi “Hoca devri bitti” manşetiyle çıkmış, Erbakan’ın istifa ettiğini duyurmaktadır. RP-DYP koalisyon hükümeti istifa etmiş, 30 Haziran tarihli gazeteler “Hükümet tamam” manşetiyle Mesut Yılmaz kabinesini açıklamıştır. Türk basını daha önceki askeri müdahalelerde olduğu gibi ordunun yanında hizalanmış, evrensel gazetecilik adına iyi bir sınav verememiştir. Üstelik basının 28 Şubat 1997 post-modern darbesine desteği, bu hareketin hazırlık, uygulama ve sonuçlandırma gibi üç ayrı aşamasında, kesintisiz olarak devam etmiştir. Genelkurmay’ın gazetecilere iki kez brifing vermesi, basına nasıl davranacağını dikte etmesi ve yönlendirmesi basın tarihimizde bir ilktir. Hürriyet gazetesinin 29 Nisan 1997 tarihinde, Genelkurmay karargahında gazetecilere verilen brifingi aktardığı 30 Nisan tarihli sayısında “Basın gururumuzdur” başlığı altında ordunun, basının tutumundan memnuniyetini ifade eden, “Basın, irtica konusunda büyük bir sınav vermiştir. Bizim gururumuz olmuştur. Bazı olayları gün ışığına çıkartarak, umudun, ışığın, alevin yansımaya yol açmıştır. Basının tutumunu şükranla karşılıyoruz.” sözleri, basının asker pozisyonunu bütünüyle açığa kavuşturmuştur.

4. Sonuç

Türk basını 27 Mayıs 1960 tarihli askeri darbeye birlikte ortaya çıkan konjonktürde sivil iktidarlar karşısında ordudan yana tavır sergilemiştir. Anaakım medyanın hakim ideolojiye sadakati üzerinden okunabilecek bu tavır 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 doğrudan askeri darbeler karşısında çok belirgindir ve tam teslimiyetçidir. Basın 27 Mayıs 1960 gecesine dek gelmekte olan askeri müdahaleden haberdar olamamış, hatta Hürriyet gazetesi o gün için DP hükümetinin sabık Başbakanı Adnan Menderes’in bir gezisini ve muhalefete yönelik ağır ifadeler taşıyan manşetini darbe gecesi çöpe atarak yıldırım baskı yapmış, askeri müdahaleye destek manşeti atmıştır. Türk basınının bu ilk askeri darbe öncesi ve sonrası sergilediği haber politikaları taban tabana zıttır. Henüz sivil toplum anlayışının güçlenmediği, demokrasinin yeni yeni vücut bulduğu bu

süreçte basın, askerın şiddet tekeli karşısında teslimiyetçi bir tavır sergilemek zorunda kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. 12 Mart 1971 dolaylı askeri müdahalesi basın tarafından kısmen istihbar edilmiş olmasına rağmen muhtıra sonrası yine de sivil hükümet yerine ordunun müdahalesini meşru gören ve alkışlayan bir tavır sergilenmiştir. 28 Şubat 1997 tarihli post-modern askeri darbe karşısında medyanın tavrı öncekilerden farklı olmakla birlikte bu fark sivil rejim lehine değil, orduya yönelik teveccühün daha da yükselmesi şeklinde olmuştur. Basın ordunun yönetim kademesiyle beraber egemen rejimin meşruiyet sınırları dışına attığı Refah-Yol hükümetinin yıpratılması ve yıkılması sürecinde aktif rol üstlenmiştir. Bu dönem asker anaakım medyayı açık-gizli brifingler yoluyla sivil hükümet aleyhine yönlendirmiştir. Medyadan bu yönlendirmelere karşı bir itiraz gelmediği gibi özellikle basının amiral gemisi Hürriyet gazetesi başta olmak üzere anaakım medyanın tamamı laiklik tartışmalarının odağındaki hükümeti sert muhalefet yaparak yıkıldığı güne kadar adım adım takip etmiştir. İnternet medyasının yayına başladığı, özel radyo-televizyonlarının çoğaldığı, kitle iletişiminin teknolojik sıçrama yaşadığı bu dönem askerın dolaylı müdahalesinin post-modern karakterini belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Ordu ile anaakım medyanın sivil hükümet karşısındaki bu açık işbirliği, ordu yönetiminin medyaya yönelik yüreklendirici söylemleriyle basına da yansımıştır. Basının laiklik karşıtı görülen hükümet ortağıyla ilgili haberleri nedeniyle asker tarafından gurur kaynağı ilan edildiği süreçte anaakım medyanın genel yayın yönetmenleri ve popüler yazarları Genelkurmay'ın brifinglerine koşarak gitmiş, askerın talepleri sivil iktidara motamot bir sufle gibi kamuoyuna aktarmışlardır. Bu süreçte ordunun üst düzey bir komutanının ülkede yaşanan siyasi çıkmaza çözüm bulma konusunda doğrudan askeri müdahale yerine medyayı işaret ederek "Bu kez silahlı kuvvetler halletsin" önermesi medyaya biçilen rolün açık ifadesidir. Medya bu dönemde adeta askerın lojistik gücü ya da propaganda aparatı gibi hareket etmiş, ordunun siyaseten gayrimeşru ilan ettiği hükümetin büyük ortağının tasfiyesi sürecinde aktif rol üstlenmiştir.

Anaakım medyanın mevcut hükümet karşısında askerden yana tavır almasında egemen ideolojiye sadakatin yanısıra, medyanın sermaye yapısının da rolü bulunmaktadır. Medyada tekelleşme büyümüş, medya patronları medya dışında pek çok sermaye yatırımına yönelmiştir. Medya patronlarının gazetecilik dışında bankacılıktan sigortacılığa, madencilikten petrol işine, inşaat sektörüne pek çok alanda yatırımları bulunmaktadır. Bu sektörlerdeki yatırımları da hükümetin açtığı özelleştirme ihaleleri ve teşvik kredileri üzerinden yapmışlardır. Medya grupları bu büyük yatırımların daha da

büyümesi ve korunması için mevcut hükümetlerle çıkar ilişkisi içine girmiş, iyi geçinmenin yollarını aramışlardır. Öte yandan bu yatırımlarını büyütme ve teşvik kredilerine sahip olmaları medyanın hükümet karşısında bir silah olarak kullanılmasının da sonucudur. Medya patronlarının ellerindeki bu büyük propaganda gücünü yatırımlarını büyütme ve koruma amacıyla bir silah olarak kullanırken bu güçle bağlantılı olarak hükümete karşı görece bağımsızlıklarını koruyabilmelerinin bir başka nedeni hükümetlerin koalisyon yapısıdır. Dönem koalisyonlar dönemidir. İktidarın parçalı olması yani sağ, sol, milliyetçi, İslamcı partilerin dönemsel birlikteliklerinden oluşması hükümetlerin gücünü kendi içlerinde bölmüş vaziyettir. Koalisyon hükümetlerinin bu parçalı yapısı medyaya hükümetten gelecek baskıyı kendisine yakın koalisyon ortağı ya da ortakları üzerinden savuşturma fırsatı vermiştir. Hükümet içinde bu güç mücadelesinin ve çatışmasında medya çıkarını gözetmek için yapının bütünü yerine kendisine yakın koalisyon ortağı ile yakın ilişki kurarak, o ortağın hükümet içindeki gücü ve etkisinden yararlanarak kendisine bir koruma kalkanı oluşturabilmekte, böylece görece bağımsız bir tavır sergileyebilmektedir.

Medyanın hükümetler karşısındaki bu görece bağımsızlığı 2003 yılında AK Parti'nin tek başına iktidar olmasına dek devam etmiştir. Yeni iktidar dönemiyle birlikte bu görece bağımsız duruş, iktidar gücünün tek elde toplanması ve iktidarın bu baskın güçle medya gruplarını kendi lehine konsolide etmesi amacıyla yaptığı yeniden dizayn sürecinde ortadan kalkmıştır. Bu dönem merkez sağ siyasetin de çöküşe geçtiği bir süreçtir. Merkez sağ siyasetin çöküşü bir sonraki koalisyon hükümeti üyesi partilerin baraj altında kalması ve siyaseten silinmesiyle birlikte yıllar sonra AK Parti'nin tek parti hükümetinin kuruluşuyla sonuçlanmıştır. Yeni dönemde merkez medya da merkez sağ siyasetin çöküşüne paralel tek partili hükümetin ağır baskıları sonucu tasfiye edilerek yeniden dizayn edilmiş, hükümet yanlısı medyaya dönüştürülmüş, Batılı anlamda anaakım medya Türkiye'de ortadan kalkmıştır. AK Parti hükümeti 28 Şubat sürecinde medyanın da desteğiyle TSK tarafından baskıya uğrayıp tasfiye edilen İslami siyasi çizginin bir devamı olarak ilk icraatında bu süreci takibe almıştır. Yeni hükümetin ilk icraatlarından biri de 28 Şubat 1997 post-modern darbesini kovuşturmak olmuş, darbeye yer alan askerler yargı önüne çıkarılırken, medya patronları da bu dönem oynadıkları rol itibarıyla medya kuruluşları ellerinden alınarak bir anlamda cezalandırılmıştır. 28 Şubat 1997 post-modern darbe sürecinde anaakım medyanın TSK güdümünde yaptığı gazetecilik biçimi gazetecilik etiğini pek çok yönüyle ihlal niteliği taşımaktadır. Anaakım medyanın 28 Şubat sürecinde sergilediği gazetecilik yapma biçimi, basın tarafsızlığı,

güç odakları karşısında bağımsızlığı, kamu yararı adına iktidarı gözetleme ve denetleme misyonundan uzaktır. Anaakım medyanın genel yayın yönetmenleri ve yöneticileri askerin düzenli olarak verdiği brifinglere katılımlarında bir güç odağı olarak askerle özdeşleşmişlerdir. Medya bu yönetici unsurlarının askerle işbirliğini aşan, milliyetçi söyleme dayalı özdeşleşmesinin bir sonucu olarak sivil iktidarın karşısındaki muhalif ve eleştirel bakış açısını kaybetmiş, bunu özdeşleştiği güç odağının talepleri doğrultusunda iktidarı yönlendirme ve yıkma çabasına girmiştir. Hükümet yıkan medya söylemi medyanın bu süreçte sergilediği tavırların sonucudur. Devletin kurucu unsurlarından silahlı kuvvetlere yakın, sivil siyasetin karşısında konumlanan medya bu dönemde kamu yararına gözetleme ve denetleme misyonunun aksine iktidarı yönlendirme çabasıyla temel gazetecilik kurallarına ve etiğine aykırı tavırlar sergilemiştir.

KAYNAKÇA

- Kalsın, B. (2015), *Türk Basınının Sınırı*, İstanbul, Literatürk
- Özerkan, Ş., (2009), *Haber Analizi ve Arşiv İncelemeleriyle Türkiye’de 9 Gazete*, Ankara, Nobel.
- Öztürk, S., (2013), *Belgelerle 28 Şubat*, İstanbul, Doğan Kitap, 2013.
- Steel, J. “*Ukrayna’nın Postmodern Darbesi*”, The Guardian, 26 Kasım 2004, https://tr.wikipedia.org/wiki/Postmodern_darbe

Gazeteler

- Hürriyet “70 yıllık imajımız güme gidiyor”, 14 Ağustos 1996.
- Sabah, “Laiklik konusu kötüye gidiyor”, 31 Ağustos 1996.
- Sabah, “Karadayı’dan Humeyni Dersi”, 1 Eylül 1996.
- Milliyet, “Paket Depremi” 21 Eylül 1996.
- Sabah, “Darbesiz indiririz”, 21 Eylül 1996.
- Milliyet, “Cuma’da tahrik”, 3 Ekim 1996.
- Milliyet, “Meclis’in açılışında Cumhurbaşkanı uyardı, komutanlar not aldı”, 7 Ekim 1996.
- Sabah, “Elçilerden Muhtıra”, 16 Ekim 1996.
- Milliyet, “Laiklik Uyarısı”, 17 Ekim 1996.
- Cumhuriyet, “Demirel’in Rejim Dersi” 21 Ekim 1996.
- Sabah, “Harp Okullarına Sızma Planı”, 12 Kasım 1996.
- Milliyet, “Gidin Başkaları Gelsin”, 14 Kasım 1996.
- Hürriyet, “Sivil Toplum Ayakta”, 22 Kasım 1996.

- Sabah, "Ordu Rahatsız", 13 Aralık 1996.
 Hürriyet, "Bu Defa İşi Silahsız Kuvvetler Halletsin", 20 Aralık 1996.
 Milliyet, "İşçi Yürüyor", 5 Ocak 1997.
 Sabah, "Sivil Muhtıra", 11 Ocak 1997.
 Milliyet, "MGK'dan Uyarı", 28 Ocak 1997.
 Hürriyet, "Tahrikler Bitmiyor", 4 Şubat 1997.
 Milliyet, "Tehlikeli Gidiş", 4 Şubat 1997.
 Sabah, "Tehlikeli Tırmanış", 4 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Olay İlçe Sincan'da Heyecanlı Sabah", "Tank Sesleri", 5 Şubat 1997.
 Cumhuriyet, "Ordudan Dört Uyarı", 5 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Tıpatıp Aynısı", 13 Şubat 1997.
 Milliyet, "Laiklik Uyarısı", 13 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Bakan Değil Militan", 17 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Sokakta Hiddet Var", 24 Şubat 1997.
 Milliyet, "İrtica PKK'dan Tehlikeli", 25 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Gözler Cuma'da" 26 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Şok Mektup", 27 Şubat 1997.
 Cumhuriyet, "MGK'nin Gündemi Rejim", 27 Şubat 1997.
 Milli Gazete, "Gazete Patronları Vaktiyle Söylediklerini mi Yapıyorlar? 'İhtilalleri biz hazırlarız'" 27 Şubat 1997.
 Hürriyet, "İşte Mektup", 28 Şubat 1997.
 Hürriyet, "Tarihi Karar", 1 Mart 1997.
 Cumhuriyet, "Muhtıra Gibi Tavsiye", 1 Mart 1997.
 Milliyet, "9 Saatlik Zirvede Rejime İnce Ayar", 1 Mart 1997.
 Hürriyet, "Askerin 20 Şartı", 2 Mart 1997.
 Cumhuriyet, "Şeriatçı Eğitim Dorukta", 3 Mart 1997.
 Hürriyet, "Sürpriz Çıkış", 3 Mart 1997.
 Hürriyet, "Ya Uy Ya Çekil", 4 Mart 1997.
 Hürriyet, "Aynen İmzaladı", 6 Mart 1997.
 Sabah, "Paşa Paşa İmzaladı", 6 Mart 1997.
 Sabah, "Hoca Yine Ateşle Oynuyor", 7 Mart 1997.
 Milliyet, "Meydan Kadınların", "Ordudan Mesaj", 9 Mart 1997.
 Milliyet, "Erbakan Geriyor", 26 Mart 1997.
 Hürriyet, "Bu Kararlara Tam Uyulacak", 26 Mart 1997.
 Hürriyet, "TOBB: Bu Hükümet Hemen Bitmeli", 1 Nisan 1997.
 Milliyet, "Çevik Bir Uyardı", 7 Nisan 1997.

- Hürriyet, “Beceremediniz, Artık Bırakın” 18 Nisan 1997.
 Sabah, “Adam Olan O Kral’a Misafir Olmaz”, 19 Nisan 1997.
 Hürriyet, “Bandan Daha Ağır Sözler de Gelecek”, 21 Nisan 1997.
 Sabah, “Komutanlardan Paşaya Destek”, 21 Nisan 1997.
 Sabah, “Paşa’nın Öfkesi Bir Boşalmadır”, 23 Nisan 1997.
 Milliyet, “Refah’a Tarihi Uyarı”, 24 Nisan 1997.
 Milliyet, “Çankaya’dan Uyarı”, 28 Nisan 1997.
 Hürriyet, “Gitti gidiyor”, 29 Nisan 1997.
 Hürriyet, “Şok Brifing, Ordu Tehdit Stratejisini Değiştirdi”, 30 Nisan 1997.
 Milliyet, “Tehdidin Adı İrtica”, 30 Nisan 1997.
 Hürriyet, “Askerin Öfkesi”, 2 Mayıs 1997.
 Hürriyet 8 Mayıs 1997.
 Hürriyet, “Refahyol Çöküyor”, 18 Mayıs 1997.
 Hürriyet, “Yapayalnız Kaldılar”, 20 Mayıs 1997.
 Sabah, “Refah da Çözülüyor”, 20 Mayıs 1997.
 Hürriyet, “RP’ye Tarihi Dava”, 22 Mayıs 1997.
 Milliyet, “Erbakan Bırakıyor”, 30 Mayıs 1997.
 Hürriyet, “Stresimiz Dorukta”, 1 Haziran 1997.
 Milliyet, “Ordudan Ambargo”, 6 Haziran 1997.
 Hürriyet, “Brifingde Suç Duyurusu”, 9 Haziran 1997.
 Hürriyet, “Askerden RP’ye Şok Suçlamalar” 11 Haziran 1997.
 Hürriyet, “Gerekirse Silah Bile Kullanırız”, 12 Haziran 1997.
 Milliyet, “Ordudan Son Uyarı”, 12 Haziran 1997.
 Sabah, “Muhtıra Gibi Brifing”, 12 Haziran 1997.
 Milliyet, “Refahyol’un Sonu”, 15 Haziran 1997.
 Sabah, “Hoca Devri Bitti”, 19 Haziran 1997.

BÖLÜM XXII

SPOR ETKİNLİKLERİ VE GÖNÜLLÜLÜK

Sports Events and Volunteering

Volkan AYDOĞDU

(Arş. Gör. Dr.), Bitlis Eren Üniversitesi

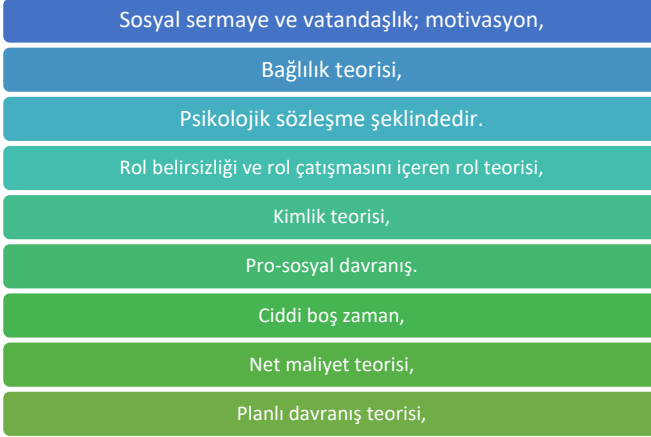
E-mail: volkanaydogdu61@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6044-2618

1. Giriş

Gönüllüler, dünyada çoğu toplumda yaşamının merkezi konumundadır. McGregor ve ark. (2017)'de belirttiği gibi “gönüllülük”, hükümet, piyasa ve aile arasındaki boşlukta yaşayan sivil toplum kuruluşlarının mihenk taşlarından birisidir. Ayrıca Birleşmiş Milletler raporunda, “evrensel bir sosyal davranış olarak gönüllülüğün toplum direnci için kritik bir kaynak olduğu” ileri sürülmektedir (BM Gönüllüleri, 2018). Gönüllüler, büyük ölçüde gayri resmi ve tipik olarak kayıt altına alınmayan davranışlardan (bir komşuya veya arkadaşına bakmak gibi), yüksek düzeyde yapılandırılmış ve resmi pozisyonlara (uluslararası spor yöneticileri gibi) kadar değişen çeşitli roller üstlenirler (Hyde, Dunn, Bax ve Chambers, 2016). Gönüllülerin katılabileceği çeşitli faaliyetler arasındaki etkileşimin yanı sıra farklı roller arasında değişen karmaşık davranışları tam olarak kavramaya çalışmanın oldukça zor olabileceği düşünülmektedir. Bu karmaşıklık gönüllüleri ve onların davranışlarını araştırmak, açıklamak ve ayrıca onların çabalarının hem bireysel hem de kurumsal/topluluk düzeyinde gerçekleştirdiği sonuçları “ölçmek” için kullanılan birçok yaklaşıma yansımıştır. Bunun için çeşitli yöntemler benimsenmiştir. Özellikle 1990 yılından sonra spor gönüllülüğünde çeşitlilik artınca bu daha titiz hale gelmiştir (Wicker, 2017). Ayrıca gönüllülük üzerine araştırmaların farklı ortamlarda ve farklı organizasyonlarda gerçekleşmiş olduğu da bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; spor sektöründe topluluk ve spor kulüpleri, il, ilçe spor dernekleri, ulusal düzeydeki sosyal toplum kuruluşları farklı kapsam ve

karmaşıklık düzeylerine sahip spor etkinlikleri hakkında araştırmalar yapmıştır. Literatüre bakıldığında gönüllülükle ilgili araştırmalarda rol oynayan bir dizi farklı teorik çerçeve ve yapı ortaya konulmaktadır.

Şekil 1: Gönüllülük ve İlişkili Teoriler (Macduff 2004) 'ten uyarlanmıştır

Genel olarak önceki araştırmaların çoğunda gönüllülerin motivasyonları ve onların nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur. Yönetişim, gönüllü/ücretli personel ilişkilerinin iyileştirilmesi gibi ilgili yönetim konuları ele alınmadığı görülmüştür. Wicker (2017) tarafından yapılan çalışmaya bakıldığında gönüllü yönetim süreçlerini, genel kurumsal kapasiteyi ve etkinliği iyileştirmeye çalışırken gönüllü deneyimini iyileştirmenin ikincil bir durum olduğunu ortaya koymuştur. Literatürde özellikle de gönüllülüğün öncülleri ve gönüllülerin motivasyonları ile ilgili olanlar hala belirgin olsa da teorik çerçevelerin kullanımının çok daha karmaşık şekilde olduğu görülmektedir. Gönüllü araştırmalarının gelişmesiyle gönüllüleri tanımlamak ve kategorize etmek için kullanılan terimler giderek genişlemektedir. Bu terimler ve kategoriler;

- ✓ Cesur gönüllülük
- ✓ Kurumsal gönüllülük
- ✓ Öncü gönüllülük
- ✓ Beceriye dayalı gönüllülük
- ✓ Kendiliğinden oluşan gönüllülük
- ✓ Süreli gönüllülük
- ✓ Mikro gönüllülük
- ✓ Dijital veya sanal gönüllülük.
- ✓ Etkinlik gönüllülüğü

Burada kısaca özetlenen durum, gönüllülerin ve gönüllü katılımlı kuruluşların çeşitli değişen koşullara uyum sağlamalarına rağmen gelecekte

farklı durumlarla karşılaşmaya devam edeceklerini göstermektedir. Topluluklar bir dizi değişken ve dinamik durumlardan (örneğin, teknoloji ve iletişim, aile yapıları, topluluk demografisi ve değişen çalışma uygulamaları) etkilenmektedir. Bu etkenler gönüllülük bağlamında ele alındığında kar amacı gütmeyen üçüncü sektör kuruluşlarının profesyonelleşmesine bağlı olarak hükümet politikalarıyla etkileşime girdikçe daha karmaşık hale gelmektedir. Bu nedenle birçok ülke yönetim programında toplumun etkileşimi için gönüllülüğü teşvik etmektedir. Örneğin, Birleşik Krallık hükümeti gönüllülüğü “aktif vatandaşlığın bir görevi” olarak görmektedir (Nichols, 2012).

2. Spor Gönüllülüğü

Gönüllüler; yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeylerdeki spor organizasyonlarında okullar ve diğer gençlik organizasyonları gibi sporla ilgili daha geniş rekreasyon sektöründe önemli yönetim ve program sunma rollerine sahiptirler. Chelladurai ve Kerwin (2017)’de “spor ve rekreasyonun gönüllülerin hizmetleri olmadan organizasyonların var olabilmemesinin düşünülemez olduğunu” savunur ve bu nedenle birçok alanda spor gönüllülüğü tipik olarak en sık gönüllü katılım kategorilerinden birisini temsil etmektedir. Spor sektöründeki programların ve etkinliklerin sunumu tarihsel olarak gönüllü işgücü temelinde yapılandırılmıştır ve bu gayri resmi olarak yönetilen en küçük topluluk etkinlikler için önemli bir konuma gelmiştir. Ayrıca Eley ve Kirk (2002)’e göre spor gönüllülüğünün bireyler arasında toplum yanlısı davranışları ve yüksek düzeyde sosyalleşme olanağı sağlayacağını ortaya koymuştur. Güçlü gönüllülük geleneğine sahip ülkelerde spor etkinliklerini güçlendirmek için spor yönetimi ve rekreasyon mesleklerinin kendi başlarına yapacakları önemli katkılar olduğunu savunmaktadır (Houlihan, 2001). Genel olarak spor etkinliklerine bakıldığında gönüllüler aşağıdaki başlıklar dahil olmak üzere etkinlik yönetimi ve operasyonlarının çeşitli alanlarında yer alabilir (Doherty, 2009).

✓ Ekip yönetimi ve irtibat	✓ Finans ve bütçeleme
✓ Medya rolleri	✓ Risk yönetimi
✓ Yemek ve ağırlama	✓ İlk yardım sağlanması
✓ Pazarlama	✓ Olay operasyonları
✓ Mekan yönetimi	✓ Kayıt
✓ Kalabalık kontrolü	✓ Gönüllü denetimi ve yönetim

Bu bağlamda spor gönüllüsü olma kararını etkileyen faktörlerin, spor gönüllüsü deneyiminin doğasının ve spor gönüllülerinin yönetiminin kapsamlı bir şekilde anlaşılması spor sektörünün sürdürülebilirliği için çok önemlidir.

3. Spor Gönüllülüğünün Kapsamı

Gönüllülük kavramının sağladığı fayda ve katkıların bilincinde olan ülkeler, akademisyenler ve üst düzeydeki kuruluşlar bireysel veya ortaklaşa olarak gönüllü çalışmanın niteliğini ve kapsamını düzenli olarak ölçer ve izlerler (BM Gönüllüleri, 2018). Bu noktada yöntemler ve tanımlar yetki alanları içinde farklılaşsa da kapsam noktasında çok fazla benzer alanlar olduğunu göstermektedir. Genel olarak bakıldığında gönüllüler tarafından yapılan katkının büyüklüğü ve kapsamı giderek artmaktadır. BM (2018)'de küresel kayıtlı ve gayri resmi gönüllü işgücününün 109 milyon tam zamanlı işçiye eşdeğer olduğunu ve ayrıca bu büyüklükteki bir işgücünün birçok büyük küresel endüstrininini aşarak dünyadaki en büyük beşinci işgücüne eşit olduğunu açıklamıştır. Örneğin, Kanada gönüllü derneği 2022 yılında Kanadalıların %44'ünün (12,7 milyon) her birinin yılda ortalama 154 saat veya kar amacı gütmeyen kuruluşlar ve yardım kuruluşlarında toplamda 2 milyar saate yakın gönüllülük yaptığını bildirmiştir. Bununla birlikte Kanadalıların %82'sinin de kayıt dışı gönüllülük yaptığını raporlamıştır. Bu oranlar içinde spor gönüllülüğü toplam gönüllülerin %24'ünü ve tüm gönüllü saatlerin %18'ini oluşturmaktadır. Kanada İstatistikleri (2022) gönüllülerin çoğunlukla etkinlik düzenlemekte (%46) ve organizasyonlar adına farklı departmanlarda görev aldığını göstermektedir.

Benzer şekilde Avustralya'da McGregor-Lowndes ve ark. (2017), 2016'da yapılan bir ankettten önceki 12 ayda yaklaşık 8,7 milyon kişinin (yetişkin nüfusun %43,7'si) resmi gönüllü olarak 932 milyon saat katkıda bulunduğunu açıklamıştır. Bu veriler genel olarak gönüllülerin çok çeşitli resmi ve gayri resmi roller yoluyla topluluklara önemli katkılarda bulunmaya devam ettiklerini güçlü şekilde göstermektedir. Spor gönüllüleri gönüllü katılım oranları içinde en popüler alan ya da ikinci popüler alan olarak yer almaya devam etmektedir. Bu bağlamda spor sektörünün sürdürülebilirliği için gönüllülerin kritik öneme sahip olduğunun altı çizilmeli.

4. Gönüllülük ve Spor Gönüllülüğünün Doğası

Yukarıda da belirtildiği gibi gönüllülük davranışlarını tanımlamak ve bu davranışları kategorize etmek için kullanılan farklı terimler kademeli

olarak genişlemektedir. Giderek artan görev tanımları gönüllülüğün daha iyi anlaşılmasının Wicker'ın (2017)'de belirttiği gibi spor gönüllüsü araştırmalarının artması sonucu oluşacaktır. Yapılan araştırmalarda spor gönüllülüğü davranışının değişim hızı giderek artıyor. Bu değişimde ilgili dış eğilimler, gelişen sosyal tutumlar, hükümet politikaları ve değişen aile yapılarıyla birlikte teknoloji, zaman ve zaman kullanım algıları, istihdam modelleri, topluluk demografisi ve ilgili sosyal eğilimler gibi faktörler etkili olmaktadır. Genel olarak bu faktörlerin ana çıkarımlarından biri insanların zamanın miktarını, değerini ve kullanımını algılama biçimi olmuştur. Bu durumda gönüllülüğe katılımın doğası giderek gelişirken bu gelişimle birlikte gönüllü davranışının farklı kategorize edilmesi ortaya çıkmıştır. Örneğin, mikro ve sanal gönüllülük gibi terimler on yıl önceye kadar bahsedilen kavramlar değildi. Yapılan bu kategoriler için göz önünde bulundurulması gereken önemli nokta kategorilerin birbirinden bağımsız olmadığıdır.

4.1. Dijital veya Sanal Gönüllülük: Sanal gönüllüler görevlerin tamamını veya bir kısmını kuruluş dışında interneti kullanarak tamamlayan gönüllüler olarak tanımlanır (Volunteer Canada, 2021). Diğer farklı terimler çevrimiçi gönüllülük, uzaktan gönüllülük, dijital veya e-gönüllülük şeklindedir. Günümüzde internetin her yerde bulunmasıyla ve giderek artan boş zaman süresi bireylerin bu yolla gönüllü olarak katkıda bulunmayı tercih etmelerini olağan bir durum olarak karşımıza çıkarmaktadır. Volunteering Australia (2016)'da gönüllülerin %44'ünün son 12 ayda sanal gönüllülüğe katıldığını ve %19'unun gelecekte bunu yapmak istediğini ortaya koymuştur. Gönüllü Kanada (2021)'da ise 75 yaş ve üzerindeki Kanadalıların %64'ünün gönüllü faaliyetlere fiziksel olarak katılamamasının gönüllülük için bir engel teşkil ettiği bildirilmektedir. Bu noktada sanal gönüllülük, yalnızca fiziksel engellerin üstesinden gelmekle kalmaz aynı zamanda zaman veya mesafeye bakılmaksızın bireyin katkıda bulunması olarak karşımıza çıkmaktadır. Career Village (2016)'da fiziksel aktivite veya yüz yüze etkileşimleri içeren geleneksel gönüllülük biçimlerinin aksine sanal gönüllülüğün internet bağlantısının olduğu her yerde olabileceğini ortaya koymuştur. Bright (2013)'e göre lojistik ve maliyet açısından ortaya çıkan avantajlar şu şekildedir;

- ❖ Çevrimiçi etkileşimler konum veya zamanla sınırlı değildir.
- ❖ Gönüllülük, aynı anda sınırsız sayıda gönüllüyle etkileşime girilebilecek şekilde ve bu etkileşim kısa zaman içerisinde ölçülebilir hale gelecektir.
- ❖ Etkileşim ve ölçülebilirlik nispeten düşük giriş maliyetlerine sahiptir.

Günümüzde daha fazla üye sanal gönüllü olmayı seçerse bunun hizmet boyutunun bazı yönlerden detaylı şekilde ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

4.2. Mikro Gönüllülük: Geleneksel gönüllülüğün bir çeşididir. Bu gönüllülük çeşidinde söz konusu görevlerin tamamlanması yalnızca birkaç dakika veya saat gerektirir (Macduff, 2004). Ayrıca mikro-gönüllülerin devam eden veya uzun vadeli bir taahhütte bulunmaları gerekmemektedir. Kar amacı gütmeyen kuruluşlar kendi mikro-gönüllülük eylemlerini yarattılar veya bu terimi daha önce geleneksel gönüllülük olarak kategorize edilen mikro-eylemleri tanımlamak için kullanmaktadırlar (Bright 2013). Bireylerin yoğun yaşam tarzlarına rağmen gönüllü olmak istemeleri bu tür bir gönüllü katılımını tercih etmeleri noktasında öne çıkmaktadır. Kanada İstatistikleri (2021), gönüllü olmayanların %66'sının gönüllü olmak için yeterli zamanları olmadığını ve %62'sinin uzun vadeli bir taahhütte bulunamayacaklarını belirtmiştir. Ayrıca BM Volunteers (2011)'de mikro gönüllülüğün küresel gönüllülükte en hızlı büyüyen trendlerden birisi olduğunu açıklamıştır.

4.3. Kendiliğinden Oluşan Gönüllülük: Doğal afetlerle en sık ilişkilendirilen genel bir kategoridir. Bir felaket meydana geldiğinde zamanlarını ve becerilerini sunmak için öne çıkan topluluk şeklinde adlandırılmaktadır (Hyde, Dunn, Bax ve Chambers, 2016). Kendiliğinden oluşan gönüllüleri “afetlerde belirli rolleri yerine getirmek için beceri veya eğitim almamış ve genellikle belirlenmiş bir acil durum veya başka bir topluluk kuruluşuna bağlı olmayan ancak yardım etme motivasyonuna sahip bireysel veya gruplar” olarak tanımlamıştır (Volunteering Queensland, 2018). Ayrıca kendiliğinden gönüllülük, mal, para bağıışı veya fiziksel yardım teklif etme gibi faaliyetleri içerebilir.

4.5. Beceriye Dayalı Gönüllülük: Beceriye dayalı gönüllülük, kar amacı gütmeyen kuruluşların çalışmalarını desteklemek için bireysel veya kolektif uzmanlığın kullanılmasını içeren becerilerin gönüllü olarak sunulmasıdır. Bir başka deyişle beceriye dayalı gönüllülük bireysel veya organizasyonel becerilerin uygulanmasını veya transfer edilmesini içerir (McGregor ve ark., 2017).

4.6. Süreli gönüllülük: Süreli gönüllüler düzenli (sürekli) gönüllülere kıyasla daha az sıklıkta veya daha az düzenli katılımıla belirlenen bir

gönüllülüktür (Cnaan & Handy, 2005). Süreli olmasına rağmen gönüllü bireyler aynı organizasyona düzenli katılım gösterir (Holmes & Smith, 2009; Lockstone ve ark., 2010). Sürekli ve dönemsel gönüllüler katılım süresi ve geçirilen saate göre de farklılaştırılabilir (Hustinx ve Handy, 2008). Macduff (2004)'e göre üç tür dönemsel gönüllülük tanımlamıştır;

- ❖ Bir kerelik hizmet veren geçici dönemsel gönüllüler,
- ❖ Kuruluş için bir faaliyet, etkinlik veya projede gönüllü olan ancak düzenli aralıklarla ara sıra gönüllü olan gönüllüler,
- ❖ Düzenli olarak ancak altı aydan daha kısa süre için hizmet veren geçici gönüllüler şeklinde.

Süreli gönüllülüğe katılım giderek yaygın hale gelmektedir (Holmes ve Smith, 2009; Mykletun ve Himanen, 2016). Ayrıca süreli gönüllülerin deneyimlerinden düzenli olarak gönüllülük faaliyetini yürüten bireyler kadar memnun oldukları anlaşılmıştır (Hyde ve ark. 2016).

4.7. Cesur Gönüllülük: Bir kuruluşun sadık, istikrarlı ve güvenilir destekçilerini içeren bir kategoridir. Cesur gönüllü davranışı geleneksel gönüllülerin bir alt kümesidir ve süreli gönüllülerin davranışlarıyla karşılaştırılabilir. Çok sayıda anekdot niteliğindeki kanıtta cesur gönüllülerin topluluk düzeyindeki birçok spor organizasyonunda temel özellik olduğu görülmektedir (Holmes ve Smith, 2009).

4.8. Öncü Gönüllülük: Tipik olarak olaylarla bağlantılıdır ve bir olayla tüm yaşam döngüsü boyunca ilgilenen gönüllüler olarak tanımlanır (Fairley, ve ark., 2014). Bu durum etkinlik öncesinde olduğu kadar etkinlik sırasında da sürekli olarak gönüllü olan kişileri içermektedir. Fairley ve ark. (2014) spor etkinliğine odaklandığından bu tür bir gönüllü katılımının her düzeydeki etkinlik için geçerli olabileceğini savunmuştur. Bunlara ek olarak Fairley ve ark. (2014)'te öncü gönüllülerin rolleriyle güçlü ve sürekli bir özdeşleşme yaşadıklarını ve etkinlik sonrası dönemde gönüllü olmak için sürekli fırsat aradıklarını ortaya koymuştur.

4.9. Kurumsal Gönüllülük: İşveren tarafından desteklenen veya işveren aracılığıyla organize edilen gönüllülük fırsatlarıyla ilişkili bir sınıflamadır (Lockstone-Binney ve ark., 2010). Volunteer Canada (2022)'de "işveren destekli gönüllülük" terimini kullanır ve şu tanımı önerir: "İşverenlerin çalışanlarına

yaşadıkları toplumda gönüllü olmaları için zaman, alan, altyapı ve destek sağlama uygulamasıdır.” Kurumsal gönüllülüğün faydaları olarak toplulukta iyileştirilmiş itibar, çalışan memnuniyeti, ekip oluşturma, beceri geliştirme, artan üretkenlik, iyileştirilmiş personel sıralanabilir (McGregor, ve ark. 2017). Avustralya’da 2016 yılında yapılan bir çalışmaya katılanların %46,2’sinin 12 ayda bir gönüllü olduğu görülmüştür. Bunların %9,5’i işyeri gönüllülük programı aracılığıyla katılmıştır. Kurumsal gönüllülük programları aracılığıyla yılda ortalama 46 saat gönüllü olunmuştur. Mikro gönüllülük fırsatları kurumsal gönüllülük girişimleriyle ilgili olabilir. Çünkü Bright’ın (2013)’te belirttiği gibi çalışanların ofiste iş yoğunluğu olabilir ve bu duruma bağlı olarak çalışanları daha geleneksel gönüllülük faaliyetlerine katılmaları için planlamak gerekmektedir.

5. Etkinlik gönüllülüğü

Gönüllülerin ve özellikle spor gönüllülerinin belirli bir alt kümesidir (Holmes & Smith, 2009; Lockstone-Binney ve ark., 2010). Büyük spor etkinliklerine katılan gönüllülerin sayısı dikkat çekicidir. Wicker (2017)’de Yaz Olimpiyat Oyunlarına katkıda bulunan toplam sayının örneğin; Barselona (35.000), Sidney (50.000), Atina (45.000) ve Londra (70.000) dahil olmak üzere sürekli olarak arttığı kaydedilmiştir. Bunlara ek olarak Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC), Rio 2016’da gönüllü olmak için 240.000’den fazla başvuru olduğunu açıklamıştır. 2018 Dünya Kupası 11 farklı şehirde oynandığı için yalnızca Moskova’da 6.000’den fazla gönüllü görev yapmıştır. Bu ölçekteki uluslararası spor etkinliklerinin gönüllü emeğin olmadan organize edilmesi mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Bu durum yerel ve ulusal düzeylerdeki spor etkinliklerinin büyük çoğunluğu için de geçerlidir. McGregor-Lowndes ve ark. (2017)’de Avustralya’da 2016’da yapılan bir ankette en yaygın gönüllülük görevi türünün etkinliklere yardım etmek veya etkinlikler düzenlemek olduğu sonucu çıkmıştır. Benzer şekilde Kanadalılar arasında en yaygın olarak bilinen gönüllülük faaliyeti etkinlikler düzenlemek ve bağış toplamaktır (Volunteer Canada, 2015). Çoğu etkinlik için gönüllülere güvenilmesi, büyük küresel spor etkinliklerinin boyutu ve önemi göz önüne alındığında bu gönüllü gruplarının önemli araştırmalara konu olması şartıdır.

6. Sonuç

Sonuç olarak tüm bu kategoriler spor etkinlik gönüllü programlarına yönelik yaklaşımları etkiliyor olsa da yeni nesil gönüllülerin yeni yönetim

uygulamalarına uyum sağlaması ve bunları geliştirmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Volunteering Australia (2016), gönüllü içeren birçok kuruluş, gönüllü havuzunu genişletmek için teknolojiye uyum sağlama ihtiyacının farkında olmasına rağmen bunu yapmak için yeterli beceriye ve finansmana sahip olmadığını bildirmiştir. Bu faktörler spor organizasyonlarının uyarlanabilir, esnek ve çağdaş olması gerektiği anlamına gelmektedir. Spor organizasyonlarında ortaya çıkan ihtiyaçlar gönüllüler sayesinde karşılanır(McGregor-Lowndes ve ark. 2017). Spor organizasyonları bu ihtiyaçları karşılayamazsa uzun vadeli sürdürülebilirlikleri tehdit altına girecektir. Gelecekte daha fazla “ücretli gönüllü” rolleri (özellikle öngörülebilir ve tekrarlanan görevlerle ilgili olanlar) ve sanal gönüllüler, spor organizasyonlarındaki kültürün doğası gereği bu organizasyonların hem üyelerinin hem de katılımcılarının ihtiyaçlarının karşılanması için kilit rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- Bright, M. (2013). The rise of microvolunteering. Volunteer Weekly. Retrieved from www.volunteerweekly.org/the-rise-of-microvolunteering/
- Career Village. (2016). What is virtual volunteering? Service in the 21st century. Retrieved from <https://medium.com/@do.good/why-virtual-volunteering-21st-century-service-22e07813517b>
- Chelladurai, P., & Kerwin, S. (2017). Human resource management in sport and recreation (3rd ed.). Champaign, IL: Human Kinetics.
- Cnaan, R. A., & Handy, F. (2005). Towards understanding episodic volunteering. *Vrijwillige Inzet Onderzocht*, 2(1), 29–35.
- Doherty, A. (2009). The volunteer legacy of a major sport event. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1(3), 185–207.
- Eley, D., & Kirk, D. (2002). Developing citizenship through sport: The impact of a sport-based volunteer programme on young sport leaders. *Sport, Education and Society*, 7(2), 151–166.
- Fairley, S., Green, B. C., O’Brien, D., & Chalip, L. (2014). Pioneer volunteers: The role identity of continuous volunteers at sport events. *Journal of Sport and Tourism*, 19(3–4), 233–255.
- Holmes, K., & Smith, K. A. (2009). Managing volunteers in tourism: Attractions destinations and events. Oxford: Elsevier.
- Houlihan, B. (2001). Citizenship, civil society and the sport and recreation professions. *Managing Leisure*, 6(1), 1–14.

Hustinx, L., Haski-Leventhal, D., & Handy, F. (2008). One of a kind? Comparing episodic and regular volunteers at the Philadelphia Ronald McDonald house. *International Journal of Volunteer Administration*, XXV(3), 50–66.

Hyde, M. K., Dunn, J., Bax, C., & Chambers, S. K. (2016). Episodic volunteering and retention: An integrated theoretical approach. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 45(1), 45–63.

Lockstone-Binney, L., Holmes, K., Smith, K., & Baum, T. (2010). Volunteers and volunteering in leisure: Social science perspectives. *Leisure Studies*, 29(4), 435–455.

Macduff, N. (2004). The shrinking volunteer: Where have all those long-term service volunteers gone? Paper presented at the Association for Research on Nonprofits and Voluntary Action, Annual Conference. Los Angeles, CA. Retrieved from www.scribd.com/document/49134581/The-Shrinking-Volunteer.

McGregor-Lowndes, M., Crittall, M., Conroy, D., & Keast, R. (2017). Individual giving and volunteering: Giving Australia 2016. Report series commissioned by the Australian Government Department of Social Services. Brisbane, Queensland: The Australian Centre for Philanthropy and Nonprofit Studies, Queensland University of Technology, Centre for Social Impact Swinburne, Swinburne University of Technology and the Centre for Corporate Public Affairs.

Mykletun, R. J., & Himanen, K. (2016). Volunteers at biking race events: Antecedents of commitment and intention to remain volunteering at future events. *Sport, Business and Management: An International Journal*, 6(3), 246–273.

Nichols, G. (2012). Sports volunteering. *International Journal of Sport Policy and Politics*, 4(2), 155–158.

UN Volunteers. (2018). 2018 State of the world's volunteerism report: The thread that binds. United Nations Volunteers (UNV) Programme. Retrieved from www.volunteering.com.au/uns-state-of-the-worlds-volunteerism-report-2018-the-thread-that-binds/

Volunteer Canada. (2021). The Canadian volunteer landscape. Retrieved from https://volunteer.ca/vdemo/IssuesAndPublicPolicy_DOCS/Canadian%20volunteer%20landscape%20EN.pdf

Volunteer Canada. (2022). Canadian code for volunteer involvement. Retrieved from https://volunteer.ca/vdemo/ResearchAndResources_DOCS/Volunteer_Canada_Canadian_Code_for_Volunteer_Involvement_2017.pdf

Volunteering Queensland. (2018). Making it happen. Retrieved from <https://volunteeringqld.org.au/services/building-local-capability-to-manage-spontaneous-volunteers>

Volunteering Australia. (2016). State of volunteering in Australia. Retrieved from www.volunteeringaustralia.org/research/stateofvolunteering/

Wicker, P. (2017). Volunteerism and volunteer management in sport. *Sport Management Review*, 20(4), 325–337.

